

*Моїм батькам – Анастасії Іванівні
та Степану Михайловичу Дністрянським
присвячую*

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

М. С. Дністрянський

ЕТНОПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ, МЕТОДОЛОГІЇ, ПРАКТИКИ

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2006

УДК 911.3:32(477)
ББК У04(4 Укр)
Д 54

Рецензенти:

д-р іст. наук *Н.В. Антонюк*
(Львівський національний університет імені Івана Франка);
д-р геогр. наук *О.В. Заставецька*
(Тернопільський педагогічний університет імені В. Гнатюка);
д-р геогр. наук *В.О. Джаман*
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

Рекомендовано до друку

*Вченою Радою Львівського національного університету імені Івана Франка.
Протокол № 31/4 від 27.04.2005 р.*

Дністрянський М. С.

Д 54 Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с. ISBN 966-613-482-9

У монографії обґрунтовано теоретичні основи, методологію та методику геоетнополітичних досліджень, розкрито взаємозумовленість розвитку етногеографічних та територіально-політичних процесів в Україні впродовж ХХ ст. Охарактеризовано параметри етногеографічної структури сучасної України та їхнє геополітичне значення. Проаналізовано функції етногеографічного чинника в організації державно-територіального устрою та географічні особливості політичної активності етнопонаціональних спільнот і груп. Обґрунтовано концепцію державної геоетнополітики та практичні рекомендації щодо зрівноваження регіональних етнополітичних процесів в Україні.

Для наукових працівників, вчителів, усіх, хто цікавиться науковим українознавством. Іл. 38. Бібл. 402. Табл. 23.

Dnistriansky M. S.

Ethnopolitical Geography of Ukraine: Problems of Theory, Methodology, Practice. Monograph. – Lviv: Lviv Ivan Franko National University Publishing Center, 2006. – 490 p.

Theoretical fundamentals, methodology and methods of geoethnopolitical researches have been substantiated in the monograph; interdependence of development of ethnogeographical and territorial political processes in Ukraine within the 20th century have been represented. Parameters of ethnogeographical structure of modern Ukraine and their geopolitical sense have been characterized. Functions of ethnogeographical factor in organizing state territorial order and geographical peculiarities of political activity of ethnonational communities and groups have been analyzed. Conception of state ethnopolitics and practical recommendation for balance between regional ethnopolitical processes have been argued.

For researchers, teachers, university students, and those interested in scientific Ukrainian studies.

Fig.-s 38. Literature 402. Tables 23.

УДК 911.3:32(477)
ББК У04(4 Укр)

ISBN 966-613-482-9

© Дністрянський М. С., 2006
© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006

Політизація етнонаціональних взаємин упродовж ХІХ–ХХ ст. стала одним з провідних чинників формування як політичної карти світу (утворилося кілька десятків національних держав і етнонаціональних федерацій), так і внутрішньої територіально-політичної організації держав (утворення етнонаціональних автономій, федералізація держав за етнонаціональною ознакою). Не менш істотним був і вплив у зворотному напрямі. Тобто політична сфера суспільства була і є вагомим чинником у етнонаціональних процесах, що свідчить про їхню тісну взаємозалежність. Але співвідношення етнонаціональної і політичної сфер суспільства ніколи не було простим, зумовлюючи не лише низку суперечностей, але й конфліктних ситуацій. З огляду на їхню структурну невідповідність та автономність розвитку, для цього є об'єктивні підстави, а тому етнополітичні процеси часто спричиняють певну розгубленість серед політиків і як наслідок – переважно негативні їх оцінки у публіцистичній літературі. Водночас об'єктивний аналіз територіально-політичних змін засвідчує, що *у більшості випадків етнополітичні процеси стали джерелом конструктивного державотворення, прогресу, оновлення суспільства на демократичних засадах і його культурного піднесення. Тому взаємовідносини етнонаціональної і політичної сфер, залежно від їхнього характеру, поєднують і конструктивний потенціал, і небезпеки дестабілізації, породжуючи необхідність їхньої оптимізації.*

Зрівноваження етнополітичних процесів можливе через пізнання їхнього змісту, параметрів та тенденцій розвитку. Очевидно, що для глибшого розуміння проблеми необхідним є її багатоаспектний аналіз. І тут не можна обійтися, зокрема, без географічного погляду на етнополітичні взаємини, адже *джерелом суперечностей часто стає саме невідповідність територіальної організації етнонаціональної і політичної сфер суспільства. Окрім того, географічні чинники є істотними і для життєдіяльності етнонаціональних спільнот та груп, і у розвитку політичних процесів, а територія є і середовищем їхньої взаємодії, і середовищем впливу на процеси взаємодії.*

Етнополітичні виклики є на сьогодні злободенними для багатьох держав, особливо тих, які переживають етап становлення їхньої політичної системи. *Але етнополітичний аналіз на рівні окремої держави може бути ефективним лише за умови його включеності у глобальні та регіональні виміри, що зумовлює необхідність порівняльного аналізу етнополітичних процесів у різних регіонах світу з метою визначення типологічних особливостей цієї країни.*

Етнополітична проблематика на рівні держави стосується всіх сторін її життя і всіх регіональних співвідношень. *Для України етнополітичні взаємини – це та сфера, яка забезпечує основні підстави її цілісності, зокрема, завдяки тому, що основа її державної території – це ареал розселення української етнічної нації, і водночас саме тут є низка чинників, головно історично-географічних, які містять небезпеки деструктивних збурень.* Така ситуація підтверджує необхідність активних дій з боку держави та інших суб'єктів етнополітичних взаємин у напрямі гармонізації цих взаємин шляхом підсилення дії позитивних чинників і погашення негативного впливу інших.

У висвітленні етнополітичної проблематики у науковій літературі на сьогодні помітною є певна асиметрія. Так, з'ясовуються найбільше політико-правові та історичні аспекти проблеми, що без просторового бачення не дає змоги відтворити цілісну картину структури та тенденцій етнополітичних взаємин. Тому важливо, щоб на етнополітичні процеси більше уваги звертали фахівці в галузі етнології, етногеографії, котрі глибше розуміють потреби життєдіяльності етнонаціональних спільнот і груп, у тому числі й політичні.

В аналізі геоетнопілітичних взаємин більшість науковців стикається з невпорядкованістю понятійно-термінологічного апарату, зумовленою різними історичними і методологічними підходами до розуміння деяких засадничих понять (етнос, етнічний, нація, національний, національна держава, політична нація). Оскільки західні модерністські і постмодерністські концепції нації і націоналізму сформувалися у *нетипових етнополітичних умовах*, і їхній методологічний потенціал у етнополітичних дослідженнях є незначним, то *розроблення стрункої понятійно-термінологічної системи, яка об'єднувала б тісно пов'язані аспекти етнічної і національної ідентичностей і загалом повною мірою й адекватно розкривала б істотні риси етнополітичної сфери, може бути найбільш ефективним на основі наукового апарату теорії етносу.*

Всебічний геополітичний аналіз передбачає дослідження всіх складових етнополітичної системи держави та їхніх співвідношень. *Стратегічно важливою є реалізація принципу перехресного аналізу через*

дослідження впливу етнонаціонального чинника на територіальну організацію політичної сфери і, навпаки, – політичної сфери на географію етнонаціональних взаємин. Оскільки кожна держава є поєднанням складних об'єктів і структур, то її геоетнополітичне дослідження потребує плюралізму методологічних підходів, у т. ч. й використання таких провідних підходів суспільної географії, як історично-географічний та геоструктурно-функціональний.

Отже, основними складовими етнополітичного дослідження України стали вивчення взаємозумовленості етнogeографічних і територіально-політичних процесів в Україні упродовж ХХ ст., аналіз сучасної етнogeографічної ситуації та її геополітичних функцій, дослідження етнополітичних аспектів державно-територіального устрою та географії етнополітичної активності. Прикладні аспекти зрівноваженості геоетнополітичних процесів в Україні розроблялися з урахуванням таких об'єктивних критеріїв, як необхідність зміцнення цілісності української національної держави, подолання міжрегіонального і міжетнічного відчуження, збалансування інтересів української державоформуючої нації та етнонаціональних меншин.

Широкий спектр напрямків геоетнополітичного дослідження України визначив різноманітність його джерельної основи (статистичні матеріали, політико-правові документи, картографічні та літературні джерела) та синтетичний характер методики розробленого геоетнополітичного аналізу, основу якої становлять такі блоки: а) методика аналізу територіальної організації етнонаціональної сфери; б) методика аналізу історичних геоетнополітичних процесів; в) методика дослідження етнонаціональної структури і проблем функціонування державних інститутів; г) методика дослідження геоетнополітичної активності населення; ґ) методика оцінювання регіональних проблем і перспектив етнополітичної стабільності. В методиці дослідження пріоритет надавався точним методам (статистичним і математичним), а також картографічному методу.

Послідовне втілення зазначених методологічних і методичних підходів дало змогу обґрунтувати закономірності взаємовпливів етнogeографічних та територіально-політичних процесів в Україні впродовж ХХ століття; проаналізувати основні параметри етнogeографічної структури України в контексті сучасних територіально-політичних взаємин; розкрити основні етнополітичні співвідношення у конфігурації та функціонуванні системи державно-територіального устрою України. На основі здійсненого геоетнополітичного аналізу обґрунтовано цілісну концепцію етнополітичної географії як напрямку наукових досліджень, складовою якої є: 1) концепція географічних засад життєдіяльності та політичної

активності етнопонаціональних спільнот і груп у ретроспективному і перспективному аспектах; 2) концепція структурної зрівноваженості геоетнополітичних процесів як передумова їхнього безконфліктного розвитку на глобальному та державному рівнях; 3) концепція геоетнополітики України як засобу гармонізації взаємин у етнополітичній сфері.

Реалізація дослідницьких завдань стала можливою за сприяння широкого кола українських науковців. Насамперед висловлюю теплі слова вдячності своєму науковому консультанту члену-кореспонденту АПН України, доктору економічних наук, професору Я. Б. Олійнику за добрі поради та підтримку в здійсненні задуму. Складаю подяку географам з різних наукових центрів України, що надали мені допомогу в підборі первинних матеріалів щодо етнополітичної ситуації у різних регіонах держави: М. Барановському (Ніжин), В. Грицевичу (Львів), В. Джаману (Чернівці), А. Корнусу (Суми), А. Кривульченку (Кіровоград), М. Крилову (Мелітополь), Я. Мариняку (Тернопіль), О. Романюк (Рівне), І. Ровенчаку (Львів). Глибоко вдячний за конструктивні зауваження і добрі побажання провідним фахівцям у галузі географії, геополітики й етнології, котрі на різних етапах рецензували роботу (Н. Антонюк, В. Джаману, О. Заставецькій, Я. Жупанському, С. Іщуку, О. Любіцевій, С. Макарчуку, М. Нікітіній, А. Степаненку, О. Топчієву, Б. Яценку) чи брали участь в її обговоренні (А. Доценку, І. Дуднику, Ф. Заставному, М. Пістуну, П. Масляку, О. Хомрі, В. Шевченку, П. Шищенко).

Автор

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ СФЕР СУСПІЛЬСТВА: ПОНЯТІЙНО- ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ І КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1.1. СТРУКТУРА ТА ГЕОГРАФІЧНІ ВИМІРИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СФЕРИ

1.1.1. Феномени етносу і нації, етнічного і національного: проблеми адекватного понятійно-термінологічного відображення

При спробі означити феномен етнічного, етнічності загалом та ще й у зв'язку з феноменом нації і національного та окреслити їхнє місце в територіально-політичних системах відразу виникає низка теоретико-методологічних проблем, адже в розумінні сутності етнонаціональної сфери в світовій науковій та суспільно-політичній думці історично склалося декілька шкіл, які суттєво відрізняються своїм трактуванням самих понять етносу, нації, а також концептуальними підходами до обґрунтування часу, чинників і умов їхнього формування, співвідношення етнічного і політичного у національному, бачення місця етнічного та національного у соціополітичних і геополітичних процесах, прогнозуванням майбутнього націй тощо. В цьому контексті є і понятійно-термінологічні проблеми, пов'язані з практикою вживання різних термінів та неоднозначного їхнього розуміння в різних державах, які можна пояснити різним соціально-політичним досвідом. В Україні традиційно до середини ХХ ст. для позначення стійких спільнот (у сучасному розумінні етносів), що характеризуються єдністю території формування, мовною і культурно-ментальною спорідненістю, самоусвідомленням своєї окремішності і цілісності, вживались спочатку терміни “народ”

і “народний”, пізніше – “нація” і “національний” і лише після Другої світової війни широкого поширення набув термін “етнос” і “етнічний”. Оскільки в поняття “народ” (“народний”) іноді вкладали, а подекуди й досі вкладають соціальний зміст, найчастіше в розумінні широких верств населення (не включаючи соціальної еліти), у т. ч. і поліетнічного, то поширення терміну “етнос” (як менш багатозначного) було доцільним. Хоча в Україні “етнічний зміст” поняття “народ” завжди був (і залишається на сьогодні) визначальним.

Щодо терміна “нація”, то спочатку він не мав безпосередньо “етнічного змісту”. Як зазначає Г. Касьянов, “слово “нація” іноді (причому не тільки в період середньовіччя) вживалось поза етнічним, мовним чи географічним контекстом – лише для того, щоб означити певну спільність групових інтересів”¹. І лише впродовж XVII–XVIII століть термін нація в Західній і Центральній Європі почав поступово ототожнюватися з населенням держав, громадянством, етнічною приналежністю. Дальші відмінності ідентифікації терміна “нація” в різних регіонах Європи зумовили і сучасні відмінності його розуміння та тлумачення: у західноєвропейських політичних утвореннях імперського типу з поліетнічним складом населення (Франція, Англія та ін.) упродовж XVIII–XIX століть його застосовували до всього громадянства, держави, вкладаючи у поняття “національний” політичний зміст, водночас у Центральній та Східній Європі, що переживала або період роздробленості (як Німеччина), або бездержавності (балканські народи, народи Російської та Австрійської імперій), “націю” почали насамперед розглядати як мовно-культурний феномен (у сучасному розумінні народ, етнос).

Сьогодні в Україні поняття етнічний, народний і національний переважно використовують як синоніми, хоча два останні можуть мати і дещо інші значення. З огляду на це, конкретизація змісту понять “етнос”, “етнічний”, “народ”, “народний”, “нація” і “національний” залишається актуальною. Так само, як і даліше формування понятійно-термінологічних систем, які характеризують етнонаціональну сферу, передусім у плані їхньої уніфікації в різних культурно-політичних регіонах світу.

При взаємопов’язаному осмисленні феноменів етносу і нації, етнічного і національного, включаючи обґрунтування змісту, структури та місця у соціально-політичних процесах, слід визначитись з деякими концептуальними принципами. Зокрема, це: а) змістовна спорідненість, але не тотожність цих двох понять; б) первинність етнічного перед національним. Важливим є і те, що поняття етносу, хоча й увійшло

¹ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К., 1999. С. 34

в науковий обіг в Україні і світі значно пізніше, лише з початку ХХ століття, є більш однозначним (особливо в Центральній і Східній Європі). І тому попри різні концептуальні акценти у підходах до розуміння етнічності, що стосуються передусім походження і розвитку етносів (біологічний, культурно-історичний, соціологічний, психологічний), у них наголос ставлять на таких істотних ознаках етнічної спільноти: порівняно високому ступені історичної стійкості, єдності мови і території формування, культурно-ментальній спорідненості, самоусвідомленні своєї окремішності і цілісності. Причому залежно від обґрунтування пріоритетності окремих чинників (природно-біологічного, соціально-економічного, культурно-ментального та ін.) були зроблені і відповідні узагальнення щодо природи етносу, в яких абсолютизували окремі її сторони. Підкреслюючи обмеженість таких методологічних підходів, сучасний український етнолог М. Тиводар наголошує на дуалістичній, соціально-біологічній природі етнічних спільнот і визначає етноси як “стійкі міжпоколінні природно та історично сформовані на певних територіях динамічні людські спільноти, що, маючи самоназву й усвідомлюючи свою єдність, протиставляють себе всім іншим аналогічним утворенням і відрізняються від них стійкими і своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами”¹.

В англомовній, особливо американській, літературі поняття “етносу” і “етнічності” не є таким однозначним, зокрема, не зовсім виправдано його застосовують щодо расових, етнографічних груп, малих корінних народів, котрі перебувають на низькому рівні розвитку, часто протиставляючи поняттю нація та сфері національного загалом². Таке своєрідне розуміння (чи нерозуміння) частково пояснюється реаліями і особливим досвідом суспільств колонізаційного (переселенського) типу.

Більше невизначеності залишається у підходах до трактування поняття нації і національного, співвідношення етнічного і національного, національного і політичного. Насамперед у західних моделях розуміння нації (як класичних, так і сучасних) відчутною є недооцінка або і повне заперечення етнічності (мовно-, культурно-ментальних чинників) і абсолютизація соціально-політичних чинників націогенези. Особливо це стосується британської, французької та американської шкіл. Саме в англомовному і франкомовному світі найбільшого поширення набула етатистська теорія нації (Е. Гідденс), в основі якої ототожнення нації

¹ Тиводар М. Етнологія. Ужгород, 1998. С. 64.

² Див. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Ю. Римаренко (відп. ред.) та ін. К., 1996

з державою¹, що стало популярним і на загальному (побутовому) рівні. Сучасні модерністські і постмодерністські концепції нації і націоналізму (Б. Андерсона: “нація – уявлена спільнота”, “комунікативна” теорія К. Дойча, “інструменталістські” підходи Е. Гелнера і Е. Гобсбаума: “нації – продукт націоналізму”) також переважно заперечують або недооцінюють об’єктивні етнічні підстави націй, часто трактуючи їх як своєрідні штучні проекти інтелігенції та абсолютизуючи окремі чинники націогенези.

Безпорадність суб’єктивістських теорій нації і націоналізму у поясненні і розумінні етнополітичних рухів зумовили появу на Заході т. зв. етніцистської теорії, в рамках якої робиться спроба зв’язаного аналізу національного і етнічного, що характерне, наприклад, для англійського соціолога Е. Сміта, який визнає, що “...між етносом і нацією існує величезне історичне та концептуальне взаємоперекривання”, проте наголошує на значних відмінностях між цими поняттями і відповідними історичними формаціями, підкреслюючи “можливість формування націй без етнічних груп”².

Загалом для багатьох науковців англосовієтського і франкомовного світу характерне *ігнорування об’єктивних підстав нації та гіперболізація штучності, легкості, суб’єктивності у формуванні національних спільнот*. Тут відчутною була роль історії державотворення, адже більшість західних держав є або уламками колишніх імперій, які активно проводили політику асиміляції поліетнічного населення та їхнього злиття з домінуючим етнонаціональним ядром. Хоча, безперечно, такі підходи мають і певне позитивне значення, привертаючи більшу увагу до ролі суб’єктивних чинників (роль еліт, творчої інтелігенції, політичних інститутів), які завжди мають істотне значення, але вплив яких не слід виривати із загального контексту та абсолютизувати. А тому, з огляду на поверхове трактування феномену національного, методологічний потенціал суб’єктивістських концепцій нації і націоналізму, тобто можливості їхнього застосування для дослідження об’єктивних етнонаціональних і етнополітичних процесів, є обмеженим.

У працях з національної і національно-політичної проблематики, які з’явилися у радянський період, завжди перебільшувалось значення економічного чинника. В понятійно-термінологічному аспекті роль радянської ідеології найбільше відобразилась на поділі націй на соціалістичні і буржуазні. Відомий радянський етнолог Ю. Бромлей розробив теорію трьох історичних форм етносу (плем’я, народність, нація; нація –

¹ Див. Основи етнодержавознавства. К., 1997.

² Сміт Е. Національна ідентичність. К., 1996. С. 49

найвищий ступінь розвитку етносу)¹, яка зараз часто і справедливо критикується щодо чинників і часу виникнення різних історичних етнічних спільностей, формаційний підхід. Для означення етнічної спільноти не зовсім вдалим є і термін “народність”, насамперед через його низьку деревативність та традицію вживання в іншому розумінні, хоча етнічні спільноти, котрі окреслюють цим терміном, об’єктивно існують. Однак, якщо відкинути ідеологічні стереотипи, теорія Ю. Бромлей залишається методологічно конструктивною, оскільки об’єктивно відображає етнічну строкатість світу (різні історичні та сучасні рівні розвитку етносів), *зв’язує в єдину понятійно-термінологічну систему (чого немає в західній науковій думці) поняття етносу і нації, етнічного і національного.*

В українській науковій думці (як класичній, так і сучасній) проблематика національного та етнічного досить широко репрезентована і відзначається меншим діапазоном розбіжностей у розумінні співвідношень етнічного і політичного в національному. Певні особливості трактування сутності нації і національного зумовлені попередньою фаховою підготовкою (географічною, юридичною, історичною та ін.). В географічній літературі початку ХХ століття національній проблематиці значну увагу приділяв С. Рудницький (1877–1937). Один з фундаторів української географії розглядав націю як “більшу чи меншу групу людства (...), що має певну суму своєрідних собі тільки питомих прикмет, які в’яжуть усіх індивідів цієї групи в одну цілісність. Цими прикметами є:

1. Антропологічна расовість (...).
2. Самостійна серед інших мова (з літературою, наукою і т. д.).
3. Питомі історичні традиції і змагання (на політичному, суспільному і т. п. полях).
4. Питома культура (як матеріальна, так і духовна).
5. Питома суцільна національна територія, на котрій або була, або є, або може бути питома національна держава”².

Це була одна з перших спроб розгорнутого синтетичного визначення нації, в якій враховано як об’єктивні природні і соціальні підстави (антропологічні особливості, територія, мова, культура), так і деякі суб’єктивні (історичні традиції і змагання). Як бачимо, С. Рудницький пов’язує формування націй і з державністю, хоча не у такій категоричній формі: “є держава – є нація, нема держави – нема нації”, відзначаючи достатність самої ідеї державності та традицій боротьби за її створення. Водночас таке визначення не враховує великого, а подеколи

¹ Бромлей Ю. Г. Очерки теории этноса. М., 1983.

² Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. С. 273

і визначального значення самосвідомості, усвідомлення своєї відмінності від інших спільнот. А помітну гіперболізацію антропологічного чинника визначало домінування на той час у суспільній географії антропогеографічної парадигми.

Правник і громадсько-політичний діяч В. Старосольський (1878–1942), на формування точки зору якого мала вплив психологічна теорія нації, вважав об'єктивні підстави недостатніми (“Теорія нації”, 1922 р.), підкреслюючи особливе значення ірраціональних чинників (воля, дух), а також наголошував на ролі соціально-правових чинників. “Нація – се спільнота, себто суспільство, основою якого є ірраціональна, стихійна воля. В протиставленні до спільнот, які основуються на фізичних підставах кровного зв'язку (родина, рід, плем'я), – вона базується на інстинктах другого ступеня, типом яких є ідея. Об'єктивні прикмети нації – се тільки чинники, які в даних історичних умовах помогли національній спільноті витворитися, а заразом се форми та символи, в яких вона проявляється”¹. Якщо нація, на думку В. Старосольського, втрачає волю до політичного самовизначення, то вона перестає бути нацією. Подібною точки зору щодо сутності національного дотримувався і відомий соціолог О. Бочковський (1884–1939), який аргументовано заперечував визначальну роль антропологічних чинників у формуванні націй і вважав, що саме “волевий момент” є “найактивнішим двигуном націогенези”².

Заперечував ототожнення держави і нації, поширене в західноєвропейській суспільній думці (зокрема, у т. зв. етатистській концепції), і визначний український учений-правник С. Дністрянський (1870–1935). Він стверджував, що “...народ і нація є два тотожні поняття... Народ є витвором історичного процесу в боротьбі проти територіальної самовлади держави. Він спирається на три головні чинники: натуру, культуру і територію”³. Ще жорсткіше критикував етатистські підходи до розуміння нації М. Шаповал⁴.

Діалектика взаємин нація–держава детально розроблена в працях Л. Ребета (1912–1957), який застерігає від ототожнення самих понять нація і держава, підкреслюючи водночас “велику роль державності (держава є зовнішньою формою нації) у формуванні нації” і навпаки.

Вплив західних етатистської та модерністських концепцій позначився на трактуванні етнонаціонального феномену науковцями україн-

¹ Старосольський В. Теорія нації. Відень, 1922. С. 18.

² Бочковський О. Життя нації. Наука про націю та її життя. Ч. II. Львів, 1939. С. 21.

³ Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Прага, 1923. С. 183.

⁴ Див.: Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. Прага, 1935

ської діаспори. Це, зокрема, виявляється у категоричному твердженні американського історика українського походження І. Лисяка-Рудницького “нація є поняття політичне, народ – етнічне”¹. Інший відомий американський історик українського походження О. Мотиль у руслі західного модернізму, критично ставлячись до виділення об’єктивних підстав нації (мова, територія), розглядає її як “сукупність людей, які поділяють певну семіотичну систему”². Але до такого тлумачення відразу виникає низка застережень, адже поширення і сповідування певної системи символів – це лише вторинний феномен, який є результатом впливу насамперед об’єктивних чинників (середовище проживання, культура, мова, менталітет), а тому очевидно, що саме від них і необхідно відштовхуватись в обґрунтуванні феномену нації, не заперечуючи цілком і ролі деяких суб’єктивних моментів. Не кажучи вже про те, що є різні рівні визнання системи символів (цивілізаційні, регіональні, локальні).

В сучасній українській науковій думці залишається домінуючим трактування націй, що сформувався в рамках теорії етносу (Р. Кирчів, С. Макарчук, С. Павлюк, А. Пономарьов, М. Тиводар та ін.)³ і ґрунтується воно на виділенні і визначенні ролі об’єктивних підстав. Вплив модерністських концепцій помітний в методологічних підходах деяких істориків та політологів (Я. Грицак, Г. Касьянов⁴ та ін.).

Насамкінець зазначимо, що збалансоване розуміння сутності нації передбачає синтез класичних та сучасних підходів, основою якого, з одного боку, є пріоритет об’єктивних підстав нації, власне її етнічних засад, а з другого – усвідомлення значущості і ролі низки суб’єктивних чинників. Політичний чинник у багатьох аспектах впливає на конфігурацію етнонаціональної сфери, а його структуроформуюче значення у становленні націй виявляється, зокрема, у стиранні субетнічних і етнографічних відмінностей, інтеграції різних культурних груп в країнах переселенського типу, формуванні загальнонаціональних соціально-культурних інститутів, поглибленні комунікаційної зв’язаності націй. *Отже, штучне протиставлення політичного, соціального й етнічного в нації є безпідставним, оскільки нація – це унікальне поєднання всіх трьох означених складових. З огляду на це, понятійно-термінологічна*

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. К., 1994. Т. 1. С. 11.

² Мотиль О. Держава і нація / Quo vadis, Україно? Одеса, 1992. С. 92.

³ Див.: Етнографія України: Навч. Посіб. // За ред. С. Макарчука. Львів, 1994. Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1998; Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994.

⁴ Див., зокрема: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К., 1999; Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування української нації XIX–XX ст. К., 1996

система, що сформувалася в теорії етносу¹, згідно з якою нація – це насамперед найвищий ступінь розвитку етносу, найбільш об'єктивно, повно і в єдності відображає сутнісні виміри феноменів етнічного і національного.

1.1.2. Етнонаціональна єдність і різноманітність: історично-географічні реалії та суб'єктивні конструкції

Основними елементами складної структури етнічної сфери людства та окремих країн є цілісні етнічні спільноти та їхні частини – етнічні групи. Водночас трапляються і групи населення із змішаною та подвійною етнонаціональною свідомістю як наслідок міжетнічних взаємин. У теорії етносу, як уже зазначалося, виділяють три основні історико-генетичні типи етнічних спільнот – племена, народності, нації². Племена є нижчим рівнем етносоціальної організації з порівняно невеликим демографічним потенціалом (до кількох тисяч осіб) і високим ступенем мовно-культурної однорідності. В основу племінної спільноти закладено такі біосоціальні чинники, як шлюбно-родинні взаємини, спільне походження, спільна назва, а також тісні зв'язки в процесі природокористування. Консолідація культурно споріднених та інтеграція (природна чи насильна) географічно близьких племен (їхніх частин), головню внаслідок політичних чинників, вела до формування народностей – етнічних спільнот із більшим демографічним потенціалом та складною соціальною структурою. Водночас народність характеризується широкою внутрішньо територіальною диференціацією та більшою культурною неоднорідністю.

Вивершує етнічний розвиток формування націй. За словами А. Пономарьова, “нація – це особливий стан розвитку етносу, пов'язаний з творенням його державності, національної свідомості, національно-державних символів і атрибутів, національної культури”³. Таке означення, хоча і не претендує на охоплення всіх аспектів національного рівня етнічності, однак об'єктивно відображає його нові якісні виміри порівняно з іншими рівнями етнічності. Саме для націй притаманні високий ступінь самосвідомості, поширеності етнічного імені, міжрегіональної консолідації, наявність літературної мови, історично-політичних традицій. А одним з основних косолідуючих чинників є державність чи навіть

¹ Теорію етносу, що сформувалась в українській етнологічній літературі, не слід отожднювати із західною етніцистською теорією.

² Бромлей Ю. Г. Очерки теории этноса. М., 1983.

³ Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. К., 1994. С. 76

ідея державності. Як уже зазначалося, національна державність істотно впливає на всі аспекти життєдіяльності етносу, формуючи його якісно новий стан. Разом з тим, безпідставними є категоричні твердження про те, що нація не може утворитися без державності, поширені, зокрема, серед прихильників етатистської теорії нації. Безперечно, політичний чинник є необхідним компонентом націогенезу, але формувати соціально-політичну складову національної ідентичності, як підтверджує насамперед досвід країн Центрально-Східної Європи, може і сама ідея боротьби за державність та інші структурні підрозділи суспільства.

Очевидно, що між племенами і націями за усіма сутнісними вимірами є величезна, можна сказати, безмежна відстань, але все ж їх об'єднує спільність генетичних процесів і зв'язків та об'єктивні підстави етнічності (єдність території формування, мовно-культурна спорідненість, усвідомлення своєї єдності та окремішності стосовно сусідів, міжпоколінні зв'язки і пам'ять про спільність походження, високий ступінь компліментарності). Підтвердженням генетичної єдності всіх історичних типів етнічних спільнот є і той факт, що в більшості сучасних народностей помітними є "сліди" давніх племінних відмінностей, а в багатьох націях – "сліди" народностей і племен. Але культурно і територіально близькі племена і народності не є єдиними компонентами формування націй, адже націогенез є результатом складних процесів, включаючи не лише об'єднання і консолідацію споріднених спільнот, але й інтеграцію різних інших груп (завойованих, сусідніх асимільованих, міграційних). *Етнонаціональний розвиток, перехід на вищі історично-генетичні рівні – це процес розширення сфери життєдіяльності спільнот, вростання етнічності в нові зв'язки, взаємини, співвідношення, насамперед соціальні, політичні і географічні (усвідомлення ареалу розселення, його звуження чи розширення, міжрегіональна інтеграція та ін.)*¹. Соціально-політичні зв'язки і процеси, територіальна консолідація і ментальна ідентифікація етнічної території забезпечують формування нової якості етнонаціональних спільнот, які поступово перетворюються в соціально-територіальні формації, що по-новому використовують стару етнокультурну основу. Внаслідок такого якісного переходу *етнонаціональна ідентифікація індивіда здійснюється не лише за походженням, але й за індивідуальним самовизначенням.*

Виділяючи три основні історично-генетичні рівні етнонаціональної ідентичності, необхідно також підкреслити, що на наднаціональному рівні на сьогоднішній день немає об'єктивних підстав виділяти якісь нові спільноти, т. зв. суперетноси, наприклад, суперетнос слов'ян, за-

¹ Детальний аналіз процесів етно- і націогенезу не є предметом нашого дослідження

гальноєвропейську спільноту чи, як вважає Б. Б. Родоман, “різномовне населення Росії і Китаю, яке користується однією державною мовою або однією писемністю”¹. Подібні умовні спільноти та ідентичності мають переважно або іншу “природу”, не пов’язану безпосередньо з феноменом етнонаціонального, або не відзначаються внутрішньою цілісністю, а є сукупністю окремих спільнот (як, наприклад, слов’яни). *Іноді за терміном “суперетнос” приховується бажання обґрунтувати якісь експансіоністські проекти, наприклад, в ідеї т. зв. “євразійського суперетносу”.*

Оскільки нація – це і широка етносоціальна база, і високий ступінь усвідомлення єдності, цілісності, то очевидно, що, окрім об’єктивних етногенетичних підстав, формування більшості націй, особливо бездержавних, залежить і від багатьох суб’єктивних чинників (геополітичного положення, взаємин із сусідами, ролі еліт, особливо культурних, релігійного чинника та ін.). Водночас відмежувати об’єктивні і суб’єктивні чинники націогенези вкрай важко. Так, загальновизнаною в усвідомленні спільнотою своєї ідентичності є роль та політичні орієнтації культурних еліт, однак *сам факт формування таких еліт є об’єктивним наслідком історичного процесу.* Так само, попри визнання певної ролі загальнокультурних чи політичних ідей у прискоренні націоформуючих процесів, очевидним є і те, що *сам процес самопізнання етнонаціональною спільнотою своєї самобутності, зокрема, поява ідей культурно-політичного піднесення, має об’єктивний характер.*

Виділення трьох історико-генетичних типів етносу – це з одного боку результат високого ступеня узагальнення окремих варіантів, а отже, і певна умовність (а це значить, що можливими є і деякі проміжні варіанти), і з другого – об’єктивне відображення основних рівнів етнонаціонального розвитку. Причому диференціація етнонаціональних спільнот за основними рівнями (племена, народності, нації) є об’єктивною не лише в історичному вимірі, тобто по вертикалі, але й по горизонталі, тобто в географічному вимірі (в розрізі великих регіонів), з огляду на нерівномірність (зміщеність фаз) історичного розвитку. Така несинхронність як результат особливостей історії заселення і освоєння території, державоформуючих процесів є помітною насамперед на рівні різних частин світу та, як уже зазначалося, великих географічних регіонів.

Тому порівняльний аналіз історично-географічних особливостей етнонаціональної сфери засвідчує, що *етнонаціональна різноманітність – це результат дії зовнішніх чинників (фізико-географічні осо-*

¹ Родоман Б. Б. Введение в социальную географию. М., 1993. С. 17

близості і відмінності традиційного природокористування, політичні та соціально-економічні передумови) та диференційованого перебігу самих етнічних процесів, тобто етнонаціонального саморозвитку. І роль зовнішнього середовища виявляється в контексті з внутрішніми чинниками самоорганізації, а саме їхня взаємодія визначає напрями етнонаціонального розвитку. Це ще раз свідчить, що етногеографічна різноманітність сучасного світу, як і становлення кожного окремого етносу, не є результатом ланцюжка історичних випадковостей, хоча суб'єктивні чинники тією чи іншою мірою також впливають на перебіг етнонаціональних процесів.

Об'єктивність переходу етнічних спільнот різних частин світу від нижчого до вищих рівнів етнонаціонального розвитку, відносні спільні риси самих історично-генетичних типів у географічному вимірі свідчать про єдність загальносвітового процесу формування і життєдіяльності етнонаціональних спільнот. Водночас істотні відмінності, що є поміж них, залежно від історико-культурного типу регіону, підкреслюють унікальність кожного окремого прикладу чи моменту етнонаціонального розвитку. А відображенням цієї унікальності є якраз сучасна етногеографія світу з характерними регіональними особливостями. Абсолютизація або недооцінка як моментів унікальності, так і загальних закономірностей перебігу етнонаціональних процесів порушує зрівноважене розуміння і відображення етнонаціональної різноманітності.

Поряд з об'єктивно існуючою різноманітністю етнонаціональних формацій поширеним є суб'єктивне виділення й означення різних типів етнонаціональних спільнот, що використовується різноманітними соціологічними і політологічними школами і часто є наслідком гіперболізації окремих особливостей націоформуючих процесів. Так, історично-генетичні відмінності у формуванні західноєвропейських, центрально- і східноєвропейських націй зумовили широке поширення моделі поділу націй на *політичні та культурні*, обґрунтоване в працях Ф. Майнеке¹. Західноєвропейські нації за цією схемою віднесені до політичних, східноєвропейські – до культурних. Такий поділ побудований значною мірою на абсолютизації деяких генетичних моментів. Дійсно, деякі (але не всі) західноєвропейські нації (насамперед французька, іспанська) формувалися переважно під впливом політичного чинника, інтегруючи етнокультурну основу кількох етносів. У регіоні Центрально-Східної Європи усвідомлення етнонаціональної єдності здебільшого недержавних спільнот поєднувалось з боротьбою за політичне

¹ Див.: Майнеке Ф. Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм / Націоналізм. Антологія. Упор. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 503–515

самовизначення¹. Але, незважаючи на об'єктивні особливості, очевидно, що і культурні, і політичні чинники лежать в основі всіх європейських націй. Протиставлення т.зв. політичних та культурних націй заперечував Л. Ребет, на думку якого "...цілком розвинена нація мусить бути і культурною, і політичною єдністю", адже "...нація, побудована без огляду на мову, походження і традиції, – неповна". Теоретично необґрунтованим є "...поділ націй на підставі критеріїв культури і державності на культурні і державні нації (державна нація культурна, культурна – державна)"².

В німецькомовній політичній думці виникла і набула поширення концепція "історичних і неісторичних народів", витоки якої пов'язують з деякими суперечливими філософськими міркуваннями Г. Гегеля³. До категорії т.зв. "неісторичних" народів були зараховані етнічні спільноти, що не мали на той час (і, нібито, й у минулому) своєї державності (саме тому до категорії неісторичних знову ж таки зараховували значну кількість центрально- і східноєвропейських народів). Такий поділ за своєю суттю має багато слабких місць, адже питання етнонаціональної ідентифікації державних утворень минулого є суперечливим і неоднозначним. Сама політична історія ХХ ст., коли народи, віднесені до "неісторичних", добилися значних успіхів у державному будівництві і в соціально-економічному розвитку, переконливо спростувала такі підходи. З огляду на це, типологічна модель – історичні і неісторичні народи – є загалом неконструктивною і може мати лише обмежене застосування у вузьких аспектах і з багатьма застереженнями.

Однак у кінці ХІХ на початку ХХ століття така точка зору мала істотне значення, набувши популярності в ідеології деяких етнополітичних рухів, зокрема, польського, задля обґрунтування деяких експансіоністських проєктів щодо інкорпорації сусідніх етнічних територій, які визначалися як території ніби-то неісторичних народів. Гостро й аргументовано розкритикував ці проєкти С. Дністрянський, зазначаючи, що з такого поділу "виснували т. зв. історичні народи право володіння над етнічними, яким вони відмовляли справжнього характеру "нації". За тим виробився в пануючих політичних сферах погляд, що тільки т. зв. історичні "нації" можуть користуватися повними "національними" правами, між тим, коли етнічні народи не є, мовляв, "націями" в технічному розумінні, тільки народами другої категорії, яким не пови-

¹ Такі ж особливості націотворення характерні і для деяких західноєвропейських націй (ірландської, норвезької).

² Ребет Л. Теорія нації. Львів, 1997. С. 60–61.

³ Див. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. К., 1999. С. 73

нні належати ті самі права, що т. зв. історичним “націям”. Чи можна супроти того дивуватися, що знайшлися – якраз серед т. зв. історичних “націй” такі псевдовчені, котрі голосили, що тільки історичні “нації” є справжніми націями”¹.

Не зовсім переконливим є поширене в західноєвропейських колах трактування націй, які формувалися “згори” під впливом політичного чинника (більшість західноєвропейських націй), як “повних” лише на підставі розвинутості їхньої соціальної структури та національно-політичних інститутів, адже часто, навпаки, такі спільноти (іспанська, французька нації), що включають малі асимільовані етноси, є не зовсім органічно цілісними. І у випадку хвилі етнічного оновлення, що у певні періоди охоплює асимільовані спільноти (бретонців, провансальців), цілісність таких націй зазнає викликів. Водночас недержавні нації, які на початку ХХ ст. відзначались дещо спрощеною структурою, у процесі державотворення зуміли створити не лише політичну і культурну еліту, національні інститути, але й оптимізувати співвідношення соціальних груп.

Як ми уже зазначали, термін “нація” часто застосовують і для позначення спільноти людей на основі єдиного громадянства, незалежно від їхнього етнічного походження. Найбільш поширеним є означення таких соціально-політичних спільнот, як політичних націй. Разом з тим, інші науковці, зокрема, етнологи, до цього ставляться негативно. Так, М. Тиводар пропонує означити соціально-політичну єдність громадян України як український народ, зазначаючи, що “термін “народ” слід вживати на означення громадян однієї країни незалежно від їхньої етнічної належності”². Такий самий підхід закладено і в Конституції України, зокрема, в її преамбулі. Попри певні переваги, до такої точки зору є істотні застереження, адже все ж термін народ історично вживався і вживається переважно в етнічному розумінні³. Тому, з огляду на традиції вживання таких слів, соціально-політичну єдність громадян більш доцільно називати політичною нацією. Хоча, безперечно, і тут є низка застережень, зокрема, як уже зазначалося, і в етнічній нації є політичні компоненти.

Політичні нації як громадянські об’єднання можуть становити певну цілісність на основі спільності політичних та економічних інтересів, *але високого ступеня консолідованості вони можуть досягти лише у*

¹ Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Ч. 1. Прага, 1923.

² Тиводар М. Етнологія. Ужгород, 1998. С. 56.

³ Такою ж є практика уживання цього слова і в інших слов’янських мовах, зокрема, у польській

випадку єдності культурних цінностей та мовно-комунікаційної зв'язаності. В цьому аспекті політичні нації суттєво відрізняються за своєю історично-генетичною етнічною структурою. Причому найбільш стійкими з них є ті, що сформувалися навколо єдиного етнокультурного ядра і в умовах переселенського суспільства при домінуючому впливові якоїсь розвинутої культурної традиції (американська, англоканадська, франкоканадська, австралійська). Такі політичні нації, враховуючи роль етногенетичної міксації, функціонально мають деякі спільні риси з розвинутими етнічними націями. Водночас спроби штучного створення таких спільнот, “територіальних проєктів” з автохтонних етносів на корінних етнічних землях, що передбачали їхню повну або часткову асиміляцію (наприклад, в СРСР – радянський народ), переважно зазнавали невдач.

Оригінальну ідею української нації (у політичному сенсі) як єдності всіх українців – патріотів своєї країни, незалежно від етнічного походження, розробив В. Липинський (1882–1931). На його думку, таку єдність, територіальну солідарність, забезпечуватиме нерозривний зв'язок із землею, формуючи патріотичні почуття всіх мешканців краю. В. Липинський зазначає, що “...інстинкт спільної землі, інстинкт територіальний і, врешті, інстинкт родинний бере верх над інстинктом екстериторіальним та інстинктом колишньої расової єдності”¹. Попри помітну недооцінку об'єктивних підстав етонаціональної ідентичності (тут позначився особистий досвід В. Липинського) і деяку зовнішню подібність з іншими політичними теоріями нації, *такий підхід має переваги, адже тут в основу формування загальносуспільної свідомості покладено не лише політичну приналежність, яка іноді лише силоміць утримує цілісність, але й низку інших чинників, які дійсно визначають спільність долі (прив'язаність до території (землі), органічні зв'язки між мешканцями в процесі її освоєння, які загалом формують територіальний патріотизм).*

З огляду на зазначені підходи та зважаючи на історичний досвід й об'єктивні реалії, доцільним є використання терміна етнічна нація (для позначення насамперед етнокультурної спільності) і політична нація (для позначення територіальної соціально-політичної спільності). Такий підхід не заперечує розуміння того, що в етнічній нації є політичні чинники, а у політичній – етнічні (зокрема, домінуюча етнокультурна традиція), а в генезі та принципах функціонування політичних націй є деякі паралелі з етнічними націями, все ж *політичні нації не є етнічними спільнотами*. Таке розмежування також сприятиме формуванню стрункої і логічної понятійно-термінологічної системи.

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ; Філадельфія, 1995. С. 227

1.1.3. Демотериторіальні засади етнічності

Об'єктивні відмінності етнічних спільнот, діалектика загального і унікального у їхньому різноманітті, виявляються не лише в історично-генетичних особливостях, але передусім у їхніх демогеографічних параметрах та структурно-територіальній організації, які і розкривають їхні істотні типологічні та функціональні особливості, відображають соціально-культурні перспективи та політичну значимість.

Об'єднує обидва ці чинники поняття території. З позицій суспільної географії М. Д. Пістун зазначає, що територія – це “обмежена ділянка земної поверхні з властивими їй природними і привнесеними людиною (антропогенними) властивостями і ресурсами та параметрами. Територія є важливим чинником (ресурсом) розвитку, ареною діяльності, об'єктом колективного користування прив'язаних до території предметів і засобів праці. Її параметрами є протяжність, конфігурація, площа, місцеположення тощо”¹. Властивості території (природні і суспільні) та відношення території до інших географічних об'єктів О. І. Шаблій визначає як її географічний потенціал, тобто здатність забезпечувати певні потреби суспільства². Зважаючи на такі підходи, в етногеографічному аспекті територію слід розглядати і як *простір, який вміщує етнонаціональні компоненти, і як ареал поширення, і як середовище впливу*. Саме ж географічне середовище – це не лише природно-географічне середовище (саме так часто ставиться питання в політологічній літературі), але й суспільно-географічне середовище, такі складові якого, як система розселення, система комунікацій, економічних центрів та ін. суттєво впливають на перебіг етнополітичних процесів.

Одним з основних демогеографічних параметрів етнічних спільнот є їхня людність, яка завжди впливала і впливає на долю народів, їхню внутрішню організацію, культурний і державоформуючий потенціал. Хоча, безперечно, повної залежності немає, так само як і немає підстав для недооцінки значення та ролі кількісно невеликих народів. Як справедливо наголошував В. Вільсон, беручи до уваги передусім етично-правові аспекти: “Немає народів ані великих, ані малих, як не може бути народів середніх. Є лише народи й усі вони мають однакове право на життя і на пошану до їхньої волі”³. Культура кожного, незалежно від розмірів, етносу, є унікальним надбанням усього людства.

¹ Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. К., 1994. С. 71.

² Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів, 2001. С. 119.

³ Цит. за: Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення. Подєбради, 1923

Однак очевидно, що *людність етносу значною мірою визначає повноту його структури, тобто наявність окремих підрозділів (соціальних, культурних тощо), які у процесах життєдіяльності забезпечують постійне його оновлення, адаптацію до різних викликів та до нових, часом несприятливих, умов.*

Досвід світової етнополітичної історії також підтверджує, що людність етносу завжди була вагомим аргументом при державотворенні (як безпосередньо в організації етнонаціонально-визвольного руху, так і при визначенні долі народів на міжнародних конференціях). В несприятливих соціально-культурних умовах кількісні параметри етносу посилюють його опірність асиміляційним процесам. Про це свідчить і висока концентрація населення світу саме в середовищі великих етносів. Так, якщо загалом у світі етнологи налічують близько п'яти тисяч етносів, то надвеликі етнонації (понад 50 млн осіб), яких налічують лише 19, становлять понад 54,1% усього населення планети, великі (25–50 млн), їх налічують 17 – 10,6%. Ще 15,1% від загальної кількості населення світу припадає на етноси людністю від 10 до 25 млн осіб, причому кількість таких етносів є невеликою – 43. А на велику кількість (понад чотири тисячі) малих і дуже малих етнічних спільнот (людністю менше одного мільйона) припадає лише 3,8% усього населення світу¹. І така тенденція до збільшення концентрації населення великих народів зберігатиметься. Критично мала людність етнічних спільнот (менше кількох десятків тисяч) у сучасних умовах (інформаційний тиск, поширення масових субкультурних стереотипів, нівеляція культурних традицій тощо) посилює загрозу збереженню їхньої ідентичності та культурної самобутності, зумовлюючи необхідність виділяти в окрему категорію т. зв. малі корінні народи, для захисту інтересів яких під егідою ООН розроблено широку правову базу.

Людність етнічної спільноти завжди є у тісному зв'язку з її *територіальною організацією, тобто з розміщенням етнічної спільноти та її складових по території, включаючи і їхнє розселення. Поняття територіальної організації етнічної спільноти охоплює і територіальні співвідношення та зв'язки між її структурно-територіальними підрозділами.*

Основу територіальної організації етнічних спільнот становлять *етнічні території. Етнічна територія, як одна з основних об'єктивних ознак етнонаціональної ідентичності, – це насамперед ареал розселення етносу, у межах якого він майже завжди становить відносну*

¹ Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. Г. Меликян. – М., 1994. С. 257

чи абсолютну більшість. Однак, до виділення етнічних територій не можна підходити лише з позицій мажоритарного принципу (відносна і абсолютна більшість), а слід враховувати вплив міграційних процесів (на цьому наголошував, зокрема, В. В. Покшишевський¹). Окрім того, означення етнічних територій є методологічно складним і через *історичну мінливість ареалу розселення*, міжетнічні взаємопроникнення та значимість *ареалу формування як “історичної батьківщини”*. Тому, наприклад, А. П. Пономарьов, визначаючи етнічну територію як “ареал основного етнічного масиву та всі споконвічні землі, які є його продовженням”² включає до її складу й історичні ареали, в межах яких цей етнос на сьогодні не переважає, але у минулому вони були безпосередньо пов’язані з його формуванням і розвитком. Зважаючи на інерційність конфігурації етнічних територій, зумовлену об’єктивним традиційним поєднанням етносу і території, така точка зору є виправданою. Але водночас *етнічні території мають і властивість мінливості*, яка зумовлена як об’єктивними, так і суб’єктивними процесами. Тому до обґрунтування межі етнічних територій треба ставитись дуже обережно, враховуючи і такі моменти, як штучний і об’єктивний характер процесів переселення і міграцій, час остаточного заселення території тощо. Зокрема, для етносів Центрально-Східної Європи об’єктивні процеси формування етнічних територій завершилися в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. Наступні періоди уже характеризуються активним волюнтаристським втручанням держав у етнополітичні процеси, яке супроводжувалось депортаціями, переслідуваннями за релігійні переконання, іноді й етноцидом і призвело до радикальних змін етнічних ареалів. Тому, виділяючи сучасні ареали розселення народів цього регіону, необхідно враховувати етногеографічну ситуацію, що склалася на поч. ХХ ст. Такий підхід передбачає і можливу наявність деякого взаємоперекриття етнічних територій, тобто утворення широких етноконтактних смуг.

За словами відомого українського соціолога О. Бочковського, “територія і земля – це природні передумовини розвитку народу, особливо у добі етногенези... Ступенево нарід органічно зливається з територією, яку він заселює, так що вона стає його батьківщиною”³. Зв’язки етносу з територією особливо є помітними в аграрному суспільстві і втілюються у традиційному природокористуванні. З переходом на вищий рівень економічних взаємин зв’язок території та етносу по-

¹ Покшишевский В. В. Население и география. Теоретические очерки. М., 1978. С. 201.

² Пономарьов А. П. Українська етнографія. К., 1994. С. 157.

³ Бочковський О. Життя нації. Наука про націю та її життя. Ч. 2. Львів, 1939. С. 7

слаблюється. “Культурні народи можуть заховати свою відрубність і поза своєю батьківщиною”, – стверджував О. Бочковський¹. Однак, як зазначає Т. Панасенко, “незважаючи на те, що в епоху урбанізованого суспільства природно-біологічні детермінанти етногенези поступаються соціальним, вони залишаються вагомими, потребують всебічного врахування і вивчення для ліквідації кризових ситуацій, суперечностей між простором буття і простором діяльності”². Враховуючи *значущість впливу природного середовища на світосприйняття*, характерні особливості природи етнічної території відображаються в духовній сфері, насамперед, у фольклорі. *А в періоди модернізації характерні риси природи етнічної території своєрідно закріплюються в національній міфології, стають національними символами.*

Зв’язок етнонаціональної спільноти з територією закріплюється і системою образів, стереотипів, і системою знань про свою землю, передусім про її розміри, природу тощо. Тому для кристалізації етнонаціональної і етнополітичної свідомості українців в кінці XIX – на поч. XX ст. важливе значення мали дослідження і картографічне відображення української етнічної території завдяки працям Г. Величка, Д. Багалія, С. Томашівського, М. Кордуби та ін. Таким чином, наприклад, в Галичині у першій половині XX ст. творився образ Великої України, що мало велике політично-мобілізаційне значення. Водночас на центрально-східних українських землях процеси усвідомлення своєї етнічної території відбувалися значно повільніше.

За характером заселення етнічні території можуть мати *суцільний* характер, коли етнічна спільнота становить більшість у межах усього ареалу, та *розірваний*: у вигляді відокремлених островів, який трапляється доволі рідко і є наслідком природних передумов, особливостей заселення та міграцій. Поширеним є варіант, за яким корінний етнос (переважно в умовах бездержавності) в межах своєї етнічної території становить більшість лише в сільській місцевості, водночас міське населення має іноетнічний чи етнічно змішаний характер, а в умовах інтенсифікації міграційних та урбанізаційних процесів втрачає кількісну перевагу навіть у сільській місцевості (народи російської Півночі, Сибіру і Далекого Сходу).

Етнічні території відрізняються розмірами, конфігурацією, географічним положенням, природними умовами і суспільно-географічною освоєністю, а також внутрішньою структурою. *Поєднання людності*

¹ Бочковський О. Життя нації. Наука про націю та її життя. Ч. 2. Львів, 1939. С. 8.

² Панасенко Т. Етнос та ландшафт: аспекти взаємодії / Ландшафти і сучасність. Збірник наукових праць. Київ – Вінниця, 2000. С. 174

етнічної спільноти та інших її демографічних параметрів (статевовікова структура, особливості відтворення) з розмірами, освоєністю та комунікаційною пов'язаністю етнічної території становить її демогеографічний потенціал. На особливе значення розмірів української етнічної території постійно вказував С. Рудницький, наголошуючи, що українську справу не можна зводити до справ малих народів¹. А безпосередній зв'язок кількості населення етнічної спільноти з її територіальною організацією проявляється через густоту (щільність) населення.

Оптимальні співвідношення людності етносу та розмірів етнічної території є відносними, залежать від історичного періоду та економічної освоєності. У випадку порушення таких співвідношень помітними є два крайні варіанти: у першому, при великій людності, а малій площі виникає перенаселення, яке виявляється у прагненні до розширення ареалу або веде до міграцій; у другому випадку, при малій людності і великій етнічній території – недостатня комунікаційна зв'язаність і недостатня соціальна зконсолідованість етнічної спільноти, що послаблює її потенціал, спричиняючи проникнення інших етнічних груп чи процеси етнічної сецесії. *А комунікаційна зв'язаність етнічної території, яка характеризується і безпосередньо наявністю шляхів сполучень, відсутністю бар'єрів (матеріальна основа), і наявністю системи міжрегіональних і міжпоселенських поєднань та соціокультурних зв'язків, – необхідна передумова етнонаціональної консолідації.* Порушення органічних зв'язків і пропорцій у відношеннях: людність етнонаціональної спільноти – розміри етнічної території – розселення і соціальна структура населення зменшує рівень адаптації етносу до просторових умов і може призвести до кризи етнонаціональної ідентичності.

В *конфігураційному аспекті* етнічні території можна поділити на *компактні і малокомпактні*, тобто витягнуті в якомусь напрямі чи розірвані в окремих випадках ареалами розселення інших етносів². Причому *компактна форма етнічної території також є однією з об'єктивних географічних передумов консолідації чи модернізації етносу.* І, навпаки, велика витягнутість, наявність віддалених від етнічного ядра ареалів може стимулювати процеси етнічної дивергенції. Структуроформуюче значення мають її природно-географічні (насамперед рельєф, гідрологічна мережа, лісистість) та суспільно-географічні характеристики (щільність поселень, густина транспортної мережі, рівень сільськогосподарської освоєності, рівень промислового розвитку, розміщення стосовно політичних та адміністративних меж). У фізико-географічному

¹ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. С. 79.

² Див. Атлас народів мира. М., 1964

аспекті в межах етнічних територій значна роль належить *природним бар'єрам* (гірським хребтам, руслам великих рік), які, обмежуючи територіальні зв'язки, *сприяли консервації локальних рис традиційної культури, діалекту тощо*. Саме тому для гірських районів і характерне найбільше різноманіття етнографічних типів. Тобто фізико-географічні особливості території впливають на комунікаційну зв'язаність етносу, яка є однією з важливих передумов його життєдіяльності. Найвищою комунікаційною провідністю відзначаються степові зони, морські узбережжя, долини рік (особливо в гірській місцевості). Важливо підкреслити, що *вплив природних передумов на комунікаційну зв'язаність має конкретно-історичне вираження, адже якісні зрушення в засобах комунікацій (розвиток мореплавства, поява залізничного транспорту та ін.) вносили значні корективи в провідність чи бар'єрність різних складових етнічних територій*. А з суспільно-географічних об'єктів найбільшу бар'єрну роль виконували і виконують державні кордони, передусім у випадку їхнього закритого характеру, перешкоджаючи консолідованому і синхронному розвитку різних територіально-політичних частин етносу. Це позначилося на історичній долі багатьох народів, у т. ч. і українського.

Одним з провідних чинників життєдіяльності етносу, який визначає тип і характер його зовнішніх зв'язків і стосунків, є географічне положення етнічної території, тобто її розміщення щодо природно-географічних (моря, ріки, одиниці рельєфу, ліси) та суспільно-географічних об'єктів (інші етнічні території, держави і державні кордони, шляхи сполучення, економічні центри та ін.). Зокрема, наближеність до малозаселених ареалів дає змогу етносу розширювати свою етнічну територію. Так, російському етносу вдалося упродовж XVI–XVIII ст. збільшити ареал свого розселення у кілька разів¹ (цьому сприяла також і політична підтримка процесів колонізації). Якщо ж етнічні території знаходяться на шляхах міграцій чи колонізацій, то це вже по-особливому впливає і на внутрішньоетнічні процеси і може призвести до їхнього звуження та істотних змін культурного обличчя етносів. Багато дослідників минулого наголошували, що окраїнне розміщення української етнічної території щодо європейського світу і відсутність природних бар'єрів на її кордонах істотно вплинули на українське державотворення і на цивілізаційні процеси. М. Грушевський підкреслював, що “географічні, в наступній послідовності колонізаційні й економічні умови української території, значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу. З другого боку, вони суттєво вплинули на еволюцію його етнічного

¹ Див. Народы мира: историко-этнографический справочник. М., 1988

типу”¹. Межове розміщення українських земель щодо кочового азійського світу, поряд з багатьма негативними моментами (суспільно-географічне положення має властивість мінливості внаслідок геополітичних та культурно-господарських змін), дало змогу українському етносу впродовж XVII–XIX ст. значно збільшити свою етнічну територію у південному і східному напрямках. Водночас не вигідне геополітичне розміщення на заході (колонізаційний натиск західних сусідів за підтримки державної політики) призвело до звуження його етнічної території.

В складі етнічних територій в історико-географічному вимірі виділяється *історичне ядро* – епіцентр формування і первинного розселення етносу та пізніше освоєні землі, а в демогеографічному – *демографічне ядро* (район з найвищою щільністю розселення). За геометричною центральністю розміщення виділяється географічне ядро, прилеглі центральні райони, окраїнні райони та етнічні межі. Зазначені центри (історичний, демогеографічний, геометричний) рідко збігаються, особливо, коли етнічний ареал пережив складні етногеографічні процеси та зазнав істотного втручання з боку різних політичних центрів.

В територіальній організації етносу важливі індикативні функції виконують етнічні межі, які, на думку П. І. Кушнера, “виявляють крайню лінію компактного розселення даної народності або етнографічної групи”². Характерні риси етнічних меж (конфігурація, ясність вираження) визначаються природними особливостями та характером міжетнічних і, зокрема, етнополітичних стосунків. На деяких їхніх істотних відмінностях залежно від типу міжетнічних контактів і, зокрема, у контексті проблем картографування наголошували В. І. Козлов та М. Я. Берзіна³. Узагальнюючи ці та інші методологічні підходи і розглядаючи особливості розселення в етноконтактних смугах різних регіонів світу, можна виділити такі *типи етнонаціональних меж*: а) *межа має виражений лінійний характер*; б) *етнічна межа має перехідний характер*; в) *етнічна межа має дифузний характер*. Етнічні межі першого типу (див. рис. 1.1, а), тобто чітке розмежування етнічних ареалів, трапляються у випадку, коли в основі таких меж лежать значні природні лінійні бар’єри (гірські хребти, русла великих рік), тривале функціонування державного кордону бар’єрного типу чи внаслідок цілеспрямованого переселення (наприклад, після Другої світо-

¹ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. Киев, 1990. С. 12, 13.

² Кушнер П. И. Этнические территории и этнические границы. М., 1951.

³ Козлов В. И. Этнос и территория // Сов. этнограф. 1971. № 6. С. 94–98. Берзина М. Я. Этнические территории, этнические границы и проблемы их картографирования // Проблемы этнической географии и картографии. М., 1978. С. 49–71

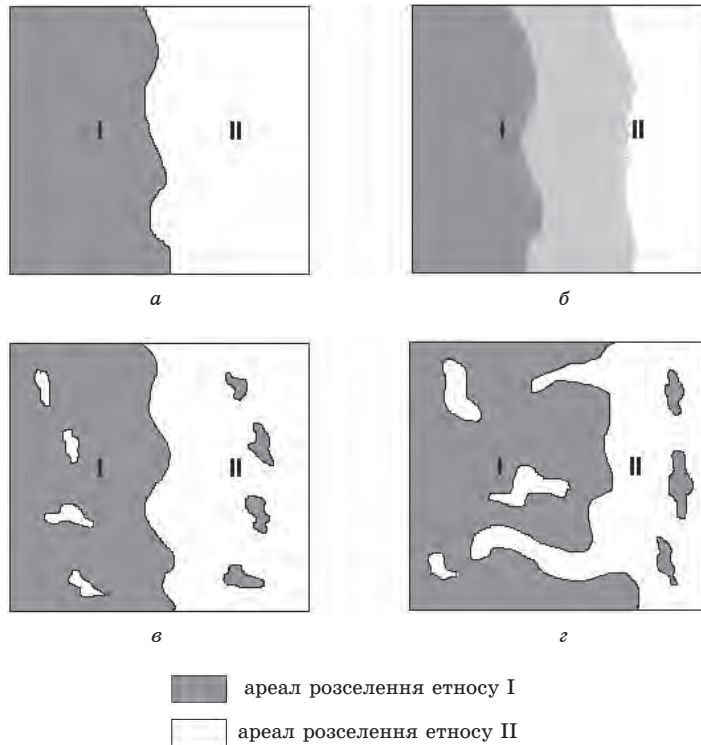

Рис. 1.1. Типологічна схема етнічних меж:
 а – міжетнічна межа має виражений лінійний характер;
 б – етнічна межа має перехідний характер;
 в і г – етнічна межа має дифузний характер

вої війни внаслідок переселення українців та поляків такого характеру набув українсько-польський кордон).

Етнічна межа буває і перехідною (рис. 1.1, б), тобто у вигляді відносно широкої смуги, в межах якої місцеве населення має деякі етнозмішані риси, характерні для двох етносів, і відзначається низьким ступенем етнічної самосвідомості чи етнонаціональною невизначеністю. Прикладом такої етнічної межі є українсько-білоруська етнічна межа в районі Полісся.

Етнічна межа третього типу формується або в умовах зустрічного розселення (українсько-російська етнічна межа в районі Слобожанщини, Дону і Кубані), або у випадку етнополітичного наступу однієї етнічної спільноти на ареал розселення іншої. У першому випадку це виявляється у взаємопроникненні невеликих ареалів, зокрема, у висуненні одного чи кількох поселень з переважною більшістю мешканців однієї етнічної спільноти вглиб етнічної території іншого народу (рис. 1.1, в). В

другому випадку, тобто в умовах етнополітичного наступу однієї спільноти, в прикордонній смузі залишаються окремі острови (переважно в сільській місцевості) другої етнонаціональної спільноти¹, яка зазнає асиміляційного тиску (рис. 1.1, з). Саме такий дифузний характер мали на початку ХХ ст. західні межі української етнічної території.

Типологічні особливості етнічних меж, зумовлені значною мірою етнополітичними процесами, у свою чергу також виступають чинником територіально-політичної структуризації, відіграючи особливу роль у встановленні державних кордонів та у прикордонних міждержавних взаємовідносинах.

Тісний зв'язок етносу з територією, який надає їй культурної самобутності і підкреслює її ідентичність, сприяв у минулому усвідомленню цієї території (в глобальному масштабі) як окремої країни, незалежно від того, чи була ця країна державою. Зокрема, у середині ХІХ століття Польща, Фінляндія і меншою мірою Україна вже усвідомлювались як самобутні країни. Хоча, безперечно, в умовах бездержавності такий образ має переважно нечіткий характер, у т. ч. й приблизні територіальні обриси. А тому, наприклад, усвідомлення в Європі України як окремої країни проходило дуже суперечливо, посилюючись завдяки одним геополітичним чинникам та послаблюючись завдяки іншим².

Демографічний потенціал етносу чи окремих його регіональних частин, їхні соціально-політичні перспективи залежать не лише від кількості і щільності населення, але й від його статеві-вікової структури, відмінності якої зумовлені культурно-цивілізаційними особливостями, різними темпами демографічних процесів, а також політичним становищем етносу. В останньому випадку порушення пропорцій у співвідношенні чоловічого і жіночого населення, різних його поколінь зумовлені, зокрема, неоднаковим перебігом асиміляційних процесів (наприклад, старше покоління ще визнає свою приналежність до цього етносу, молодше – лише частково), є з одного боку індикатором несприятливого соціально-політичного становища етносу, з другого – чинником поглиблення його кризи, порушуючи процеси природного відтворення та інформаційно-культурні зв'язки поколінь.

Важливою демографічною характеристикою, що має етнополітичне значення, є відносна частка змішаних шлюбів і відповідно нащадків

¹ Див.: Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 01.01. 1939 року. Весбаден, 1983.

² Див., зокрема: Січинський В. Чужинці про Україну. Львів, 1991. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів, 2002

змішаних шлюбів, яка залежить як від об'єктивних чинників (культурні традиції народів, стереотипи міжетнічного сприйняття), так і значною мірою від вектора державної культурної і демографічної політики. Найбільше зосередження змішаних шлюбів спостерігається не в усіх етноконтактних смугах, а насамперед в тих, де послаблено вплив традиційних уявлень і немає негативних (антагоністичних) стереотипів взаємосприйняття. Поведінка нащадків змішаних шлюбів, які є переважно носіями подвійної етнонаціональної свідомості, у т. ч. і їхня політична активність, може бути дещо відмінною від іншого населення, відзначаючись менш передбачуваними геоетнополітичними орієнтаціями.

1.1.4. Структурно-територіальна організація етнонаціональних спільнот та її роль у процесах життєдіяльності

Етнонаціональна спільнота, будучи і в антропологічному, і в соціально-культурному аспектах складним утворенням, характеризується внутрішньою єдністю та водночас різноманітністю. Носіїв етнічності (етнофорів) об'єднує система складних різноманітних зв'язків та відношень, утворюючи окремі структурні одиниці, а з огляду на особливу структуроформуючу роль території, структурно-територіальні підрозділи. Такими органічними територіальними "клітинами" є насамперед *етнографічні групи*, що виділяються за особливостями традиційного природокористування та традиційної культури, зокрема, діалектними відмінностями. Особлива роль належить *субетносам*, для яких, поряд з культурно-побутовими відмінностями, характерними рисами є наявність (на відміну від етнографічних груп) регіональної самоназви та самосвідомості¹. Субетноси є найбільш віддаленими від основного ядра гілками етносу, що сформувалися або на основі давнього племенного поділу, або на основі релігійної відмінності (друзи, аджарці), або внаслідок особливого типу соціально-економічних відносин (російські козаки) чи тривалої територіальної відірваності від основної частини етносу (русини-українці колишньої Югославії). За певних умов, особливо під дією територіально-політичного чинника, субетноси можуть стати субстратом формування нового етносу.

Виділення окремих компонентів етносу за особливостями традиційної культури визначається як мозаїчність етносу¹. На думку М. Тиводар

¹ Часто в популярній, публіцистичній і навіть у науковій літературі етнографічні групи розглядають як субетноси, виявляючи незнання принципів відмінностей між цими структурними підрозділами

² Тиводар М. Етнологія. Ужгород, 1998. С. 107

ра, “наявність складної мозаїки посилює стійкість, гнучкість і опірність етносу, полегшує шлях до його відродження чи розвитку”¹. В окремих випадках залишаються актуальними кровно-родові зв’язки, зберігаючи інерцію давнього поділу на роди і племена. Племінний поділ етносу іноді поєднується з етнографічним, хоча далеко не в усіх випадках за етнографічними відмінностями простежуються впливи родоплемінного поділу. В інших випадках у структурі етнонаціональних спільнот, особливо тих, які формувалися під дією консолідуючої ролі держави (іспанської, французької), етнографічні особливості зберігають сліди асимільованих етносів.

Отже, структура етносу, у т. ч. і у територіальному вимірі, формується низкою відносно цілісних складових різного рівня ієрархії. Але структурний аналіз етносу – це не лише виділення об’єктивних автономних складових етносу, але і водночас науковий прийом зрізу середовища етносу на основі певних ознак. Залежно від того, під яким кутом зору розглядати поєднання різних об’єктивних складових етносу та однорідних чи своєрідних у деякому аспекті його частин, як аналізувати зв’язки і співвідношення між ними, можна виділити різні структурні зрізи етнічних спільнот (антропологічний, соціальний, політичний, релігійний, мовно-діалектний та ін.).

Відомо, що в антропологічному аспекті людство насамперед поділяється на раси – “історично сформовані групи людей, пов’язані єдністю походження, що виявляється в загальних спадкових морфологічних і фізіологічних ознаках, які варіюють в певних межах”². Отже, *в основі расового поділу лежать принципово інші, порівняно з етнонаціональною ідентичністю, ознаки**, однак іноді і виявляються деякі точки дотику. Як підкреслює Б. Б. Родоман, “етнічні ознаки частково пов’язані з расовими, але відповідність між ними буває різною, від майже повної до ніякої. (...) На ранніх стадіях етоногенези відповідність між етнічними і расовими ознаками могла бути повною, але етнос із самого початку не був частиною раси”³. З огляду на це, антропологічні особливості можуть сприяти формуванню етносів⁴, але не можуть бути основою етнічної

¹ Тиводар М. Етнологія. Ужгород, 1998. С. 109.

² Брук С. И., Чебоксаров Н. Н. Расы человека / Народы мира: историко-этнографический справочник. М., 1988. С. 16.

* В минулому в поняття “раса” іноді вкладалися не лише антропологічні особливості, але й етнічні, культурно-ментальні риси (див., наприклад, праці Ю. Липи).

³ Родоман Б. Б. Введение в социальную географию. М., 1993. С. 18.

⁴ Навіть на сьогодні, в умовах расовозмішаного суспільства переселенського типу (наприклад, у країнах Америки), расові групи можуть виконувати подібні до етнокультурних груп соціальні функції

(особливо національної) ідентифікації. Щодо приналежності до великих рас, то більшість етносів є однорідними. Внутрішньоетнічні відмінності більше проявляються на рівні підрас, антропологічних типів. Так, наприклад, сучасні російські антропологи відзначають, що, хоча росіяни загалом належать до великої європеїдної раси, “в північних областях переважає атлантико-балтійська раса, в центрі – східноєвропейський тип середньоєвропейської раси, на північному сході – східно-балтійський тип біломорсько-балтійської раси, на півдні фіксуються домішки монголоїдного і середньоморського елементів”¹.

Незважаючи на те, що етноси, особливо великі, характеризуються значною *внутрішньою антропологічною неоднорідністю*, помітною є і певна *своєрідність набору (комбінації) фізичних типів*, властива для певної етнічної спільноти, що є наслідком життєдіяльності етносу, зокрема, зумовлюється *стабільністю проживання в межах етнічної території та територіальною обмеженістю процесів відтворення*. Причому ментальні стереотипи, які обмежували кількість шлюбів з представниками інших спільнот, були не лише своєрідним інстинктом збереження культурної самобутності, але й деяких антропологічних рис. А характерні фізичні особливості етносу (часто міфологізовані) знаходили відображення в фольклорі, національних традиціях. Це значною мірою і зумовлювало гіперболізацію значення антропологічної однорідності у життєдіяльності етнічних спільнот у минулому, особливо школою антропогеографії та різними расистськими теоріями. В сучасних умовах в процесах життєдіяльності етносу диференціація деяких антропологічних рис в його середовищі не може і не має створювати якихось перешкод, а *політизація расових відмінностей загалом є деструктивним чинником*.

У соціально-структурному розрізі особливості розвитку етносу значною мірою залежать від співвідношень різних соціально-класових груп, міського і сільського населення, освітньо-професійних груп. В цьому аспекті є етнічні спільноти зі складною (на різних ієрархічних та територіальних рівнях) і спрощеною соціальною структурою. Причому складність соціальної структури безпосередньо визначає і перспективи етнонаціонального розвитку. Тобто *соціально-структуризовані етноси завжди мають ліпші передумови до подолання різних викликів (політичних, культурних, економічних) та пристосування до нових умов*. Серед етнічних спільнот другого типу виділяються переважно *селянські етноси*, часто (особливо в Азії) трапляються етнічні спільноти, що становлять певні соціальні прошарки (купці, ремісники та ін.).

¹ Народы мира: историко-этнографический справочник. М., 1988. С. 381

Ускладнення соціальної структури етносу (формування культурної, політичної і економічної еліти), особливо у нові і новітні часи, є об'єктивним процесом, і відповідно спрощеність його соціальної структури у більшості випадків є наслідком несприятливого політичного чи економічного становища, особливо в умовах дискримінаційної політики. І лише процеси оновлення, що супроводжуються формуванням нових соціальних верств, політичних і культурних інститутів, поширенням нових ідей, можуть відвернути кризу ідентичності таких народів. На необхідності “повернути органічну структуру української нації” та усунути соціальний антагонізм всередині неї постійно наголошував В. Липинський¹.

Водночас проблему ускладнення соціальної структури не можна зводити лише до проблеми формування еліт (як це часто на сьогодні розглядається в Україні), адже важливими є багато інших аспектів (розширення кола фахівців, видів діяльності тощо). Так, окреслюючи контури українського державно-культурного відродження, М. С. Грушевський акцентував увагу на необхідності формування української інженерно-технічної інтелігенції².

Як уже зазначалося, в соціально-демографічному аспекті кожен етнос необхідно розглянути і в розрізі *поколінь*. Важливими тут є не лише кількісні співвідношення, але й наявність культурно-інформаційних зв'язків, здатних забезпечити і природне відтворення, і відтворення історичної пам'яті, збереження традицій, мовно-культурного середовища та самосвідомості. Наявність деякої ментальної суперечності між поколіннями є закономірним явищем, разом з тим, критичним може бути їхня різка відокремленість за основними цінностями, культурними та геополітичними орієнтаціями. Така ситуація може, зокрема, виникнути внаслідок проживання поколінь у різних соціальних умовах і у складі різних держав. Деякі аспекти такої проблематики характерні для пострадянських держав, у т. ч. і для України.

Особлива взаємозалежність простежується між релігійною та етнічною свідомістю і відповідно між релігійними та етнічною ідентичністю, своєрідно проявляючись у різних країнах і регіонах, впливаючи на територіальну етнічну структуру населення. Дуже важливим є і те, що саме *поєднання етнічної та релігійної сфер суспільства і визначає його культурне обличчя*. На сьогодні більшість етнонаціональних спільнот є монорелігійними, однак значна частина з них є поліконфесійними.

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ; Філадельфія, 1995.

² Грушевський М. На порозі нової України / У кн.: Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. С. 162–170

Наявність у первинно етнооднорідному субстраті різних за релігійною (меншою мірою за конфесійною) приналежністю груп населення (особливо у випадку їхнього компактного розселення) могла бути причиною формування нових субетносів і навіть нових етносів. Так, російські етнологи виділяють у складі російського етносу як окремий субетнос російських старообрядців, які в результаті релігійної відокремленості набули відмінних культурно-ментальних рис¹. Прикладом субетносу на основі релігійної відмінності є, зокрема, аджарці в Грузії, друзи в Лівані. Вплив релігійного чинника на процеси етногенези найбільш рельєфно виявився на Балканах, де конфесійна прикмета стала ознакою кристалізації національної свідомості хорватів і сербів та формування нового етносу – боснійських мусульман. *Узагальнюючи приклади впливу релігійного чинника на формування етнічної структури та нових етнічних спільнот, можна простежити таку схему етнорелігійної (іноді етноконфесійної) дивергенції: етнос – етнорелігійна (етноконфесійна) група у межах етносу – конфесійна група як субетнос – і, нарешті, формування нового етносу на основі дальшого відокремленого розвитку субетносу, що сформувався на основі релігійної, меншою мірою конфесійної, відмінності. Однак зауважимо, що процеси етноконфесійної дивергенції спостерігаються лише в певних умовах, передусім за відсутності етноконсолідуючих чинників.*

Тісний зв'язок конфесійних відносин з етнічними ще виразніше виявляється на процесах асиміляції, оскільки за конфесіями стоять і відмінні мовно-обрядові традиції та пов'язана з ними ментальність. Тому в районах чіткого ототожнення певних етносів з конфесійними групами консервативність релігійних канонів, з одного боку, може сповільнити процеси асиміляції, а з іншого – перехід національно самобутніх і навіть свідомих своєї етнічної приналежності груп населення у лоно конфесії, яка однозначно ідентифікується з іншим етносом, може призвести до поступової повної асиміляції таких груп. В. Липинський підкреслював, що "...з упадком державності і розкладом нашої культури перехід до римокатолицтва став рівнозначним денационалізації і польщенню"². Е. Сміт, зокрема, відзначає велику збережну роль організованої релігії в долі діаспорних спільнот (друзів, самарян, маронітів, сикхів), підкреслює вагу релігійно-реформаторських рухів у стимулюванні етнічного самооновлення³.

За рівнем етнонаціональної свідомості в межах етносу також спостерігається помітна диференціація як на рівні різних соціальних груп, так

¹ Народы мира: историко-этнографический справочник. М., 1988.

² Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк, 1956. С. 55.

³ Сміт Е. Національна ідентичність. К., 1994. С. 43–44

і по вертикалі, тобто на рівні окремих регіонів. Етнічна самосвідомість у середовищі етносу формується в ході об'єктивних процесів саморозвитку і може стимулюватися поширенням національно-політичних ідей, взаєминами (конкуренцією) на стику з іншими спільнотами. Елементом самосвідомості етносу є поширеність і сприйняття його етноніма, який у ході історичних процесів може зазнавати або часткової зміни, або і повної заміни. У соціальному аспекті негативним чинником зростання самосвідомості і збереження цілісності є поширеність у середовищі одного етносу кількох етнонімів. На цьому ще наголошував М. Шаповал, зазначаючи: “Коли дві частини якогось колективу назвати двома різними термінами і коли індивіди до цих термінів (через повторення) звикнуть, то витвориться згодом дві окремі скупини і колектив розпадеться від антагонізму”¹.

В структурі багатьох етносів виділяються й окремі *етнолінгвістичні групи, тобто частини етносу з відмінним від основної частини етносу мовним середовищем*, зокрема, в структурі української нації такою групою є російськомовні українці. Єдність етнолінгвістичних груп з ядром етносу забезпечують інші чинники: самоідентифікація, культурно-історичні традиції, особливості менталітету та ін. А саме *утворення етнолінгвістичних груп є наслідком їхньої територіальної відокремленості у розвитку (русини-українці колишньої Югославії) або (що трапляється значно частіше) – тривалих асиміляційних процесів*. Мовна асиміляція, тобто втрата етносом чи його частиною попередньої етнічної мови, може здійснюватись як під дією об'єктивних чинників (природна міжетнічна взаємодія, змішані шлюби, адаптація меншин до мовного середовища більшості), так і під дією цілеспрямованої державної політики. В цьому аспекті, *мовно-структурні зміни, наприклад, на рівні етнолінгвістичних груп, є відображенням соціально-політичного становища різних етнонаціональних спільнот та напряду державної політики в соціально-культурній сфері*.

В структурно-територіальній організації етнонаціональної спільноти чи групи (частини етносу, що проживає поза межами свого основного етнополітичного масиву) провідна роль належить і *мережі розселення*, тобто розміщенню населення за населеними пунктами, яке значною мірою поєднується із соціальною структурою. Як відомо, форми і типи розселення за регіонами світу істотно диференційовані і мають історично-мінливий характер². У етногеографічному та етнополітичному аспектах важливим є насамперед те, чи сприяє, чи не сприяє система

¹ Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. Прага, 1935.

² Шувалов Е. Л. География населения. М., 1985

розселення комунікаційній зв'язаності і консолідації етносу чи етнічної групи. Тут слід наголосити, що *природний перебіг етносоціальних процесів веде до формування оптимальної структури розселення етносу, для якої характерною є наявність тісних зв'язків та пропорційні співвідношення між різними категоріями поселень, сферами їхнього впливу і, що особливо важливо, – наявність великих міст – етноконсолідуючих центрів. І, навпаки, несприятливі соціально-політичні умови зумовлюють деформацію структури розселення етносу, характерною рисою якої є зосередження етнічної спільноти переважно у сільських поселеннях країни, великі і середні міста якої мають іноетнічний характер. Неприродність такої поляризації зумовлює особливо негативні функціональні соціокультурні наслідки, адже велике місто – це не просто окреме замкнуте культурне середовище, але й центр обслуговування (адміністративного, соціально-економічного, інформаційного, освітнього) усієї великої прилеглої округи. І водночас культурне середовище сіл та малих міських поселень для повноцінного функціонування потребує культурного фокусу, центру, і лише у такому випадку воно буде мати органічний цілісний характер. Така поляризація, яка була і є характерною для більшості недержавних народів, є результатом дії багатьох чинників, стаючи водночас великою перешкодою дальшого етнополітичного становлення.*

У процесі розвитку та функціонування структура етносу під дією різних чинників постійно змінюється. Такі зміни визначають як *етнічні процеси*. Причому структурні зміни можуть відбуватися як під дією зовнішніх чинників, так і в результаті об'єктивних процесів саморозвитку. А їхній перебіг може як відповідати загальним тенденціям, так і мати деякі унікальні риси, характерні лише для якоїсь спільноти. З огляду на важливу роль географічного простору, усі етнічні процеси мають територіальні виміри, тобто територія, географічні умови виступають і чинником, і середовищем змін, поступово трансформуючи територіальну організацію етнічної спільноти, що дає підстави означити їх як *етногеографічні процеси*. На географічності етнічних процесів, наводячи аргументи економіко-географічного характеру, наголошував ще В. В. Покшишевський¹.

В сучасній етнологічній літературі за вектором і наслідками змін прийнято виділяти *етнороз'єднавчі процеси* (*етнічна сепарація* – відокремлення від етносу його частини та набуття нею рис окремої етнічності, *етнічна парціація* – поділ єдиного етносу на кілька окремих

¹ Покшишевский В. В. Население и география. Теоретические очерки. М., 1978. С. 201

етносів) і *етнооб'єднавчі процеси* (*етнічна консолідація* – стирання етнографічних і регіональних соціально-політичних відмінностей, ментально-культурне зближення в розрізі горизонтальних і вертикальних зв'язків, *етнічна асиміляція* – втрата етносом чи його частиною основних рис етнічної культури та самосвідомості, *аккультурація* – сповідування етносом чи його частиною багатьох культурних цінностей сусіднього етносу при збереженні інших самобутніх рис, *етногенетична міксація* – утворення нового етносу внаслідок злиття неспоріднених, іноді інорасових груп, *міжетнічна інтеграція* – культурно-політичне зближення різних народів¹. У такому підході є, безперечно, ідеологічні впливи, адже в колишньому Радянському Союзі завжди перебільшено мусувалася увага на т. зв. процесах міжетнічної інтеграції та природному характері асиміляції для прикриття жорсткої асиміляторської (русифікаторської) політики держави, хоча також необхідно відзначити, що два протилежні вектори етнонаціонального розвитку (інтеграційні і дезінтеграційні) об'єктивно виділяються і в історичному, і в глобально-географічному аспектах. Причому в багатьох випадках наявними є обидві тенденції.

Залежно від того, які параметри етнічності зазнають трансформацій, виділяються етносоціальні, етнокультурні, етнодемографічні та ін. процеси. Але більшість з них має комплексний соціальний характер. В цьому аспекті важливими соціально-територіальними змінами супроводжується *процес урбанізації*, який веде не лише до змін у співвідношенні міського і сільського населення, але й загалом до зміни територіальної організації етнічної спільноти шляхом зміщення центрів ваги, перерозподілу демографічного потенціалу, а також соціальної структури етносу. Процес урбанізації супроводжується різними викликами: криза поколінь, порушення патріархальних традицій і проблема збереження самобутності, соціальні диспропорції тощо. І якщо етнонаціональні спільноти подолають ці виклики, передусім зуміють створити цілісне міське етнонаціонально-культурне середовище, то тоді урбанізація дає новий поштовх етнонаціональному розвитку. Безпосередньо з процесами урбанізації пов'язані процеси *оновлення (модернізації)** етнонаціональної спільноти, внаслідок яких ускладнюється соціальна структура етносу, відповідно до загальносвітових тенденцій (політичних, економічних,

¹ Див.: Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. К., 1994.

* В науковій літературі процес модернізації часто розглядають доволі вузько, пов'язуючи його лише з промисловим переворотом, унаслідок якого формується нова національна еліта у містах, котра і започатковує нові культурно-політичні рухи. Хоча промисловий переворот, як підтверджує, зокрема, український досвід, може і не привести до формування нового суцільного етнонаціонального середовища у містах

інформаційно-комунікаційних, культурних), зовнішніх і внутрішніх викликів у його складі з'являються нові соціальні верстви і групи.

Серед етнодемографічних процесів необхідно виокремити і *процеси міграції*. Вплив міграційних процесів може мати різноманітні наслідки. Зокрема, масові *еміграції* зменшують демогеографічний потенціал етнічних спільнот. А великі обсяги і прискорений перебіг *імміграції* може змінити культурне обличчя націй, а до певної міри стати чинником дезінтеграції суспільства, особливо політичних націй.

Необхідно зазначити, що етногеографічні процеси відбуваються в руслі загальногеографічних процесів життєдіяльності суспільства, серед яких М. Д. Пістун виділяє компонентно-структурні (диверсифікація, інтеграція, поляризація) та територіально-структурні процеси (диференціювання, концентрування, агломерування)¹. В цьому аспекті етнороз'єднавчі процеси проявляються, зокрема, у формі диверсифікації і поляризації, а етнооб'єднавчі є виявом загальних суспільно-географічних процесів інтеграції та вирівнювання. Територіальна проекція етнічних процесів відображає рівень зрівноваженості стану етносу, виявляючи *і напрями розвитку, і лінії розлому чи, навпаки, лінії посилення територіальної зв'язаності*.

Визначаючи перспективи та вектор життєдіяльності, структурно-територіальна організація етнонаціональної спільноти має велике функціональне значення і в політичному аспекті, адже достатній демогеографічний потенціал, розвинута соціально-культурна структура та оптимальна територіальна організація етнонаціональної спільноти у поєднанні з високим рівнем самосвідомості є основою її державоформуючого потенціалу.

1.2. ГЕОПОЛІТИЧНІ ФУНКЦІЇ ЕТНОГЕОГРАФІЧНОГО ЧИННИКА

1.2.1. Етнонаціональна ідентичність і територіально-політичні процеси: еволюція, механізми та історично-географічні рамки взаємовпливів

Етнонаціональна ідентичність виконує важливі функції, пов'язані як з проблемами життєдіяльності (самозбереження, самовідтворення), так і з регулюванням соціальних стосунків. Причому спектр впливу етнонаціонального чинника на різні сфери життя суспільства упродовж двох останніх століть увесь час зростає. У цьому аспекті серед т. зв. “зов-

¹ Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. К., 1994. С. 56

нішніх” функцій Е. Сміт виділяє, зокрема, територіальні та політичні функції¹. За його словами, “з погляду політики, національна ідентичність править за опору для держави та її органів або їхніх дополітичних еквівалентів у бездержавних націях”². Цим самим визнається важливість етнонаціонального чинника як на етапі формування державності, так і у функціонуванні держав. Об’єктивні тенденції геополітичних і геокультурних процесів також підтверджують, що етнонаціональна ідентичність закономірно потребує інституційного закріплення як своєї унікальності, окремішності, так і функціональної значимості. *І саме держава створює щонайширші умови для реалізації і збереження етнонаціональної самобутності.* Роль етнонаціональної ідентичності в організації політичної сфери іноді поєднується (іноді “конкурує”) з функцією інших ідентичностей, насамперед релігійно-конфесійної, меншою мірою расової, поселенської. З іншого боку, держави також, особливо держави нового часу, у всіх процесах свого розвитку завжди так чи інакше потребували опертя на етнонаціональні засади. А тому загалом *в життєдіяльності суспільства між етнонаціональними спільнотами та державою помітними є певні функціональні паралелі та взаємоперекриття.*

Але хоча об’єктивні співвідношення і тенденції свідчать про природність політизації етнічності, більшість модерністських і постмодерністських “теорій нації і націоналізму” розглядають етнополітичні рухи як локальне в часі і просторі явище: в часі воно обмежується ХІХ і ХХ століттями, а в просторі пов’язується насамперед з Європою. Так, за словами австралійського історика Ю. Каменки, “націоналізм (у нашому випадку – етнополітичні рухи – *авт.*), як ми збираємося довести, це модерне і спочатку суто європейське явище, яке найкраще розглядати у зв’язку з тим розвитком, що його спричинила Французька революція 1789 року, яка й стала його символом”³. А на думку англійського політолога Е. Гелнера, саме “націоналізм породжує нації, а не навпаки”⁴. В етичному аспекті часто наголошується на деструктивній ролі етнонаціонального чинника в територіально-політичних процесах.

Водночас порівняльний аналіз основних моментів етнічної та політичної історії спростовує такі твердження. Насамперед політизація етнічності – це не лише продукт ХІХ чи ХХ століть, адже *генетичні*

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. К., 1994. С. 25.

² Там само, С. 29.

³ Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 216–235.

⁴ Гелнер Е. Нації та націоналізм / Націоналізм. Антологія. Упор. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 292

основи державності завжди, хоча й по-різному, були пов'язані з етнічними чи міжетнічними відносинами. Тому саме племінні політичні утворення та союзи споріднених племен можна розглядати як прообрази перших держав¹. В наступні історичні періоди, особливо з формуванням династичних держав та держав імперського типу з жорсткою сталевою стратифікацією, значення етнічного чинника значно зменшилось. Хоча це не значить, що держави того часу не мали окресленого етнокультурного обличчя. І лише з кінця XVIII ст., коли в Європі станові бар'єри почали руйнуватися, а держави усе більше почали відходити від патримональних засад і набувати загальнонаціонального характеру, етнонаціональний чинник зайняв належне місце в процесах консолідації суспільства, а етнонаціональна ідентичність виявила тенденцію до свого закріплення в політичній системі новітніх держав. У цьому контексті беззаперечними є твердження В. Старосольського про те, що “чи виходити від нації, чи зі становища державної рації, однаково муситься дійти до результату, що з істоти обох випливає стремління злиття”². Тобто і сам перебіг соціально-політичних процесів, і його об'єктивний аналіз переконливо підтверджують, що *політизація етнічності – об'єктивний процес розширення сфери життєдіяльності спільнот.*

Відомий чеський політолог М. Грох, спираючись насамперед на розвиток етнокультурних і етнополітичних процесів у Чехії та Центрально-Східній Європі загалом, виділив три фази об'єктивного процесу етнонаціонального розвитку – академічну, культурну, політичну³. Попри можливі відхилення від цієї схеми (наприклад, американський історик українського походження Р. Шпорлюк підкреслює, що в українському національному русі спостерігалось складне поєднання різних фаз відродження)⁴, перехід у фазу висунення політичних вимог визнається, таким чином, об'єктивним наслідком соціальних процесів, що ще раз підтвердив розвиток політичних подій наприкінці XX століття.

Водночас слід підкреслити, що політизація етнічності не є однозначно прямолінійним процесом: помітними є піднесення і спади в по-

¹ Як не дивно, у концепціях появи державних утворень, що є визнаними сучасним правознавством, роль етнонаціонального чинника у формуванні держав майже не розглядається. Хоча С. Дністрянський ще на початку 20-х років минулого століття зазначав, що “перехід племені в державу доконувався тим чином, що плем'я, чи в заборчій боротьбі, чи в обороні проти наїзду чужих племен, вибороло собі сталу територію, з якою воно і зв'язало свою суспільну долю”.

² *Старосольський В.* Теорія нації. Відень, 1922.

³ Див. *Шпорлюк Р.* Вступ // Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996. С. 15.

⁴ Там само, С. 16

літичній активності етнонаціональних спільнот, відчутною є і диференціація політизації етнічності за великими регіонами. Так само очевидно, що не всі етноси досягають рівня політичного самовизначення, адже об'єктивність процесів політизації може гальмуватися низкою таких чинників, як недостатній демогеографічний потенціал, спрощена соціально-територіальна структура, високий ступінь асиміляції чи акультурації. Визнаючи об'єктивність політизації етнічних спільнот, слід однак зробити застереження, що *політизація на рівні етнографічних груп чи субетносів має переважно деструктивне значення, оскільки веде до створення внутрішніх політичних бар'єрів в межах етносу як цілісного етносоціального організму.*

Попри наявність деяких паралелей функціонування, *сутнісні основи державної і етнонаціональної ідентичностей принципово відмінні, а у багатьох аспектах вони виступали і виступають як “конкуренти” в організації суспільства.* Це ще відзначав, як уже підкреслювалось, С. Дністрянський, наголошуючи, що “народ є витвором історичного процесу в боротьбі проти територіальної самовлади держави”¹.

Основним наслідком і відображенням природного розвитку етнополітичних процесів є формування *національних держав.* Ще в роки Першої світової війни С. Рудницький передбачив, що “саме національна держава є метою, до якої прагне історичний розвиток ХХ століття”². До трактування сутності національних держав є різні підходи. Так, О. Проценко і В. Лісовий зазначають, що “національна держава, у загальному та найпростішому визначенні, – це держава, кордони якої збігаються з кордонами нації”³, що перегукується з підходами Е. Гелнера. А. Колодій визначає національні держави як “таке політично організоване в межах певних кордонів суспільство, яке утворилося внаслідок політичного самовизначення окремого етносу (або в окремих випадках поліетнічного народу), що консолідується у політичну націю, здобуває незалежність і створює суверенну владу на своїй етнічній території”⁴. Попри складність та певну недосконалість різних визначень національних держав, об'єктивно виділяють *такі три їхні найбільш характерні риси: особливі історично-генетичні засади (сформувалися або безпосередньо внаслідок етнополітичного самовизначення, або*

¹ Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Прага, 1923. С. 183.

² Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. У зб. перевид. праць: Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. С. 95.

³ Проценко О., Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава // Націоналізм. Антологія. К., 2000. С. 28.

⁴ Колодій А. Нація як суб'єкт політики. Львів, 1997. С. 33

внаслідок об'єднання різних державних утворень на єдиній етнонаціональній основі), територіальна організація (в основі державної території ареал розселення державоформуючого етносу) та чітко виражене культурне обличчя, характерні риси якого також визначає культура державоформуючого етносу.

Про державоформуючий потенціал етнонаціонального чинника свідчить не лише формування значної кількості національних держав упродовж ХІХ–ХХ ст.¹, але й утворення, особливо після Другої світової війни, етнонаціональних федерацій та етнонаціональних автономій в унітарних державах. Зокрема, на європейському субконтиненті Італія у 1945 році надала автономію області Валле-д'Аоста, в 1948 році – Південному Тіролю (Трентіно-Альто-Адідже), Сардинії, у 1963 році – області Фріулі-Венеція-Джулія; Іспанія у 1977 році надала автономію Каталонії, а у 1978 році – Країні Басків і Галісії. У 1982 році розширеного самоврядування добилася в складі Франції Корсика. Автономними правами в складі Данії з 1948 року користуються Фарерські острови, а з 1979 року Гренландія². З проведенням виборів до парламенту зроблено кроки на шляху до автономізації Шотландії в складі Великої Британії. А упродовж 1970–1993 років Бельгія поступово трансформувалась у федерацію, організовану за етнонаціональним принципом.

Етнополітичні рухи зіграли важливу роль і в процесах деколонізації. Однак зазначимо, що, *хоча сам процес деколонізації іноді прискорювався під дією етнополітичних вимог, його не можна ототожнювати з етнонаціонально-визвольним рухом, адже в процесах деколонізації багатьох регіонів провідну роль зіграли проекти творення т. зв. “територіальних націй” на основі колоніальних володінь, що не спиралися на етногеографічні реалії, а основними рушійними силами деколонізації були поліетнічні колоніальні еліти.* Отже, хроніка територіально-політичних змін, зіставлення політичної та етнічної карт підтверджують, що *більшість держав Європи і Азії, їхня внутрішня державно-територіальна організація є результатом складних процесів етнополітичної активізації і консолідації населення.* З іншого боку, формування модерних національних держав, в розпорядженні яких є великі засоби та важелі впливу, безперечно, є потужними чинниками етногенези і націогенези, адже саме під впливом політичного чинника в першій половині ХХ ст. у державах Європи і Азії відбулося приско-

¹ Дністрянський М. С. Етнонаціональний чинник у геополітичних процесах: глобальні виміри і неадекватні інтерпретації // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжн. відн. Вип. 7. 2002. С. 20–27.

² Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. К., 1996

рене формування націй внаслідок стирання племінних чи регіонально-етнографічних відмінностей. А сам *перебіг етнополітичних процесів* переконливо засвідчив, що *етнонаціональні спільноти є одночасно і суб'єктом, і об'єктом державотворення, тобто вплив у відношенні держава–етнос (нація) є взаємним.*

Наростання хвилі формування національних держав, етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій, насамперед у Європі і Азії, переконливо підтверджує, що *тенденція до відповідності територіально-політичної і етногеографічної організації сучасного світу – одна з сучасних глобальних закономірностей.* Однак, зважаючи на конкуренцію між державою і етнонаціональними спільнотами за лідерство у процесах консолідації та формуванні суспільної конфігурації, *помітною є й інерційність самої територіально-політичної організації.* Ця інерційність особливо виявляється в розрізі великих частин світу, особливо в регіонах з, наприклад, нижчим рівнем етнонаціональної свідомості, але великим значенням релігійної ідентичності. Тому *порівняльний аналіз геоетнополітичних процесів, які мають місце на континентах та великих культурно-цивілізаційних регіонах світу, засвідчує закономірність диференційованого перебігу геоетнополітичних процесів у регіонах світу, з огляду на відмінності етногенетичної і демогеографічної структури, самосвідомості, географічного положення, що особливо помітно проявляється в регіонах з автохтонним населенням та в регіонах переселенського типу. А геоетнополітичні процеси, власне геоетнополітична історія, є важливою складовою загальноскладового історичного процесу, значення якого неадекватно оцінюється в науковій літературі, особливо на фоні абсолютизації економічного чинника, марксистського формаційного підходу, гіперболізації історії формування і розпаду світових імперій¹.*

Відсутність геополітичних передумов для життєдіяльності і розвитку етнічних спільнот і груп, неузгодженість їхніх інтересів зумовлює появу *геоетнополітичних проблем*, соціально-політичною відповіддю на які є виникнення *етнонаціонально-політичних рухів.* У цьому аспекті необхідним є концептуальне розмежування етнонаціонально-політичних рухів з іншими формами і виявами політичної активності, адже етнополітичну боротьбу та ідеологію етнонаціонального визволення часто

¹ Важливо підкреслити, що в результаті протистояння двох геополітичних полюсів, що формувалися США та колишнім Радянським Союзом, перемогу одержали не стільки (чи не лише) Сполучені Штати (а саме так часто ставиться питання в геополітичній літературі), як недержавні нації Центрально-Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії, що зуміли стати національними державами всупереч інтересам провідних політичних кіл цих двох геополітичних центрів

пов'язують з шовінізмом, імперіалізмом, регіональним сепаратизмом, тероризмом тощо, безпідставно об'єднуючи ці поняття в єдину категорію "націоналізм"¹. З огляду на сказане й узагальнюючи історичні та сучасні приклади співвідношень етнонаціональної та політичної сфер суспільства, в структурі етнополітичного руху можна виділити такі складові:

- 1) боротьба етнонаціональних спільнот за а) створення національних держав (в окремих випадках об'єднання в одну державу); б) створення територіально-політичних автономій в унітарних національних державах; в) федералізацію унітарних поліетнічних держав за етнонаціональним принципом;
- 2) боротьба етнонаціональних меншин за а) створення адміністративно-територіальних та територіально-політичних автономій; б) культурну екстериторіальну автономію; в) пропорційне представництво в органах державної влади; г) приєднання до сусідніх національних держав (ірредента); ґ) за громадянську рівноправність, проти дискримінації;
- 3) участь етнонаціональних рухів у загальних процесах деколонізації.

Такий підхід дає змогу відмежувати етнонаціонально-політичні рухи від *великодержавницького шовінізму*, який також використовує мобілізаційну роль етнонаціонального чинника у міждержавних відносинах², але сам має експансіоністський імперський характер. Тобто в його основі – не узгодження політичної сфери з етногеографічними реаліями, а якраз навпаки – абсолютизація інтересів якоїсь спільноти та ігнорування права інших спільнот на політичне самовизначення на своїй етнічній території.

¹ Термін націоналізм, під яким одні розуміють етнополітичні рухи за державну незалежність, культурне оновлення, політичну чи культурну автономію, інші – великодержавний шовінізм, ксенофобію, расизм, міждержавний антагонізм, а іноді і тоталітаризм, через різне тлумачення і багатозначність є, таким чином, у науковому аналізі малоефективним, тому доцільність його вживання може бути обмежена вузькими рамками якогось історичного аналізу окремого явища і то з додатковим коментарем. Явища і процеси, які часто об'єднуються цим поняттям, мають *різну природу, цілком відмінне походження, механізми реалізації*, а тому для їхнього позначення доцільно застосовувати інші терміни. Так, в т. зв. типології націоналізмів А. Снайдера (див. Мала енциклопедія етнотермінології. К., 1996) в саме поняття націоналізм автор безпідставно вкладає, поряд з боротьбою народів за свою державність, національно-політичне об'єднання, також й імперіалізм, й агресивний експансіонізм, тобто ті вияви міжнародно-політичних відносин, які принципово протилежні ідеям етнополітичного самовизначення, етнокультурного оновлення, національної державності

² Див., зокрема: *Кузик П.* Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах. Львів, 2002

Етнополітичні вимоги безумовно можуть мати і конфліктогенний характер, адже ставиться питання про істотні територіально-політичні зміни. Однак, звинувачення етнополітичних рухів в ескалації воєнних конфліктів, політичній дестабілізації та поширенні насильства є зазвичай перебільшеними. Хроніка воєнних конфліктів упродовж ХХ століття, їхня географія та аналіз причин засвідчують, що не етнополітичні рухи безпосередньо спричинили їхню появу, а попередня практика державотворення, що виявлялась в довголітньому ігноруванні етнонаціональних вимог та соціально-політичних потреб цілих народів. Світові війни, найбільші трагічні катаклізми ХХ століття, зумовлені насамперед не етнополітичними рухами, а імперськими прагненнями до глобальної гегемонії, вектор ідеології яких є переважно протилежний ідеї етнополітичного визволення. Поширення негативного сприйняття етнополітичних рухів зумовлене ще й тим, що деякі з них вдалися до неадекватних насильницьких дій, зокрема, до тероризму. Але очевидно, що перехід до тероризму часто був спричинений неможливістю проведення ефективних етнополітичних змін мирним шляхом.

Етнополітична мобілізація має і багато прикладів позитивного впливу щодо перебігу регіональних та глобальних процесів, долаючи, наприклад, інерцію релігійно-політичної роз'єднаності народів (французького, німецького та багатьох інших), субетнічної відчуженості. Саме під впливом етнонаціональних рухів сформувалося широке розмаїття національних культур, збагачуючи духовно-культурну спадщину людства. *Недооцінка і навіть побоювання політизації етнонаціональних взаємин є суттєвим недоліком політичного мислення. Боятися слід не їхньої політизації, а неупорядкування, невизначеності в етногеополітичній сфері, яка зумовлює або посилює радикалізацію та маргіналізацію етнополітичних рухів.*

1.2.2. Місце і роль етнонаціонального чинника в територіально-політичній системі держави

Основними суб'єктами просторових політичних відносин, як відомо, є держави – особливі територіально-політичні організації, що забезпечують єдність суспільства, його безпеку і мають виняткове право репрезентувати загальносуспільні інтереси. Тому організаційно-мобілізаційна роль етнонаціонального чинника в політичних процесах найбільш рельєфно виявляється на рівні окремих держав, а його значення в територіально-політичних системах держав відображається не лише в їхніх історично-генетичних підставах чи у взаєминах з іншими державами, але й у функціонуванні всіх структурних підрозділів. У свою

чергу, виділення таких основних складових держав є непростим, адже в історичному аспекті держави пережили складну еволюцію, різноманітними і дуже відмінними є історичні типи різних державних утворень. Однак у всі часи держави були своєрідним поєднанням території, населення і політичної влади. Як зазначає французький правознавець Ж. Тускоз, держава – це “історичний спосіб географічного поділу політичної влади”¹. Тобто усі основні сутнісні характеристики держав засвідчують значимість у їхньому формуванні та функціонуванні таких географічних чинників, як: а) географічне розміщення, розміри і конфігурація території; б) природні умови і природно-ресурсний потенціал; в) територіальна організація соціально-економічної сфери; г) історико-географічні чинники (...)². За словами П. Масляка, “нації і держави в невеликі відрізки часу, коли реально і відбуваються геополітичні події, фактично перебувають майже виключно у просторово-територіальному аспекті буття, хоча й використовують історичний потенціал своїх попередніх поколінь (...). В епоху глобалізації значення просторово-географічних чинників аж ніяк не зменшується. Ми лише маємо справу з їхньою неминучою трансформацією”³. У цьому ж контексті важливим є і зауваження американських географів П. Джеймса і Дж. Мартіна: “Якщо хоч один з елементів системи має ознаку просторовості, тобто пов’язаний з розміщенням або характеризується протяжністю на земній поверхні, то це просторова система”⁴. Отже, з огляду на соціально-правову сутність, абстрагуючись від деяких аспектів життєдіяльності, держава, з політико-географічного погляду, враховуючи системоформуюче значення території та інших географічних чинників, є особливою територіально-політичною системою, що має складну функціональну і просторову організацію, основними підсистемами якої є:

- 1) територія і її властивості (розміщення, природно-ресурсний потенціал, місткість і освоєність);
- 2) підсистема територіальної організації державних інституцій (вищих і центральних, силових, місцевого самоврядування), яку можна окреслити як державно-територіальний устрій;
- 3) підсистема територіальної організації політичної активності населення як основного носія державності, структура якої роз-

¹ Тускоз Ж. Міжнародне право. К., 1998. С. 16.

² Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. С. 69.

³ Масляк П. Географічні джерела геополітики в умовах глобалізації // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць: в 4-х т. К., 2004. Т. 3. С. 10.

⁴ Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. История географических идей. М., 1988. С. 540

кривається найповніше в розрізі етногеополітичних функцій та просторових параметрів діяльності політичних партій.

Етнонаціональний чинник впливає на функціонування кожної з цих підсистем, а часто і визначає їхню конфігурацію. Це однак не означає, що функціонування усіх державних структур жорстко детерміноване етнонаціональними відносинами. Іноді такий вплив є мінімальним чи виявляється лише опосередковано.

Безпосередньо роль етнонаціонального чинника виявляється у формуванні державної території, що є одним з основних атрибутів державності, включає суходіл, акваторію, повітряний басейн і земні надра, на які поширюється суверенітет держави. В основі державної території національних держав є етнічна територія державоформуючої нації. Конфігурація території держав інших етногеографічних і геоетнополітичних типів (насамперед у Європі та Азії) також значною мірою зумовлена етногеографічними реаліями, що особливо простежується на етапі формування. Зокрема, на усіх європейських мирних конференціях ХХ ст. при визначенні конфігурації державних територій тією чи іншою мірою враховувались (хоча іноді і прямо ігнорувалися) особливості розселення етнічних спільнот.

У структурі політико-географічного положення держав, яке завжди виступало одним з основних чинників їхнього становлення і розвитку, виділяється і *геоетнополітичне положення*, тобто *система відношень держави загалом та її етногеографічних районів до етнонаціональних об'єктів і етнополітичних процесів, що знаходяться поза межами її державної території*.

Складним вузлом етнополітичної проблематики є межі державних територій – державні кордони. Існують різноманітні класифікації державних кордонів на основі генетичних, морфологічних і функціональних ознак, їхньої динаміки і порівняння з природними лінійними об'єктами та соціально-економічними межами¹. У етногеографічному баченні державні кордони відрізняються насамперед відповідністю чи не відповідністю етнічним межам. Причому така відповідність може бути повною (буває лише в окремих випадках) або частковою, коли за межами кордону все-таки залишаються окремі етнічні ареали-острови, що формують особливу систему розселення національних меншин. Невідповідність державних кордонів національних держав етнонаціональним межам часто зумовлювала і зумовлює появу міждержавних та внутрішньодержавних конфліктів. Наприклад, ще В. Старосольський застерігав: “При національно-державному розмежуванні треба покласти

¹ Див.: Колосов В. А. Политическая география. Проблемы и методы. М., 1988

всю вагу на те, щоби національні анклави (*тобто ареали компактного розселення національних меншин – прим. авт.*) були якнайменші”¹. Водночас добитися повної відповідності державних кордонів та етнічних меж на практиці складно, як з огляду на іноді складний (перехідний, дифузний) характер міжетнічного розмежування, так і на практику суб’єктивного встановлення кордонів, зокрема на міжвоєнних і післявоєнних конференціях. Тому *вимога приведення кордонів у повну відповідність з етнічним розселенням може носити конфліктогенний характер.*

Від ступеня відповідності державного кордону етнічним мелям залежить багато інших аспектів функціонування самого кордону (стабільність кордону, режим кордону та ін.) та життєдіяльності населення прикордонних районів. Зокрема, кордони, що відповідають етнічним мелям, безперечно, мають більше підстав бути стабільними. Етногеографічний тип кордону значною мірою впливає на його режим, який встановлюється державами-сусідами і який визначає порядок його перетину, обов’язки сторін щодо підтримування кордону в належному порядку, а також особливості природокористування безпосередньо в прикордонній смузі.

Найповніше значення етнонаціонального, зокрема, й етногеографічного чинника, виявляється в *територіальній організації державної влади і місцевого самоврядування*². Етногеографічний чинник впливає на конфігурацію кожної складової державно-територіального устрою. Це особливо стосується історичного вибору *форми державно-територіального устрою* (федеративної чи унітарної). В минулому існували і конфедеративні державні утворення, суб’єкти яких мали широкі повноваження. Але з часом конфедеративні держави або розпались, або трансформувались у федерації (як, наприклад, Швейцарська Конфе-

¹ Старосольський В. Теорія нації. Відень, 1922.

² У сучасному правознавстві систему законодавчих та виконавчих органів, органи місцевого самоврядування, збройні формування держави, органи безпеки визначають як державний апарат. Функціонування означених структур здійснюється на основі усталених, юридично закріплених територіальних форм. Усю сукупність таких територіальних форм організації державного апарату пропонується означити поняттям *державно-територіальний устрій* і розглядати як систему територіальної організації центральних і місцевих органів державної влади, місцевого самоврядування, а також силових структур держави. У цьому контексті складовими ДТУ є територіально-політичний устрій (система поділу федеративних держав на автономні державні утворення з відповідною системою органів), адміністративно-територіальний устрій (поділ унітарної держави чи федеральних земель на адміністративні одиниці разом з системою органів), територіальна організація збройних сил та інших офіційних військових формувань, територіальна організація вищих органів державної влади, що поєднується з поняттям столиці (хоча загалом поняття столиці ширше) (Див. *Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000*)

дерація). На сьогодні в геоетнополітичному аспекті конфедеративна форма державно-територіального устрою може бути конструктивною у роз'язанні давнених конфліктів між одним із територіальних етнополітичних суб'єктів та державою загалом, а також виступати механізмом зближення сусідніх (передусім африканських) держав із подібною етнонаціональною структурою.

Федерація, як відомо, характеризується складною двоступеневою структурою, верхню ланку якої становлять автономні державно-політичні утворення, що через конституційний договір творять союзню (федеративну) державу, нижню – адміністративно-територіальні одиниці різної ієрархії. Поряд з такими чинниками, як розміри і конфігурація країни, історія формування держави і державної території, одним з основних чинників формування федеративних держав є поліетнічний склад населення, насамперед *наявність значних за розмірами ареалів компактного розселення автохтонних етнічних спільнот*, які згідно з правом на політичне самовизначення прагнуть стати суб'єктом державно-політичних відносин. На початок 2003 року у світі налічувалось 23 федеративні держави, трохи більше 10% від усіх незалежних країн світу, а 9 з них – це федеративні держави, організовані за етнонаціональним принципом (чи з частковим його урахуванням), і є поєднанням кількох етнополітичних центрів і відповідних регіонів. Тобто в основі суб'єктів етнонаціональних федерацій, які мають широку автономію, лежать райони розселення етнонаціональних спільнот чи груп, що дає змогу забезпечити їхні державно-політичні прагнення. *Трансформування поліетнічних (етнічно поліареальних) унітарних держав у етнонаціональні федерації є оптимальним способом збереження їхньої цілісності.*

Політична роль етнонаціонального чинника в унітарних державах виявляється насамперед у проблемах організації самоврядування етнонаціональних меншин, яке може здійснюватись у двох формах – *територіальній і екстратериторіальній*. Територіальною формою організації самоврядування етнонаціональних меншин є створення *національно-територіальних автономій у місцях їхнього компактного розселення*, представницькі і виконавчі органи яких виконують політичні й адміністративні функції в межах конкретно окресленої території, забезпечуючи певні етнонаціональні інтереси та узгоджуючи їх із загальнодержавними. На відміну від національно-територіальних автономій, які є суб'єктами політичних відносин, *національні адміністративні регіони* (області, райони) мають значно менші повноваження (переважно в адміністративній і культурно-освітній сферах).

За екстериторіальним принципом формується *національно-культурна* та т. зв. *національно-персональна автономія*. Національно-культурна

автономія – це надання етнічним групам та малим корінним народам, які є у державі етнонаціональними меншинами, широких прав у культурно-освітній сфері (шкільництво, преса, радіо, телебачення рідною мовою, підтримка діяльності громадсько-культурних товариств, релігійних об'єднань) та створення належних умов для їхнього забезпечення. Національно-персональна автономія є самоврядуванням більш високого рівня і характеризується іншими принципами організації, згідно з якими усій етнонаціональній меншині в державі (етнічній групі, малому корінному народу), незалежно від того, де розселені її представники, надається право створити своє об'єднання, представницькі і виконавчі структури, які стають складовою політичної системи держави (зокрема, можуть мати право законодавчої ініціативи) і разом з якими держава вирішує усі питання життєдіяльності етнонаціональної меншини.

Якщо територіальні національні автономії формувалися історично, зокрема, внаслідок вдосконалення і поступового правового оформлення відносин васалітету-сюзеренітету, складних взаємин та різних угод між політичними суб'єктами (наприклад, Гетьманщина, Фінляндія в колишній Російській імперії), то ідея і концептуальні основи екстериторіальних типів самоврядування етнонаціональних меншин були розроблені на початку ХХ ст., зокрема, в працях К. Реннера¹. Значний доробок в практику організації такого самоврядування внесла і УНР періоду Центральної Ради, прийнявши відповідний закон і надаючи автономію єврейській, польській та російській меншинам (інші меншини діставали право на автономію у випадку оформлення списку своїх членів кількістю не менше 10000 осіб). Організація самоврядування етнонаціональних меншин за територіальним принципом безпосередньо детермінована етногеографічними реаліями і можлива лише за певних умов, насамперед наявності значних за розмірами ареалів компактного розселення, в межах якого етнічна група має абсолютну більшість.

Багато інших рис територіальної структури адміністративного устрою держав також визначається етнонаціональним чинником або має етнополітичне значення. Це стосується, зокрема, розміщення адміністративних меж, центрів, розмірів адміністративних одиниць, представництва етнонаціональних спільнот в органах державної влади. Етнічні групи здебільшого зацікавлені в тому, щоб адміністративні межі були проведені з урахуванням конфігурації ареалів їхнього компактного розселення. Водночас у деяких унітарних державах, особливо в держа-

¹ *Нам І. Національно-персональна (культурна) автономія в історії та сучасності // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К., 1994*

вах імперського типу, в інтересах шовіністично налаштованої етнічної більшості проводилась і проводиться цілеспрямована політика розриву суцільного району розселення етнонаціональної меншості між різними адміністративними одиницями, що створює додаткові передумови для асиміляції.

Якщо цілеспрямоване розривання ареалу компактного розселення етнічної групи між кількома адміністративними одиницями є переважно прикладом некоректного до них ставлення з боку держави, то *об'єднання в одну адміністративну одиницю етногеографічних чи історично-політичних районів є, навпаки, доцільним, оскільки сприяє культурно-ментальній консолідації нації*. Однак загалом у формуванні АТУ етнонаціональний чинник має системоформуюче значення (визначає ієрархію адміністративних одиниць, їхню конфігурацію) лише в окремих випадках. Це стосується унітарних поліетнічних держав, у яких адміністративні одиниці співвідносяться з ареалами розселення етнічних спільнот (Уганда, Замбія та деякі ін.).

Вибір і розміщення *столиці*, яка є політичним центром держави і де зазвичай знаходяться вищі і центральні органи державної влади, також має важливе етнополітичне значення. Столиці переважно є основними осередками культурно-політичного життя, а іноді стають символами державності і національної єдності. У цьому контексті ще відомий італійський політичний діяч і публіцист Д. Мацціні зазначав: “Країна і столиця, подібно як людський організм і розум, утворюють одне ціле, неподільну єдність”¹. Вагомі етнополітичні наслідки має і те, що для більшості країн об’єктивно наявна тенденція поширення певних культурно-політичних явищ від столиці до окраїн, тобто столиця переважно є “законодавцем моди” у формуванні нових процесів і явищ.

Ефективність функціонування столиці залежить від багатьох чинників (розміщення, потенціалу (кадрового, інфраструктурного, економічного), у т. ч. і *від відповідності середовища столиці національній ідеї держави*. Тобто культурна ментальність і політичні орієнтації населення головного міста з різних причин можуть суперечити державній ідеї (така невідповідність часто була причиною зміни столиць). Регулюючи місцезнаходження столиці, держава може зміщувати вагу соціально-політичного життя з одного регіону в інший, вносячи таким чином і корективи в геоетнополітичні процеси.

Політична активність населення, у тому числі і в розрізі різних етнонаціональних спільнот і груп, історично виявлялася в різних формах.

¹ *Мацціні Д.* Обов’язки перед країною / Націоналізм. Антологія. Упор. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 64

В її основі – прагнення до реалізації *етнонаціональних інтересів* (економічних, соціально-культурних, політичних). Політична ментальність і політична активність різних етнонаціональних спільнот насамперед залежать від співвідношення державної ідеї та державної політики, з одного боку, та ступеня задоволення їхніх потреб – з іншого, і виявляються в політичних вимогах та ставленні до основних засад держави. Рівень політичних вимог етнонаціональних меншин також залежить від розміщення, ступеня компактності їхнього ареалу розселення, територіальної соціальної структури населення, зокрема, його поділу на міське і сільське. За своїм характером вимоги можуть бути конструктивними, продиктованими насамперед потребами збереження культурної ідентичності, забезпечення соціально-економічної та політичної рівноправності, та деструктивними (конфліктогенними), реалізація яких може завдати збитків іншим групам суспільства, хоча, безперечно, визначити межу між ними непросто.

З усіх форм політичної активності в сучасних умовах провідне значення має насамперед участь громадян у виборах, у діяльності політичних партій та громадсько-політичних організаціях. В демократичних суспільствах політичним партіям, які відрізняються за найсуттєвішими ідеологічними ознаками, організацією, метою, належить у політичній системі одне з чільних місць*. Є між політичними партіями істотні відмінності й у підходах до етнополітичної проблематики, яка виявляється в програмних документах, практичній діяльності, членстві, мові інформаційних засобів та ін. У цьому контексті можна виділити *такі типи політичних партій*: 1) *етнонаціональні політичні партії, які і за своїм членством, програмними положеннями, і за цільовими установками безпосередньо орієнтовані на забезпечення інтересів якоїсь етнонаціональної спільноти чи групи*; 2) *партії, що не мають яскраво вираженого етнонаціонального характеру, але підтримують окремі етнокультурні і етнополітичні вимоги*; 3) *загальнодержавні (загальнонаціональні) партії*; 4) *політичні партії – філії політичних партій сусідніх національних держав чи міжнародних політичних організацій. Серед партій першого типу виділяються такі два підтипи – партії етнонаціональних меншин (наприклад, Шведська партія у Фінляндії) і національні (націоналістичні) партії етнічної більшості.*

* Через інститут партій відбувається розподіл і перерозподіл владних функцій, узгодження інтересів різних груп і верств суспільства, що забезпечує оптимальне регулювання суспільних процесів і дає змогу уникнути гострих катаклізмів (революцій і переворотів). Помітною є роль партій у формуванні і відтворенні політичних кадрів

Подекуди наявність у партійно-політичному спектрі держави деяких вищєокреслених етнополітичних типів партій може бути обмежена законодавством. Сфера просторового впливу політичних партій, зумовлена етнокультурними і етнополітичними процесами, може мати загальнонаціональний, регіональний чи локальний характер. Наявність потужних загальнонаціональних партій зміцнює внутрішню єдність суспільства і, навпаки, чіткий регіонально-етнокультурний характер їхнього впливу за певних умов може порушити єдність держави, і особливо у випадку, коли ідеологія регіональної за своєю суттю партії є антагоністичною щодо загальнонаціональної ідеології.

Відображенням політичної активності етнонаціональних груп є і створення та участь у роботі етнонаціональних товариств. Розширення мережі таких товариств є необхідним атрибутом громадянського суспільства, адже через їхню діяльність узгоджуються інтереси держави загалом та відповідних етнонаціональних груп. Хоча іноді діяльність таких товариств, як і етнонаціональних партій, може мати деструктивний характер, особливо у випадку відходу від демократичних методів і форм відстоювання своїх інтересів.

В інтегральному вигляді політична активність етнонаціональних груп у різних регіонах виявляється у географії виборів. Зіставлення географії виборів та етногеографії держави чи регіону розкриває не лише етнонаціонально зумовлену диференціацію політичних настроїв, але й показує, наскільки різні етногеографічні райони ідентифікують себе з загальнодержавною ідеєю.

Вплив етногеографічного чинника на різні аспекти формування і функціонування держави й, у зворотному напрямі, роль держави у життєдіяльності етнонаціональних спільнот і груп, свідчить про органічну і функціональну пов'язаність політичних і етнонаціональних компонентів, які у єдності творять етнополітичну систему держави. Основними елементами етнополітичної системи є етнонаціональні спільноти і групи, органи державної влади і місцевого самоврядування, що регулюють міжетнічні стосунки чи визначаються ними, етнонаціональні громадські політичні і культурні об'єднання, політичні партії, що відображають певні етнонаціональні інтереси. Оскільки важливе системоформуюче значення і в структурі етнічних спільнот і у структурі держави мають власне територія, а також територіальні співвідношення і процеси, то кожна етнополітична система є своєрідною територіально-етнополітичною (геоетнополітичною) системою, елементи і системоформуючі зв'язки якої мають суспільно-географічні виміри.

1.2.3. Типологія держав світу за етнопонаціональним складом населення та структурою територіальних етнополітичних систем

З огляду на різноманітність варіантів територіального поєднання етнопонаціональної і політичної сфер суспільства, виникає необхідність узагальнення множини варіантів і виділення окремих типів за найбільш істотними ознаками. В цьому аспекті для розкриття об'єктивних типологічних *геоетнополітичних відмінностей сучасного світу* засадниче значення має насамперед типізація держав світу за етнопонаціональним складом населення. Ця проблема концептуально ще недостатньо розроблена. В етнологічній і політологічній літературі цьому питанню не приділяли належної уваги і в основу виділення різних типів етнопонаціональної структури держав переважно брали загальні кількісні співвідношення етнопонаціональних спільнот, що в результаті зумовлювало *надмірно спрощений поділ держав на моноетнічні і поліетнічні, не відображаючи реальної різноманітності варіантів*. Причому, враховуючи наявність у більшості держав світу деякої частки населення, що не ідентифікує себе з етнічною більшістю, нез'ясованим залишалось питання, яка питома вага етнічних меншин визначає за такою схемою перехід моноетнічних держав у поліетнічні. Тому більшість держав на популярному рівні механічно переведено у поліетнічні.

Значно більшу кількість ознак, чинників і відповідно типологічних варіантів ураховано в західних моделях Г. Нельсона та У. Коннора¹. Зокрема, методологічно важливим у типології У. Коннора є те, що він враховує історично-генетичні засади формування етнопонаціонального складу населення, виділяючи як окремі типи "іммігрантські держави", "метисні держави", та особливості етногеографії, акцентуючи увагу на наявності корінних етнопонаціональних ареалів в багатонаціональних державах (т. зв. "хоумлендів"). Хоча, нечіткість, а у деяких аспектах і непереконливість принципів, зумовлює ситуацію, за якої багато держав у політологічних типологіях загалом мають риси кількох типів.

Глибшими є підходи до цієї проблематики у суспільно-географічній літературі, зокрема у працях О. Шаблія, Ю. Шувалова, П. Шуканова. Наприклад, у посібнику Ю. Шувалова виділено такі чотири типи держав: 1) практично однонаціональні; 2) з переважанням однієї нації за наявності значних меншин; 3) зі складним, але етнічно близьким національним складом; 4) з різноманітним національним складом². Роз-

¹ Див. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. К., 1997. С. 42-43.

² Шувалов Ю. Л. География населения. М., 1985. С. 54

виваючи етногеографічні підходи, зазначимо, що *істотні сутнісні характеристики етнонаціональної структури держав відображають не лише (а іноді і не стільки) кількісні співвідношення етнонаціональних спільнот і груп, а насамперед особливості територіальної організації етнонаціональної сфери, тобто співвідношення етнонаціональних ареалів, їхніх поєднань, а також історичні передумови формування етнонаціонального складу населення.*

З огляду на невідповідність етнічної і політичної карт світу, *територіальна організація етнонаціональної сфери більшості держав є синтезом територіальних структур окремих етнічних спільнот і груп, основними елементами якої є суцільні етнічні території, райони компактного зосередження етнічних меншин, етноконтактні смуги, етнічнозмішані ареали* (рис. 1.2). В межах самих етнічних територій часто виокремлюється низка субетнічних ареалів. Причому найскладнішим етногеографічним явищем є утворення етнічнозмішаних ареалів, яке найбільше простежується, за словами В. Козлова, у смугі етнічних меж, а також унаслідок поділу на окремі етнічні острови єдиних етнічних територій та дисперсного розселення етнічних спільнот і груп¹. М. Берзіна ще виділяє і такі варіанти етнічнозмішаних територій, як етнічнозмішані райони у місцях зустрічної колонізації, у країнах переселенського типу, у великих містах². Отже, залежно від особливостей поєднань зазначених компонентів (суцільні етнічні території, райони компактного зосередження етнічних меншин, етноконтактні смуги, етнічнозмішані ареали) окреслюється кілька варіантів. Зокрема, територіальну організацію етнонаціональної сфери держави, в основі якої лише одна етнічна територія, можна означити як *моноареальну*. Такий тип структури трапляється доволі рідко. Більш поширеним є *моноареальний тип з вкрапленнями районів компактного зосередження етнонаціональних меншин, малих корінних народів чи етнічнозмішаних районів*. Водночас райони компактного зосередження етнічних меншин за характером утворення можуть бути двох типів: а) *окраїни етнічних територій, ядра яких розміщені в сусідніх країнах, та б) райони, що сформувалися внаслідок міграцій*. В окремих випадках державна територія є ареалом розселення двох автохтонних етнонаціональних спільнот, тобто має *двоареальний* характер. *Поліареальний* тип територіальної структури етнонаціональної сфери формується трьома і більше корінними етнічними територіями. Як окремий варіант, необ-

¹ Козлов В. И. Этнос и территория // Советская этнография, 1971. № 6. С. 94.

² Берзина М. Я. Этнические территории, этнические границы и проблемы их картографирования // Проблемы этнической географии и картографии. М., 1978. С. 49

хідно виділити *змішаний переселенський тип*, за яким автохтонне населення представлене малими етнічними спільнотами, ареали їхнього розселення іноді становлять невелику частку, а більшість населення держави сформувалося внаслідок міграцій та етногенетичної міксації упродовж “колумбової ери” (див. рис. 1.2).

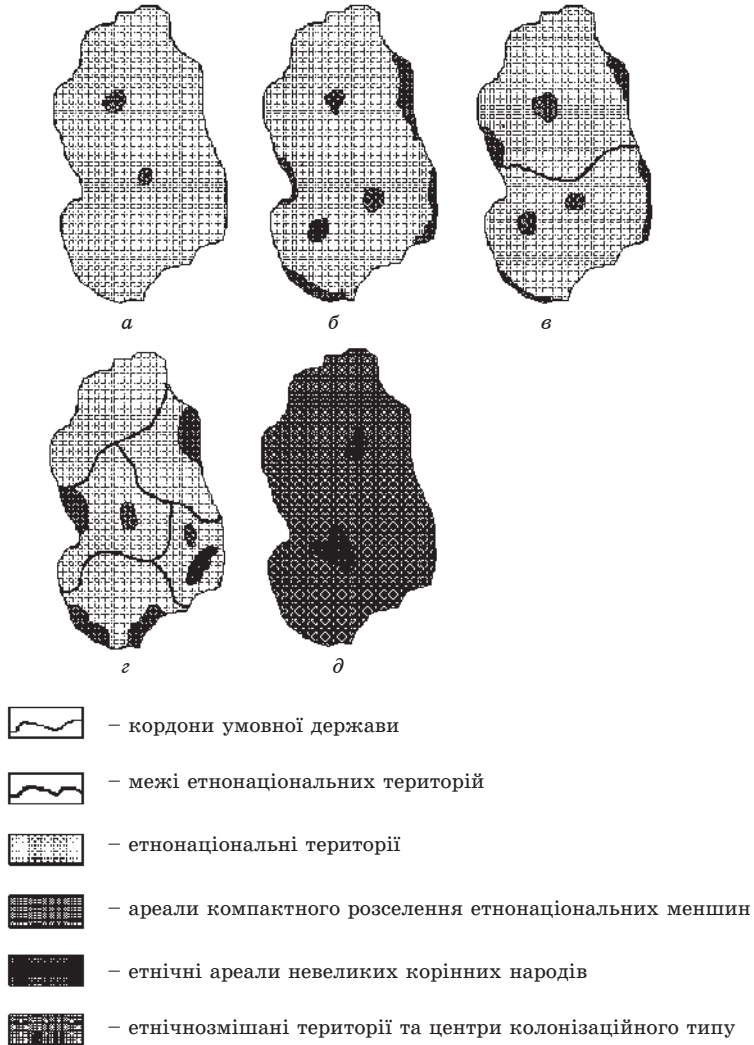

Рис. 1.2. Схематичні моделі типів територіальної організації етніонаціональної сфери держав:

а – етнічно моноарейний тип; б – етнічно моноарейний з вкрапленням районів компактного зосередження етніонаціональних меншин, малих корінних народів та етнічно змішаних територій; в – етнічно двоарейний тип; г – етнічно поліарейний тип; д – етнічно змішаний колонізаційний тип

В цьому контексті слід наголосити, що *поліетнічність держави* (як складний і своєрідний феномен розвитку геоетнополітичних взаємин) визначається не самим фактом наявності представників різних етнічних спільнот, а *множинністю ареалів корінних етнічних територій*. Свої особливості має і *поліетнічність переселенського типу*, зумовлена визначальним впливом історичних міграцій на процеси заселення (країни Америки, Австралія, Нова Зеландія). І значно менший вплив на формування етногеографічного типу держав мають сучасні міграції, які, незважаючи на зростання їхньої інтенсивності, рідко спричиняють кардинальні зміни етнічної структури сформованих стабільних суспільств.

Отже, беручи за основу типологічні відмінності територіальної організації етнонаціональної сфери держав, ураховуючи загальні кількісні співвідношення етнонаціональних спільнот та історичні етногеографічні передумови, виділяємо *такі основні типи держав за особливостями етнонаціональної структури населення*:

1. *Моноетнічні держави, в основі яких є етнічна територія одного етносу за незначної частки (до 10%) етнічних меншин і малих корінних народів* (Ісландія, Ірландія, Португалія, Норвегія, Швеція, Угорщина та ін.).
2. *Переважно моноетнічні держави, понад 80% території яких – ареал розселення одного етносу за наявності порівняно великих ареалів компактного розселення етнічних меншин та малих корінних народів. Частка державоформуючого етносу в абсолютній кількості населення – понад 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер* (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччина, Туреччина, Україна, Фінляндія, Франція та ін.).
3. *Держави з наявністю двох домінуючих етнічних ареалів і порівняно незначною часткою (до 10%) етнічних меншин – здебільшого двоетнічні держави* (Бельгія, Кіпр та деякі ін.).
4. *Поліетнічні держави з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів при кількісному переважанні (понад 65%) одного з них* (Велика Британія, Іспанія, Китай, Росія та ін.).
5. *Поліетнічні держави з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за відсутності домінуючого (більше 65%) переважання одного з них* (Індія, Індонезія, Пакистан, Нігерія та ін.).
6. *Поліетнічні держави колонізаційного (переселенського) типу із расово змішаним населенням і порівняно великою часткою аборигенів* (Болівія, Венесуела, Еквадор, Колумбія, Мексика, Перу та ін.).

7. *Поліетнічні держави колонізаційного типу із расово змішаним населенням і порівняно невеликою часткою аборигенів (до 10%) (Австралія, Аргентина, США, Канада, Нова Зеландія та ін.).*

Як бачимо, усі ці типи можна об'єднати у три блоки (моноетнічні і переважно моноетнічні), дво- і поліетнічні, поліетнічні колонізаційного (переселенського) типу. *Зазначену типологію, з огляду на те, що при її обґрунтуванні пріоритетне значення мають етнотериторіальні особливості держав, можна означити як етногеографічну.*

Запропонована модель загалом виключає варіанти неоднозначної типологізації держав. Лише деякі застереження необхідно зробити щодо держав колонізаційного типу. Це стосується передусім Канади, яку за характером заселення слід віднести до поліетнічних держав цього типу з невеликою часткою аборигенів. Але на відміну від більшості інших подібних держав, об'єднаних (попри плюралізм попередніх культурних впливів) переважно однією мовно-культурною традицією, Канада виділяється наявністю двох культурних ядер – англomовного і франкомовного. Так само окремі варіанти характерні для поліетнічних держав колонізаційного типу з великою часткою аборигенного населення. У деяких з них, поряд з процесами міжетнічної міксації і формування націй на основі єдиної державності, громадянства і культурних традицій колишньої метрополії, спостерігається і консолідація корінних народностей, зокрема, народності кечуа. З огляду на це, такі держави, як Перу, Еквадор, Болівія, набувають двоетнонаціонального вигляду, який формує, з одного боку, єдина перуанська, болівійська і еквадорська нації та, з другого боку, – народність кечуа. На наявності такої унікальної тенденції у свій час наголошував ще В. В. Покшишевський¹.

Розподіл різних типів держав на карті світу є нерівномірним. Кожен великий історико-географічний регіон (частина світу) характеризується особливим і відмінним набором етногеографічних типів держав. Зокрема, в Європі, як давньоосвоєному регіоні з високим ступенем сформованості та самосвідомості етнонаціональних спільнот, давніми традиціями етносторитворення, особливо помітним є переважання держав першого і другого типів. Азія відзначається більшою етногеографічною строкатістю: поряд з давньосформованими народами з високим ступенем національної самосвідомості залишається і багато етнічних спільнот на племінному рівні. Це зумовило і більшу контрастність етногеографічних типів держав, хоча моноетнічні і переважно моноетнічні держави становлять більше половини від загальної кількості. Як уже зазначалося, значна частка населення Африки (за винятком

¹ Покшишевский В. В. Население и география. Теоретические очерки. М., 1978. С. 73

північної частини) та Океанії представлена невеликими етносами, у т. ч. і на племінному рівні. Ця обставина, а також історія формування держав (при деколонізації не враховувались етнічні межі) зумовили їхній переважно поліетнічний характер. Водночас держави Америки за своїми етногенетичними підставами належать до поліетнічних держав колонізаційного типу, відрізняючись лише співвідношенням расовоетнічних типів.

Що ж до етнополітичного обличчя кожної держави, то воно формується не лише етнонаціональним складом населення, а насамперед органічною і генетичною єдністю етнонаціональних і політичних компонентів, які, як уже зазначалося, творять етнополітичну систему. Типологічні особливості етнополітичних систем сучасних держав світу визначаються багатьма етногеографічними та історично-політичними чинниками (кількісним співвідношенням і розміщенням етнонаціональних спільнот, їхніми культурно-цивілізаційними відношеннями, історичними передумовами формування державності, функціонуванням державних та офіційних регіональних мов, територіальною організацією державної влади, наявністю етнонаціональних автономій та ін.).

З огляду на значну кількість можливих підходів та унікальних варіантів етнополітичних взаємин у державі, розроблення універсальної моделі етнополітичної типології держав світу – методологічно складна і мало досліджена *міждисциплінарна* проблема. В сучасній політичній і правовій літературі характер етнополітичних стосунків переважно пов'язується з типологією форм державного устрою (унітарна держава, федеративна держава, конфедеративна держава)¹. Окремими типами етнополітичних систем, які детальніше описуються в науковій і навчальній літературі, є національна держава (“держава, утворена відповідною нацією, що компактно живе на певній території, в результаті здійснення нею основного права на політичне самовизначення”) та держава імперського типу, яка об'єднувала “кілька підпорядкованих центральній владі держав та/чи народів, примусово або напівпримусово інтегрованих у єдину систему політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків”². Якщо міркувати з геоетнополітичних позицій, тобто враховувати *важливу структуроформуючу роль простору у політичних процесах*, то слід зазначити, що в обґрунтуванні типу етнополітичної системи держави *пріоритетне значення має аналіз територіальної структури етнополітичної сфери, насамперед, виявлення наявності, розміщення та ієрархічної пов'язаності різних*

¹ Основи етнодержавознавства. К., 1997. С. 328.

² Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996. С. 539

одиниць територіально-етнополітичного самовизначення (національні держави, федеральні землі, виокремлені за етнонаціональною ознакою, етнонаціональні автономії). Очевидно, що на сьогодні більшість моноетнічних держав функціонують як національні держави з єдиним етнополітичним центром, що виявляється в їхній мовно-культурній інтеграції та в усіх інших сферах життя. Територіальну етнополітичну організацію інших національних держав може ускладнювати наявність етнонаціонально-територіальних автономій (політичних і адміністративних), наприклад, Франції – автономія Корсики, Фінляндії – автономія Аландських островів, Іспанії – автономія Галісії, Країни Басків, Каталонії. Незалежно від свого статусу, етнонаціонально-територіальні автономії окреслюють окремий, але тісно пов'язаний з ядром держави, простір етнокультурного й етнополітичного життя. Тобто поряд з основним полюсом етнополітичного розвитку в таких національних державах виділяються і етнополітичні територіальні одиниці нижчого ієрархічного рівня, що дає підстави виокремити їх як окрему категорію етнополітичних систем.

Особливий етнополітичний тип становлять *федеративні держави, організовані за етнонаціональним чи етнонаціонально-територіальним принципом*, які є поєднанням кількох етнополітичних центрів і відповідних територіальних одиниць. Водночас необхідно підкреслити, що *моноетнічні федеративні держави, організовані за територіальним принципом* (Німеччина, Австрія), будучи лише у правовому аспекті комплексом кількох політичних утворень, в етнополітичному й етнокультурному аспектах функціонують як національно-моноцентричні держави.

Типологічні особливості етнополітичних систем залежать і від *етногенетичних основ державності*, насамперед від того, чи сучасні держави утворилися шляхом етнонаціонального самовизначення (Болгарія, Греція, Словаччина, Чехія та багато ін.) та етнополітичної інтеграції (Італія, Німеччина), чи внаслідок деколонізації етнічно різномірних територій (більшість держав Америки та Африки), чи шляхом трансформування середньовічних династичних держав і колишніх імперій (Велика Британія, Іспанія, Португалія, Франція та ін.). Особливі труднощі формування територіальної етнополітичної системи переживають держави, що утворилися після Другої світової війни на основі колишніх колоніальних володінь з етнічнострокатим складом населення.

Важливе значення у формуванні територіальних етнополітичних систем держав світу має їхня приналежність загалом чи приналежність окремих їхніх частин до різних *культурно-цивілізаційних регіонів*, яка часто визначає характер стосунків між народами (співпраця, то-

лерантність, відчуження, антагонізм, конфронтація), та відповідний набір етногеополітичних проблем. Так, для більшості держав Африки характерним є вплив на геополітичні процеси міжплементних стосунків, разом з тим в американських державах істотно політичне значення мають етнорасові проблеми.

Отже, на основі послідовної реалізації зазначених методологічних принципів, абстрагуючись водночас від деяких політико-правових засад (форми правління, політичний режим та ін.), нами виділяються такі типи етнополітичних систем держав світу:

1. Національні держави з єдиним етнополітичним центром (Австрія, Єгипет, Ірландія, Ісландія, Греція, Німеччина, Туніс, Угорщина, Японія та ін.) – національні держави з уніфікованою територіально-етнополітичною системою.
2. Національні держави з етнонаціонально-територіальними автономіями (Великобританія, Італія, Іспанія, Україна, Фінляндія, Франція та ін.) – національні держави з децентралізованою територіально-етнополітичною системою.
3. Федеративні держави, організовані переважно за етнонаціональним чи етнонаціонально-територіальним принципом (Бельгія, Боснія і Герцоговина, Індія, Пакистан, Канада, Росія, Союзна Республіка Югославія, Швейцарія).
4. Держави колонізаційного типу з європейським культурним ядром, що сформувались як політичні нації (Аргентина, США, Австралія, Нова Зеландія, Коста Ріка, Чилі).
5. Держави колонізаційного типу із значною часткою аборигенного населення чи населення африканського походження, що формуються як політичні нації (Болівія, Еквадор, Венесуела, Колумбія, Перу, більшість держав Центральної Америки).
6. Держави з несформованими, але відносно стабільними, територіально-етнополітичними системами (держави Африки і Азії, що утворилися на основі колишніх колоніальних володінь з етнічноскладним, але етнокультурно спорідненим складом населення, що формуються як політичні нації (Бенін, Мозамбік, Того, Індонезія).
7. Держави з несформованими і нестабільними територіально-етнополітичними системами (держави Африки і Азії, що утворилися на основі колишніх колоніальних володінь з етнічнострокатим і різнорідним етнонаціональним складом населення (Судан, Конго, Нігерія, Філіппіни та ін.).

Запропонована типологія етнополітичних систем стосується насамперед сучасних держав. Ще у недалекому минулому поширеним

варіантом етнополітичних взаємин були *держави імперського типу* з домінуючою етнонаціональною спільнотою (іноді з прихованим етнокультурним обличчям) і залежними етнонаціональними країнами (великими етнонаціональними регіонами), що переважно не мали окремого територіально-політичного статусу. Деякі сучасні держави, особливо ті, в політичних системах яких залишилися сліди колишніх імперських чи династичних утворень, зберігають деякі імперські риси (Афганістан, Іран, Таїланд). Політичну цілісність цих держав значною мірою зміцнювала і зміцнює релігійна ідентичність, але розвиток геополітичних процесів, проблеми стабілізації виявляють необхідність їхнього дальшого трансформування у етнонаціональні федерації.

Формування територіальних етнополітичних систем, що є складним і тривалим процесом, у багатьох державах ще не завершилось, зумовлюючи і їхню суспільну нестабільність. Найбільша напруженість у соціально-політичних стосунках виникає у випадку значної невідповідності етногеографічної і етногеополітичної структури, зокрема, коли держави, що належать до другого – п'ятого етногеографічних типів, проектується як національні держави з уніфікованою етнополітичною системою. Це підтверджує розвиток подій у різних регіонах Європи та Азії.

1.2.4. Етнополітичні конфлікти як наслідок структурно-функціональної незрівноваженості геоетнополітичних взаємин

У випадку структурно-функціональної невідповідності етнонаціональної та політичної сфер суспільства виникає низка *етнополітичних проблем*. Особливим виявом їхнього загострення, протистояння між різними суб'єктами етнополітичних взаємин (етнічними спільнотами і групами, етнонаціональною автономією і державою загалом, суб'єктами федерації та ін.), яке може супроводжуватися насильницькими діями, масовими безпорядками тощо, є *етнополітичний конфлікт*. З огляду на те, що більшість етнополітичних конфліктів є наслідком сукупності багатьох геополітичних чинників, а їхнім предметом – проблеми приналежності, статусу і політичної організації територій, їх можна розглядати саме як *геоетнополітичні конфлікти*.

Будь-який *геоетнополітичний конфлікт* – це комплексна соціально-політична проблема, що включає історичні, культурні, економічні, психологічні та ін. аспекти. Є різні підходи до трактування причин, характеру та можливої профілактики етнополітичних конфліктів, які дуже часто абсолютизують якийсь один чинник. Зокрема, у т. зв. теорії конфліктів акцентується увага на психологічних чинниках, проб-

лемах поведінки та ін.¹ Але у більшості випадків *геоетнополітичний конфлікт проявляється безпосередньо як структурно-функціональна суперечність, зумовлена неадекватним відображенням етногеографічних особливостей у територіально-політичній системі, тобто як конфлікт політичних інститутів, що представляють інтереси різних етнонаціональних спільнот і груп*. Такий підхід, безперечно, не претендує на повне охоплення усіх аспектів проблеми, адже передбачає деяке абстрагування від інших чинників, але дає змогу виділити глибинні і найбільш суттєві причини геоетноконфліктів, прогнозувати їхню появу та окреслити загальні контури розв'язання чи попередження.

Насамперед слід підкреслити, що *етнополітичний конфлікт, передусім конфлікт політичних інститутів, не можна вважати немимучим явищем, тим паче, закономірним наслідком політизації етнічності, як це розглядається в окремих постмодерністських концепціях “нації і націоналізму”*. Хоча етноконфлікти і є до певної міри продовженням природного протистояння у відношенні “ми–вони” та соціального відчуження, їхня поява – це насамперед результат нерозв'язаності, часом ігнорування, територіально-політичної проблеми або свідомого загострення ситуації, у т. ч. і внаслідок зовнішнього втручання. Отже, етнополітичний конфлікт зумовлюють як об'єктивні причини (політичне і соціально-економічне становище етнічних спільнот і груп, невідповідність прагнень до підвищення політичного статусу з можливостями і бажаннями їхнього забезпечення та ін.), так і низка суб'єктивних чинників, серед яких – поширення екстремістських ідеологій, поглиблення історико-культурної відчуженості чи антагонізму, втручання сусідніх держав та ін.

Переростання нерозв'язаної етнополітичної проблеми в конфлікт спостерігається не завжди, а часом відбувається в умовах кризового загострення, ознаками якого є різне, інколи діаметрально протилежне бачення суб'єктами шляхів розв'язання, висунення конфліктогенних вимог, провокативні дії з якогось боку, маргіналізація настроїв тощо. Так, особливий провокаційний характер мають насильницькі дії з боку такого суб'єкта, як держава, які часто несуть загрозу самому існуванню чи безпеці етнічних спільнот чи групи (етноцид) – масові репресії, депортації, ліквідація культурно-освітньої інфраструктури, позбавлення громадянських прав та економічних засад життєдіяльності. Водночас особливий конфліктогенний характер мають вимоги, задоволення яких може завдати збитків іншим суб'єктам або несе в собі певні загрози їхній безпеці.

¹ Див. *Дмитриев А.* Введение в общую теорию конфликтов. М., 1993

Кожен етнополітичний конфлікт є унікальним збігом обставин, причин та наслідків. Разом з тим, враховуючи усі чинники і узагальнюючи наявні фактичні дані, можна виділити і певні типологічні особливості етнополітичних конфліктів. З цією метою можуть бути використані різні підходи¹. Але в геоетнопілітичних дослідженнях важливим є насамперед типологічний аналіз конфліктів у системі взаємовідношень: територія (державна, етнічна) – суб'єкти етнополітичних взаємин (держава, державоформуючий етнос, етнонаціональні меншини). У цьому аспекті класичним типом конфлікту у минулому було *етнопілітичне протистояння, зумовлене активним опором держави імперського типу етнополітичному самовизначенню етнонаціональних спільнот на своїй етнічній території*. Такі етнополітичні конфлікти особливо загострюються тоді, коли суб'єктом з одного боку є етнонаціональна спільнота з великим державоформуючим потенціалом, історично-політичними традиціями, а з другого – в ролі суб'єкта виступає не лише держава, але й домінуючий етнос, що займає привілейоване становище у всіх сферах і фактично визначає етнокультурне обличчя держави. У минулому багато таких конфліктів було розв'язано за результатами двох світових воєн. Завершується такий конфлікт зазвичай істотними територіально-політичними змінами: створенням незалежної держави, організацією широкої політичної автономії або федералізацією держави за етнонаціональним принципом.

Особливим і складним варіантом етнополітичного конфлікту є *протистояння цілісного великого етнонаціонального регіону (країни) з кількома (двома) державами, між якими розподілена його територія*. Яскраві приклади – курдська проблема та українське питання в історичному минулому. Раніше такі конфлікти розв'язувались в ході глобальних територіально-політичних трансформацій. Сучасні основи міжнародного права, на жаль, не містять необхідних механізмів розв'язання такого типу етнополітичних проблем.

Одним з найпоширеніших варіантів є *конфлікт між етнічною меншиною та національною державою з приводу статусу, забезпечення прав, створення умов для збереження культурної самобутності, особливо в умовах гострого протистояння і внаслідок принципової невідповідності інтересів*. Особливе загострення такого конфлікту може спровокувати *вимога ірреденти — прагнення приєднатись до сусідньої національної держави*. Характерні особливості мають і *постколоніаль-*

¹ Див., зокрема: Авксентьев В. А. Этнические конфликты: история и типология // Социс, № 12. 1996; Етнополітичні конфлікти у пострадянському просторі. К., 1999; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К., 2004

ні конфлікти, які виникають після розпаду колоніальних імперій і утворення незалежних держав на основі колоніальних провінцій без урахування етногеографічного принципу. Такі конфлікти зумовлені хвилею різновекторних вимог щодо ревізій постколоніальних кордонів, підвищення статусів та ін.

Політичні причини та наслідки мають також етноконфлікти, пов'язані з культурно-релігійними чинниками, соціально-економічним становищем, міграціями та депортаціями населення, поверненням депортованого населення (наприклад, інгусько-осетинський конфлікт). Іноді деяких конфліктних форм етнополітичного протистояння набувають тривалі громадянські війни, спричинені з самого початку соціально-економічними чи релігійними, зовнішніми чи внутрішніми чинниками (наприклад, громадянська війна в Афганістані).

Хоча більшість етнополітичних конфліктів, поряд з внутрішніми причинами, має і зовнішньо-політичні аспекти, як окремих типовий варіант необхідно виділити *міждержавне протистояння внаслідок претензій однієї держави на прикордонні райони сусідньої держави, з огляду на особливості його етнонаціонального складу*, яке може супроводжуватись і воєнними діями між ними.

Є низка інших ознак, які відрізняють геоетноконфлікти (територія охоплення, час появи та ін.). Зокрема, за територією поширення виділяються насамперед *локальні* та *масштабні* етноконфлікти, що охоплюють великий регіон чи кілька країн. Причому локальні етноконфлікти, у випадку їхнього загострення, можуть переростати у масштабні і, навпаки, ефективно розв'язання етноконфліктів веде до їхньої поступової локалізації. В хронологічному аспекті особливою складністю відзначаються *історично-задавлені конфлікти*.

Розміщення етноконфліктів на карті світу виявляє і деякі закономірності їхнього поширення. Зокрема, *найбільше зосередження етноконфліктів спостерігається в районах, характерними рисами яких є: а) високий ступінь етногеографічної мозаїчності; б) невідповідність етногеографічної структури та територіальної організації політичної сфери; в) порівняно високий ступінь самосвідомості і політичної активності етнічних спільнот чи груп, що перебувають у дискримінаційному становищі*.

Поєднання усіх цих чинників найбільш характерне для широкої євразійської смуги, що простягається від Піренеїв через Балкани, Кавказ, Західну і Південну Азію, Тибет до Великих Зондських островів. Переважно гірський рельєф, ускладнюючи комунікаційні зв'язки та забезпечуючи у минулому захист, сприяв тут консервації локальних етнокультурних рис і зумовив загалом більшу етногеографічну мозаїч-

ність та складність територіальної організації етнонаціональної сфери, порівняно з прилеглими рівнинними територіями. Водночас у гірських районах з тих же причин сформувалися переважно невеликі етноси, яким через незначний демографічний потенціал і часто невисоку самосвідомість або не вдалося реалізувати державно-політичні прагнення, або вони значно пізніше включилися у політичні процеси, що в результаті призвело до того, що ці автохтонні народи опинилися в складі великих, переважно поліетнічних держав і часто у дискримінаційному становищі. Така невідповідність територіальних структур (етнонаціональної і політичної) у поєднанні з іншими чинниками (соціальне-економічне і політичне становище, культурно-релігійні орієнтації та ін.) і зумовлює в сучасних умовах спалах політичної активності етнонаціональних груп і спілнот у межах цієї широкої євразійської смуги.

Іншим великим районом концентрації етнополітичних конфліктів є більша частина Африканського континенту, що, як уже зазначалося, є наслідком ігнорування етнogeографічного принципу в процесі деколонізації.

1.2.5. Суспільно-географічні передумови і принципи збалансованого функціонування територіальних етнополітичних систем і гармонійного розвитку геоетнополітичних процесів

Основоположними проблемами функціонування кожної сучасної держави є забезпечення її *територіальної цілісності і регіональної зрівноваженості*. Розв'язання цих проблем залежить від низки передумов, насамперед від вагомості можливих загроз та ефективності здійснення державної і регіональної етнополітики. В цьому контексті для збалансування інтересів різних етнонаціональних груп необхідним є не лише *конституційне закріплення рівноправності усіх громадян і в усіх сферах суспільного життя, незалежно від етнонаціонального походження, але й безумовна реалізація цього положення на практиці*. Якщо ж розглянути проблему у політико-географічному вимірі, то очевидно, що функціональна відповідність етнонаціональної і політичної структур має бути реалізована не лише у загальнодержавному масштабі, але й на усіх територіальних рівнях. В унітарних державах, що мають етнонаціональні автономії, визначальне значення має рівновага у відношеннях *загальнодержавний центр – регіональні етнополітичні центри*. В етнонаціональних федераціях, окрім взаємин центральних і регіональних структур, пріоритетне значення має й *характер взаємин між федеральними землями – етнополітичними регіонами*.

Однак єдність держави гарантують не лише політичні інституції (центральні і місцеві), соціально-, економіко-географічна збалансованість, але й *спільність інтересів, мети, загальнополітичних і культурних орієнтацій, які в класичній американській політичній географії визначаються як “державна ідея”*. Основними чинниками, що забезпечують таку цілісність, формують “державну ідею”, американський політико-географ Р. Хартшорн визначив роль видатної особистості, династії, національну приналежність і мову, спільність політичних традицій¹. З точки зору іспанського філософа Х. Ортеги Гасета єдність політичної нації полягає у “привабливому проекті спільного життя” та у її активній цілеспрямованій діяльності (“нації (тут – *політичні нації* – Авт.) утворюються і живуть, коли мають програму на завтра”)². З огляду на необхідність додаткових імпульсів до консолідації, наявність, поширення і загальне сприйняття державної ідеї є життєво необхідними насамперед для поліетнічних суспільств.

Сукупність чинників, які можуть порушити територіально-етнополітичну стабільність і цілісність, можна означити як *геоетнополітичні загрози державної безпеки*. Виявляються дестабілізуючі загрози у політичній активності населення та у характері міжетнічних взаємин. Чинником дестабілізації може виступати зростання певних диспропорцій, наприклад, у представництві етнічних меншин в органах влади, чи *поглиблення асиметричності етнонаціональних федерацій*. На суперечності територіальної організації влади часто накладається *історична культурно-ментальна відчуженість*, посилюючи міжетнічну відчуженість.

Диспропорції соціально-економічної освоєності також часто детермінують етнополітичні проблеми. В науковій і публіцистичній літературі тривають дискусії стосовно того, чи залежить вектор політичної активності етнонаціональних меншин від їхнього соціально-економічного становища, особливо у порівнянні зі становищем етнічної більшості. О. Майборода, посилаючись на приклади з історії колишнього Радянського Союзу, спростовує погляди, що саме економічна відсталість (внутрішній колоніалізм) породжує вибухи невдоволення, яку у свій час поширювали етнополітологи-неомарксистичні (М. Гехтер, Т. Нейрн)¹. Але, узагальнюючи приклади формування конкретних етнополітичних проблем, зазначимо, що зв’язок між економічним становищем і політичною активністю етнонаціональних спільнот чи груп все-таки

¹ Хартшорн Р. Политическая география / Американская география. М., 1957.

² Ортега Гасет Х. Вибрані твори. К., 1994. С. 140–196.

³ Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении. К., 1993. С. 11

простежується, і його детермінує не обов'язково соціально-економічна відсталість, а *нерівномірність соціально-економічного розвитку загалом*, яка у випадку відсталості породжує одні мотиви невдоволення (центр "обкрадає"), а у випадку вищого рівня розвитку – інші (ми "годуємо" тощо). Не сприяє консолідації держави і безпосереднє ототожнення різних етнонаціональних груп з певними прошарками в умовах етнічно вираженої соціальної стратифікації (зокрема, торговцями, банкірами), за якого в умовах нестабільності соціальна напруженість набуває й етнополітичного забарвлення.

Зовнішні загрози етнополітичній стабільності пов'язані насамперед з особливостями етногеополітичного розміщення та етнонаціональної структури прикордонних регіонів. Зокрема, розміщення щодо етнополітичних конфліктів актуалізує небезпеку збурення в результаті поширення екстремістських ідей. Територіальна близькість до етнополітично нестабільних регіонів може спричинити хвилю нелегальної міграції, контрабанди зброї тощо.

Повного або часткового усунення загроз етнополітичній стабільності та профілактики етнополітичних конфліктів досягають шляхом виваженої *регіональної етнополітики*, яка є складовою державної геополітики¹, а також усією *системою самоорганізації громадянського суспільства*. Регіональна етнополітика включає як *теоретичний рівень* – *концептуальне обґрунтування моделей і напрямів розв'язання етногеографічних проблем, так і прикладний* – *розроблення правової бази та організацію конкретних заходів з метою гармонізації етнополітичних взаємин*. Реалізується регіональна етнополітика держави через систему законодавчих актів, нормативних документів, цілеспрямовану діяльність місцевих органів державної влади і самоврядування, які регулюють питання використання в регіонах державної мови та мов етнонаціональних меншин, культурно-освітні та інформаційні аспекти життєдіяльності етнонаціональних спільнот.

Актуальність саме географічного, регіонального підходу у проведенні етнополітики зумовлюється і політичним значенням територіальної організації етнонаціональної сфери, і необхідністю врахування специфіки регіонів та усєї регіональної різноманітності. А тому варіанти розв'язання етнополітичних проблем також мають бути *регіонально-диференційованими*. *Причому ефективно врахування регіональних особливостей в державній етнополітиці може перетворити різноманітність соціально-політичних орієнтацій у джерело етнокультурного взаємоба-*

¹ Див.: Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Львів, 2003. С. 82

гачення та загальносупільної консолідації. Регіональна етнополітика однак не в змозі усунути усі загрози і суперечності, особливо тоді, коли немає вагомих історичних, етнополітичних чи соціально-економічних підстав для існування держави як цілісності або, коли її існування суперечить інтересам порівняно великої частки населення і територіально-політична єдність підтримується лише насильницькими діями.

Засадниче, а подекуди і визначальне, значення в обґрунтуванні концепції регіональної етнополітики має *проблема ідентифікації суб'єктів етнополітичних взаємин*. У цьому аспекті світовий досвід знає різні приклади і підходи, найбільш крайніми виявами яких є: 1) умовне ігнорування цього питання, щоб начебто не загострювати ситуацію, і 2) строге політико-правове ранжування етнічних спільнот і груп за своїм значенням і правами, що за багатьма ознаками має характер дискримінації. Зокрема, сьогодні гостро критикуються етнополітичні принципи, що застосовувались у колишньому Радянському Союзі¹, згідно з якими одні етнічні спільноти мали право на створення союзної республіки, деякі – автономної республіки, а інші лише областей та округів. Навіть попри формальний характер таких етнополітичних утворень, наявність багатьох несправедливостей і небезпек за таким підходом не викликає сумніву. Це, зокрема, стосується статусу великих етнічних націй, наприклад, татар, які не одержали права на створення союзної республіки через, мовляв, віддаленість від зовнішніх кордонів. Така диференціація і такі підходи є, безперечно, неприйнятними. Але з іншого боку, недоцільно відкидати загалом статусно-диференційований підхід до етнонаціональних спільнот і груп, зважаючи на *об'єктивні відмінності демографічного потенціалу, особливості державотворення і заселення території та самого характеру державності*. Але тут слід наголосити, що такий підхід стосується лише *групової ідентичності та колективної легітимності*, водночас на рівні окремих осіб, громадян принцип забезпечення рівних прав є беззаперечним. В цьому контексті в національних державах необхідним є конкретне окреслення таких *етнополітичних категорій, як державоформуюча нація, етнонаціональні меншини, малі корінні народи*. Причому в інтересах загальносупільної злагоди громадянам національних держав важливо розуміти, що *сам статус державоформуючої нації – це не лише переваги або насамперед не переваги, а усвідомлення відповідальності за створення правопорядку, добробуту, вільного культурного розвитку усього населення держави*. І відповідно статус етнонаціональних меншин, до яких належать усі групи, що не ототожнюються з державоформуючою нацією – етнічною більшістю,

¹ Див., зокрема: Родман Б. Б. Введение в социальную географию. М., 1993

не може бути інструментом дискримінаційного виокремлення, а, навпаки, соціально-політичним гарантом реалізації громадянських прав та збереження культурної самобутності.

Основи регіональної етнополітики визначаються передусім політико-правовими засадами держави та внутрішньою територіальною організацією етнополітичної сфери. Зокрема, своєрідний набір проблем, що вимагає відповідних державних заходів, характерний для різних територіальних етнополітичних систем, зокрема, етнонаціональних федерацій та національних держав. У цьому аспекті, *у федеративних державах важливо насамперед добитися рівноправності суб'єктів федерації, недопущення появи чи поглиблення асиметрії у їхньому становищі та у взаєминах, тобто ситуації, коли один із суб'єктів різко вивищується над іншими чи прагне до диктату*¹. Водночас цілісність і оптимальність функціонування національних держав залежить від узгодженості інтересів та оптимізації взаємин державоформуючої нації і етнонаціональних меншин.

Збалансованість територіальної етнополітичної системи держави залежить, як ми уже зазначали, і від пропорційності представництва етнонаціональних спільнот у центральних і місцевих органах влади. Оптимальні співвідношення забезпечує як законодавчо закріплена система обіймання посад різними етнічними групами (квоти представництва), так і наявність ефективного демократичного механізму, за яким вільний доступ і пропорційне представництво досягається автоматично. Перший варіант застосовується в умовах жорсткого етнонаціонального протистояння (недовіра або й антагонізм у взаєминах), зокрема в Лівані, другий – при толерантних відносинах, відсутності етнополітичного загострення або в умовах певної суспільної відстороненості від етнонаціональних проблем, яка в свою чергу може бути спричинена особливою актуальністю релігійної чи расової проблематики. Можливий і проміжний варіант, коли немає законодавчого регулювання, а розподіл адміністративних функцій між представниками різних етнічних громад здійснюється за т. зв. “джентльменською угодою”. Хоча слід зауважити, що проблема розроблення механізмів забезпечення рівних політичних прав, у т. ч. і щодо адекватного представництва в органах влади, є завжди актуальною, зокрема, і в умовах відстороненості від етнополітичних проблем, яка зазвичай має тимчасовий характер. І якщо в етнополітичній системі не закладено необхідних рівноваг, то в таких умовах прискорена політизація етнічності може мати вибуховий характер.

¹ Див., зокрема: Гонтарева И. Б. К вопросу о типах федеративных систем // Политическая наука, 2003. № 3. С. 187

Створення в результаті реалізації регіональної етнополітики сприятливих передумов може забезпечити оптимізацію територіальних етнополітичних систем, яка у свою чергу зменшує небезпеку *маргіналізації етнополітичних рухів* і відповідно етноконфлікту. Але *оптимізація взаємин сама по собі ще не усуває небезпеки конфлікту, який може бути зумовлений низкою інших чинників (історичний антагонізм, поширення радикальних ідеологій, соціально-економічна дестабілізація та ін.)*. Так само навіть добре продумані геоетнополітичні заходи не в стані розв'язати усі етнополітичні конфлікти, насамперед з огляду на їхній *полісистемний* характер. *Завдання регіональної етнополітики децю інше – розробити концептуальні положення та інформаційні засади (історично-географічні, картографічні, демо- і економіко-географічні) для усієї сукупності державних заходів та правових механізмів.*

Проблема розроблення стрункої системи концептуальних положень щодо врегулювання етнополітичних конфліктів, ураховуючи унікальність різних варіантів, динамізм геополітичних ситуацій і появу нових чинників, ще тривалий час залишатиметься актуальною. На сьогодні в цьому аспекті можна виділити лише окремі концептуальні принципи. Передусім, з огляду на велику поширеність історичної аргументації, одним з них міг би стати принцип *зрівноваженості історичних та сучасних аргументів*. Тобто *історично-географічні передумови* (колишнє розселення, окремі історичні факти) безперечно *необхідно враховувати, але вони не можуть бути єдиним чи навіть основним аргументом у ході дискусії з приводу політичних вимог*, ігноруючи при цьому вже *сучасні етногеографічні реалії*.

В практиці розв'язання спірних питань однією з найбільш демократичних форм є проведення плебісциту серед місцевого населення. Цей підхід застосовувався і застосовується, зокрема, стосовно врегулювання прикордонних конфліктів у випадку дифузного характеру етнічних меж. Але проведення плебісциту є *прийнятним* (потребуючи згоди двох сторін) переважно *лише на момент формування державного кордону і, разом з тим, не може бути конструктивним у інших випадках*.

Однією з передумов збалансування, зрівноваженості геоетнополітичних процесів може стати *лібералізація етнополітичних рухів, відхід від насильницьких форм боротьби, насамперед тероризму. В геостратегічному аспекті поліпшити становище політично розділених етнічних територій, власне етнонаціональних країн, в окремих випадках (особливо на африканському континенті) могло б створення конфедерацій з наступною їхньою перебудовою на етнонаціональній основі.*

Вдосконалення потребує і міжнародне право у галузі етнополітичних взаємин. Це насамперед стосується конкретизації принципу права

націй на самовизначення та його узгодження з іншими принципами. У цьому контексті С. Римаренко вважає, що право на самовизначення має бути відділене від права на сецесію¹. На думку І. А. Конюхової, “питання про самовизначення у формі сецесії можна ставити стосовно певної категорії народів, розвиток яких упродовж довгого історичного часу в складі конкретної держави свідчить про неможливість інтеграції чи мирного співіснування з державною системою і культурою преваючої нації”². Отже, з урахуванням подібних пропозицій видається доцільним замість нечіткого абстрактного права націй на самовизначення конкретніше окреслити *право етнонаціональних спільнот стати суб’єктами територіально-політичних відносин, в контексті якого державне етнополітичне самовизначення є вищою формою територіально-політичної суб’єктності*.

При розробленні моделей зрівноваження сучасних геоетнополітичних процесів важливим є і прогнозування ролі етнонаціонального чинника в геополітичних процесах майбутнього. З цього приводу не можна передусім погодитись з такими крайнощами, як, з одного боку, прогнозування поступового відмирання національних держав і етнонаціональної ідентичності загалом (помітне в працях т. зв. мондіалістів), та, з другого – прогнозування радикальної територіально-політичної реформи світу на основі тотального етнополітичного самовизначення (помітне, зокрема, в цікавій і оригінальній праці українських аналітиків “Етнополітична карта світу ХХІ ст.”³). Безперечно, *незважаючи на закономірне наближення етногеографічної та територіально-політичної структур світу, їхня повна відповідність є, в принципі, неможливою, насамперед через різні структурні параметри й співвідношення та інерційність самої територіально-політичної організації. Однак, з огляду на плюралізм форм етнополітичного самовизначення, можливість пропорційності і зрівноваженості цих двох сфер, оптимізації їхніх співвідношень є реальною*. І міжнародне співтовариство може реалізувати таку можливість, розробляючи, з одного боку, варіанти лібералізації етнополітичних рухів, і пропагуючи, з другого, різні форми етнополітичного самовизначення, делікатно узгоджуючи їх (по можливості) з принципом збереження територіальної цілісності держав (шляхом

¹ Римаренко С. Самовизначення: автономія чи сепаратизм? // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К., 1994.

² Конюхова І. А. Право народів на самоопределение как принцип федерализма // Политическая наука. 2003. № 3.

³ Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу ХХІ століття. Тернопіль, 2000

створення етнонаціональних автономій, етнонаціональних федерацій). Зокрема, оптимальною моделлю збереження територіально-політичної цілісності і стабільності для поліетнічних держав з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за відсутності домінуючого (понад 65%) переважання одного з них є федеративна держава, організована за етнонаціональним чи етнонаціонально-територіальним принципом, а переважно моноетнічні держави із значною часткою етнічних меншин та етнічних територій малих корінних народів можуть функціонувати як національні держави, але у комплексі з етнонаціонально-територіальними автономіями.

Якщо ж, як уже зазначалося, немає вагомих історичних, етнополітичних чи соціально-економічних підстав для існування держави як цілісності і її існування суперечить інтересам порівняно великої частки населення, а територіально-політична єдність підтримується лише насильницькими діями, то в такому випадку немає альтернативи етнополітичному самовизначенню і створенню нових держав, яке, як засвідчує позитивний досвід Центрально-Східної Європи, може бути здійснене і мирним шляхом.

Ухилення від розв'язання територіально-етнополітичних проблем шляхом форсованої асиміляції етнічних меншин, творення штучних "територіальних спільнот" для прикриття домінуючого становища етнічної більшості лише поглиблюватиме геоетнополітичні проблеми. А у геостратегічному вимірі *саме система національних держав та етнонаціональних федерацій – це найбільш оптимальна і природна форма територіально-політичної організації людського суспільства*. Причому ідея національної держави значно обмежує територіальну експансію, зменшує небезпеку імперіалізму як загрози постійних зіткнень та нестабільності, що засвідчує її конструктивну роль та глобальне значення.

2.1. ВІДОБРАЖЕННЯ ГЕОЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

2.1.1. Загальні контури наукової геоетнополітичної проблематики. Поняття і зміст геоетнополітичного аналізу

Політизація етнонаціональних взаємин є предметом різнобічних досліджень. З огляду на функціонально-політичне значення саме територіальної організації етнонаціональної сфери та помітні територіальні особливості етнополітичних процесів, все рельєфніше виділяються суспільно-географічні аспекти цієї проблеми. Отже, саме *система співвідношень та взаємодії цих двох суспільно-географічних структур (етногеографічної і територіально-політичної)* й становить основу геоетнополітичної проблематики. Її спектр є дуже широким, включаючи і питання політичного статусу етнонаціональних країн та регіонів, їхні типологічні особливості, і питання форми державно-територіального устрою та взаємовідношень етнополітичних центрів, і питання відповідності державних кордонів та адміністративних меж етнічному розселенню, і різні аспекти розміщення й соціально-економічного та культурного становища етнічних груп, і (у глобальному та міждержавному вимірах) глобалізація, регіональні культурно-політичні співвідношення, і у конструктивно-динамічному аспекті – питання зрівноваження геополітичних та етногеографічних процесів. Ці проблеми виявлялися віддавна, але в різній мірі, що зумовлено усією сукупністю

культурно-цивілізаційних чинників і, зокрема, домінуванням різних типів держав та рівнем етнонаціональної самосвідомості. І зрозуміло, осмислення усього спектра проблем також пройшло складну еволюцію. Наукові дослідження у цій сфері постійно живили і підштовхували насамперед різні рухи за етнонаціонально-політичне самовизначення та процеси деколонізації. Однак аналітичні матеріали переважно мали фрагментарний та часто упереджений характер. І на сьогоднішній день знання про взаємини двох сфер (етногеографічної та геополітичної) є надто заідеологізованими і не є настільки систематизовані, щоб достатньою мірою й об'єктивно розкрити механізми етнополітичних процесів і явищ, обґрунтувати концептуальні положення та конкретні моделі оптимізації геоетнополітичних співвідношень.

Всебічне осмислення проблематики безперечно має міждисциплінарний характер, але саме в рамках політичної географії, враховуючи її предмет та методологічний потенціал, є підстави для формування цілісної системи знань – етнополітичної географії. В цьому напрямку вже є певні наробки концептуального та методичного характеру, здійснені переважно в системі політичних наук. А далі – якісне поглиблення та розширення спектра геоетнополітичних досліджень, теоретичне осмислення проблематики та розроблення прикладних моделей, з огляду на вагомість саме просторових аспектів (параметри, зв'язки, співвідношення), потребує застосування підходів передусім політичної географії. Отже, *етнополітична географія – це напрям наукових досліджень, який формується в рамках політичної географії (на стику з етногеографією) і на теоретичному рівні розглядає роль територіальної організації етнонаціональної сфери у геополітичних процесах, а на прикладному – забезпечує розроблення моделей стабільного розвитку територіально-етнополітичних систем, попередження і профілактику територіальних конфліктів та здійснює прогнозування дальшого перебігу геоетнополітичних процесів.*

Усі дослідження в рамках цього напрямку можна означити як *етнополітико-географічний аналіз*, а через дещо громіздку форму такого терміна, і спираючись на поради Е. Алаєва щодо формування суспільно-географічної термінології¹, – *геоетнополітичний аналіз*. Причому поняття аналіз тут слід розглядати не лише безпосередньо як метод пізнання, в основі якого мисленне розчленування об'єкта дослідження на складові елементи, а у широкому розумінні, включаючи безперечно і синтетичні узагальнення.

¹ Алаев Э. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. М., 1983

Першочерговим етапом і значною мірою фундаментом будь-якого геоетнополітичного аналізу є безпосередньо *етногеографічні* дослідження, предметом яких є *пізнання територіальної організації етнопонаціональної сфери, включаючи розміщення етнічних спільнот і груп, їхні просторові співвідношення, зв'язки і поєднання, а також історично-географічні передумови розвитку*. Тобто *етногеографія вивчає морфологічні, структурно-функціональні і динамічні аспекти територіальної організації етнопонаціональної сфери*.

Оскільки геоетнополітичний аналіз є складовою політичної географії, то окреслення його методологічних підстав потребує насамперед висвітлення деякої науково-методичної специфіки самої політичної географії. В цьому контексті необхідно відзначити, що предмет і методологія політичної географії та зміст політико-географічних досліджень змінювались відповідно до домінуючих у географії парадигм¹.

Предметом сучасної політичної географії О. І. Шаблій визначає “геопросторову (територіальну) організацію політичної сфери суспільства”². У розумінні предмета політичної географії актуальними є також питання динаміки територіальної структури політичної сфери, що є результатом складних і суперечливих процесів. У територіально-політичній організації сучасного світу доцільно виділити значення держави як основної політико-географічної одиниці. Тому сучасна *політична географія – це географічна наука про просторову організацію держав і міждержавних об'єднань, розміщення і взаємовідношення політичних сил, територіальні форми політичних процесів і явищ*. Отже, об'єктом політико-географічних досліджень є держави і міждержавні організації, політичні сили, процеси і явища, тобто політична сфера суспільства, а предметом дослідження – їхня просторова організація і просторові відношення.

На територіально-етнополітичну сферу суспільства поширюється дія загальних закономірностей суспільної географії³. Водночас деякі істотні зв'язки і тенденції організації та динаміки територіально-політичної сфери загалом і етнотериторіальної сфери зокрема мають свої особливості. *Оскільки політична сфера – це насамперед сфера людської*

¹ Див. *Дністрянський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000.

² *Шаблій О. І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів, 2001. С. 177.

³ Див., зокрема: *Гонак М. І.* Закони економічної географії – основа теорії і практики територіальної організації продуктивних сил // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. К., 1999. С. 4–6. *Паламарчук М., Пістун М., Шаблій О.* Про економіко-географічні закони / Экономическая география. Вып. 29. К., 1980. С. 16–26

діяльності, а людина є особливим суб'єктом відносин, що володіє свідомістю, волею, то і більшість закономірностей організації територіально-політичної сфери може мати не детерміністичний, а лише ймовірнісний характер. Тому геоетнополітичний аналіз включає як *номотетичний підхід* (обґрунтування деяких закономірностей динаміки та територіальної організації етнополітичної сфери), так й *ідіографічний підхід* (виявлення й опис унікальних регіональних етнополітичних особливостей). Причому, як стверджують відомі американські географи П. Джеймс і Дж. Мартін, у цьому немає принципової суперечності¹.

Поглиблення етнополітичних суперечностей у багатьох країнах та регіонах світу, особливо на фоні ускладнення культурно-цивілізаційних взаємин, актуалізує і *конструктивно-прикладні* аспекти геоетнополітичного аналізу. Розроблення комплексних моделей зрівноваженого етнополітичного розвитку окремих регіонів та держав, здійснене в рамках конструктивного підходу, має бути узгоджено із прикладними політико-географічними дослідженнями. Водночас тут є значні труднощі, адже прикладна політична географія впродовж ХХ ст. мала вияв переважно у формі геополітики. А *геополітичні доктрини* того часу, як моделі розуміння чинників і структури територіально-політичного світоустрою та напрямів політичної діяльності й аналізу, що спираються на *географічні реалії*, мали не лише науковий характер, а поєднували наукове знання з ідеологічними положеннями, відзначаючись високим ступенем суб'єктивності та ідеологічної заангажованості. А оскільки кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. – це епоха гострого силового протистояння, то і геополітичні моделі того часу переважно виступали як технології розширення сфер просторового впливу одних держав та послаблення потенціалу їхніх конкурентів. З огляду на те, що геополітичні доктрини першої половини ХХ ст. творилися для світу великих політичних просторів-імперій² і не враховували об'єктивно самостійного політичного значення етногеографічного чинника, то очевидно, що вони не можуть бути методологічною основою сучасного геоетнополітичного аналізу та конструктивної геоетнополітики. Разом з тим, якщо розглядати *геополітику як струнку систему знань та концептуальних положень, що ґрунтуються на об'єктивних зв'язках політичного середовища (у т. ч. і її етнополітичної складової) та географічної сфери і зорієнтовані на оптимізацію територіально-політичних співвідношень та*

¹ Джеймс П., Мартін Дж. Все возможные миры. История географических идей. М., 1988. С. 312.

² Див.: Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Львів, 2003

зрівноваженість геополітичних процесів, то у такому випадку вона має усі підстави стати визначальним орієнтиром у конструктивно-прикладних геоетнополітичних дослідженнях. Тобто лише конструктивна геополітика взаємодії може бути теоретико-методологічною основою прикладної геоетнополітики.

2.1.2. Еволюція етнополітичних ідей упродовж XVIII – першої половини XX століть та її відображення в основних школах політичної географії

Наукова історія питання взаємин етногеографічної та територіально-політичної сфер потребує зіставлення еволюції етнополітичних ідей з особливостями їхнього відображення у суспільній (насамперед політичній) географії. В цьому контексті загальне осмислення етнополітичної проблематики пройшло кілька важливих етапів¹. У стародавні часи та період середньовіччя роль етнонаціонального чинника не завжди виявлялася безпосередньо, а часто через призму династичних відносин, відносин власності на землю, культурно-релігійних взаємин, тому і погляди на цю проблему не були впорядкованими, а мали лише фрагментарний характер. Для дальшого поглибленого розуміння питання важливе значення мало формування науково-правових засад нових політичних взаємин: суверенітету народу (Т. Гобса (1588–1679), Д. Локка (1632–1704) та ін.), ідея федеративної держави і поділу влади (Ш. Монтеск'є (1689–1775), Д. Локка, ідеї свободи та рівності Ж.-Ж. Руссо (1712–1778)). Але якісний стрибок у розвитку етнополітичної думки відбувся у кінці XVIII століття. Вважається, що основну роль тут зіграла Велика Французька революція². Дійсно, революція підготувала умови, в яких великі територіальні колективи (політичні нації) безпосередньо дістали можливість стати носіями влади, суверенітету. Але все ж ідея національного суверенітету, яку було втілено у революційній Франції, не спиралася на етногеографічні реалії, а стосувалася усього поліетнічного населення. Причому, навпаки, революційна політика мала переважно шовіністичне, вороже спрямування стосовно нефранкомовного населення у самій Франції та стосовно інших народів.

Значний поштовх у розвитку етнополітичної думки дали деколонізаційні процеси на американському континенті. Саме ідеологами аме-

¹ Картунов О., Маруховська О. Історія зарубіжної етнополітичної думки // Політологічні читання, 1994. № 4.

² Див.: Шпорлюк Р. Етнос і соціум. Вступ / Мала енциклопедія етнотериторіалознавства. К., 1996. С. 15

риканської революції (С. Адамс (1722–1803), О. Гамільтон (1757–1804), Т. Джеферсон (1743–1826), Б. Франклін (1706–1790)) було чіткіше окреслено право націй на самовизначення, яке стосувалося спочатку переважно колоній, але пізніше, завдяки європейським етнополітичним рухам, було екстрапольоване і на етнонаціональні спільноти. Таким чином, політичні рухи саме європейських народів, їхня ідеологія найбільшою мірою спричинилися до появи концепцій етнополітичного розвитку, що однак не дає підстав для висновків про те, що саме особливі європейські передумови і привели випадково до зародження та поширення цих ідей. В основі якісних змін в етнополітичних поглядах все ж лежать об'єктивні процеси життєдіяльності етнонаціональних спільнот та об'єктивність їхнього пізнання й осмислення етнонаціональною елітою.

У нові часи у найбільш систематизованому вигляді концептуальні основи етнополітики були викладені у працях німецького вченого Й.-Г. Гердера (1744–1803) – “Про походження мови” (1772), “Ідеї з філософії людства” (1784–1791) та ін. Поява цілісних ідей саме у німецькому світі також була не випадковою, адже німецький народ відзначався уже на той час високим рівнем етнонаціональної свідомості та соціально-культурного розвитку, і водночас територіально-політичною роз'єднаністю. Спираючись на об'єктивні етнічні ознаки, Й.-Г. Гердер передусім конкретизував поняття нації, наголошуючи на єдності мови як основного об'єктивного чинника¹. Нація для Й.-Г. Гердера є природним органом людства, держава – штучним витвором, бо “форми правління – це порядок, встановлений серед людей переважно по спадковій традиції”. З огляду на природний характер народів та народних держав, Й.-Г. Гердер одним з перших обґрунтував концепцію перспективної політичної організації світу відповідно до розселення народів. Причому найбільш оптимальною, на його погляд, є ситуація, коли в основі території однієї держави є ареал розселення одного народу, тобто етнічні межі та державні кордони збігаються. Ця точка зору була піддана гострій критиці ще сучасниками Й.-Г. Гердера, зокрема, відомим німецьким філософом і географом І. Кантом, її вважає небезпечною і більшість сучасних політологів. Але з другого боку, як уже зазначалося, впродовж двох останніх століть територіально-політична організація світу (особливо у Європі) все більше і більше наближалась до етногеографічних реалій, що свідчить про закономірний характер цього процесу. Тому цю ідею Й.-Г. Гердера все ж не слід вважати де-

¹ Гердер Й.-Г. Мова і національна індивідуальність / Націоналізм. Антологія. Упор. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 37–45

структивною, розглядаючи її в контексті конкретних умов і обставин. Насправді, приведення у повну відповідність етнічних меж і державних кордонів, з огляду на високу етногеографічну мозаїчність та плюралізм форм етнополітичного самовизначення (надання широкої автономії, створення етнонаціональних федерацій), не є необхідним і в принципі є нереальним. Тобто так буквально поставлене питання у разі стабільного і безконфліктного розвитку якоїсь країни чи регіону дійсно може мати негативні наслідки. Разом з тим, на моменти масштабного міжнародного узгодження проблем державності та кордонів, що проводилося за результатами двох світових воєн, цей принцип, який враховували лише частково, міг ефективніше зрівноважити територіально-політичні взаємини, ніж реорганізація світу (зміна державних територій і кордонів) на основі узгодження інтересів великих держав.

Й.-Г. Гердер розглядав формування національних держав не лише як відображення політичних прагнень народів, але й як передумову гармонізації міждержавних взаємин. Причому, необґрунтованими є твердження про те, що етнополітичні погляди Й.-Г. Гердера мали досучасний характер¹, оскільки були висловлені до Французької революції. Як уже зазначалося, Французька революція лише опосередковано підштовхнула етнополітичні рухи, водночас її ідеологія створила передумови для державного шовінізму, нетерпимості до етнічних меншин та імперської експансії.

Пізніше у німецькій суспільно-політичній думці намітився деякий відхід від раціональних чинників у трактуванні етнополітичної проблематики. Попри значні здобутки у пізнанні сутності феномену етнонаціонального, його ролі у культурному і політичному розвитку, деякі ірраціональні риси у розумінні етнополітичних взаємин характерні вже для філософії Й.-Г. Фіхте (1762–1814) та Г. Гегеля (1770–1831). Зокрема, Й.-Г. Фіхте у своїх знаменитих “Промовах до німецької нації” (1807–1808) насамперед акцентував увагу на необхідності виховання національного патріотизму, збереження мови як гаранта культурної ідентичності². А однією з передумов збереження самобутності вважав національні держави. Однак захоплення ідеями месіанства, обраності німецького народу закладали підвалини до культивування національної винятковості і навіть шовінізму. Особливо суперечливими є підходи і концептуальні положення Г. Гегеля, який наголошував на закономірнос-

¹ Картунов О., Маруховська О. Історія зарубіжної етнополітичної думки / Політологічні читання, 1994. № 4.

² Фіхте Й.-Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова, а що таке любов до Батьківщини / Націоналізм. Антологія. Упор. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 46–54

ті прагнення народів до створення національної державності. Створення національної держави, на його думку, вивершує історичний розвиток народів і навіть є передумовою їхнього виходу на історичну арену. У зв'язку з цим народи, які не зуміли створити національних держав, Г. Гегель, як уже зазначалося, безпідставно відніс до неісторичних. Ці та подібні міркування пізніше дали поштовх німецькому державному націоналізму. Деякі інші ірраціональні риси німецької політичної думки першої половини ХІХ ст. знайшли відображення, наприклад, у містифікації поняття “дух народу”, сприяючи пізнішому відходу німецької державної ідеології від етногеографічних реалій і обґрунтуванню експансіоністських концепцій.

Нові імпульси до пізнання етнополітичної проблематики загалом надали національні повстання і революції (сербська – 1804 року, грецька – 1821 року, польська – 1830 року), хвиля революційних виступів 1848–1849 років, яку, з огляду на активізацію етнополітичних рухів, справедливо називають “весною народів”. Безпосередній зв'язок між етнополітичними подіями та розвитком етнополітичної думки виявлявся у тому, що кожен етнополітичний рух висував із своїх рядів ідеологів, а пізніше й теоретиків етнополітичних взаємин. Так само значний ефект у розширенні горизонтів етнополітичного мислення мало формування основ статистики етнонаціональних відносин, особливо в Австрійській імперії (Черніг, Фішер та ін.)¹, а також створення етнічних карт окремих країн, регіонів чи картографування окремих етнічних територій. У цьому контексті особливий вплив на формування етнонаціональної самосвідомості слов'янських народів Центрально-Східної і Південно-Східної Європи мав вихід у світ у 1842 році етнічної карти П. Шафарика “Слов'янські землі”².

У популяризації та ідеологічному обґрунтуванні ідей етнополітичного визволення необхідно виділити роль й італійських політичних діячів та публіцистів, зокрема, Д. Мацціні (1805–1872), котрий багато зробив для об'єднання Італії і консолідації італійської нації. В окресленні контурів нової Італії Д. Мацціні загалом спирався на етногеографічний принцип, підтримуючи створення національних держав на основі географії націй. Він оптимістично дивився на перспективи етнополітичних рухів: “На руїнах Країн Королів і привілейованих класів постануть Країни Народів... Між цими Країнами існуватиме гармонія і братерство”³.

¹ Див.: *Дністрянський С.* Національна статистика. Львів, 1908.

² Див. *Ровенчак І. Симутіна А.* Перші етнічні карти українських земель ХІХ століття // *Пам'ятки України.* №1. 1992. С. 22–27.

³ *Мацціні Д.* Обов'язки перед країною / *Націоналізм. Антологія.* Упор. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 60

Розвиток геополітичних процесів також постійно підтверджував політичну значимість етнонаціонального чинника, адже проголошення незалежності Греції (1829), об'єднання Італії (1870) та Німеччини (1871) започаткували зміни конфігурації Європи на користь національних держав.

Суспільна географія XVIII–XIX ст., незалежно від домінуючих парадигм, вносила свій вклад у формування етнополітичної думки, подаючи досить багато інформації етногеографічного характеру (розселення народів за країнами, їхні заняття, культура, ментальні риси). А. Бюшінг (1724–1793), К. Ріттер (1779–1859), а пізніше Е. Реклю (1830–1905) (автор й упорядник 19 томної загальної географії “Земля і люди”) подали обширні матеріали етногеографічного характеру, виділяючи іноді влучно, іноді надто узагальнено і категорично типові ментальні риси багатьох народів. А усвідомлення етногеографічної різноманітності, ареалів розселення різних народів відтак сприяло зростанню етнополітичної свідомості, і навіть підштовхувало етнополітичні рухи до створення державності.

У другій половині XIX ст. у суспільній географії однією з домінуючих стає антропогеографічна концепція, в рамках якої суспільно-географічні відмінності світу пояснювались насамперед визначальним впливом природного середовища. Тобто саме географічний детермінізм став одним з провідних принципів такого підходу. Водночас виокремлюються і контури нового напрямку – політичної географії. Її витoki безпосередньо пов'язані з деякими концептуальними положеннями відомого німецького географа Ф. Ратцеля (1844–1904), викладеними в його працях “Закони просторового росту держав” (1896), “Політична географія” (1897), “Море як джерело могутності народів” (1900). Важливо зазначити, що Ф. Ратцель, як автор книги “Народознавство”, добре розумів й значимість етногеографічного чинника у всій сукупності суспільно-географічних відмінностей, однак трактував сутність етнонаціональної ідентичності з позицій географічного детермінізму і не розглядав етнонаціональні спільноти у ролі самостійного підмета у політико-географічних взаєминах, абсолютизуючи значення держав. В своєму політико-географічному аналізі, під впливом соціал-дарвінізму (поширення на соціальні взаємини ідей природного відбору, боротьби за існування), він трактував держави як біологічні організми, що мають певні цикли розвитку, обґрунтовуючи таким чином потребу у розширенні їхнього життєвого простору¹. Тобто просторова експансія держави

¹ Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки: Перекл. з англ. К., 1997. С. 799

в напрямі заповнення замкнених географічних просторів, розширення державної території шляхом включення малих держав є, на думку Ф. Ратцеля, об'єктивним наслідком міждержавних взаємин. Загалом, попри об'єктивне розуміння значимості деяких географічних чинників у функціонуванні держав, таке проповідування Ф. Ратцелем відвертого нехтування інтересами інших держав та етногеографічних реалій, мало деструктивний характер.

Водночас експансіоністський характер геополітичних доктрин початку ХХ ст. зазнав гострої критики з боку французької школи географії людини (П. Відаль де ла Блаш, Ж. Ансель)¹. Так, П. Відаль де ла Блаш (1845–1918), аналізуючи різні аспекти взаємовпливів географічного середовища і людського суспільства, довів обмеженість географічного детермінізму у трактуванні соціально-політичних проблем. Географічне середовище, на його думку, лише закладає певні передумови, можливості, а вже варіанти розвитку визначають людина і соціальні чинники.

Початок ХХ ст. збігається і з появою нових тенденцій в етнополітичній думці та загалом з її інтерпретацією у політико-географічній літературі. Епіцентром багатопланового розгляду етнополітичних проблем через поліетнічний характер та наявність більших демократичних свобод стала Австро-Угорщина. Особливу увагу цим проблемам приділяли політичні сили недержавних народів та опозиційні політичні сили, насамперед соціал-демократи. Різні інтереси та відмінне бачення перспектив відобразились на обґрунтуванні різних концепцій націй та принципів політичного розвитку поліетнічного суспільства. Не випадково саме в Австро-Угорщині знайшли сприятливий ґрунт психологічна (О. Бауер) і культурологічна (К. Реннер) теорії нації. Задоволення прав та політичних інтересів недержавних народів Австро-Угорщини австрійські соціал-демократи (К. Реннер) вбачали передусім у організації системи *екстратериторіальних етнонаціональних автономій* (національно-персональної, національно-культурної), водночас політики та науковці недержавних народів відстоювали принцип національно-територіальної автономії, розглядаючи і можливість реалізації права на створення суверенних держав². Хоча право націй на самовизначення знаходило деяку підтримку й у марксистській літературі, подекуди щиро (як у К. Каутського, О. Бауера), подекуди, як у російських більшовиків, – демагогічно (право необхідно визнати, але водночас створення національних держав не можна підтримувати, бо це, мовляв, роз'єднує сили пролетаріату і суперечить загалом прогресу людства).

¹ Див.: Хартшорн Р. Политическая география // Американская география. М., 1957.

² Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Прага, 1923

Напередодні й у ході Першої світової війни у відповідь на об'єктивні соціальні виклики та потреби великих держав і блоків, геоетнополітичні проблеми проявились найбільш рельєфно, а деякі з питань (у т. ч. й українське) і стали одними з безпосередніх причин війни. За словами О. Бочковського, “дипломатія обох ворожих таборів прилюдно почала визнавати право поневолених народів на самовизначення”¹. Однак висвітлення офіційною ідеологією політичних проблем народів Європи мало переважно тенденційний характер: держави Антанти акцентували увагу на штучному характері Австро-Угорщини, але не хотіли бачити аналогічних проблем Російської імперії, водночас Німеччина та Австро-Угорщина наголошували на правах ірландців та російських народів, ухиляючись від розв'язання своїх проблем. З відомих політичних діячів-керівників провідних держав найбільш об'єктивну і конструктивну позицію з етнополітичних питань займав тодішній президент США В. Вільсон, автор відомих “14-ти пунктів” нормалізації міжнародних відносин у післявоєнний період², котрий підтримував принцип права націй на самовизначення, але вплив його на тодішні європейські справи був обмеженим.

Політико-географічні дослідження напередодні і у ході Першої світової війни мали переважно прикладний характер: у вигляді *геополітичних доктрин*³, *конкретних проектів територіально-політичної організації Європи та регіонів*, а також *проектів міждержавного розмежування*. Саме тоді вперше термін “геополітика” застосував шведський соціолог і політичний діяч Р. Челлен (1864–1922). Він добре розумів значення етнонаціонального чинника, зокрема, українського, у розстановці політичних сил напередодні Першої світової війни, виділяючи різні типи невідповідності територіально-політичної та етногеографічної організації тодішньої Європи. Однак, як і Ф. Ратцель, Р. Челлен, абсолютизуючи значення держави, розробив концепцію геополітики як вчення про державу – особливий географічний організм, втілений у просторі. Серед складових науки про державу Р. Челлен виділяв і етнополітику, але переважно лише як концептуальну основу реалізації інтересів *державних і великодержавних націй*. Силовий потенціал держав, за Р. Челленом, формується поєднанням природно-географічних властивостей, господарства, етнокультурного і демографічного потенціалу

¹ Бочковський О. Вступ до націології. Мюнхен, 1991–1992. С. 35.

² Див.: Підкова І., Дзеджора О. Світова історія XIX–XX століття. Львів, 2000. С. 332.

³ Див.: Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Львів, 2003

народу та форми державного правління. Захоплення ідеєю розширення території держав шляхом інтеграції інших політичних суб'єктів, що розглядалось як об'єктивний процес заповнення природного простору в межах природних бар'єрів (кінцевий результат цього процесу – формування *континентальної держави*), привело Р. Челлена до обґрунтування концепції *великих держав*, концепції, яка ігнорувала інтереси та права інших суб'єктів територіально-політичних відносин та перспективи етнополітичного самовизначення країн. Ідея континентальної держави, що пізніше знайшла своє продовження в інших експансіоністських доктринах, є ще одним прикладом абсолютизації значення природно-географічних чинників та повного ігнорування соціально-географічних реалій, адже континенти та інші великі природно-географічні одиниці – це лише природні цілості, які водночас не є такими в етнокультурному і соціально-економічному аспектах. А розвиток подій в наступний період, насамперед розпад великих поліетнічних держав, підтвердив політичне значення, а іноді і визначальну, структуроформуючу політичну роль етнотериторіальної та інших соціально-територіальних ідентичностей (релігійної, поселенської та ін.).

Більш виваженим у геоетнополітичному аспекті був проект територіально-політичної реорганізації Центрально-Східної Європи під загальною назвою “Середня Європа”, розроблений німецькими інтелектуалами (Ф. Науманн, П. Рорбах та ін.) напередодні й у ході Першої світової війни¹. Ідеї Середньої Європи дещо відрізнялись від тогочасних великодержавницьких геополітичних доктрин і безпосередньо не мали експансіоністського спрямування. В їх основі лежало кілька оригінальних положень, які ґрунтувалися на аналізі об'єктивних передумов, а саме: Середня Європа (сучасна Центральна і Центрально-Східна Європа) з соціально-економічного погляду – це значною мірою однорідний і цілісний регіон, геополітичну єдність і спільні інтереси якого стимулює географічне положення (затиснутість між Росією та Західною Європою), а тому усі народи регіону (у т. ч. і українці) мають утворити союз (конфедерацію) для захисту своїх інтересів. Безперечно, незважаючи на запевнення у недопущенні гегемонії якоїсь держави, з огляду на *асиметричність самого союзу*, залишалася небезпека домінування в об'єднанні німецьких держав.

Не знайшла свого адекватного відображення геоетнополітична проблематика в моделях найбільш відомого англійського геополітика Г. Маккіндера (1861–1947), котрий, аналізуючи глобальні історично-

¹ Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ ст. // Політична думка, 1994. № 3

географічні відмінності, обґрунтував низку положень щодо особливої ролі різних регіонів Землі (серцевини євразійського суходолу, країн морського узбережжя, Східної Європи) у розвитку людського суспільства і насамперед у історично-політичних процесах¹, недооцінюючи політичне значення багатьох чинників, зокрема, етногеографічного й економіко-географічного.

Деяко нетиповими як для британської геополітичної думки через імперський мозаїчний характер тодішньої Великої Британії були ідеї “Нової Європи”, що їх пропагували британський вчений Г. Сетон-Вотсон, чеський вчений і громадсько-політичний діяч Т. Масарик та ін., наголошуючи на етнополітичній безпідставності існування Австро-Угорщини як єдиної держави. Разом з тим, вони вважали можливою реорганізацію Росії у етонаціональну федерацію, що відображало деякі інтереси британської політики та політики Антанти загалом².

Експансіоністські наміри частково лягли в основу геополітичних концепцій окремих етнополітичних рухів та новопосталих національних держав³, які хоча і не претендували на глобальне домінування, усіляко прагнули до територіального розширення, виходу за межі арелу розселення державоформуючої нації та всілякого збільшення сфери свого впливу. Так, у середовищі польської еліти на початку ХХ ст. домінуючою була концепція “від моря до моря”, яка передбачала насильницьке приєднання до польської держави іноетнічних земель від Балтійського до Чорного морів, у т. ч. і українських. Інші польські політики підтримували ідею “інкорпорувати стільки східних земель, скільки можна проковтнути” (Р. Дмовський)⁴.

Окремо слід виділити і доктрини *панславізму* та *пантюркізму*, що мали різні аспекти (філософські, культурні, етнографічні, політичні) і ґрунтувалися не на етонаціональних ідеях, а на спорідненості народів однієї мовної групи: панславізм – слов’янських, пантюркізм – тюркомовних народів. Формування і поширення такого роду доктрин мало і має суперечливий характер та неоднозначні наслідки, адже приналежність до однієї мовної групи відображає спільність лише окремих культурних орієнтирів, а за основними культурними параметрами у другій половині ХХ століття мовні групи об’єднували уже цілком культурно

¹ Див.: Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Львів, 2003. С. 15.

² Див.: Бочковський О. Вступ до націології. Мюнхен, 1991–1992.

³ Держалюк М. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політична думка, №1, 1996.

⁴ Див. Підкова І., Джеджора О. Світова історія ХІХ–ХХ століття. Львів, 2000. С. 103

самобутні і сформовані народи – нації. У власне геополітичному аспекті помітним є насамперед те, що політичні кола найбільших держав, які політично домінували в межах такого культурного простору (Росія – серед слов'янських країн, Туреччина – тюркомовних) використовували ідеї “панрухів” для розширення своїх територій і зміцнення геополітичних позицій, ігноруючи інтереси інших слов'янських чи тюркських народів. З цього приводу блискуче висловився чеський культурний і громадсько-політичний діяч К. Гавлічек-Боровський: “Росіяни люблять усе російське називати слов'янським, аби пізніше усе слов'янське називати російським”¹.

Значний інформаційний матеріал геоетнополітичного характеру було накопичено в процесі підготовки до мирних конференцій, що мали підвести підсумки Першої світової війни. Особливо вагомі нароби щодо зіставлення державних кордонів та етнічних і етнолінгвістичних меж (картографічні та аналітичні), що відзначались досить високою об'єктивністю, здійснили з ініціативи президента В. Вільсона американські географи під керівництвом І. Боумена². Тоді ж набули поширення і тенденційні матеріали, які упереджено трактували етногеографічні співвідношення. Це, зокрема, стосується робіт, виконаних польськими географами під керівництвом Є. Ромера. *В результаті невизначеності державоформуючих принципів політична карта Європи за результатами Першої світової війни стала суперечливою комбінацією інтересів держав-переможців, великодержавницьких прагнень та етнонаціональних засад.* В таких умовах етнонаціональний підхід не був реалізований повною мірою і при утворенні нових незалежних держав, внаслідок чого деякі з них (міжвоєнні Польща, Румунія та деякі ін.), включаючи, окрім національної території державоформуючої нації, великі ареали інших корінних народів і проводячи щодо них дискримінаційну політику, трансформувалися в мініімперії.

Суперечливі геополітичні погляди Г. Маккіндера щодо закономірної і фатальної ролі різних регіонів світу знайшли несподіваний розвиток у ще одній резонансній геополітичній моделі – *російській доктрині євразійства*, розробленій російськими емігрантами (“біло-емігрантами”) в 20-х роках ХХ ст. Російській месіанській ідеології імпонувала у доктрині Г. Маккіндера особлива (осьова) роль серцевини суходолу, т. зв. хартленду, в долі світу, в основі якого була Росія. У всебічному розгортанні цього положення та обґрунтуванні “особливої

¹ Цит. за: Камінський А. Основи міжнародних відносин. Львів, 2001. С. 43.

² Див.: Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. История географических идей. М., 1988. С. 481

місії” Росії брали участь і історики, і філологи, і релігійні діячі, а його геополітичні основи розробив географ П. Савицький (1895–1968)¹. На думку П. Савицького, Росія займає центральне, серединне, положення на материку Євразія, щодо якого і Європа, і Південна, і Східна та Південно-Східна Азія є периферією. За усіма і природно-географічними, і духовними параметрами Росія є і не Європою, і не Азією, а особливим геокультурним синтезом. Причому, оскільки якраз з Азією пов’язує Росію більшість історичних і культурно-ментальних зв’язків, то ідеологічно і політично вона протистоїть саме Європі. З огляду на історію та географічне розміщення, Росія, на думку євразійців, втілює особливий шлях, а російський народ в етнокультурному аспекті є особливим суперетносом, який поєднує слов’янські та тюркські етнічні компоненти. Як бачимо, в аргументації євразійців частково є посилення на етнонаціональний чинник, але слід наголосити на тому, що ідеологія євразійства спиралася не на географію російського народу, а на його начебто особливі духовні риси. Такі унікальні, на думку ідеологів євразійства, якості дають росіянам особливе право творити не національну державу, а велику континентальну імперію, представляти і поєднувати різні етнокультурні орієнтації. Тобто і захищати та інтегрувати слов’ян під крилом імперії (бо самі слов’яни), і об’єднувати тюркські народи (бо є і помітні тюрксько-татарські впливи), і внаслідок такої полівалентності – здійснювати необмежене територіальне розширення держави на євразійському континенті. Отже, саме в обґрунтуванні особливого варіанта континентальної імперії та її права на подальшу експансію в західному, південному та східному напрямках і полягає основна ідея євразійської доктрини. А заперечуючи ідеї національної державності, етнополітичного самовизначення, ідеологія євразійства, як і інші тогочасні експансіоністські доктрини, мала антинаціональний і антиетногеографічний характер.

Загалом політична географія більшості провідних шкіл кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. не завжди адекватно відображала реальні потреби гармонізації геоетнополітичних взаємин, відстаючи від її теоретичного осмислення в базових соціально-політичних науках. Політико-географи цих шкіл достатньо уваги приділяли таким географічним чинникам, як розміщення, розміри, фізична географія та природноресурсний потенціал території, часто у поєднанні з ірраціональними етнополітичними категоріями (дух народу, воля народу та ін.), але, на жаль, у дослідженнях, які стосувалися етнополітичних проблем, вони не спиралися на засадничі особливості етногеографії

¹ Савицький П. Н. Континент Евразия. М., 1997

(розміщення етнонаціональних спільнот і груп, межі етнічних територій, етнічна мозаїчність ареалів розселення та ін.). Водночас більш виважені політико-географічні праці, присвячені етнополітичній тематиці, підготовлені науковцями недержавних народів, не набули широкого поширення і не були настільки впливовими, щоб визначати міжнародно-політичну і міжнародно-правову думку.

2.1.3. Огляд української геоетнополітичної думки XIX – першої половини XX ст.

Незважаючи на вкрай несприятливе геополітичне становище українського народу, етнічна територія якого з кінця XVIII до початку XX ст. була поділена між двома імперіями, український етнополітичний рух упродовж XIX–XX ст. в контексті центрально-східноєвропейських процесів був реальним геополітичним чинником, виділяючись цілісністю і порівняно значним розмахом. Так само й у розумінні й аналізі геоетнополітичної проблематики українська громадсько-політична та наукова думка того часу відзначалась оригінальністю і новизною підходів.

Нові тенденції формування ідеологічних та науково-концептуальних основ геоетнополітичного характеру, що з'явилися на українських землях у першій половині XIX ст., взаємопоєднувались з якісними зрушеннями в об'єктивних процесах культурного та політичного піднесення українського народу (в контексті із загальноєвропейськими процесами), а тому поява нових геоетнополітичних ідей також мала об'єктивний характер. Безперечно, цей процес активізувався під впливом розвитку подій в інших країнах, особливо сусідніх, але все ж немає підстав відводити їм виняткову і визначальну роль.

Епіцентром первинного етнополітичного піднесення, що проявлялось у культурній роботі та соціально-політичному вільнодумстві, стала територія колишньої Гетьманщини та Слобідської України, де на той час був найбільший прошарок інтелігенції – вихідців з колишньої козацької еліти з характерними особливостями самосвідомості та помітними автономістськими політичними орієнтаціями. Активізація і поширення українських патріотичних настроїв спостерігались на різних рівнях: політичному (відобразилось, зокрема, в ідеології “Історії русів”), літературно-мистецькому (виявилось у формуванні літератури рідною мовою), культурно-пізнавальному (збір і опрацювання фольклорних матеріалів). Етапним і якісно новим явищем як у культурно-політичних процесах, так і у розширенні обріїв етнополітичної думки стала ідеологія Кирило-Мефодіївського товариства, що виникло наприкінці 1845 – на початку 1846 років, і ядром якого були такі відомі представники україн-

ської творчої і наукової інтелігенції, як М. Костомаров, М. Гулак, П. Куліш, Т. Шевченко. У статуті Кирило-Мефодіївського товариства було визначено його політичний ідеал – слов'янську федерацію, однією з чільних республік якої мала б стати Україна: “І буде Україна неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським”. Як бачимо, організація тогочасного громадського життя і розширення літературно-культурного кола відображали характерний процес кристалізації розуміння етнокультурної окремішності України, географічні контури якої, на жаль, ще не були окреслені, з одночасним обґрунтуванням проєктів майбутнього територіально-політичного устрою. У цьому ж контексті окремої уваги заслуговує твір одного з “кирило-мефодіївців”, Г. Андрузького, “Начерки Конституції Республіки”¹, в якому окреслено політичний лад і територіальну політико-адміністративну організацію слов'янської федерації, яка включала б сім автономних штатів. Важливо, що одим із штатів названо Україну з Чорномор'ям, Галичиною і Кримом, чим засвідчено розуміння автором етнокультурної цілісності і єдності цих історичних регіонів у складі різних держав.

В умовах 60–70-х років XIX ст. на українських землях в складі Російської імперії внаслідок дискримінаційної державної політики процеси літературно-культурного піднесення істотно сповільнились, а політична ідеологія української інтелігенції, об'єднаної у “Громади”, стала більш поміркованою. У той же час було конкретизовано ідею автономії України, але вже в складі федеративної Росії. Саме на такій платформі стояв і відомий український громадсько-політичний діяч М. Драгоманов (1841–1895), значення якого у розвитку етнополітичної думки в Україні важко переоцінити, адже саме він сформував цілісну систему етнополітичних положень, що дістали міжнародне визнання. До класичної спадщини української етнополітичної думки необхідно віднести насамперед такі праці М. Драгоманова, як “Историческая Польша и великорусская демократия” (1883), “Проект основ статуту українського товариства “Вільна спілка”” (1884), “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891), “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893).

Відаючи пріоритет т. зв. загальнолюдським ідеалам, М. Драгоманов ніколи не применшував значення етнонаціонального, адже, за його словами, “загальнолюдське є не що інше, як сукупність кращого і всім вигідного в окремих націях”². Основні його геоетнополітичні по-

¹ Див. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. К., 1993. С. 38.

² Драгоманов М. Вільна спілка. Женева, 1884. С. 139

гляди найповніше відображені у “Проекті основ статуту українського товариства “Вільна Спілка”” (1884). Ця організація (проект однак через різні причини не був реалізований), за задумом М. Драгоманова, мала б стати провідником “політичного, економічного і культурного звільнення українського народу” на “засадах політичної свободи”, під якою М. Драгоманов розумів насамперед забезпечення прав людини, мовно-культурні права та широке самоврядування на усіх рівнях, тобто у широкому контексті автономізації життя усіх територіальних колективів. Важливо, що М. Драгоманов розглядав і варіант повної державної незалежності України. І хоча заперечував цю ідею, однак його заперечення мало не стільки принциповий категоричний характер, як визначалося тодішніми обставинами: “...відокремлення українського населення від інших областей Росії в окрему державу є справа, не тільки у кожному випадку вкрай важка, якщо не неможлива, – але, за певних умов, зовсім не потрібна”¹. Але сподівання на створення таких умов (повна політична і культурна свобода) для українського народу в умовах російської великодержави, враховуючи імперське мислення усіх політичних сил (правлячих і опозиційних), безумовно, були ілюзорними. Тут частково позначилось і дещо скептичне ставлення М. Драгоманова до держави як особливої політичної організації, і його прихильність до автономізації усіх рівнів життєдіяльності суспільства, що пояснюється деякими анархістськими впливами. Така точка зору, разом з перебільшеними космополітичними і соціалістичними ілюзіями, зумовила пізніше гостру, іноді аргументовану, але часто й несправедливу, критику М. Драгоманова як з боку ідеологів українського етнополітичного визволення, так і з боку науковців.

Розгортаючи свою політичну програму, М. Драгоманов вказує на всі історичні регіони, де проживають українці (у складі Австро-Угорської та Російської імперій), але визначає конкретні напрями діяльності української громадськості лише в межах підросійської України. Детально описуючи перспективи громадського самоврядування, він висунув, зокрема, пропозицію вдосконалити й адміністративний поділ тодішньої Російської імперії з урахуванням етнічних особливостей, непогано орієнтуючись у географії українських етнічних земель, особливо в районі Полісся. Важливо підкреслити, що в контексті реорганізації влади автором вперше обґрунтовується ідея спільних дій українців та інших етнічних груп на території України на засадах політичної свободи.

М. Драгоманову належить першість і у розумінні деяких інших українських геоетнополітичних проблем, зокрема, значення геоетнополі-

¹ Драгоманов М. Вільна спілка. Женева, 1884. С. 139

тичного положення та взаємин із сусідами. В цьому контексті він наголошував на тому, що польський національно-політичний рух у проектах незалежності орієнтується не на ареал розселення польського народу, а на відновлення історичної Польщі¹. Так само експансіоністський характер мали й ідеї російських т. зв. революційно-демократичних сил та німецькі проекти натиску на схід. М. Драгоманов усвідомлював також велике значення освоєння українцями Причорномор'я, необхідного для зміцнення українських геополітичних позицій у цьому регіоні, адже “без північних берегів Чорного моря Україна не можлива як культурний край”². Важливі етнополітичні наслідки мала і його практична громадсько-політична діяльність по зближенню двох гілок українського народу (західної і центрально-східної), що ще раз засвідчує особливе політико-географічне значення і особистості вченого, і його творчості.

Паралельно розвивалася й українська етнополітична думка в Галичині, що з кінця XVIII ст. перебувала в складі Австрійської, а з 1867 р. – Австро-Угорської імперії. Тут важливе політико-географічне значення мало проголошення “Руською трійцею” (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) єдності українців (русинів) на заході і сході та їхньої окремоті щодо поляків і росіян. Я. Головацький висунув у 1846 р. першу політичну вимогу – автономію для українських земель у Галичині. Згодом її конкретизувала Головна Руська Рада як представницький орган української інтелігенції під час революції 1848 р., виступаючи за створення на територіальній основі Галичини двох адміністративних одиниць – української і польської. Окремі політичні діячі, розвиваючи цю ідею, пропонували включити до української адміністративної одиниці українські етнічні землі Закарпаття і Буковини. Деякі греко-католицькі єпископи, зокрема, А. Бачинський, висували передові ідеї об'єднання українських греко-католицьких єпархій Галичини і Підкарпатської Русі в одну українську адміністративно-конфесійну структуру, що могло б дати поштовх політичному зближенню українських частин цих двох історичних регіонів³.

Важливим етапом у формуванні української політичної думки загалом і політико-географічного мислення зокрема стало утворення українських політичних партій наприкінці XIX – на початку XX століть, у програмах яких відображено нове бачення етнополітико-географічних реалій і перспектив⁴. У цьому контексті слід насамперед

¹ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. 1983.

² Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. К., 1915. С. 17–18.

³ Див. Баран О. Єпископ А. Бачинський і церковне відродження на Закарпатті. Йорктон, 1963.

⁴ Див. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. Львів, 1995

виділити утворення в 1890 році на західноукраїнських землях Русько-Української радикальної партії (соціал-демократичного типу), яка на своєму першому з'їзді (1895) проголосила ідею самостійності України. Поширенню цієї ідеї потужний імпульс дала праця Ю. Бачинського "Україна irredentà" (1895), в якій ідея соборності і політичної незалежності України була обґрунтована з соціалістичних позицій. Державна незалежність України стала програмою-максимум й утвореної у 1899 р. націонал-демократичної партії, лідерами якої стали такі відомі громадсько-політичні діячі, як І. Франко, Ю. Романчук, Ю. Охримович та ін., водночас перспективи самостійності України націонал-демократи окреслили вже з позицій національної ідеї. Так, І. Франко, відкидаючи марксистські уявлення про фатальну детермінованість соціальних взаємин, у т. ч. етнополітичних, і поширені категоричні твердження про принципову нереальність державної незалежності України, у 1900 році зазначав: "Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки"¹.

Відповідно до процесів етнонаціонально-культурного піднесення проходило формування державницького політичного мислення і в Наддніпрянській Україні. Тут вперше ідею державної незалежності України на всій етнічній території "від Карпат аж по Кавказ" проголосив М. Міхновський у праці "Самостійна Україна" (1900), що стала на деякий час політичною програмою Револьюційної Української Партії. Обґрунтовуючи досить-таки радикальні як для тогочасної української громадськості ідеї, М. Міхновський, зокрема, зазначав: "Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виявитись у формі незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного державного змісту може дати своїм членам нічим необмежену змогу всестороннього духовного розвитку й осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин"². Як бачимо, ідеї етнополітичного визволення М. Міхновський

¹ Франко І. Поза межами можливого // ЛНВ, 1900. Кн. 10.

² Цит. за: Міхновський М. Самостійна Україна / Вивід прав України. Львів, 1991. С. 78

розглядав в контексті міжнародних взаємин з урахуванням усіх аспектів життєдіяльності нації (духовних, правових, економічних, політичних), поєднуючи інтереси цілої спільноти та окремої особистості.

Упродовж ХІХ – початку ХХ ст., завдяки дослідженням Г. Величка, автора першої карти розселення українців (“Народописна карта українсько-руського народу”, 1896), С. Томашівського, автора ґрунтовної етнічної карти Підкарпатської Русі (“Етнографічна карта Угорської Русі”, 1910), а також завдяки працям Д. Багалія і О. Русова, котрі досліджували східні і північно-східні межі української етнічної території, та працям низки неукраїнських дослідників (П. Шафарика, А. Ріттixa, Л. Берга, Є. Карського, К. Черніга та ін.), вже була сформована значна картографічно-інформаційна основа відображення розмірів і розміщення української національної території, особливостей її формування, розселення етнічних меншин. Для усвідомлення українцями всіх регіонів своєї єдності, місця серед сусідів та державницьких перспектив (цей процес активно проходив на Буковині, в Галичині, в історичній Гетьманщині, дещо повільніше на Правобережжі, Волині (насамперед з огляду на етнонаціональний склад міського населення), Слобожанщині, ще повільніше на півдні, у східних регіонах і майже не заторкнув Закарпаття) важливу роль відіграли праці вчених-істориків В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, М. Кордуби та етнографів – П. Чубинського, М. Сумцова, В. Гнатюка, Ф. Вовка та ін.¹ Однак не всі історичні регіони України рівною мірою були втягнуті в український етнополітичний рух, тут виділялися як помітні лідери (історична Гетьманщина, Галичина, Буковина), так і аутсайтери (Кубань, Закарпаття – лише до Першої світової війни).

Ідеологічні принципи М. Грушевського орієнтували українські етнополітичні змагання в загальнодемократичному руслі. А його теза про те, що “ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра і його людности, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе”² була з українського боку доброю підвалиною налагодження взаємин українського народу та етнічних меншин. Геополітичне значення мали і висновки українських мовознавців О. Потебні, К. Михальчука, П. Житецького, котрі аргументовано доводили давність та самобутність української мови і її значення у формуванні української національної культури, виховання та мислення. Мова, за

¹ Див.: Етнографія України / За ред. С. А. Макарчука. Львів, 1994.

² Цит. за: *Грушевський М.* На порозі нової України / Вивід прав України. Львів, 1991. С. 115

словами О. Потебні, “це не лише один з елементів народности, але й найбільш досконале її відбиття”¹.

Значно відставали, порівняно з розвитком історії, етнографії, мовознавства, дослідження в галузі етнонаціональної статистики, яка чи не найбільшою мірою мала б розкрити істотні кількісні просторові параметри життєдіяльності народу, але на перешкоді таких досліджень були недоліки в організації статистичних обстежень в Австро-Угорській та Російській імперіях. Причому, в Росії до Першої світової війни було проведено лише один загальний перепис населення – у 1897 році, в Австро-Угорщині з 1880 року включно переписи проводилися регулярно через кожні десять років. Методологія переписів, особливо щодо етнонаціональних відносин, відзначалась значними хибами, адже в процесі переписів не фіксували етнонаціональну приналежність, тому українським дослідникам доводилось вносити значні поправки. В австрійській статистиці фіксували лише релігійну приналежність та приналежність до мови, за якими опосередковано можна було визначити національність, хоча з різних причин між цими двома показниками була значна розбіжність. Зауважимо, що більш об’єктивними були дані релігійно-конфесійного складу населення, на чому ще наголошували тогочасні дослідники, зокрема В. Охримович².

З об’єктивних причин (насамперед через відсутність до 1897 року загальнодержавного перепису) етнонаціональна статистика успішніше розвивалась в Галичині. Одним із зачинателів статистики українського населення західних регіонів був відомий громадсько-політичний діяч і літератор В. Барвінський, автор праці “Досліди з поля статистики” (Львів, 1901). З інших аналітичних матеріалів необхідно виділити праці В. Охримовича (1870–1931) (“З поля національної статистики Галичини”, “Русини-латинники”, “Фактичні і фіктивні страти русинів у демографічнім баянсі Галичини за десятиліття 1900–1910”), С. Дністрянського “Національна статистика”, В. Гнатюка “Русини Пряшівської єпархії”. Аналізуючи динаміку етнонаціонального складу населення Галичини, В. Охримович наголошує, зокрема, на нерівномірності темпів приросту різних спільнот і груп, зумовлену як об’єктивними, так і суб’єктивними чинниками (різне соціально-економічне і політичне становище). Йому належить одне з перших етнодемографічних досліджень закарпатських українців і перший ґрунтовний статистичний аналіз проблеми т. зв. латинників. Констатуючи, що “русини грецького обряду стають латин-

¹ Цит. за: Бочковський О. Вступ до націології. Мюнхен, 1991–1992.

² Охримович В. Фактичні і фіктивні страти русинів у демографічнім баянсі Галичини за десятиліття 1900–1910. Львів, 1911

никами, а ставши латинниками відтак польщатися” і “латинізація веде до полонізації”, В. Охримович висловлює і практичні рекомендації: для того, щоб призупинити полонізацію українців-латинників необхідно організувати в їхньому середовищі українську національну інтелігенцію¹.

Для привернення уваги українських громадсько-політичних сил до проблем організації і аналізу національної статистики значною мірою прислужився вихід книги С. Дністрянського “Національна статистика” (1909). І на сьогоднішній день має пізнавальне значення зроблений ним історичний огляд та аналіз концепцій розвитку статистики етнонаціональних взаємин². На українських землях в складі Російської імперії насамперед слід виділити етностатистичні дослідження О. Русова (“Описание Черниговской губернии” 2 тт., 1898–1899; “Статистика украинского населения Европейской России”, 1914), які, зокрема, дали змогу уточнити межі української етнічної території, особливо у північно-східній частині.

Дальше активізування української геоетнополітичної думки пов’язано з початком Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1920 років, коли особливо гостро постало питання майбутнього територіально-політичного переустрою Європи. Формування українських державно-політичних утворень також дало поштовх розвитку політико-правових засад етнополітики. Практика українського державного будівництва, зокрема, ухвалення в УНР закону “Про національно-персональну автономію”, проекти виборчих законів ЗУНР, значно збагатили загальносвітовий досвід регулювання взаємин національної держави і національних меншин і може бути певним орієнтиром і для розв’язання сучасних проблем.

Окремо і детальніше слід виділити етнополітичні погляди С. Рудницького, насамперед з огляду на те, що вони мали уже системний науковий геоетнополітичний характер, адже були висловлені на основі об’єктивних етногеографічних особливостей і в рамках політичної географії України, яка завдяки науковій праці вченого виділилась як окрема наукова дисципліна. Безпосереднім поштовхом до вивчення С. Рудницьким політико-географічної проблематики була потреба в широкому ознайомленні світової громадськості з “українською справою”, тобто з усіма аспектами української геоетнополітичної проблематики. З цією метою у 1916 р. С. Рудницький видав у Відні німецькою мовою працю “Україна з політико-географічного становища”³, в якій всебічно

¹ Охримович В. Русини-латинники. Львів, 1912.

² Дністрянський С. Національна статистика. Львів, 1909.

³ Ukrain vom politisch – geographischen Standpunkt. Wien, 1916

розкрив геоетнополітичні підстави української державності. Подібне завдання намагався виконати вчений і в праці під дещо публіцистичною назвою “Чому ми хочемо самостійної України?”¹, яка того ж року вийшла окремою брошурою. Описуючи розміри української етнічної території, С. Рудницький аргументовано доводить, що “...українська справа – се велика справа, може найбільша з усіх європейських справ”². І тому на кожному кроці слід пам’ятати, що “...ми – великий народ, наш край величезний, ми мусимо бути так високо поставлені серед інших народів Європи, як нам після нашої чисельності й після величини нашої країни належиться”³. Однак, перебільшенням є твердження автора про те, що, враховуючи природні, етнокультурні і соціально-економічні чинники, “...українська земля творить виразну географічну цілісність, самостійну і окремішню супроти сусідніх земель”⁴, що є виявом характерного для тогочасного суспільно-географічного мислення географічного детермінізму.

Логічним продовженням геоетнополітичної тематики є праця С. Рудницького “Українська справа зі становища політичної географії”, яка була підготовлена ще у роки війни, але вийшла друком у 1923 році. Через усю працю С. Рудницького проходить *ідея пріоритетності етнонаціонального принципу під час формування держав нової Європи*, якого не сприймали багато європейських політиків. Автор наголошує, подаючи багато фактів, на тимчасовості багатонаціональних імперій, передбачає їхній майбутній розпад. С. Рудницький робить логічний висновок, що лише “...утворення української держави в етнографічних границях є одиноким способом, щоб запобігти заколотам у південно-східному куті Європи, так важному для світового господарства і для світової політики”⁵. У плані пошуку перспектив майбутньої міжнародно-політичної організації Центрально-Східної Європи С. Рудницький висунув *ідею Балтійсько-Понтійської федерації*⁶, насамперед як противаги російській експансії і рівноваги щодо великих держав Західної Європи.

Розуміючи велике значення національної території в геополітичному відношенні, С. Рудницький присвятив цьому питанню працю “Огляд національної території України”, що вийшла окремою книгою у 1923

¹ Див.: Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України // Упорядк., передмова О. Шаблія. Львів, 1994.

² Там само. С. 79.

³ Там само. С. 79.

⁴ Там само. С. 78.

⁵ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України // Упорядк., передмова О. Шаблія. Львів, 1994. С. 145.

⁶ В розумінні політичного об’єднання незалежних держав

році. В ній він синтезував попередні статистичні та картографічні дослідження як українських, так і зарубіжних авторів, детально розкриваючи межі і розміри української етнічної території¹. Хоча подекуди вчений через недостатність об'єктивних даних не зовсім обґрунтовано включає до українських етнічних територій і етнічнозмішані ареали, що в результаті засвідчує і певну тенденційність автора.

Реакцією на політичну кризу, зумовлену поразкою українських державницьких сил у період визвольних змагань 1917–1920 років, стала загальна радикалізація ідеології українського національно-політичного руху (у Західній Україні та серед емігрантів), що особливо відобразилось у публікаціях Д. Донцова. Це стосується й етнополітичної моделі М. Сціборського, викладеної у праці “Націократія” (1935), яка також позначена впливом тодішніх крайньо правих ідеологій. Водночас активізувалися й дослідження концептуальних та ідеологічних основ етнополітики (публікації О. Бочковського, В. Липинського, С. Рудницького, М. Шаповала, Ю. Липи) та дослідження в галузі демоетногеографії (В. Садовський, Т. Олексюк, В. Кубійович, Й. Шимонович). В цьому переліку окремо слід виділити праці О. Бочковського (“Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування” (1916), “Націологія і націографія” (1927), “Боротьба народів за національне визволення” (1932), “Вступ до націології” (1934) та ін.), котрий вперше в українській політичній думці заклав основи вчення про націю (націологію) і розробив концептуальні основи етнополітики як “теорії вза’мин між нацією і державою”, які загалом і по сьогоднішній день залишаються вершиною української етнополітичної думки².

Саме на той період припадає і формування В. Липинським основ своєї соціологічної теорії, в якій значну роль відведено нації як єдності громадянства. Перемоги нації на шляху державотворення можливі лише у випадку активних зусиль усіх провідних верств. Через це він активно ратував за те, щоб “повернути органічну структуру українській нації”³ та усунути соціальний антагонізм всередині неї.

Реакцією на поразку українських державницьких рухів та ускладнення геополітичної ситуації був вихід у 1923 р. праці С. Рудницького “До основ українського націоналізму”⁴, в центрі якої лежить проблема пріоритетності взаємин глобального загальнолюдського й етнонаціо-

¹ Рудницький С. Огляд національної території України. Берлін, 1923.

² Див., зокрема: Бочковський О. Життя нації. Наука про націю та її життя. Ч. II. Львів, 1939 С. 47.

³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. К., 1995 (перевид.).

⁴ Рудницький С. До основ українського націоналізму. Відень; Прага, 1923

нального на рівні політики. Націоналізм у трактуванні С. Рудницького – “...це спрямування думок, слів чи діл одиниці чи гурту в той напрямок, в якому йде надійний, корисний розвиток нації, до котрої дана одиниця належить.” Заперечення природної суті людини, народу (тут помітно виявилась обмеженість природноцентричної позиції автора) веде до появи т. зв. “універсалізмів”, тобто загальних космополітичних теорій різного спрямування, що визнають лише пріоритет світового та нехтують національним. На думку С. Рудницького, визнання українськими політиками різних “універсалізмів”, незнання і нерозуміння українських історико-політичних процесів призвело до поразки національно-визвольного руху, адже дотеперішня наша політика – це “...продукт культур чужих народів”.

У міжвоєнний період та у роки Другої світової війни здобули особливу прихильність в українському середовищі геополітичні ідеї Ю. Липи (1900–1944) щодо ролі України у європейських геокультурних процесах та в причорноморському регіоні зокрема, висловлені в книгах “Призначення України” (1938), “Чорноморська доктрина” (1940), “Розподіл Росії” (1941) та ін. В геоетнополітичному контексті особливо слід виділити працю “Розподіл Росії” (1941), у якій на основі насамперед етнопонаціональних чинників Ю. Липа передбачив не лише розпад СРСР, самостійність України й інших національних країв, але й формування в Росії обласних відцентрових настроїв, наголошуючи на об’єктивності цих процесів: “Єсть закономірність потужня і велична, що змушує Північ і Південь піти власними дорогами”¹. Ю. Липа, як і С. Рудницький, у дусі свого часу також *перебільшував значення антропологічних особливостей* в етногенетичних і соціально-політичних процесах. Не позбавлене *міфологізації* і його трактування давньої історії України, особливо помітне у праці “Призначення України”. Але важливим є насамперед те, що праці Ю. Липи – це геоетнополітичні моделі активізування ролі України, що орієнтували українство не на пристосування до наявних, а на творення нових територіально-політичних реалій, утвердження України як суб’єкта світових міжнародних відносин.

У центрі демоетногеографічних досліджень, які були здійснені українськими науковцями (В. Садовський, Т. Олексюк, В. Кубійович, Й. Шимонович) упродовж 20–30 років минулого століття, – аналіз демогеографічних втрат українського народу у часи Першої світової війни, у т. ч. і внаслідок міграцій та депортацій з окраїнних регіонів, а також асиміляційної політики новопосталих держав, проблеми фальсифікацій результатів переписів та розселення українців на окраїнах та поза

¹ Липа Ю. Розподіл Росії. (За виданням 1954 р.). Львів. 1995. С. 9

межами української етнічної території. В цьому контексті необхідно насамперед виділити ґрунтовні праці В. Кубійовича, котрий у розумінні пріоритетного політичного значення етногеографічного чинника спирався на концептуальні положення С. Рудницького, принципово наголошуючи: “Розвиток світу, його політичних, суспільних, господарських і культурних відносин має свої підстави в першій мірі в національних, а не в державних організамах. І, зокрема, в теперішній добі. Звідтіля й випливає воля кожного національного організму витворити свою державу, що сповняла б його функції”¹. В умовах 20-х, 30-х років ХХ ст., коли “нові метрополії” (Польща, Румунія) намагалися усіяко затушувати перед світовим співтовариством етнополітичні проблеми своїх держав, у т.ч. приховати і сам факт наявності значних територій автохтонних недержавних етнонаціональних спільнот, сам принцип висвітлення географічної і, зокрема, етногеографічної інформації, згідно з яким усі географічні особливості можна розглядати (і картографувати) не лише в межах державних кордонів, але й на основі етнічної території, мав важливе методологічне і політичне значення, адже суспільна думка України, поділеної між чотирма державами (СРСР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною), в об’єктивному відображенні етногеографічних відносин шукала підстави політичного самовизначення. Редагування і видання В. Кубійовичем таких фундаментальних комплексних праць з географії недержавної на той час України, як “Географія українських і сумежних земель” (Львів, 1933), “Атлас України і сумежних країв” (Львів, 1937), привертало більшу увагу до українського питання й зарубіжних політиків та вчених.

Отже, й у розумінні сутності етнонаціональної ідентичності, й у розумінні політичного значення її географічних засад українські науковці і культурно-політичні діячі займали провідні позиції, відстоюючи передові ідеї зрівноваження взаємин двох сфер. Деякі з них стали надбанням світової спадщини, інші, на жаль, попри значний конструктивний потенціал, не були відповідно популяризованими і не одержували належного резонансу.

2.1.4. Особливості висвітлення геоетнополітичної проблематики в сучасній зарубіжній науковій літературі

Закінчення Другої світової війни започаткувало новий етап як у розвитку геоетнополітичних процесів, так і у їхній інтерпретації, який, попри появу деяких нових явищ в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., за

¹ *Кубійович В.* Наукові праці / За ред. О. Шаблія. Львів, 1994. С. 41

багатьма прикметами триває і досі. Оскільки геоетнополітична проблематика має міждисциплінарний характер, то їй присвячена її сучасна література надзвичайно різноманітна як за своїми підходами, так і тематичними пріоритетами. Для ліпшої орієнтації у масиві інформації, присвяченій політико-географічним аспектам етнополітичних проблем, видається доцільним окремо розглянути трактування ролі етнogeографічного чинника в сучасних теоріях нації та націоналізму, резонансних глобальних геополітичних доктринах і основних школах політичної географії.

Як ми вже підкреслювали, оцінка ролі етнонаціонального чинника як в політичному, соціально-культурному, так і в етичному аспектах є вкрай неоднозначною. Причому, об'єктивні, реалістичні трактування сутності етнонаціонального, значення і ролі етнополітичних рухів трапляються у західній політичній думці значно менше (Д. Армстронг, В. Коннор). Переважно негативні оцінки політизації етнонаціонального чинника є домінуючими в сучасних модерністських і постмодерністських концепціях нації і націоналізму (Б. Андерсона, Р. Брубейкера, Е. Гелнера, Е. Гобсбаума, Г. Кона та ін.), які заперечують або недооцінюють об'єктивні етнокультурні підстави націй¹, часто трактуючи їх як своєрідні штучні проекти інтелігенції. А з таких вихідних положень про начеб-то умовний характер національної ідентичності, ніби мимоволі, нав'язуються висновки про неістотне, епізодичне і навіть випадкове значення національного чинника у геополітичних процесах. У поширенні таких підходів також є об'єктивні підстави, адже *пізнання етнополітичної проблематики завжди спиралося на попередній досвід конкретних суспільств*. А тому поширене в середовищі науковців англomовного і франкомовного світу ігнорування об'єктивних підстав нації та гіперболізація штучності, легкості, суб'єктивності у їхньому формуванні також визначається як історією державотворення, так і особливостями суспільств переселенського типу (США, Канада). В цьому аспекті А. Валіцький зазначає: "Суб'єктивізм "конструктивістів" (прихильників суб'єктивістських концепцій нації – Авт.) щодо виразно окреслених і безрефлексивно визнаваних національних тотожностей виникає головно через те, що вони описують це явище ззовні, не знаючи його з власного внутрішнього досвіду. Найвидатніші "конструктивісти", (а серед них і народжений у Чехословаччині Гелнер), є переважно мігрантами, які більше знають про зміни тотожності, ніж про тотожність успадковану..."². У цьому контексті симптоматичним є

¹ Див.: Націоналізм. Антологія // Упор. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000.

² Валіцький А. Чи можливий ліберальний націоналізм / Націоналізм. Антологія. К., 2000. С. 810

і те, що обслуговування актуальних геополітичних проектів збереження цілісності етнічно поліареальної Росії зумовило відхід у сучасних умовах багатьох російських політологів і етнологів від об'єктивних засад етнонаціонального і перехід на "конструктивістські" принципи. Водночас у політичній думці та геополітичних концепціях колишніх недержавних народів Центрально-Східної Європи (це повною мірою стосувалося і стосується і українських геоетнополітичних традицій) етнонаціональна ідентичність розглядається як переважно об'єктивний феномен (М. Грох, А. Валіцький), а етнополітичне самовизначення дістає більш виважені оцінки.

Згідно з конструктивістськими підходами етнодержавне самовизначення та утворення національних держав розглядаються як унікальний збіг обставин, обмежене в часі явище, що не має майбутнього, адже суперечить людському поступу і глобальним тенденціям. Зокрема, Е. Гобсбаум констатує: "Не виключена можливість, що націоналізм втратить свою потугу разом із занепадом національних держав, без якої бути англійцем, ірландцем чи євреєм, а чи сполученням усіх їх – є лиш один спосіб, яким люди позначають свою приналежність, серед багатьох інших..."¹.

Деякі "конструктивістські" міркування Е. Гелнера (націоналізм творить націю, а при цьому, на його думку, логічним і неминучим з боку націоналістів є використання будь-яких засобів), на що звертає увагу А. Валіцький², є навіть небезпечними, адже приховують у собі висновки про принципову неможливість співіснування державоформуючого етносу та етнічних меншин у національних державах. Тобто такий погляд є ще однією спробою дискредитації національних держав. Навіть один з прихильників етнічного походження націй, Е. Сміт, розуміючи вагомість етнонаціонального чинника, віддає перевагу проектам територіальних "націй" і водночас ставить питання про "подолання етнічності" шляхом формування надетнічних ідентичностей на основі політичних об'єднань мовно-споріднених держав (германських, тюркських, слов'янських, латиноамериканських тощо)³. Ілюзорність таких припущень переконливо підтвердив, зокрема, розвиток подій упродовж 90-х рр. ХХ ст. у не випадково колишніх Чехословаччині та Югославії, засвідчуючи, що саме етноси (нації), а не умовні надетнічні спільноти, є і будуть основними одиницями етнонаціональної

¹ Гобсбаум Е. Націоналізм наприкінці ХХ ст. // Націоналізм. Антологія / Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 771–797.

² Валіцький А. Чи можливий ліберальний націоналізм / Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 804–823.

³ Сміт Е. Національна ідентичність. К., 1994. С. 176–182

організації. А ідея співпраці національних держав, які сформувалися на основі мовно-споріднених народів, може мати деяке конструктивне значення лише у випадку, коли таке об'єднання стане партнерством рівноправних суб'єктів міжнародних відносин з налагодженою системою узгодженості національно-державних інтересів та за умови уникнення асиметричності його структури (держава-гегемон – залежні країни), не виключаючи водночас і появи чи збереження антагонізму у середовищі мовно-близьких країн та, з огляду на пріоритетність у взаєминах національно-державних інтересів, – і можливості їхніх різновекторних геополітичних орієнтацій.

Ідея національної держави в сучасній політико-правовій думці іноді протиставляється ідеям демократизації суспільства. Хоча, навпаки, збереження цілісності великодержав імперського типу можливе лише на основі утримування величезного бюрократичного апарату та силових структур, що абсолютно не сприяє оптимізації соціально-політичних відносин і ускладнює демократизацію суспільства. Так само нема об'єктивних підстав пов'язувати питання стабільності і безпеки з великодержавництвом, звинувачуючи етнополітичні рухи у дестабілізації держав та регіонів, ескалації насильства та антагонізму, поширенні ізоляціонізму (у цьому контексті У. Альтерматт однозначно трактує етнополітичні рухи як “європейське зло”¹), адже не прагнення народів до державності, а якраз саме імперські великодержавницькі проекти і спричинили найбільші катаклізми ХХ ст. – світові війни. Й у сучасних умовах очевидно, що імперіалізм і великодержавництво – це завжди небезпека глобальних конфліктів та зіткнень. Тут доречно згадати слова Л. Ребета, сказані ще після Другої світової війни: “Мирові у світі загрожували і загрожують не 80 суверенних малих держав, а дві чи три великодержави, які прагнуть саме такого чи іншого світового уряду, очевидно створеного ними”².

Внаслідок таких тенденцій відбулася деяка зміна принципів у практиці розв'язання етнополітичних проблем. Зокрема, якщо під впливом хвилі національно-визвольних рухів на початку ХХ ст. на офіційному міжнародному рівні було визнано право націй на самовизначення, то в наступні періоди цей принцип загалом визнається лише теоретично, причому самовизначення націй (внаслідок поширення етатистської теорії нації) здебільшого не розглядається як самовизначення етносів (народів). Це, зокрема, підтверджує і неприхильно налаштований до етнополітичних рухів Е. Гобсбаум: “Принцип державотворення після

¹ Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. М., 2000.

² Ребет Л. Теорія нації. Львів, 1997. С. 84

Другої світової війни, на відміну від того, що був задіяний після Першої світової війни, не спирався на ідею національного самовизначення, яку обстоював президент Вільсон. Цей новий принцип наснажували три потуги: деколонізація, революція і, певна річ, втручання зовнішніх сил”¹.

Політико-географічну інтерпретацію геоетнополітичної проблематики розглянемо на рівні геополітичних доктрин та концептуальних підходів політичної географії. Отже, сучасне глобальне геополітичне мислення, як і класичне, представлене різноорієнтованими концепціями і доктринами надзвичайно широкої тематики, які так чи інакше заторкують і геоетнополітичні аспекти. Чи не найбільшою мірою ідентифікація стану та перспектив глобальної територіально-етнополітичної організації відображена в ідеології *мондіалізму*, популяризації якої сприяла ліквідація двополюсної геополітичної моделі світу. В основі мондіалізму – положення про неминучість і необхідність стирання основних соціально-політичних, ідеологічних, культурних відмінностей людства і створення єдиної світової цивілізації. Американський політолог Ф. Фукуяма, розглядаючи кризу комуністичної ідеології і перемогу ліберальної демократії, навіть заявив про кінець історії: “Ліберальна демократія – це завершення історії, адже вона реально задовольняє прагнення людини до визнання”². Припинення ідеологічної боротьби мондіалісти розцінюють як передумову зближення держав, поступового відходу від державного суверенітету і створення єдиної світової політичної системи та світового уряду з одночасною уніфікацією політичних і культурних цінностей, а національні держави, національні культури за таких умов стають начебто своєрідним анахронізмом.

Отже, сучасний мондіалізм, як і у минулому, неоднорідний та окреслений кількома напрямками. Його особливістю є те, що найбільшою мірою він спирається на глобалізаційні процеси, перебільшуючи окремі вияви та наслідки глобалізації. Але тут відразу виявляється ілюзорність сподівань мондіалістів, адже і сама глобалізація не є одновекторною тенденцією уніфікації стандартів життя, а несе в собі і свою протилежність – прагнення до суверенізації, збереження культурної самобутності. З іншого боку, безпідставними є сподівання на те, що глобалізація зможе відсунути на задній план етнонаціональний чинник і витворити якусь нову “глобальну” чи “загальноєвропейську ідентичність”. Окрім того, як справедливо вважає Т. Панасенко: “Етнічна різноманітність

¹ Гобсбаум Е. Націоналізм наприкінці ХХ ст. // Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 784.

² Цит. за: Рюс, Жаклін. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. К., 1998. С. 408

є необхідною передумовою існування людства. Завдяки етнічним відмінностям людство зберігає можливість повноцінно здійснювати свій культурогенез”¹. Тому основний методологічний прорахунок *мондіалізму* полягає у тому, що він не зважає на природний характер основних культурно-ментальних відмінностей людства і особливих форм його організації та життєдіяльності, наприклад, формування та функціонування національних держав. У цьому контексті доречно пригадати і слова І. Франка: “Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але це може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів”².

На відміну від мондіалістських концепцій, з’явилися і нові моделі прогнозування розвитку політичної ситуації, які акцентують увагу на *принципових суперечностях* сучасного світу. Це стосується, зокрема, концепції С. Гантінгтона про *наростання боротьби цивілізацій (культур)*, яке виходить на чільне місце після послаблення боротьби ідеологій³. Услід за А. Тойнбі (1889–1975), котрий обґрунтував поняття світових цивілізацій як основних одиниць історичного розвитку людства та виділив рушійні сили і цикли їхнього розвитку⁴, в основу виділення цивілізацій С. Гантінгтон поклав насамперед релігійну традицію, яка визначає відмінності в культурі, ментальності і в інших сферах. З огляду на це, ним виділено в сучасному світі такі основні культури, як: західну християнську, східну християнську (православну), ісламську, китайську, індуїстську, буддистську, японську, латиноамериканську, африканську. Акцентуючи увагу передусім на релігійно-культурних відмінностях, автор проводить лінії розлому між цивілізаціями і розглядає їх як смугу майбутнього зіткнення⁵.

Безперечно, *цивілізації – це об’єктивні феномени, що окреслюють широку сукупність культур та ментальну спільність, яка сформувала-*

¹ Панасенко Т. Етнос та ландшафт: аспекти взаємодії / Ландшафти і сучасність. Зб. наук. праць. К. – Вінниця, 2000. С. 174.

² Франко І. Поза межами можливого / ЛНВ, 1900. Кн. 10.

³ Див.: Хангтінгтон С. Столкновение цивилизаций // Полис, 1994. № 1. С. 33–49.

⁴ Див.: Тойнбі А. Дослідження історії. У 2-х т. К., 1995.

⁵ Див.: Хангтінгтон С. Столкновение цивилизаций // Полис, 1994. № 1. С. 33–49

ся в ході тривалого історичного розвитку і характеризується набором деяких спільних рис. А висновки про міжкультурне напруження підтверджуються розвитком подій у багатьох регіонах, адже дійсно, світ, з одного боку, все більше переймає цінності і зовнішні ознаки західної цивілізації, поширення яких (вестернізація), з другого боку, (особливо помітних кризових явищ) руйнує традиційні цінності і викликає опір. Тому, враховуючи глибинні геокультурні відмінності, проблеми та рушійні сили взаємин у сучасному світі, концепція С. Гантінгтона, особливо у порівнянні з мондіалістськими моделями, має певне науково-методологічне значення, передусім у аналізі тенденцій на *глобальному* рівні. Але якщо на глобальному рівні обриси цивілізацій дійсно значною мірою визначає географія великих релігій, то на мезорівні (окремих регіонів і країн) основним чинником культурно-територіальної диференціації виступає *етнонаціональний чинник, етнонаціональна культура і насамперед структурно-територіальна організація етнонаціональної сфери*. Іноді ці два основні стержні культури (релігія і етнічність) взаємодоповнюють і взаємопосилюють один одного, а іноді і конкурують, і ареали та вектор їхнього впливу не завжди збігаються. Але роль етнонаціонального чинника загалом і етногеополітичного чинника зокрема концепція С. Гантінгтона враховує недостатньо. Причому, *етнонаціональний чинник, у цьому полягає його державоформуюче і консолідує значення, в багатьох випадках може і долати інерцію релігійного відчуження*. Зокрема, усвідомлення етнонаціональної єдності сприяє інтеграції різних етноконфесійних і навіть етнорелігійних груп у межах одного етносу, наприклад, грузин-християн та грузин-мусульман, палестинців-християн і палестинців-мусульман та ін., хоча іноді, як уже зазначалося, навпаки, релігійно-конфесійні відмінності в межах етносу стають основою формування окремих субетнічних, а згодом, при певних обставинах, і етнічних спільнот.

Не є беззаперечним і твердження про неминучість цивілізаційних зіткнень на всіх рівнях, адже навіть загострення взаємин не завжди призводить до конфліктних розв'язань. Разом з тим, *постійне мусування ідеї неминучого зіткнення цивілізацій само собою має значною мірою деструктивний характер, підштовхуючи безпосередньо чи навіть провокуючи зіткнення, тоді, коли треба шукати моделі взаємодії і безконфліктного розв'язання наявних суперечностей*.

Значну увагу приділяє С. Гантінгтон аналізу структури цивілізацій та типологічній ідентифікації держав за їхнім місцем в системі культурних взаємин¹. Зокрема, як окремий тип держав він виділяє т. зв.

¹ *Huntington Samuel P. Zderzenie cywilizacji. Przel. H. Jankowska. Warszawa, 2000*

культурно-роз'єднані держави, різні частини яких нібито належать до різних цивілізацій. Спираючись лише на окремі факти, він, зокрема, відносить до потенційно нестабільних країн і Україну, через яку і проходить лінія поділу західної і східної християнських цивілізацій. Не погоджуючись принципово з такою думкою, зазначимо, що *регіональні відмінності в Україні є дійсно суттєвими, проте вони здебільшого зумовлені історією розвитку в складі різних держав, ніж конфесійними прикметами, не є цивілізаційно-протилежними і на сьогоднішній день не відзначаються “цивілізаційним” антагонізмом*. У різні історичні епохи, завдяки особливостям географічного положення, вся територія України розвивалася на стику різних світів, культур, ідеологій, залишаючись усе ж єдиною країною, культурне обличчя та цілісність якої визначала багатогранна українська народна культура та український етнонаціональний чинник загалом.

Міжрегіональний міжнародний резонанс має російська доктрина *неоевразійства* як наслідок відродження євразійської доктрини, доповненої різними, часом різновекторними положеннями. Середовище неоевразійства досить неоднорідне. Його ядро утворює імпершовіністична група О. Дугіна, до якого за багатьма принциповими положеннями тяжіє націонал-більшовицька група Е. Лімонова. Близьким до них за геополітичними поглядами є лідер російських комуністів Г. Зюганов та лідер т. зв. ліберально-демократичної партії В. Жириновський. Підтримуючи більшість ідей “класиків” євразійства щодо особливого місця, месіанської ролі й імперського характеру Росії, неоевразійці деякі положення переглядають та доповнюють новими принципами. Насамперед основним суперником, ворогом Росії-імперії О. Дугін проголошує не Західну Європу, а вже Сполучені Штати Америки, які і втілюють, на думку неоевразійців, найбільше й основне зло сучасного світу. Ідеї класиків геополітики, зокрема, щодо протилежності інтересів “морських цивілізацій” і “цивілізацій суходолу”, ще більше абсолютизуються, набуваючи містичного характеру¹.

За класичними засадами імперської геополітики, О. Дугін поділяє світ на зони впливу з основними полюсами: нова євразійська імперія (Росія в союзі з Німеччиною, Іраном та Японією, які мають свої сектори впливу) та Атлантичний блок (США та союзники). Причому засади формування таких союзів Росії з іншими центрами сили, як з огляду на різновекторні інтереси, так і з урахуванням культурно-ментальних стереотипів негативного взаємсприйняття, є абсолютно нереальними. О. Дугін висуває багато зухвалих проєктів щодо розчленування держав,

¹ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997

у т. ч. і України, єдиних етнокультурних масивів, розриву органічних зв'язків, позбавлення самоврядування етнонаціональних районів, їхньої штучної економічної прив'язки до центру, переселення з метою імперської гегемонії тощо.

Відсутність реалізму, агресивність та міфологічний характер багатьох положень неоевразійства спричиняє стурбованість насамперед у сусідніх з Росією державах. Відрадно, що такі погляди критично оцінюються і в російській геополітичній думці. Зокрема, як вважає М. С. Мироненко, “один з наріжних каменів неоевразійства – існування євразійської цивілізації – не більше, ніж міф. Не відбулася ця цивілізація навіть в умовах більшовизму, не було ніякої євразійської “надкультури” і ніякого слов'яно-тюркського суперетносу”¹. Такі твердження свідчать про зростання реалізму у російській геополітичній думці, хоча популярність неоевразійства в політичних колах ще зберігається.

Недооцінюється самостійне геополітичне значення етнонаціонального чинника і в інших сучасних глобальних геополітичних концепціях (Н. Спайкмена, З. Бжезінського та ін.)², які побудовані насамперед на інтересах великих політичних просторів (держав імперського типу, наддержав, територіально-політичних та регіональних об'єднань). Хоча в практичних оцінках проблем стабільності держав ступінь поліетнічності З. Бжезінський все ж ураховує³.

Продовженням класичної політичної географії і геополітики (абсолютизація ідеї домінування держав, дуалізм “море – суходіл”) є політико-географічні ідеї Ж. Готмана (1915–1994), які однак уже містять низку нових положень щодо ролі у політичній географії та у соціальних взаєминах символіки (іконографії) різних територій, їхнього взаємовпливу та “циркуляції”⁴, яка і формує центри, райони, держави, цивілізації. Такий погляд частково пояснює культурно-ментальну відмінність різних регіонів, більшість яких є дійсно синтезом численних культурних шарів, але містифікує механізми їхнього формування, адже за символізмом (іконографією) різних територій стоять конкретні національні культури, міжкультурні обміни з урахуванням, безперечно, моменту інерційності в еволюції геокультурних структур, характерної для усіх територіальних форм географічного середовища.

¹ Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М., 2001. С. 165.

² Див.: Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Львів, 2003.

³ Див.: Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів: Івано-Франківськ, 2000.

⁴ Див. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М., 2001

Під іншим кутом зору національну ідентичність *розглядають* у політико-географічній концепції П. Тейлора, в центрі якої є також модерна держава, але її функції на сучасному етапі автор зводить насамперед до накопичення багатства (звідси й означення держави як контейнера, вмістилища), яке, на думку автора, є джерелом могутності і водночас стабільності (з урахуванням особливостей території (територіальності). Національна ідея тут розглядається як один з чинників, що сприяє накопиченню багатства, але лише опосередковано й абстрактно¹.

Найбільш об'єктивно і повно значення етногеографічного чинника відображено в рамках функціональної політико-географічної парадигми Р. Хартшорна (1889–1992). Етнополітична єдність суспільства, на його думку, є одним з основних чинників, які консолідують державу. У протилежному випадку спостерігаються помітні відцентрові тенденції. А тому, обґрунтовуючи методичні принципи, Р. Хартшорн констатує, що “коли організація держави ґрунтується на певній національній групі, яка може бути легко визначена, тоді першим кроком географічного аналізу є порівняння території, яку займає ця група, національний район, з усією територією цієї держави”². Так само Р. Хартшорн виділяє особливі функції етнонаціонального чинника і на рівні інших політично організованих районів, зокрема, автономних утворень, залежних країн, і обґрунтовує загальні принципи аналізу етнополітичної ситуації як окремої політико-географічної проблеми. Причому, нації, на думку Р. Хартшорна, необхідно розглядати не просто як соціальну групу, а також як “територіальне явище”, що характеризується вираженням центральним ядром, де спостерігається повна регіональна однорідність, яка часто переходить у політично різнорідні периферійні райони³.

Функціональна політико-географічна парадигма Р. Хартшорна має значний прикладний потенціал в аналізі територіально-етнополітичних проблем, а тому її тією чи іншою мірою застосовують у дослідженнях конкретних ситуацій, іноді доповнюючи бігевіористськими підходами (оцінка політичних настроїв та політичної поведінки населення). А загалом прикладні політико-географічні дослідження етнополітичних проблем насамперед виконуються на рівні держав і характерні для великих поліетнічних держав, в яких реальною є загроза етнополітичних конфліктів (Росія, Індія). Прикладами такого геоетнополітично-

¹ Taylor P. Political Geography. World-Economy, Nation State and Locality. London; New-York, 1985.

² Хартшорн Р. Политическая география // Американская география. М., 1957. С. 194.

³ Там само. С. 209

го аналізу є дослідження російських політико-географів В. Колосова, А. Трейвіша щодо ризику появи етнополітичних конфліктів у різних частинах Росії, здійснене на основі синтетичної оцінки основних етногеографічних і геополітичних чинників¹. Але, порівнюючи російську ситуацію із геоетнополітичним становищем в Україні, автори допустили низку методологічних прорахунків, насамперед щодо гіперболізації етнічної поліареальності України.

Враховуючи національні інтереси і внутрішні суперечності, в політико-географічному аналізі Індії, зробленому Б. Сакволлом (B. Sukhwal), акцентовано увагу на геоетнополітичних і релігійно-геополітичних проблемах формування індійського федералізму, прикордонних стосунках Індії з Пакистаном і Китаєм².

Нові (переважно негативні) тенденції розвитку соціально-політичних наук, головно поширення суб'єктивістських ("конструктивістських") теорій нації і націоналізму, не могли не вплинути і на різні школи політичної географії, деякі представники яких від критики державності загалом перейшли до пророкування поступового занепаду власне національних держав (Р. Джонстон, М. Манн), причому якраз всупереч логіці об'єктивних геоетнополітичних процесів. Це, безперечно, назадницьке явище, але є підстави сподіватися, що воно має тимчасовий характер, адже об'єктивні виклики життєдіяльності етнонаціональних спільнот у зв'язку з функціонуванням політичної сфери лише нарастають, потребуючи зрівноваженого об'єктивного аналізу і всебічного концептуального осмислення.

2.1.5. Стан та проблеми сучасних геоетнополітичних досліджень в Україні

Насильне утвердження на частині території України тоталітарного комуністичного режиму перервало, починаючи з 20-х років, природну лінію розвитку як етнополітичних процесів, так і етнополітичної думки. Попри однозначно великодержавницький тоталітарний характер колишнього СРСР та відсутність плюралізму думок, у радянській ідеології в трактуванні етнічного і національного, їхнього місця в політичній системі було багато взаємосуперечливого: від пропагування неминучого відмирання націй, вторинності етнічного, порівняно з класовим, – до підкреслення етнічної виключності і гіперболізації

¹ Колосов В. А., Трейвиш А. И. Этнические ареалы современной России: сравнительный анализ риска национальных конфликтов // Полис. 1996. № 2.

² Sukhwal B. L. Modern political geography of India. New Delhi, 1985

культурної значимості російського народу; подвійні стандарти в етнополітиці щодо різних етнонаціональних спільнот: різкий спротив не лише національному самовизначенню неросійських народів СРСР, насамперед європейських, але й їхньому культурному розвитку і одночасна підтримка сепаратистських національних рухів лівого спрямування в інших регіонах світу.

Така суперечність між формальним визнанням об'єктивності етнонаціонального чинника і таким же формальним включенням його у політичну систему, з одного боку, та реаліями великоросійської уніфікаторської асиміляційної політики, – з другого, не могли не позначитись у науковій, передусім етнологічній, літературі. Звідси – і обширна етнологічна література (переважно російськомовна, видана під егідою Інституту етнографії ім. М. Миклухо-Маклая), і картографічні матеріали та вагомі методичні напрацювання щодо висвітлення особливостей розселення народів світу, і водночас – історично-політична фальсифікація етно-, націогенези та реального становища народів СРСР, особливо слов'янських, українського і білоруського (шляхом штучного пов'язування з російським історичним культурно-політичним процесом). У той же час об'єктивне трактування етнонаціональних спільнот, яке тривалий час залишалось домінуючим, було позитивною передумовою зростання самосвідомості багатьох, насамперед азійських, етнонаціональних спільнот та й загалом збереження етнонаціональної ідентичності навіть в умовах русифікаторської політики. Але з 70-х років у етнополітиці почали впроваджуватись елементи т. зв. “конструктивізму”, що відобразилось у асиміляторському проєкті “єдиного радянського народу” та в наростанні темпів та масштабів русифікації.

Ідея створення етнонаціональних автономій різного рівня, яка могла якось замаскувати імперський характер, не була елементарно наповнена, причому великодержавницькі інтереси (а такою є логіка геополітичних процесів) зумовлювали зростання асиметричності у взаєминах центру та окраїн. *Водночас навіть попри свій формально-автономний характер, наявність таких утворень мала деяке позитивне значення як у відтворенні етнонаціональної ідентичності (взяти хоча б до уваги значно менший рівень асиміляції українців в УРСР, порівняно з ситуацією поза межами УРСР), так і у збереженні тяглості ідей етнополітичного визволення, ставши у наступний період своєрідною політико-правовою пасткою для радянської імперії.*

Наукове осмислення всіх соціально-політичних проблем особливо жорстко регламентувалося радянською ідеологією в УРСР. Це стосувалося і соціально-політичної географії, яка поряд з вираженою ідеологічною заангажованістю мала фрагментарний оглядовий характер і переважно

стосувалася зарубіжних країн. Не набула широкого розвитку в УРСР і етногеографія, до позитивів якої слід віднести лише аналітичні і картографічні праці В. Наулка¹.

З огляду на такі реалії тоталітарного Радянського Союзу, незалежну українську етнополітичну думку другої половини ХХ ст. (аж до кінця 80-х років) передусім репрезентували ідеологи українського національно-визвольного руху та праці науковців української діаспори. В цьому аспекті характерною особливістю еволюції української національно-політичної ідеології (попри партійні відмінності) став відхід від тоталітарних ірраціоналістичних принципів і поступовий перехід на демократичні засади, який намітився ще у сорокові роки у публікаціях П. Полтави і О. Горнового (Дяківа) і пізніше кристалізувався у працях А. Камінського, М. Прокопа, І. Багряного, залишаючись у багатьох аспектах (щодо стратегії, тактики, погляду на державний устрій, економічних засад та ін.) ідеологічно різновекторним.

Важливий перехід від політичної публіцистики до наукового осмислення проблеми здійснив відомий політик Л. Ребет (1912–1957)², що знайшло відображення, зокрема, у книзі “Теорія нації” (1956)³. Зроблений ним концептуально-понятійний аналіз має синтетичний характер: Л. Ребет не висуває цілком відмінних підходів, а ставить мету: визначити місце кожного чинника у націотворенні і взаєминах нації і держави. Саме у створенні такої зрівноваженої моделі щодо ролі усіх рушійних сил і полягає основна наукова значимість його праці. Це стосується і застережень щодо ототожнення держави і нації, і ролі об’єктивних підстав національної ідентичності, і небезпеки абсолютизації якогось з чинників, і перспектив етнополітичних рухів.

Коло сучасних науковців української діаспори, що досліджують ті чи інші етнополітичні аспекти, насамперед історичні, досить широке. Менше спеціальних праць, безпосередньо присвячених всебічному аналізу ширших етнополітичних питань. У цьому контексті слід насамперед виділити ґрунтовні дослідження Р. Шпорлюка щодо ролі економічного чинника в процесах націотворення в європейських країнах, що відбувалися упродовж ХІХ–ХХ століть⁴. Звертає увагу Р. Шпорлюк і на українські особливості, що їх також намагається розглядати крізь призму модерних національно-історичних підходів, акцентуючи особливу увагу

¹ Див.: Наулко В. Географічне розміщення народів в УРСР. К., 1966.

² Див.: Панченко О. Лев Ребет: нація і держава, демократія і право. Гадяч, 2003.

³ Ребет Л. Теорія нації. Львів, 1997 (перевид.).

⁴ Див. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К., 1998

на ролі еліт та інших суб'єктивних чинників у творенні націй (геополітичне розміщення, протиставлення у відношенні “ми” – “вони”)¹.

Оригінальні, але значною мірою контроверсійні, думки щодо сутності національної ідентичності, її ролі в історії України і, навпаки, політичної історії – в українському націогенезі, належать І. Лисяку-Рудницькому. Цікавими і аргументованими є його висновки щодо значення пограниччя у формуванні українського суспільства та погляд на Україну як на своєрідний синтез двох (західної і східної) традицій². Водночас помітними є і вияви абсолютизації ролі держави у націогенезі, позначені впливом етатистської теорії нації, що спонукає автора до надто категоричних, однобічних (“Нація – це феномен політичної сфери”, “Нація – це колектив людей, що хочуть бути державою”), а іноді і цілком безпідставних висновків, зокрема, про поділ націй на народи (британська нація, на його думку, складається з чотирьох народів: англійського, шотландського, валлійського, північноірландського), щодо ототожнення історичних поліетнічних політичних спільнот (суспільства Речі Посполитої) з націями. Вплив етатистських підходів позначився і на його позитивному ставленні до некоректної типологічної моделі “історичні й неісторичні народи”.

З кінця 80-х років в Україні, особливо в незалежні часи, вже сформовано солідну інформаційно-методичну основу до вивчення сучасних етнополітичних процесів: посібники з етнології, етнодержавознавства, енциклопедичні словники, монографії тощо. Значні здобутки тут пов'язані з удосконаленням понятійно-термінологічного апарату (А. Колодій, І. Варзар, О. Антонюк, Ю. Римаренко, С. Римаренко, О. Картунов, М. Шульга, В. Школьник, І. Кресіна, М. Тиводар та ін.), популяризацією досі маловідомих в Україні етнополітичних концепцій (Г. Касьянов, О. Майборода, О. Картунов, О. Маруховська та ін.), поверненням в Україну наукової спадщини ідеологічно засуджених чи репресованих у радянські часи вчених та науковців українського зарубіжжя (О. Мироненко, В. Чехович, В. Степико, Ю. Римаренко, І. Дзюба, Л. Нагорна, О. Картунов, М. Вівчарик, М. Панчук), висвітленням історичних етнополітичних засад української державності й формування державної території і кордонів (В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук, Я. Грицак, С. Макарчук, Я. Малик, М. Литвин, Я. Дашкевич, В. Сергійчук, І. Козловський) та багатьма іншими. Щодо етнополітичних досліджень сучасної ситуації, то вони на сьогоднішній день мають яскраво виражений

¹ Див., зокрема: Шпорлюк Р. Етнос і соціум. Вступ / Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996. С. 15.

² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. К., 1994

міждисциплінарний характер. Зокрема, зростає увага до етнополітичних проблем в етнології, науці, що є однією із засадничих в геоетнополітичному аналізі (А. Данилюк, Р. Кирчів, С. Макарчук, С. Павлюк, А. Пономарьов, М. Тиводар та ін.). Ця проблема залишається в центрі уваги і в середовищі фахівців політичної історії: тут серед великого масиву видань найбільш резонансний характер мали публікації Я. Дашкевича, Я. Грицака, Г. Касьянова, В. Сергійчука. Водночас формуються такі нові напрями досліджень, як етнофілософія (О. Забужко, А. Кудряченко, В. Лісовий, М. Степико, О. Нельга, А. Свідзинський та ін.), етнополітологія (В. Євтух, О. Картунов, О. Майборода, П. Надолішній, Л. Нагорна, І. Онищенко, М. Панчук, В. Потульніцький, С. Сворак, В. Трощинський та ін.), етносоціологія (Л. Аза, В. Бекешкіна, С. Головаха, Б. Кравченко, Б. Парахонський, Т. Рудницька, В. Черниш), етнодержавознавство (О. Антонюк, І. Варзар, М. Вівчарик, П. Жук, І. Кресіна, І. Курас, І. Панібудьласка, О. Рафальський, В. Ребкало, Ю. Римаренко, Л. Рябошапка, Л. Шкляр та ін.), етноконфліктологія (О. Маруховська, Г. Перепелиця, О. Куц та ін.), етнодемографія (С. Копчак, С. Макарчук, С. Пирожков, С. Піскунов, І. Прибиткова, М. Романюк, М. Шульга та ін.).

В структурі досліджень сучасної етнополітичної ситуації в Україні помітними є і певні диспропорції. Для прикладу, значними є нароби щодо аналізу соціально-культурних і правових проблем етнопонаціональних меншин (В. Євтух, М. Панчук, Б. Чирко, О. Рафальський, М. Шульга, П. Надолішній, Л. Шкляр, Л. Рябошапка), у співвідношенні до яких проблеми вивчення етнополітичних засад життєдіяльності та регіональної консолідації української етнічної нації в Україні, включаючи й аналіз кризових явищ української етнічності, та інтеграції етнопонаціональних меншин в українське мовно-культурне середовище, є значно менше висвітленими.

Помітними є і зрушення у сучасній українській етногеографії. Зокрема, значно більше інформації про розміщення етнопонаціональних спільнот подають усі підручники і посібники¹ з економічної і соціальної (суспільної) географії як для середніх, так і вищих закладів освіти, зокрема, Ф. Заставного, П. Масляка і П. Шищенка, О. Топчієва, О. Шаблія, “Економічна і соціальна географія світу” за ред. С. Кузика (автор розділу про етнопонаціональну структуру населення світу – Г. Анісімова) та ін. Є деякі здобутки у висвітленні таких етногеографічних питань, як вплив природних передумов на етногеографічні процеси (Т. Панасенко, П. Штойко), динаміка етнічних українців та етнічних меншин (Ф. За-

¹ Тут і далі див. бібліографію

ставний, В. Наулко, С. Чорний, О. Шаблій, О. Хомра), етногеографічні аспекти міграцій (О. Хомра, М. Романюк), географія зарубіжних українців (Ф. Заставний, І. Винниченко, В. Куреляк), географічні аспекти життєдіяльності етнографічних груп (М. Лаврук, Р. Сливка), етногеографічне районування (Б. Застапецький), обґрунтування етнонаціональної типології держав (О. Шаблій, П. Шуканов), регіональні етногеографічні відмінності в Україні (І. Барна, В. Джаман, Л. Шабашова), географія релігійних об'єднань етнонаціональних спільнот і груп (А. Ковальчук, О. Любіцева, К. Мезенцев, С. Павлов, І. Ровенчак, Л. Шевчук), історична географія і географія культури (Я. Жупанський, В. Круль, І. Ровенчак, О. Топчієв), етногеографічні особливості розселення населення (А. Доценко, В. Зінич, Р. Лозинський). Серед зарубіжних публікацій етнодемогеографії України необхідно виділити вагоме дослідження змін етнонаціонального складу населення України польського демогеографа П. Еберхардта¹.

Поступово формуються засади й етнополітичної географії як окремого напрямку наукових досліджень, про що свідчать приклади зв'язаного аналізу етногеографічних та політико-географічних аспектів у становленні державності та кордонів України (Ф. Заставний, Я. Мариняк, О. Малиновська, О. Топчієв, О. Хомра, О. Шаблій), значення етногеографічного чинника у географії виборів (В. Миронюк), у контексті геосоціології (М. Нікітіна, Я. Олійник, А. Степаненко, Л. Шевчук) та у контексті внутрішньої геополітики й регіональної політики (М. Багров, А. Доценко, О. Застапецька, П. Масляк, Я. Олійник, М. Пістун, А. Степаненко, О. Топчієв та ін.).

Однак перешкодою розроблення цілісної системи об'єктивних знань про геоетнополітичні співвідношення в Україні та формування концептуальних засад зрівноваженої етнополітики є невідповідність багатьох вихідних положень різних публікацій геоетнополітичного характеру сучасним етногеографічним реаліям та критеріям науковості, що зумовлено як наявністю загальних негативних стереотипів етнополітичного аналізу, так і хибністю деяких підходів у дослідженні етнополітичної ситуації саме в Україні. У цьому контексті помітними є насамперед такі негативні моменти:

- 1) некритичне застосування методологічних підходів західних суб'єктивістських модерністських концепцій нації і націоналізму, які, як це не парадоксально, в українській етнополітичній літературі часто еклектично поєднуються з вкрай природно-детерміністичними поглядами Л. Гумільова; і відповідно – пе-

¹ Eberhardt P. *Przemiany narodowosciowe na Ukrainie XX wieku*. Warszawa, 1994

реважно негативне ставлення до підходів, які сформувалися в теорії етносу й спираються на виділення об'єктивних засад етнонаціональних спільнот;

- 2) перенесення досвіду і прикладних технологій, які стосуються поліетнічних суспільств, у т. ч. й переселенського типу, на рівень національних держав з домінуючим автохтонним населенням;
- 3) потяг до поверхово-сенсаційних пояснень, висновків, прогнозів, нетрадиційних підходів, ефективність яких не підтверджена жодними здобутками, що загалом є наслідком дії стереотипів масової культури;
- 4) використання апарату різних понятійно-термінологічних систем, які часто діаметрально-протилежно трактують такі феномени, як нація, етнічність, націоналізм та ін.

Якщо спробувати пояснити походження таких стереотипів, то тут насамперед слід визнати, що загальнометодологічна невизначеність на сьогодні є характерною для більшості соціальних досліджень в Україні, що зумовлено важливими світоглядними трансформаціями. Звідси і намагання перейняти механічно, без критичного переосмислення, парадигми та технології західної науки. Причому, некритичне сприйняття “конструктивістських” підходів іноді поєднується з критикою положень щодо об'єктивності підстав етнонаціонального феномену, які за прикладами модерністських шкіл загально окреслюються (часто в негативному контексті) терміном “примордіалізм”. Таким чином, усім опонентам модерністських і постмодерністських підходів приписують погляди про ніби-то “одвічність” та “незмінну суть націй”, що, за словами А. Валіцького, грубо спотворює суть суперечки, адже насправді трактування об'єктивної суті етнонаціональних спільнот не свідчить про визнання їхньої “відвічності”, а насамперед означає, що “вони мають соціологічну реальність як тривкий продукт об'єктивних і самодіяльних історичних процесів”¹.

Інші негативні моменти у процесах осмислення етнополітичної ситуації в Україні також мають свої передумови. Очевидно, що на різних суспільно-політичних та світоглядних зламах стають помітними кризові явища і в пізнавальній діяльності, що на сьогоднішній день виявляється у орієнтації на поверхове відстеження різних сенсаційних, часом ірраціональних ідей, та різні інформаційні кліше. Поширене в Україні, особливо на науково-популярному рівні, захоплення історичними

¹ Валіцький А. Чи можливий ліберальний націоналізм // Націоналізм. Антологія. Упор. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000. С. 809

сенсаціями, окрім стереотипів масової культури, частково пояснюється ще й відлунням концепцій про історичні й неісторичні народи, які, як уже зазначалося, були особливо популярними в кінці XIX – на початку XX ст. Під впливом означених ідеологічно-методологічних стереотипів представники кожного народу намагалися довести історичний характер давності свого формування та своїх історично-політичних традицій, вдаючись часто до історичних міфологізацій і навіть фальсифікацій. Інерція такої аргументації виявляється і сьогодні в намаганні віднести початки формування українського етносу та його соціально-політичної організації далеко в доісторичні часи.

Поверхове поєднання різних парадигм національно-політичного характеру виявляється й в еkleктичному використанні різних понятійно-термінологічних систем, які лише вносять плутанину у трактування різних явищ (нація, модерна нація, націоналізм, національна держава та ін.), потребуючи додаткових роз'яснень. Є і багато інших прикладів того, як намагання відійти від традиційної термінології веде до неадекватного трактування етногеографічної ситуації. Це, зокрема, стосується безпідставного вживання термінів “субетнос” і “субетнічний” щодо українських етнографічних груп (бойків, поліщуків, подолян та ін.), які за усіма ознаками (самоусвідомлення, самоназва, культурно-ментальна віддаленість від інших груп українського народу та ін.) не мають фактично жодних субетнічних рис. Ще менше є підстав використовувати ці терміни до територіальних груп українського народу різних історичних регіонів, як це зробив А. Пономарьов, абсолютно безпідставно виділяючи як окремі субетноси українського народу т. зв. подолян, волинян, сіверян, галичан, русинів, покутян, буковинців, тавричан, слобожан, кубанців, донеччан, запорожців¹.

Що ж до аналізу сучасної геоетнополітичної ситуації в Україні, то тут основними методологічними хибами є:

- 1) абсолютизація історично-географічних відмінностей, за якою іноді наголошують на штучності об'єднання регіонів України в межах єдиної державної території;
- 2) гіперболізація поліетнічності України;
- 3) екстраполяція етнокультурної і етнополітичної ситуації, що склалася у великих містах східної і південної України, на весь регіон, тобто ігнорування інтересів великого масиву українства у сільській місцевості та у середовищі малих міських поселень.

¹ Пономарьов А. Нація // Енциклопедія українознавства. Доповнення та виправлення. Львів, 2003. Т. 11. С. 141

Походження і поширення таких стереотипів детерміноване як впливом різних історичних ідеологій, так і сучасними соціально-політичними проблемами України. Отже, саме особливості новітнього етапу державотворення в Україні, власне скептичне ставлення до української державницької ідеї, спричинили велику кількість публікацій, у яких гіперболізовано значення та рівень регіональних історико-культурних відмінностей. Такі положення часто стають вихідними принципами аналізу тенденцій етнополітичного розвитку України, зумовлюючи песимістичні висновки про величезні іманентні міжрегіональні суперечності, а відтак і обмежені перспективи. В цьому аспекті насамперед необхідно зазначити, що Україна як держава має інтеграційний (складений) характер лише в історико-географічному вимірі, тобто лише у тому сенсі, що різні її регіони у минулому були у складі різних держав. Такий самий історично-складений характер має і низка інших держав Центрально-Східної Європи (Польща, Румунія, Болгарія та деякі ін.). Водночас за основним чинником формування європейських держав, етнопонаціональним, Україна – це цілісна, єдина країна, приблизно 95% державної території якої – українська етнічна територія. *А етнопонаціональна єдність, яку на цей час усвідомлює більшість етнічних українців усіх регіонів, незважаючи на різний ступінь акультурації, є визначальним і самодостатнім геополітичним чинником цілісності держави*, і посилення на приналежність окремих регіонів України до різних у минулому держав, річкових басейнів чи басейнів морів можуть мати в сучасних умовах лише другорядне значення.

Іншою істотною методологічною хвилю сучасних етнологічних і етнополітичних досліджень є гіперболізація поліетнічності України. Такий підхід генетично походить ще з радянських стереотипів (“Радянський Союз – багатонаціональна держава, де живе більше ста націй і народностей” і відповідно: “Україна – поліетнічна держава, де живе більше ста націй і народностей”)¹. Крайнім його виразом є твердження про те, що Україна є навіть більш багатонаціональна країна, ніж Росія². Але, як уже зазначалося, поліетнічність держави, тим більше

¹ Реалізація таких установок часто призводить і взагалі до парадоксальних і навіть абсурдних висновків. Прикладом тут можуть слугувати матеріали обласних управлінь статистики, підготовлені за результатами перепису населення 2001 року. Аналітична частина таких матеріалів, що, зокрема, стосувалися яскраво виражених моноетнічних регіонів, наприклад, подільських, готувалася за схемою: особливістю такої-то області є її багатонаціональність; в області проживають представники більше 100 національностей і т. д.

² Мітрьєва С. І. Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства. К.: Ужгород, 2001

її багатонаціональність, визначається не наявністю окремих представників етнічних груп, а множинністю ареалів розселення автохтонних етнопонаціональних спільнот та їхніми кількісними співвідношеннями. У цьому аспекті об'єктивні етногеографічні реалії якраз не дають підстав для висновків про поліетнічність України загалом, адже, як уже зазначалося, в основі її державної території – ареал розселення єдиної етнічної нації – українців.

Усвідомлення негативних інерційних стереотипів сприйняття етногеографічних і геополітичних реалій в Україні дасть змогу здійснити деяке корегування як щодо тематики, так і мети досліджень, що у свою чергу стане додатковим імпульсом розгортання нових широкомасштабних пошуків. А загалом українські етнополітичні дослідницькі школи, враховуючи втягнутість України у різні наукові традиції та особливості самої геополітичної ситуації, мають певні переваги і щодо розуміння проблем, і щодо апробації конструктивних пропозицій.

2.2. МЕТОДОЛОГІЧНІ І МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ГЕОЕТНОПОЛІТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ

2.2.1. Методологічний потенціал сучасної політичної географії. Обґрунтування моделі цілісного геоетнополітичного дослідження держави

Оскільки інформаційну базу геоетнополітичних досліджень складають переважно поодинокі дослідження, присвячені лише окремим аспектам, то розроблення моделі методології всебічного геоетнополітичного аналізу держави є не лише необхідною передумовою, але й має самостійне наукове значення. Ця проблема включає як загальні питання, що стосуються відбору парадигм і загальної стратегії дослідження, так і обґрунтування окремих методологічних підходів українознавчого геоетнополітичного аналізу.

Як уже було зазначено, в процесі розвитку політичної географії застосовувались і навіть домінували різні парадигми, переваги й обмеженість яких підтвердив чи спростував історичний досвід. Сучасні соціальні науки, зокрема, суспільна географія, висунули й обґрунтували нові теоретичні положення, що можуть бути закладені в основу стратегії досліджень. Хоча зберігають (при деякому переосмисленні) конструктивний потенціал і ті парадигми, що домінували в гуманітарній географії минулого. Проте необхідно зауважити, що з позицій якоїсь окремої парадигми можна досліджувати деяку вузьку проблему.

А геоетнополітичне дослідження держави, яка є поєднанням складних об'єктів і структур, потребує плюралізму методологічних підходів. Разом з тим, важливо уникнути загрози певної методологічної розмитості і забезпечити цілісність стратегії дослідження, а цього можна досягти, послідовно дотримуючись обґрунтованих М. Д. Пістуном основних принципів сучасної суспільної географії (принципу системності, принципу територіальності, принципу комплексності і пропорційності, принципу історизму і перспективності, принципу картографування)¹. Причому, залежно від предметної сутності об'єкта геоетнополітичного дослідження (етнічна і державна територія, політичні інститути, населення етнонаціональних спільнот і груп) у застосуванні різних підходів пріоритети дещо відрізняються.

Розглянемо основні сучасні методологічні підходи суспільної географії та перспективи їхнього використання у геоетнополітичному аналізі. Отже, як засвідчує огляд публікацій, найбільш поширеними з них є *історично-генетичний та структурно-функціональний*. У суспільно-географічних дослідженнях, починаючи з праць класика географії нових часів К. Ріттера, накопичено значний досвід застосування передусім історично-генетичного підходу, сутність якого полягає у детальному відстежуванні процесів зародження і розвитку деякої проблеми з метою з'ясування загальних тенденцій її динаміки. С. Рудницький, наголошуючи на значенні історично-генетичного підходу, підкреслював, що він “має причиново пояснити теперішній стан явища, як воно зробилось таким, як є”². Водночас структурно-функціональний підхід в дослідженні територіально-політичних систем полягає у визначенні їхньої внутрішньої організації і внутрішніх функціональних зв'язків між окремими елементами, що дає змогу виявити стан і перспективи їхнього дальшого розвитку.

У сучасній політичній географії, як і в політології чи соціології, історично-генетичний і структурно-функціональний підходи часто протиставляють, одночасно абсолютизують значення одного і недооцінюють значення іншого. Зокрема, у політичних дослідженнях на Заході явну перевагу віддають структурно-функціональному підходу, часто ігноруючи інерцію політичних процесів минулого. На таку методологічну переоцінку, зокрема, вплинула жорстка критика історичного підходу і в широкому розумінні “історицизму” як способу мислення відомого філософа К. Поппера (1902–1994), котрий заперечив об'єктивні тенденції і тренди в історичному розвитку і послідовно намагався до-

¹ Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. К., 1996. С. 22.

² Рудницький С. Нинішня географія. Львів, 1905

вести, що “історичистський підхід до суспільних наук дає жалюгідні наслідки”¹.

Для регіону Центрально-Східної Європи, зокрема й України, в гуманітарних, у т. ч. і суспільно-географічних дослідженнях, та й мисленні загалом, навпаки, характерною є недооцінка сучасних функціональних зв’язків і перебільшення значення різних схем минулого, що зумовлено впливом марксизму та інших філософій, які абсолютизують момент історичної приреченості (фаталізму). Звідси і методологічно безпідставні спроби перенести історичні моделі розв’язання політико-географічних проблем на цілком відмінний сучасний ґрунт. Разом з тим, заперечення інерції політичних систем минулого та недооцінювання історично-політичних традицій перешкоджає розкриттю глибинної сутності сучасних політико-географічних явищ.

Загалом *абсолютизація якоїсь однієї парадигми несе в собі небезпеку спрощення і певного обмеження в пізнанні*. А протиставлення історично-генетичного, структурно-функціонального чи інших підходів веде до поширення поверхового політичного мислення за аналогіями (історичними чи зарубіжними), виявляється в ігноруванні місцевих традицій або у спробах механічно перенести схеми минулого в сучасні умови.

На різних етапах дослідження геоетнополітичних проблем методологічне значення можуть мати окремі теорії і концепції. Наприклад, цілісно відтворити передумови етнополітико-географічних процесів дає змогу розгляд етнogeографічної ситуації крізь призму теорії територіальної організації життєдіяльності суспільства², застосовуючи її принципи, зокрема, до етнонаціональних спільнот і груп. У такому вимірі етнонаціональні спільноти і групи розглядають у контексті різних виявів територіальної організації життєдіяльності, включаючи трудову, відтворювальну, поселенську, соціоприродну та ін.

В аналізі регіональних відмінностей політичної поведінки етнонаціональних спільнот і груп доцільним є використання окремих елементів бігейвіористського підходу, але з деякими застереженнями, адже цей підхід до певної міри абсолютизує психологічні мотиви поведінки, водночас у геоетнополітичному аналізі доцільною є оцінка насамперед соціальних чинників політичної активності населення.

Аналізуючи основні парадигми, що склалися в політичній географії, і враховуючи структурні особливості територіально-політичної

¹ *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. К., 1994. С. 21.

² *Фащевский Н. И., Палий Т. М., Немченко М. П., Старостенко А. Г.* Территориальная организация жизнедеятельности населения. К., 1992

системи держави, визначимо послідовність застосування методологічних підходів аналізу територіально-етнополітичної системи України у вигляді блок-схеми (див. рис. 2.1), яка відображає в загальних рисах послідовність чотирьох основних етапів дослідження із зазначенням пріоритетності методологічних принципів і методів на кожному з них. Усі етапи пронизує перехресний аналіз, з одного боку, впливу етногеографічних структур на територіальну організацію політичної сфери і, з другого боку, у зворотному напрямі – впливу територіально-політичних структур на етногеографічну ситуацію і етногеографічні процеси.

Отже, на першому етапі ми окреслюємо і конкретизуємо понятійно-термінологічний апарат дослідження етнополітичної сфери (насамперед у контексті уникнення двозначного трактування понять і термінів), розкриваємо концептуальні засади та загальні моделі взаємопов'язаного

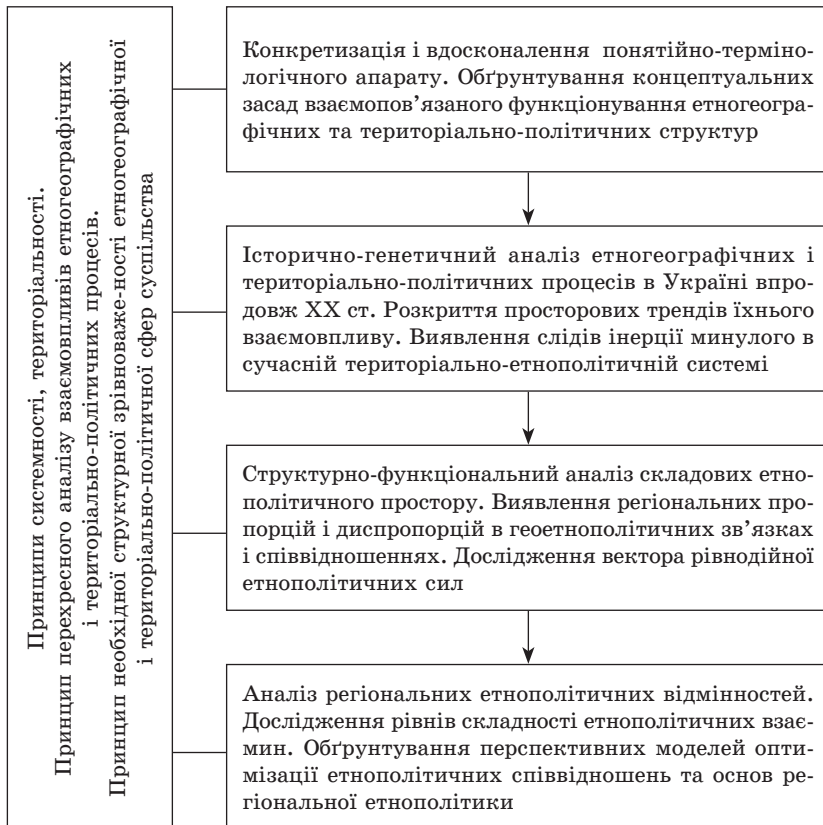

Рис. 2.1. Блок-схема методологічних підходів до аналізу територіально-політичної системи держави

функціонування етногеографічних та територіально-політичних структур. Зокрема, обґрунтовуємо об'єктивність політизації етнонаціональних взаємин, закономірність наближення структури територіально-політичного простору до етногеографічних структур, принципову відмінність перебігу геоетнополітичних процесів у різних регіонах світу з огляду на відмінності історично-генетичних передумов. На основі моделювання типів територіальної організації етнонаціональної сфери здійснюємо типологію держав світу за етнонаціональним складом населення та особливостями територіально-етнополітичної системи. Розроблення таких моделей дає змогу окреслити у загальних рисах координати окремих держав, у т. ч. й України, у глобальних геоетнополітичних процесах. Ураховуючи доцільність (і водночас неможливість у повному обсязі) приведення у відповідність територіально-політичних та етногеографічних структур, пропонуються варіанти оптимізації етнополітичних систем з метою забезпечення їхнього зрівноваженого функціонування. На цьому етапі дослідження пріоритетним є загальнонауковий дедукційний підхід, логічні прийоми (аналіз, синтез) та літературно-порівняльний метод.

Основне завдання другого етапу – визначити, з одного боку, вплив етногеографічного чинника у формуванні державності, державної території, кордонів та адміністративно-територіального устрою України та, з іншого боку – навпаки, простежити роль державно-територіального чинника у етнODEMOГРАФІЧНИХ змінах. Саме взаємопов'язаний історично-генетичний аналіз, який є необхідним насамперед з огляду на інерційність територіальної організації етнополітичної сфери, дає підстави для виділення загальних тенденцій (закономірностей) розвитку впродовж ХХ ст. етногеографічних і територіально-політичних процесів, виявлення слідів інерції минулого в сучасній територіально-етнополітичній системі. Вибір такого часового проміжку зумовлений тим, що геоетнополітичні процеси ХХ ст. головно визначили передумови сучасної етнополітичної ситуації в Україні, а їхні наслідки помітно впливають і на сучасні взаємини. Основні методи, що використовуються на цьому етапі, – метод періодизації, історико-географічних зрізів, синхронного і діахронного аналізу¹. Із статистичних методів важливе значення має аналіз рядів динаміки, зокрема, щодо динаміки людності етнонаціональних спільнот чи груп.

В основі третього етапу – структурно-функціональний аналіз, поперше, етнонаціонального простору сучасної України, включаючи територіальну організацію етнонаціональних спільнот і груп та, по-друге, відображення етногеографічних особливостей у політичній системі.

¹ Див. Жекулін В. С. Историческая география: предмет и методы. Л., 1982

Причому, засадничим є дослідження територіальної організації етнонаціональної сфери, що передбачає ідентифікацію і кількісне оцінення співвідношень між основними суб'єктами етнологічних взаємин, у т. ч. крізь призму політичних функцій, процесів і тенденцій; аналіз кризових явищ і соціально-культурних проблем життєдіяльності етнонаціональних спільнот та груп; особливостей їхнього розміщення. І якщо в політології і етнології для вивчення етнополітичних проблем переважно використовують дані про загальні кількісні співвідношення між суб'єктами етнонаціональних взаємин, які розкривають компонентну етнонаціональну структуру суспільства, то *в етнополітико-географічному аналізі акцент робиться на співвідношеннях етнонаціональних ареалів*, що відображає територіальну етнонаціональну структуру суспільства. Компонентно-територіальний аналіз етнонаціональної структури суспільства поєднується з дослідженням регіональних відмінностей соціального складу етнонаціональних спільнот, насамперед в розрізі структури сільського (переважно автохтонного) і міського населення, склад якого істотно залежить від тенденцій міграцій.

Структура та проблеми функціонування територіальної етнополітичної системи України аналізуються через 1) дослідження геоетнополітичних пропорцій і диспропорцій у функціонуванні державних інститутів (державна територія і кордони, столиця, центральні і територіальні органи державної влади) і 2) тенденцій політичної активності етнонаціональних спільнот, передусім в аспекті зіставлення доцентрових та відцентрових орієнтацій, встановлення територіальних зв'язків між різними явищами політичного та етнокультурного життя. Вивчення політичної активності великих регіонально-політичних груп стає можливим завдяки аналізу регіонально-ментальних відмінностей у суспільстві, що є особливо актуальним для України з її помітною регіонально-ментальною диференціацією. Цей аналіз передбачає оцінювання політичних настроїв, поглядів і мотивів поведінки населення різних регіонів і потребує використання матеріалів соціологічних опитувань та анкетувань. Кількісне оцінення параметрів етнополітичної системи передбачає застосування картографічного методу і методу районування, низки статистичних (табличного, графічного, індексів, середніх величин, рядів динаміки) та математичних методів. Загалом дослідження етнополітичного простору держави в рамках структурно-функціонального підходу підпорядковується стратегічній меті – з'ясувати вектор рівнодійної етнополітичних сил, виявити регіональні етнополітичні суперечності, попередити можливі конфлікти.

На четвертому етапі обґрунтовуються засади регіональної етнополітики, інформаційною основою яких є етнологічне районування,

що, як *особливий вид просторової типології і метод географічного пізнання*, є однією з ключових проблем будь-яких географічних досліджень країни. Регіональна етнополітика ґрунтується на таких засадах: а) сучасна територіальна етнополітична структура (Україна – національна держава, у територіальній організації влади якої є одна автономія) відповідає загалом етногеографічній структурі; б) для зміцнення територіальної цілісності України необхідним є формування дворівневої моделі української політичної нації, консолідацію якої забезпечує не лише спільне громадянство, реалізація права на етнокультурну автономію, але й інтеграція в українську культуру; в) систему регіональних поєднань зміцнює регіонально зрівноважена національна ідея. За регіональними етнополітичними відмінностями здійснюється оцінювання складності етнополітичних взаємин (на підставі етнонаціональної мозаїчності населення, особливостей його розселення, соціально-культурного становища та вектора геополітичних орієнтацій етнічних груп та ін.), обґрунтовуються перспективні моделі гармонізації етнополітичних взаємин.

2.2.2. Джерела, методика і загальнонаукові методи геоетнополітичних досліджень

Відбір методичних прийомів, розроблення методики геоетнополітичного аналізу та його ефективність безпосередньо залежать від джерельної основи дослідження. Оскільки етнополітичні проблеми торкаються багатьох явищ суспільного життя, то це зумовлює, з одного боку, широкий спектр емпіричних джерел етнополітичного аналізу (державно-правові акти; міжнародно-правові документи; офіційна державна статистика; матеріали соціологічних опитувань та анкетувань; картографічні і довідкові матеріали та ін.), однак, з другого боку, джерельна основа етнополітичної географії України ще доволі вузька і мало впорядкована, адже насамперед недосконалою залишається етнонаціональна статистика, недостатньо, особливо на внутрішньо-регіональному рівні, об'єктивних соціологічних опитувань, а наявні часто ідеологічно заангажовані, мало сучасних етнокартографічних матеріалів, що загалом актуалізує необхідність розроблення нових статистичних форм, створення інститутів соціального моніторингу та геоінформаційних систем.

Аналіз етногеографічної ситуації, який, як уже зазначалося, забезпечує основну інформацію щодо параметрів та умов життєдіяльності етнонаціональних спільнот і груп, передусім здійснюється за переписами населення. Але як у відборі етностатистичних джерел щодо аналізу

історичних передумов, так і щодо вивчення сучасних взаємин, є низка труднощів, зумовлених перебуванням сучасних українських регіонів у минулому у складі різних держав, що у різні часи і за дещо іншою методикою проводили переписи населення. У зв'язку з цим виникає проблема їхньої несинхронності та незіставності. Помітною є й цільова політично-ідеологічна заангажованість переписів, більшість яких була зорієнтована на те, аби применшити частку етнічних українців. З огляду на це, з одного боку працювати з цими переписами необхідно (точніше, нема альтернативи), але, з другого – доцільним є і внесення певних поправок, урахуваючи, наприклад, факт безпідставного віднесення до поляків у міжвоєнний період латинників чи такого соціального прошарку, як т. зв. “ходачкова шляхта” (у карпатських районах), українське походження якої аргументовано довів Ю. Т. Гошко¹. Це частково стосується і австроугорських переписів ХХ ст. (1900 і 1910 років), і російського перепису 1897 року, і польських міжвоєнних переписів (1921 і 1931 років), і чехословацького та румунського переписів 1930 року. Так само, як і усіх радянських переписів, серед яких найбільш об'єктивний характер мав перепис 1926 року. Окрім того, опубліковані результати післявоєнних радянських переписів мали переважно загальнооглядовий характер, адже подавалися лише в розрізі великих регіонів, що створює додаткові труднощі пошуку первинних матеріалів.

Для оцінення етнополітичних співвідношень необхідним є аналіз етнонаціональної структури органів державної влади і місцевого самоврядування. Однак в останні роки офіційно вже не фіксується етнічний склад органів державної влади, але наводяться як частково слушні, так і не зовсім обґрунтовані аргументи (побоювання загострення надмірної уваги до етнонаціональних взаємин, орієнтації на громадянську консолідацію населення). Такий підхід не дає змоги повною мірою оцінити етнополітичну ситуацію в аспекті зрівноваженості, що є помітним негативним моментом. Тому здійснити повномасштабний аналіз етнонаціональної структури на різних рівнях державної влади і місцевого самоврядування зараз практично неможливо. І лише вибірково можна виявити деякі істотні співвідношення на основі довідкової інформації, зокрема, серії довідників “Хто є хто...”. Так само *відчутними є труднощі в оціненні етноконфесійних процесів з огляду на повну відсутність статистики віруючих, адже статистика релігійних громад не відображає реальних співвідношень.*

¹ Гошко Ю. Т. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.: заселення, міграції, побут. К., 1976

Попри методологічну цілісність геоетнополітичного дослідження держави, необхідність урахування таких чинників, як плюралізм підходів і парадигм, *предметна різnorodність самої етнополітичної сфери, яка включає і державні інститути, і територію, і населення, зумовлює відмінності використання на різних етапах різних методик і методів.* Спираючись на розроблену модель (рис. 2.1) геоетнополітичного дослідження держави, можна виділити такі *основні складові методики на різних етапах геоетнополітичного аналізу: а) методика аналізу територіальної організації етнонаціональної сфери, включаючи і проблеми етногеографічного районування; б) методика аналізу історичних геоетнополітичних процесів; в) методика дослідження етнонаціональної структури і проблем функціонування державних інститутів; г) методика дослідження геоетнополітичної активності населення; ґ) методика оцінення регіональних проблем і перспектив етнополітичної стабільності.*

Спектр методів, які використовуються в усіх методиках геоетнополітичного аналізу, є широким, але з урахуванням досвіду суспільної географії перевага була надана статистично-математичним методам та картографічному методу.

Отже, *методика аналізу територіальної організації етнонаціональної сфери* передбачає:

1. Кількісний аналіз демографічних співвідношень в етнонаціональній структурі держави за допомогою статистичних методів. Ідентифікацію суб'єктів етногеографічних взаємин з врахуванням їхньої демографічної ваги;
2. Аналіз етнонаціональної мозаїчності держави та регіонів за допомогою відповідних показників. Їхня ідентифікація за етнонаціональним складом (моноетнічні, переважно моноетнічні, двоетнічні, поліетнічні, етнічно змішані) та оцінення ступеня поліареальності;
3. Аналіз географії окремих етнонаціональних спільнот та груп, її значущості у суспільно-географічних та, зокрема, політико-географічних взаєминах з використанням методу типологізації за демографічним потенціалом, особливостями заселення, мовно-культурними ознаками, ступенем асиміляції, характером розселення. Виявлення за допомогою методів кореляції взаємозалежностей параметрів територіальної організації етнонаціональних спільнот і груп.
4. Етногеографічне районування держави.

Методична проблема узагальненого оцінення компонентної і територіальної етнонаціональної структури населення держави в етногеографії

розв'язується за допомогою інтегральних показників, зокрема, індекса етнічної мозаїчності Б. Еккеля¹ та індекса етнічної диверсифікації Е. Пясецького². Кожен з цих показників має як свої переваги, так і недоліки. Так, індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля є більш ефективним в аналізі поліетнічних регіонів, тобто структур населення зі значними частками етнонаціональних спільнот чи груп. Значення показника може коливатися від 0 до 1. Найвищі значення індекс Б. Еккеля має тоді, коли населення держави формується багатьма етнонаціональними спільнотами, частки яких у складі населення є приблизно однаковими і відносно незначними, що відображає його поліетнічність. Якщо ж населення держави формується двома етнічними спільнотами, з приблизно рівними частками, індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля дорівнюватиме 0,5, якщо трьома – 0,7. В геоетнополітичному дослідженні, на наш погляд, достатньо ефективним може бути дещо видозмінене використання цього показника, зокрема, внаслідок заміни часток населення етнонаціональних спільнот і груп частками території, де вони становлять абсолютну чи відносну більшість, що показуватиме ступінь поліареальності, чи частками громад різних релігій і конфесій, що відображатиме ступінь релігійно-конфесійної мозаїчності.

Важливим методом синтетичного відображення територіальної диференціації етнонаціональної сфери держави є етногеографічне районування, в основі якого виділення в межах державної території значних за розмірами частин з характерними рисами поширення етнонаціональних спільнот і груп. Етногеографічне районування можна розглядати і як метод ідентифікації великих адміністративних районів за приналежністю до таких основних типів територіальної організації етнонаціональної сфери, як етнічні території, ареали компактного розселення малих корінних народів, етнічно-змішані ареали колонізаційного (переселенського) типу.

Дослідження історичних геоетнополітичних процесів передбачає таку послідовність методичних прийомів:

1. Виділення методом періодизації основних етапів історичних геоетногеографічних змін. Аналіз за допомогою порівняльного та статистичних методів геоетногеографічної ситуації на історичних зрізах та виявлення тенденцій основних змін.
2. Дослідження ролі етногеографічного чинника у формуванні державності, державної території, у встановленні державних

¹ *Эккель Б. М.* Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей // Советская этнография. № 2, 1976.

² *Kosinski Leszek.* Obraz demograficzny Europy. Warszawa, 1966. S. 147

кордонів та у територіальній організації державної влади шляхом їхнього зіставлення з елементами територіальної структури етнонаціональної сфери (етнічні території, межі та ін.).

3. Дослідження ролі політичного чинника в етногеографічних процесах шляхом порівняльного аналізу рядів динаміки етнонаціональних спільнот і груп, а також етнолінгвістичних груп.
4. Виявлення причинно-наслідкових зв'язків релігійно-конфесійних та геоетнополітичних процесів.
5. Оцінення рівня інерції історичних геоетнополітичних процесів у сучасній територіальній етнополітичній системі держави.

Кожне із виділених завдань у методиці історико-географічного дослідження геополітичних змін потребує детальнішого акцентування уваги на окремих методичних прийомах і проблемах. Зокрема, виявлення ролі етногеографічного чинника у формуванні території держави, здійснене на основі використання історичних політико-правових документів, літературних та картографічних джерел, передбачає такі дослідження:

- а) за яких обставин (об'єктивних і суб'єктивних) формувалася державна територія і за яким принципом (етнополітичне самовизначення на етнонаціональній території, самовизначення з урахуванням території і кордонів колишніх держав чи інших чинників (економічного, географічного та ін.);
- б) який характер мало формування території і кордонів (договірний, односторонньо нав'язаний та ін.);
- в) наскільки були враховані особливості територіальної організації етнонаціональної сфери у формуванні адміністративно-територіального устрою (адміністративних меж, центрів та ін.).

Для України особливо політично-значущим і водночас методично складним є пізнання сутності мовно-географічних процесів, ураховуючи специфіку її геополітичного становища, яке передбачає передовсім регіональний аналіз динаміки питомої ваги населення, що вважає рідною українську, російську та інші мови в розрізі сільського та міського населення та її зіставлення з динамікою етнонаціонального складу населення загалом. З огляду на значний розмах асиміляційних процесів, актуальними є і порівняльні дослідження динаміки частки російськомовного населення в структурі української етнічної нації та етнічних меншин, з часткою україномовного населення в структурі російської етнічної меншини та інших етнічних меншин. Аналіз мовно-географічних процесів включає також зіставлення часток представників великих мовних сімей і груп на різних часових проміжках, що дасть змогу розкрити певні загальнокультурні та загальнополітичні тенденції.

Методика дослідження геоетнополітичних аспектів територіального політико-адміністративного устрою передбачає: 1) вивчення ролі етногеографічного чинника у структурі та особливостях функціонування державної території і кордонів; 2) аналіз етнонаціональних співвідношень у структурі вищих і регіональних органів державної влади та місцевого самоврядування. Через різну предметну сутність цих об'єктів, різними є й методи їхнього аналізу. Зокрема, геоетнополітичне дослідження державної території передбачає дослідження традиційними економіко-географічними методами розмірів і конфігурації державної території, її соціально-територіальної освоєності, але у порівнянні з розмірами і конфігурацією етнонаціональних ареалів. Предметом етнополітичного аналізу державних кордонів є: а) протяжність кордону із сусідніми державами, його відповідність етногеографічним межам; б) особливості розміщення лінії кордону щодо розселення етнонаціональних спільнот і груп; в) конкретизація методом ретроспективного аналізу історично-генетичного типів різних ділянок кордону та визначення їхнього впливу на сучасні внутрішньоетнічні і міжетнічні контакти; г) геополітичні проблеми становлення та функціонування кордону (договірні-правова база, прикордонні суперечності, небезпека появи прикордонних конфліктів, проблеми і перспективи зрівноваження функцій кордону).

Дослідження геоетнополітичних аспектів територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування здійснюється у такій послідовності: а) вивчення конституційних засад, які окреслюють тип етнополітичної системи держави, включаючи аналіз геоетнополітичних підстав федералізму; б) аналіз геоетнополітичних засад функціонування столиці, включаючи вивчення етнополітичного положення столиці, етнонаціонального складу її населення, культурного потенціалу і культурних тенденцій у середовищі міста; в) дослідження геоетнополітичних проблем функціонування вищих і регіональних органів державної влади через вивчення представництва етнонаціональних спільнот і груп, його зіставлення у загальних рисах з етнонаціональним складом населення (держави чи регіону); г) зіставлення ієрархії та територіальної структури адміністративного устрою (центрів, меж) з загальнодержавними геокультурними тенденціями і з розміщенням етнокультурних центрів.

Аналіз географічних аспектів політичної активності етнічних спільнот і груп передбачає вивчення, у т. ч. й картографічне відображення, діяльності громадських товариств етнонаціональних меншин (кількість, відповідність етногеографії, геополітичні орієнтації), а також дослідження геоетнополітичних аспектів діяльності політичних партій (етнонаціональний тип, етнополітичні позиції, сфера і вектори територіального

впливу), регіональних особливостей участі представників етнонаціональних спільнот і груп у виборах, які найбільш рельєфно відображають проблеми та перспективи етнополітичної активності населення.

Послідовність аналізу регіональних проблем і перспектив етнополітичної стабільності включає насамперед інтегральну оцінку складності етнополітичних взаємин на основі рейтингового аналізу етнонаціональної мозаїчності, компактності розселення етнонаціональних меншин, рівня міжетнічної компліментарності та асиміляції етнічних українців, ступеня забезпеченості етнонаціональних меншин соціально-культурною інфраструктурою. Складність етнополітичних взаємин за наявності деяких несприятливих обставин (негативні риси геоетнополітичного положення, діяльність деструктивних політичних сил) може стати передумовою ймовірності появи етнополітичних конфліктів. Водночас однією з передумов гармонізації геоетнополітичних взаємин є інтегральне оцінювання суперечностей етнополітичного розвитку (міжрегіональних та внутрішньорегіональних), яка проводиться на основі аналізу соціально-культурного становища та геополітичних орієнтацій етнонаціональних спільнот і груп. Ураховуючи те, що *не може бути оптимальною і стабільною етнополітична система, у якій державоформуюча нація переживає кризовий стан, а у соціально-культурному аспекті знаходиться у дискримінаційному становищі, центральне місце у цьому розділі геоетнополітичного дослідження відводиться проблемі модернізації української етнічної нації*.

Основним інструментом усунення суперечностей етнополітичного розвитку є здійснення ефективної геоетнополітики. В умовах сучасної України особливо актуальними напрямками державної геоетнополітики мають стати цілеспрямоване здійснення заходів у напрямку формування української політичної нації та поглиблення культурної ідентичності України.

2.2.3. Картографічний метод у геоетнополітичних дослідженнях

Комплексно відтворити у територіальному розрізі всі складові геоетнополітичної ситуації (географічне розміщення та історично-політичні передумови, ареали розселення етнічних спільнот та груп, складність етнічної структури сільського і міського населення, вектор політичної активності етнонаціональних рухів у зіставленні з географією державних кордонів, адміністративних меж, автономних утворень) дає змогу картографічний метод. Картографування геоетнополітичних процесів має синтетичний характер, поєднуючи елементи *етнічного* та *політи-*

ко-географічного картографування. У свою чергу етнічна картографія включає як картографічне відображення розміщення етнонаціональних спільнот і груп, так і розміщення окремих елементів матеріальної і духовної культури, притаманних складовим етносу (етнографічна картографія).

Картографічний метод є продуктивним як при аналізі етнополітичних процесів на глобальному і континентальному рівнях, так і на рівні міжнародних регіонів і окремих держав, розкриваючи їхній сучасний стан, структуру та динаміку. В усіх випадках *картографічне висвітлення етнополітичної проблематики включає: 1) підготовку й аналіз етнічних карт, які відображають особливості розселення і територіальні співвідношення етнонаціональних спільнот і груп; 2) картографічне зображення історично-етнополітичних передумов; 3) підготовку карт, які розкривають типи та структуру етнополітичних систем держав світу, характеризують різні аспекти політичної активності етнонаціональних спільнот, відображаючи і поширення етноконфліктів.*

Засадниче значення у геоетнополітичному аналізі, насамперед на перших етапах, має етнічна картографія, що на території України має давні традиції, значні здобутки та методичні наробки, здійснені як українськими вченими (Я. Головацький, Г. Величко, Д. Багалій, С. Томашівський, С. Рудницький), так і науковцями інших країн (П. Шафарик, А Ріттіх, Т. Флоринський, Л. Берг, Є. Карський, Л. Нідерле, К. Черніг та ін.). Наукова значимість їхніх картографічних праць полягає у визначенні меж і загальних контурів етнічних територій. Однак до 30-х років ХХ ст. етнічна картографія залишалась тематично обмеженою. Розширення її тематичного і методичного спектра безпосередньо пов'язане з науковою діяльністю В. Кубійовича. Його картографічна спадщина досить різноманітна: фундаментальні атласні видання, настінні карти, картосхеми у літературно-довідкових джерелах. Вузловими етногеографічними проблемами, що знайшли картографічне відображення в працях В. Кубійовича, є: 1) розміщення, конфігурація та межі української етнічної території; 2) щільність розселення та відносна частка українців у межах української етнічної території, її зміни протягом окремих періодів історії; 3) міграційні процеси, розселення українців поза межами української етнічної території; 4) ареали поширення етнічних меншин в Україні, їхня динаміка.

Особливе місце в картографічній спадщині В. Кубійовича має “Атлас України й сумежних країв”, що вийшов під його загальною редакцією, але із залученням фахівців різного профілю, у 1937 р. Атлас мав на меті “огорнути оком ціле нашої національної території і в легко доступний спосіб, з допомогою мап і діаграм, пізнати найважливіші явища

нашого життя в їх географічному розміщенні”¹. У структурі атласу, попри його комплексний характер, помітно переважає суспільно-географічна інформація (понад 160 карт і картосхем із близько 180). Етно-географічна ситуація зафіксована на 10 картах і картосхемах (чотири з них виконані у співавторстві з М. Кулицьким). Дві карти відображають етнічну структуру населення загалом, інші – географію українців в Україні та поза межами української етнічної території.

Етнічна структура населення України зображена як способом ареалів, так і крапковим способом із зазначенням етнічного складу населення великих міст, що створює цілісний образ територіальної організації етнонаціональної сфери і виявляє суттєві відмінності в етнонаціональному складі міського і сільського населення. Передусім методологічно новаторським є картографічне подання розміщення етнічних українців. Це стосується і об’єктивного проведення етнічної межі, і використання таких показників, як кількість українців у відсотках до всієї людуності, густина українців, “відносні надвишки і недобори українців”, і висвітлення міграційних процесів та розселення українців поза українською етнічною територією. Такий підхід дав змогу охарактеризувати різні просторові аспекти життєдіяльності української нації, виявити райони послаблення українського етнонаціонального потенціалу. В українській етнічній картографії це поки що єдиний приклад такого всебічного аналізу. В атласі вперше й у всій повноті висвітлено також територіальні аспекти еміграції українців (кількість мігрантів, райони еміграції, розселення в нових умовах), що була зумовлена, як відомо, соціально-політичними чинниками, показано масштабність і водночас трагізм цього явища.

Вагомим здобутком української етнічної картографії стала розроблена В. Кубійовичем карта “Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939” (опублікована у 1953 р., у 1983 р. перевидана з доповненнями), що детально, з точністю до 5%, відображає етнічний склад населення всіх поселень Галичини в межах української етнічної території напередодні Другої світової війни². Джерельну основу карти становлять не лише офіційні статистичні матеріали, які (відповідно до державної політики) перебільшували частку польського елемента, а безпосередньо зібрані і належним чином опрацьовані під керівництвом автора дані. Задля більшої об’єктивності у відображенні складних етнонаціональних взаємин В. Кубійович виділяє в українському етносі таку

¹ Атлас України й сумежних країв / За заг. ред. В. Кубійовича. Львів, 1937. С. 5.

² Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. Весбаден, 1983

мовноетнічну групу, як українці з польською розмовною мовою, а в польському – таку особливу соціальну групу, як польські колоністи з 1920 до 1938 років. В окрему категорію, яка була носієм змішаної (української чи польської) етнічності, виділено латинників, яких польські офіційні кола однозначно трактували як поляків. Така методологія дала змогу не тільки зафіксувати стан тогочасних етнонаціональних відносин, але й розкрити тенденції багатьох етногеографічних процесів. Зокрема, карта виявляє основні напрями польської колонізації, передусім по лінії Перемишль – Мостиська – Городок – Львів – Золочів – Тернопіль. Помітна висока концентрація латинників на Тернопіллі, де вони стали субстратом штучної прискореної полонізації, пояснює різке зростання частки поляків у цьому регіоні у міжвоєнний період. Картографічне зображення концентрації сіл, більшість населення яких становили українці з польською розмовною мовою, в районі Ярослава, Лежайська, Ряшева, безпосередньо засвідчує територіальні обсяги асиміляції українців.

В етнічній картографії найбільшою складністю, на цьому свого часу наголошував відомий етнодемограф С. Брук¹, є картографування етногеографічних процесів. З огляду на це, важливо зупинитися на тих працях В. Кубійовича, які безпосередньо присвячені динаміці етногеографічних змін. Зокрема, особливої уваги заслуговує спроба картографічно відобразити етапи формування та зміни конфігурації української етнічної території впродовж історичного часу. Цей картографічний матеріал В. Кубійович у рукописному вигляді підготував ще на початку Другої світової війни. І лише у 1993 р., вже після смерті автора, він був опублікований².

Спираючись на праці І. Крип'якевича, В. Кубійович на семи картосхемах показав розміщення української етнічної території в періоди етапних політичних змін (1200, 1400, 1550, 1640, 1770, 1850, 1910 роки). На кожній з цих карт, окрім контурів тогочасної етнічної території, бачимо також етнічні межі попереднього періоду та етнічні межі на початку ХХ ст. Такий підхід, попри високий ступінь генералізації і деяку спрощеність, усе ж дає можливість шляхом порівняння з'ясувати напрями зміщення української етнічної території. Відчутною є загальна тенденція її звуження із заходу на схід під асиміляційним тиском західних сусідніх народів, та політично зумовлена мінливість центрально-східної частини, поступове її розширення з ХVIII ст. в

¹ Проблемы этнической географии и картографии. М., 1978.

² *Kubiyowytsch W.* Historischer atlas der Ukraine. Ein deutsches Dokument aus dem Jahr 1941. Munich; Paris, 1993

південно-східному напрямку внаслідок освоєння незаселених причорноморських степів.

Заслужують на окрему увагу і дві картосхеми, поміщені в “Енциклопедії українознавства”, що відображають зміну відносної частки українців протягом окремих історичних періодів. Перша з них¹ розкриває етнотериторіальні зміни протягом 1897–1931 рр., друга – протягом 1927–1958 рр.². Вони наочно ілюструють політичну зумовленість зміни частки українців в окремих регіонах. Зокрема, за період з 1897 по 1931 роки показано зменшення частки українців на більшій частині етнічно українських земель, які були в складі Польщі, особливо глибоке на Холмщині, в районі Львова і Тернополя (внаслідок прискореної асиміляції латинників), збільшення частки українців на більшій частині території тодішньої УРСР (за винятком Донецького регіону), особливо помітне в Причорномор’ї. Упродовж 1927–1958 рр. стали характерними вже інші етногеографічні тенденції, в основі яких політичні зміни воєнного і післявоєнного періоду та особливості етнодемографічної політики тодішнього СРСР: зростання частки українців в Західній Україні та поступове їхнє зменшення в центрально-східному регіоні.

В умовах УРСР етнічна картографія мала у 20-х роках деяке прикладне значення, зокрема, через створення адміністративно-територіальних одиниць етнонаціональних меншин. Це стосується насамперед підготовки “Етнографічної мапи Української Соціалістичної Радянської Республіки”³, виданої у 1925 році (авт. – І. Мальований). Виходу карти у світ передувала велика робота з формування переліку населених пунктів, у яких переважали етнонаціональні меншини. Попри своє беззаперечно важливе пізнавальне значення, карта мала і методичні прорахунки, які, наприклад, відобразились у перебільшенні площ зосередження етнонаціональних меншин.

У післявоєнний період основним здобутком етнічної картографії в УРСР став вихід у світ етнічної карти В. Наулка⁴, яка не лише відтворила основні параметри етнонаціонального складу населення в межах УРСР, але відзначалась новизною постановки низки питань. Це стосується, зокрема, методики картографування. Враховуючи особливості міського і сільського розселення, складність зображення етнічнозмішаних ареалів, автор використав два основні методи – метод етнічних

¹ Енциклопедія українознавства. Загальна частина: В 3 т. Перевидання в Україні. К., 1994. С. 162.

² Енциклопедія українознавства. Словникова частина: Т. 5. Львів, 1995. С. 1738.

³ Етнографічна мапа Української Соціалістичної Радянської республіки. Харків, 1925.

⁴ Див. Наулко В. І. Географічне розміщення народів в УРСР. К., 1966

територій для зображення ареалів компактного розселення етнічних спільнот і груп, етнічнозмішаних ареалів (тут застосовувався спосіб штрихування) та спосіб картодіаграми для зображення етнічної структури міського населення. Таке поєднання мало значний позитивний ефект і дало змогу об'єктивно і всебічно відтворити етногеографічну ситуацію в Україні за переписом 1959 року. Хоча, насамперед з огляду на ідеологічно-політичні особливості тодішнього режиму, для карти В. Наулка характерними є і незначні недоліки. Так, прагнення показати якомога більше скупчень представників етнонаціональних меншин призвело до деякого розширення контурів етнічнозмішаних територій та збільшення їхньої кількості, що загалом гіперболізує етнічну мозаїчність деяких районів.

Що ж стосується картографування етнополітико-географічної ситуації, то воно ще не має сформованих традицій, не є тематично різноманітним, а являє собою лише поодинокі картосхеми. Знову ж таки до власне етнополітичного картографування можна віднести картосхеми в історичних атласах України (за ред. І. Теслі, П. Магочі) й у працях В. Кубійовича (зіставлення державних кордонів різних українських державних утворень з етнічними межами, нових адміністративних центрів з попередніми, адміністративних меж з етнічними).

Отже, на сьогодні можна констатувати, що перший блок картографічного аналізу етногеополітичних процесів, тобто відображення етногеографічної ситуації, досить добре методологічно розроблений. В цьому контексті на *глобальному, континентальному чи субконтинентальному рівнях* не втрачає свого засадничого значення “Атлас народів мира”¹, зокрема, “Етнолінгвістична карта світу”, в якій показано розміщення і лінгвістичну класифікацію етнічних спільнот з одночасним нанесенням кордонів держав. Розширити і доповнити блок етнічних карт доцільно тематичними етнічними картами, що відображають інші аспекти розміщення етнічних спільнот і груп, у т. ч. етноконфесійних (щільність заселення, особливості розселення, ступінь поліетнічності), а також типологію держав за етнонаціональним складом населення.

Оскільки етногеополітичні проблеми часто бувають зумовлені інерційною дією минулих історичних періодів, то завжди актуальною складовою етногеополітичного картографування буде *підготовка історичних етнополітичних карт*, тобто картографування етапів формування етнополітичних систем держав і регіонів світу, що даватиме змогу виявити передумови та тенденції історично-політичного розвитку. Прикладом регіонального історично-етнополітичного картографування

¹ Атлас народів мира / Под ред. С. И. Брука и Р. С. Аненченко. М., 1964

на міжнародно-регіональному рівні є атлас Ж. Космали, який відображає процеси формування територій і кордонів держав Середньої Європи протягом ХХ ст. з урахуванням етногеографічного чинника¹. В Україні історична етнічна й етнополітична картографія за останній період також збагатилась новими наробками. Це стосується передусім шкільних історичних атласів, виданих за ред. Ю. Лози.

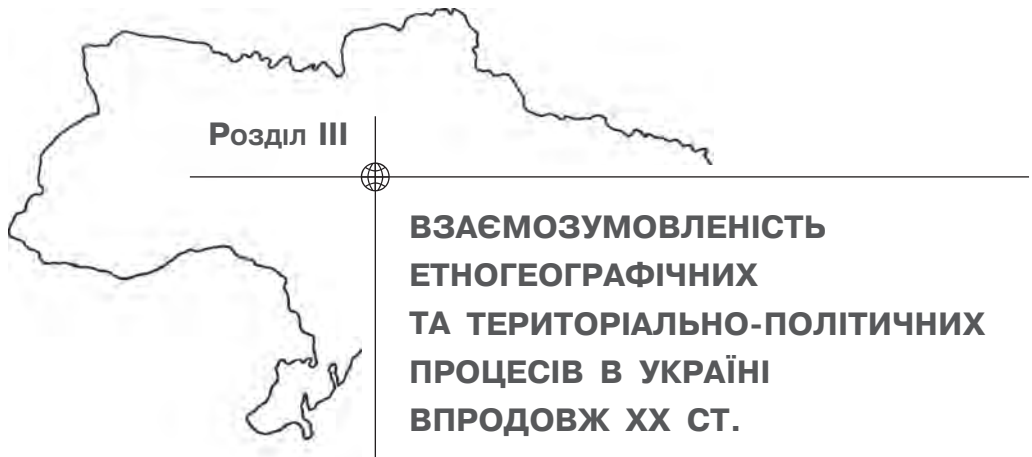
Помітною водночас є недостатність картографічних матеріалів, які характеризують сучасні етнополітичні взаємини. В цьому контексті відмінності *етнополітичних* систем держав світу можуть ілюструвати, наприклад, картосхеми, що відображають різні типи територіальної етнополітичної організації держав, географію етнополітичної боротьби, фіксуючи кількість територіальних етноконфліктів у різних регіонах та їхню хронологію.

Як уже зазначалося, картографічний метод має свої особливості на глобальному і континентальному рівнях. На рівні міжнародного регіону, особливо регіону геоетнополітичного напруження, предметом етнополітичного картографування є серія карт, у яких відображено: а) ареали поширення етнічних спільнот, етноконтактних зон, етноконфесійних груп; б) складність етнічної структури політико-адміністративних регіонів, зокрема прикордонних; в) територіальну організацію етнополітичних сил; г) поширення районів етнополітичної напруженості; г) прогнозні варіанти розвитку етнополітичної ситуації.

Різномічним і за змістом, і за призначенням може бути застосування картографічного методу і на внутрішньодержавному рівні, включаючи картографічне відображення історичних етнополітичних підстав державності, її сусідського етнополітичного розміщення, географії політичних партій і виборів, а, з огляду на етнополітичні аспекти міжрелігійних взаємин, – і територіальну організацію релігійної сфери.

Насамкінець слід зазначити, що всебічне картографічне відображення етнополітичних процесів не лише розкриває глибинні суспільно-географічні зв'язки і співвідношення в сучасному світі, але й може виконувати просвітницьку та гуманітарну функції, розширюючи обрії розуміння етнонаціональної сфери.

¹ Kosmala G. Zmiany granic politycznych w Europie Srodkowej w okresie ostatnich stulat. Wroclaw, 1993

3.1. РОЛЬ ЕТНОГЕОГРАФІЧНОГО ЧИННИКА У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

3.1.1. Етнополітична географія українських земель на початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. завершилось формування української етнічної території як ареалу суцільного розселення українців, середовища його життєдіяльності. Причому, впродовж двох попередніх століть розширення етнічної території відбувалося природним шляхом освоєння незаселених територій (головно у південному і східному напрямках), звуження – значною мірою під впливом суб’єктивного соціально-державного втручання у демогеографічні взаємини (переважно на західному пограниччі)¹.

Отже, на початок ХХ ст. українська етнічна територія охоплювала великі простори: від Сяну до Передкавказзя, і від Полісся до Гірського Криму, займаючи значну площу Полісся, Лісостепу і Степу і обмежуючись з півдня Чорним і Азовським морями. Її розміри становили близько 747 тис. км², а з урахуванням змішаних регіонів – понад 900 тис. км². Питання конфігурації, розмірів і меж української етнічної території добре висвітлено в етногеографічній літературі. Зокрема, об’єктивність переважаючого розселення українців засвідчено всіма основними етно-

¹ Див. *Кубійович В.* Історичний атлас України. Мюнхен–Париж, 1993 (нім. мовою). С. 17

графічними картами того періоду, укладеними вченими різних країн (Л. Берга, Е. Карського, О. Ріттixa, С. Томашівського, Т. Флоринського, К. Черніга, пізніше, І. Зілінського та ін.¹) на основі переписів населення, що проводились в Австро-Угорщині у 1900 і 1910 роках, і в Росії – у 1897 р., а також польових досліджень мовних особливостей (П. Чубинського, Д. Багалія). Визначення суцільного українського етнічного ареалу здійснювалось переважно на основі мажоритарного принципу, тобто виділялись території, насамперед у сільській місцевості, на яких українці становили в нові і новітні часи абсолютну (понад 50%) або відносну більшість (менше 50%, але більше ніж частка інших етносів). За часом освоєння українська етнічна територія включала як давньоосвоєний ареал, прабатьківщину етносу (Полісся, західний Лісостеп, центральне Подніпров'я), так і новоосвоєні землі Причорномор'я і Приазов'я, котрі, проте, в ранньоісторичні часи так чи інакше були пов'язані з життєдіяльністю українського етносу.

Загальна кількість етнічних українців в межах української етнічної території становила понад 25 млн осіб, а за розрахунками С. Чорного, у тій частині, що обмежена сучасними кордонами України, – 20 млн 750 тис. осіб (72,0% усього населення). Основними етнічними меншинами були євреї (9,0%), росіяни (8,8%), поляки (4,4%), німці (2,1%), молдавани і румуни (1%), татари (0,8%)². Як бачимо, жодна з етнічних меншин не досягала 10% і не мала істотної кількісної переваги, що свідчить про порівняно невисокий ступінь концентрованого розподілу у середовищі етнічно неукраїнського населення за окремими групами.

На початку ХХ ст. з поступовим утвердженням етнонаціонального принципу у державотворенні українська етнічна територія несла функції не лише ареалу розселення і життєдіяльності народу, але й уже виступала просторовою ареною українських політичних вимог, географічним потенціалом української державності. Але політико-географічні передумови для реалізації геоетнополітичного потенціалу були несприятливими: Україна, будучи самотньою країною із окремою унікальною історією, не лише не володіла територіально-політичною суб'єктивністю (залишки української автономії у вигляді Гетьманщини

¹ *Зілінський І.* Карта українських говорів. Варшава, 1933; *Карский Е. Т.* Этнографическая карта белорусского племени. Петроград, 1917; Этнографическая карта европейской России / Сост. А. Риттих. СПб, 1875; Этнографическая карта западного славянства и Западной Руси / Сост. по новейшим данным проф. Т. Д. Флоринским. К., 1911. Этнографическая карта сельского населения Бессарабии / Сост. Л. Г. Берг. Одесса, 1920; *Czoernig K.* Ethnographische Karte der Oesterreichen Monarchie. Wien, 1855.

² *Чорний С.* Національний склад населення України в ХХ ст. К., 2001. С. 48

були ліквідовані у Росії ще в кінці XVIII ст.), але й не мала цілісності у межах однієї держави, адже починаючи з кінця XVIII ст. до початку XX ст., українські землі були поділені між двома імперіями – Австрійською (з 1867 р. Австро-Угорською) і Російською.

Історичні галицькі землі і частина Волині увійшли до Австрійської імперії після т. зв. поділу Польщі у кінці XVIII ст. і утворили окремий “коронний край” з титулом королівства Галичини і Володимирії. Австрійський уряд приєднав до Галичини й частину польських етнічних земель з центром у Кракові. Невідповідність адміністративної Галичини історичній, а також етнічній українській території стала причиною умовного поділу краю на західну (польську) та східну (українську) Галичину. Невиправданим було й поширення таких назв, адже, з одного боку, історична Галичина була лише українським культурно-політичним краєм, з яким приєднані польські землі ніколи не становили жодної культурно-політичної цілісності, а тому й поширювати на них назву “Галичина” не було підстав. Територія провінції неодноразово змінювалася (з 1787 до 1849 р. до її складу на правах окремого округу входила Буковина, з 1795 до 1809 р. – Холмщина), стабілізувавшись лише після 1849 року, коли Буковина стала окремим коронним краєм. Водночас закарпатська частина етнічноукраїнських земель не творила окремої провінції, а була включена безпосередньо до угорських адміністративних одиниць (комітатів).

Українська етнічна територія у складі Австро-Угорської монархії охоплювала близько 75,5 тис. км². Тут на початку XX ст. проживало понад 5 млн осіб, у т. ч. 3,3 млн українців, що становило лише близько 64% усього населення. Таке кількісне співвідношення між автохтонним українським населенням та іншими етнічними групами стало наслідком потужного колонізаційного іноетнічного натиску впродовж середніх віків та нових часів в умовах бездержавності та несприятливого соціально-економічного становища українського народу. Особливо це було відчутно серед міського населення, де українці, за підрахунками О. С. Мазурка, становили лише 27,85%¹. Із західноукраїнських регіонів найміцнішими були позиції українства у східній Галичині. Найвищою була концентрація українського населення у прикарпатських і карпатських повітах (Старосамбірському, Турківському, Жидачівському, Долинському, Калуському, Богородчанському, Надвірнянському, Тлумацькому, Косівському, Печеніжинському, Снятинському, Городенківському), куди через менш сприятливі умови не так інтенсивно

¹ Мазурок О. С. Города западноукраинских земель эпохи империализма. Львов, 1990

спрямовувалась польська колонізація. У крайовому центрі, м. Львові, яке було у провінції єдиним справді великим на той час містом (понад 170 тис. осіб), українці за переписом 1900 року становили лише близько 20%. В інших більших містах, людністю понад 20 тис. осіб (Дрогобич, Коломия, Перемишль, Станіслав, Ярослав), частка українців була трохи вищою – від 20 до 23%, у Тернополі – 30% і лише у Самборі – менше 20%. Водночас в окремих малих містах, розміщених у місцевостях з високою часткою автохтонного українського населення, зокрема, в Галичі, Городенці, Делятині, Жидачеві, Любачеві, Великих Мостах, Миколаєві, Печеніжині, Тисмениці, Яворові українці становили більшість.

Досить значним було зосередження у східній Галичині польської людності (понад 20% усього населення). Найбільшу частку поляки становили у Львові (49,4%) та у підльвівських околицях (близько 40%). Польські землевласники, контролюючи значну частку земельного фонду, усіяко заохочували переселення польських селян, особливо у прилеглих до корінних польських земель повітах з більш родючими ґрунтами (Мостиський, Самбірський, Рудківський, Кам'янка-Струмилівський) та у східній частині галицького Поділля, хоча тут за конфесійною ознакою до поляків офіційно зараховували й латинників (україномовне населення римо-католицької конфесії).

У майже двох третинах міських поселень більшість населення становили євреї – друга за людністю етнічна меншина у Галичині (13,1% усього населення). З більших міст порівняно високою була концентрація євреїв (понад 40%) у Дрогобичі, Станіславі, Коломиї, Тернополі.

Низка чинників (історичні традиції, більш сприятливі політичні умови, демогеографічні переваги, перехід на національно-патріотичні позиції греко-католицької інтелігенції та ін.) зумовила перенесення в Галичину основного осередку українського культурно-політичного руху. Досить широка мережа просвітницьких, громадсько-політичних, культурних та наукових інституцій, охоплюючи своїм впливом майже все українське населення, створювала цілісне національне середовище його життєдіяльності, сприяла зростанню етнонаціональної самосвідомості, здійснюючи помітний вплив й на інші регіони.

Провінція Буковина мала переважно двоетнічний українсько-румунський характер, але із значною часткою євреїв та німців. Українська етнічна територія поширювалася насамперед на північну частину, т. зв. Північну Буковину, хоча, з огляду на дифузний характер українсько-румунської етнічної межі, окремі українські поселення заходили у південну частину, а румунські – у північну. З огляду на особливості етнорелігійних взаємин (більшість румунів і українців були православ-

ними), в межах Буковини, на відміну від Галичини, етнопонаціональну структуру населення могли розкрити лише дані австрійських переписів за ознакою рідної мови. Так, матеріали перепису 1900 року засвідчують, що українці становили більшість у Вашківському, Вижницькому, Заставнівському, Кіцманському та Чернівецькому повітах. Ареали української етнічної території включали й менші частини Сторожинецького, Серетського, Радовецького і Кімполунзького повітів. У населенні крайового центру, м. Чернівці, українці хоча і були у меншості (близько 20%), але кількісно переважали румунський елемент, що було одним з чинників досить помітного українського культурно-політичного піднесення в Буковині впродовж другої половини ХХ ст.

Українська етнічна межа в межах Закарпаття проходила трохи на південний захід від лінії Сигіт – Севлюш – Мукачеве – Ужгород, а далі – на північний захід – попри Снину до Бардієва, а звідти на захід до витоків Попраду. В межах ареалу переважаючого розселення українців на початку ХХ ст. проживало близько 600 тис. усього населення, з них – понад 360 тис. українців (60%). Значними були частки інших етнічних груп: угорців (близько 20%), євреїв (майже 15%). Хоча в багатьох міських поселеннях, насамперед гірських, українці становили абсолютну чи відносну більшість (Великий Березний, Великий Бичків, Перечин, Рахів, Свалява, Тересьва, Хуст, Ясіня), прошарок української інтелігенції був порівняно невеликим (головно духовенство, значною мірою асимільоване (мадяризоване)). Після культурно-політичного піднесення під час революційних подій 1848–1849 років цей історичний регіон переживав глибокий соціально-економічний занепад і культурний застій, зазнаючи через москвофільські орієнтації революційного часу різних утисків з боку угорських шовіністичних кіл. Серед інтелігенції мало вираженими були орієнтації на інтеграцію з іншими українськими регіонами та досить популярними стали москвофільські настрої.

Через перенаселеність сільської місцевості (у Передкарпатті густота сільського населення доходила до 150 осіб на один км²), малоземельність і водночас недостатній рівень промислового розвитку на українських землях у складі Австро-Угорської монархії у кінці ХІХ ст. розпочалася масова еміграція українського населення на захід, насамперед в Сполучені Штати Америки, Канаду, Бразилію та Аргентину. За даними В. Кубійовича, у період з 1890 по 1913 роки із західноукраїнських регіонів емігрувало загалом 700–800 тис. людей¹, істотно послаблюючи український демогеографічний потенціал.

¹ *Кубійович В.* Переселення на Західній Україні до 1938 року // *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевид. в Україні. К., 1994. С. 149*

Більшість інших українських земель (670 тис. км²) входила до складу Російської імперії. Упродовж понад 140 років західний державний кордон Росії з Австрійською (Австро-Угорською монархією) проходив р. Збруч. Із середини ХІХ ст. в Російській імперії стабілізувався адміністративний поділ на губернії й області на вищому рівні та “уїзди” і волості – на середньому. Українські етнічні землі в складі Російської імперії на початку ХХ ст. входили до складу семи губерній: Київської, Харківської, Подільської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської (цілком українські), і частково, оскільки межі російських губерній не відповідали етнічним межах, ще до семи губерній (Люблінської, Сідлецької, Гродненської, Кубанської, Мінської) і прирівняних до них областей (Бессарабської і Війська Донського).

Загальна кількість українців за переписом 1897 року, що проживали у межах Російської імперії, за підрахунками А. Ярошевича¹, становила 22 млн 175 тис. (17,6% від усього населення імперії), і це було лише у 2,5 раза менше, ніж т. зв. великоросів (55,5 млн осіб), які навіть за офіційними перебільшеними даними не були абсолютною більшістю у державі (лише 44%). Очевидно, що з огляду на низьку самосвідомість українського населення віддалених територій, а також методологічні недоліки перепису (українці під назвою “малороси” розглядались лише як одна з трьох гілок (великороси, малороси, білоруси) єдиного “русского” народу), перепис зафіксував дещо меншу кількість українців. На цьому наголошував і А. Ярошевич, зазначаючи, що перепис не міг розв’язати “делікатне питання про рідну мову, яке вимагало, з одного боку, свідомого національного самовизначення і з другого – певної поваги до цього самовизначення”, тоді як державне середовище “культувало ідеї національного нівелювання”².

Компактно в межах української етнічної території в Російській імперії проживало понад 20 млн українців, а за сучасними приблизними обрахунками С. Чорного, на території, обмеженій кордонами сучасної України, – 17373525 українців (73,0% від усього населення)³. Разом з тим навіть у межах суцільного ареалу розселення, географія українців мала істотні відмінності як щодо інших етнічних груп, так і щодо густоти населення. В цьому аспекті насамперед виділялися давньоосвоєні регіони, істричне ядро розселення, і новоосвоєні землі, зокрема, Херсонська, Таврійська губернії (див. дод. А). Отже, най-

¹ Ярошевич А. Малоросы по переписи 1897 г. Оттиск журнала “Киевская сторона”. К., 1905.

² Там само. С. 1.

³ Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. К., 2001. С. 36

більшою була частка етнічноукраїнського населення у лівобережних Полтавській (93,0%) та Чернігівській (91,7%) губерніях (без історичної Стародубщини, яка внаслідок напливу російського і білоруського населення, а також асиміляції та еміграції українців поступово почала втрачати етнічноукраїнський характер). Досить високою у лівобережній частині України була концентрація українців у Харківській губернії (80,62% від усього населення). З огляду на особливості заселення та географічне положення, частка росіян становила тут 17,7%. В правобережних давньоосвоєних регіонах з високою густотою населення (на Поліссі від 50 до 75 осіб на 1 км², а у Лісостепу – і до 100 осіб на 1 км²) кількісне превалювання етнічних українців було дещо менше вираженим. Найвищою була питома вага українців у Подільській (81%) та Київській (79,2%) губерніях. Серед етнічних меншин у містах і містечках найбільш компактно були розселені євреї, але їхня частка у середньому не перевищувала 13%. Росіяни становили більшість лише у Києві (54,2%), а у повітах їхня частка максимально сягала до 5%. Порівняно нижчою була питома вага українців у Волинській області (70,1%) через більшу наявність у цьому регіоні єврейської (понад 13%), польської (понад 6%) та німецької меншин (понад 5%). Кількісно етнічно українське населення переважало й у південних та південно-східних губерніях (Катеринославській (68,9%), Херсонській (53,5%), Таврійській (60,6%, не включаючи Криму)¹, масове заселення яких розпочалося з кінця XVIII ст., але тут уже траплялися і значні ареали компактного розселення етнічних меншин. У межах Криму (адміністративно належав до Таврійської губернії) частка етнічних українців у середньому становила близько 12%, але у північно-західній частині півострова наявність українців, особливо у сільській місцевості, досягала 25%. Абсолютної більшості у Криму на початку XX ст. не мала жодна етнонаціональна спільнота. Відносно найвищими були частки кримських татар (35,6%) та росіян (33,1%). У межах Бессарабської області етнічні українці становили абсолютну більшість у Хотинському повіті, та відносно – у Аккерманському. Істотно послабили демографічний потенціал етнічно українського населення ініційовані російським урядом масові переселення селян (найбільше з Лівобережної України) за Урал². Упродовж 1897–1914 років туди переселилося понад 1,5 млн. осіб, тобто майже десята частина українського населення.

¹ Чорний С. Національний склад населення України в XX ст. К., 2001. С. 22–31.

² Див.: Макаруч С. А. Етнодемографічний розвиток України // Етнографія України. Львів, 1994. С. 91–95

Сам процес заселення українцями південних степів був спричинений природним прагненням переважно хліборобського народу до освоєння родючих земель і здійснювався часто навіть у супереч урядовій політиці заохочувальної інонаціональної колонізації Півдня. Водночас слід відзначити, що *значно розширюючи свій ареал на південь і схід, український етнос через існуючі соціально-політичні обставини не зміг етнокультурно освоїти міста як основні осередки соціально-політичного і культурного життя, чим істотно послаблював свій демогеографічний, а, значить, і державоформуючий потенціал. Як зазначає О. Нельга, це пов'язано не з якоюсь виключною селянськістю української нації, а з особливими несприятливими соціально-політичними умовами*¹. Адже, починаючи з XVII ст., політичними режимами тодішніх держав у міському середовищі були створені у всіх аспектах дискомфортні для української ідентичності умови.

Отже, у міському населенні Російської імперії (у кордонах сучасної України) українці становили меншість. За даними А. Ярошевича, у містах проживало 1 млн 211 тис., або 5,2%, усіх українців². Українське міське населення імперії становило лише 7% від загальної кількості міського населення імперії, що, порівняно з питомою вагою українців у всьому населенні, свідчить про те, що рівень урбанізації українців був одним з найнижчих. Але за різними історично-географічними регіонами ситуація помітно відрізнялася. Так, у межах Волинської губернії частка міського населення (не враховуючи населення містечок) серед етнічних українців мала лише 2,2% при середньому по губернії рівні урбанізації 7,8%. Тобто українці становили лише близько 20% від усього міського населення Волині. Переважно міськими жителями тут були євреї. У найбільших містах їхня частка коливалася від 45 до 60%, а питома вага українців – від 10 до 20% (див. дод. 1). Найбільш виражений український характер мало м. Кременець (понад 17 тис. мешканців, з них 47% українців (відносна більшість)). На Поділлі та Київщині і частка міських мешканців серед українського населення (3–5%), і частка українців серед усього міського населення були дещо вищими (28–33%). Але домінуючі позиції все ж утримували євреї. У Києві українці становили лише понад 22%.

Якісно іншою була етносоціальна структура населення на Лівобережжі, на території історичної Гетьманщини: у межах Чернігівської (без північних повітів) і Полтавської губерній серед міського населення

¹ Нельга О. В. Теорія етносу. К., 1997. С. 143.

² Ярошевич А. Малоросы по переписи 1897 г. Оттиск журнала "Киевская сторона". К., 1905

українці переважали інші етнічні групи (62,3% і 57,0% відповідно) і так само вищим був і їхній загальний рівень урбанізації – понад 6%. У таких містах, як Глухів, Конотоп, Ніжин, Полтава, Переяслав, Прилуки, Ромни, українці мали абсолютну більшість, у Чернігові – лише відносно. Ще вищим був рівень урбанізації українців у Харківській губернії – близько 10%. Але вже у міському населенні загалом частка українців була дещо нижчою, ніж в історичній Гетьманщині, – 54%. Зниження у середньому питомої ваги українців у міському середовищі зумовлювали насамперед два міста (Харків і Чугуїв), де переважали росіяни (понад 63% у Харкові та 86% у Чугуєві). Разом з тим, у таких більших містах, як Суми, Охтирка, Білопілля, українці становили понад 70% населення.

У межах більш промислово розвинутої Катеринославської губернії розрив між загальним рівнем урбанізації (11,4%, не враховуючи людинність великих робітничих промислових поселень) та часткою міських українців (4,5%) був ще більшим. Українське населення становило лише 27% від усієї міської людинності, засвідчуючи важливу роль інонаціональної колонізації міських поселень у процесі освоєння та промислового розвитку. Серед більших міст регіону за етнонаціональним складом населення спостерігалась помітна диференціація. Найменшою була наявність українців у Катеринославі, Маріуполі, Луганську, Павлограді, найбільшою (понад 40%) – в Олександрівську, Бахмуті, Новомосковську, Слово'яносербську.

А оскільки українське населення не визначало культурного обличчя міст, то в ході урбанізації процес етнонаціональної модернізації українського населення відбувався дуже повільно або й зовсім не спостерігався. Ті українські соціальні прошарки, що потрапляли в міське середовище, намагаючись насамперед адаптуватися до домінуючої культурної традиції, щоб здобути якесь становище, досить швидко асимілювали. В свою чергу, відсутність концентрації людинності в містах як комунікаційних вузлах послаблювала соціальні зв'язки, пригальмовуючи процеси консолідації української нації, і зіграла згодом негативну роль в українській революції 1917–1920 років.

Недоліки територіальної структури української етнонаціональної спільноти на початку ХХ ст. ускладнювались і неповнотою її соціальної структури. Так, за всеросійським переписом 1897 року серед україномовного населення Волинської губернії селяни становили 92,5%, міщани – 6,2%, духовні особи – 0,36%, дворяни – 0,52% і купці лише 0,12%¹.

¹ Первая всеобщая перепись населения 1897 года. Волынская губерния. Спб., 1904. С. 12

Дещо ліпше виглядала соціальна структура українського населення на Лівобережжі. Водночас на півдні знову більш помітно проявлялися її негативні риси. *Таке спрощення соціально-територіальної структури українського етносу, яке в своїй основі мало історично-політичні причини, свідчило про певну кризу української етнонаціональної ідентичності на початку ХХ ст., знижуючи її державоформуючий потенціал та обмежуючи нові політичні перспективи.*

Особливостями розселення українців у складі Російської імперії значною мірою визначалася й географія українського соціально-культурного і політичного життя. В цьому контексті виділявся основний, найбільш цілісний, соціально-культурний район з більш оптимальними демографічними співвідношеннями, пропорційним розміщенням соціально-культурних центрів та осередків, що охоплював на правобережжі Єлсаветградщину, Канівщину, Київ, а на лівобережжі – центральну та південну Чернігівщину та Полтавщину. Поза цим суцільним районом важливими осередками українського культурно-політичного піднесення були на сході Харків, а на півдні – Одеса.

Процес консолідації українського народу в складі обох імперій, кристалізації його національної самосвідомості відбувався повільно через відсутність територіально-політичної й економіко-географічної цілісності (а на той час це було особливо важливим, адже формувалися національні ринки, транспортні системи, нова економічна еліта). Ідею такої цілісності підтримували лише невеликі, але досить впливові кола творчої та наукової інтелігенції. Істотно зміцнили єдність українського руху політичні партії та загальносуспільні науково-культурні структури. За наявності в українського населення всіх історичних регіонів сильного *відчуття етнічної самобутності, відокремленості від сусідніх народів* дальший розвиток *почуття національної самосвідомості* відбувався дуже повільно, особливо це стосується південних губерній і північних повітів Волинської, Мінської і Чернігівської губерній у Російській імперії та Закарпатського регіону в Австро-Угорській монархії. Значною перешкодою у ході цього процесу було поширення різних самоназв (русини, малороси, українці та ін.). Тобто, якщо на Заході означення “руський” сприймалося як тотожне до “український”, то уже на Сході часто розглядалося, у т. ч. й в українській літературі, у розумінні “російський”, “великоросійський”. На негативних наслідках недостатнього поширення в українців єдиного етноніму вказував у свій час М. Шаповал¹. Істотно перешкоджав формуванню етнонаціональної свідомості українців в Російській імперії й релігійний чинник, тобто

¹ Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. Прага, 1935

позиція духовенства та керівництва російської православної церкви, які чи не найбільш уперто з усіх соціальних структур проповідували ідею єдиного російського народу та чинили опір поширенню української мови в обрядах, проповідях, шкільництві, літературі, науці.

Все ж, попри наявність деяких кризових моментів, зокрема, соціально-територіальних диспропорцій культурно-політичного розвитку та самосвідомості, є підстави вважати, що *український етнос на початку ХХ ст. уже мав усі риси нації* (усвідомлені і обґрунтовані державно-політичні вимоги, сформовані засади літературної мови, навіть попри збереження різних підходів до її дальшого розвитку, одну з найбагатших на той час слов'янських літератур, наявність загальноукраїнських політичних партій та інших суспільних інституцій).

3.1.2. Етногеографічні засади формування державності, державної території та кордонів України у часи української революції 1917–1920 рр. та у міжвоєнний період (1920–1939 рр.)

Перша світова війна прискорила політичні зміни в Центральній і Східній Європі. Складні державотворчі процеси охопили всю українську етнічну територію. 17 березня 1917 р. був сформований представницький орган українських політичних сил – Центральна Рада, універсалом якого від 23 червня 1917 р. проголошено організацію автономного ладу. Тимчасовий уряд погодився визнати автономний статус України у межах п'яти губерній: Волинської, Київської, Полтавської, Подільської і Чернігівської (без Мглинського, Стародубського, Суразького і Новозибківського повітів). Центральна Рада лише тимчасово погодилась визнавати територію України в таких межах. Населення інших українських земель, які знаходилися поза юрисдикцією Центральної Ради, через органи самоврядування масово виявляло бажання увійти до складу української автономії. Вже 13 листопада Центральна Рада вирішує поширити свою владу на інші українські землі: Холмщину, Катеринославщину, Херсонщину, частину Курської і Воронежської губерній. А 19 листопада 1917 р. III універсалом було проголошено утворення Української Народної Республіки як держави у федеративному зв'язку з Росією. Зазначалося, зокрема, що "...до території Української Народної Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення кордонів УНР як щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Воронежчини, так і суміжних губерній

і областей, де більшість населення українська, має бути встановлена за згодою організованої волі народів”¹. Як бачимо, у цьому політичному документі не були зроблені застереження щодо можливого включення до складу України етнічнозмішаних територій із значною часткою українського населення (Крим, Південна Бесарабія), що пізніше стало перешкодою у формуванні її державної території.

Міжнародні відносини і внутрішнє становище України штовхали Центральну Раду до дальших важливих політичних кроків: 22 січня 1918 р. IV Універсалом Центральної Ради було урочисто проголошено повну самостійність УНР, що започаткувало новий етап державно-політичного життя України. Делегація УНР на рівноправних засадах брала участь на переговорах, які проходили у Бресті, з країнами Четвірного союзу і Радянською Росією. У результаті політичного визнання всіма сторонами УНР і підписання мирного договору були визначені західні і південно-західні межі державної території України. Кордони УНР з Австро-Угорщиною проходили вздовж Збруча і старого російсько-австрійського кордону. А далі, на північ і схід, кордон УНР проходив по лінії Тарноград – Білгорай – Шебришин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки-Високо – Литовськ – Пружани – Вигоновське озеро². Ця лінія майже відповідала етнічній межі, лише в межах історичного Підляшшя до території УНР не було приєднано околиць міст Більськ та Дорогичин з переважаючим українським населенням. Австро-Угорщина, відхиливши пропозицію про приєднання до України Галичини, Буковини і Підкарпаття, все ж взяла зобов’язання виконати давню вимогу – створити з галицьких, буковинських і підкарпатських земель, населених здебільшого українцями, окремий коронний край. Проте під тиском польських політичних кіл австро-угорська делегація заявила про потребу створити додаткову комісію щодо польсько-українського розмежування у Холмщині і Підляшші.

У квітні 1918 року війська УНР увійшли у Крим, встановивши контроль над північною і центральною частинами півострова. Однак під тиском німецького командування Центральна Рада змушена була відмовитися від претензій на Кримський півострів.

У результаті перевороту 29 квітня було проголошено гетьманат П. Скоропадського. Грамота гетьмана проголошувала нову назву держави – Українська Держава. Визнаючи умови Брестського мирного договору, гетьман чітко ставив питання про організацію державної території згідно з етнічним розселенням українців. Дипломатичними зусиллями

¹ Дорошенко Д. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. С. 179–181.

² Там само. С. 223–224

до Української Держави було прилучено: Гомельський повіт Могилівської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії – до Чернігівщини, інші українські повіти Курської губернії (Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський), а також Валуйський повіт Воронежської губернії – до Харківської губернії України. Річицький, Пінський і Мозирський повіти Мінської губернії було об'єднано в окремих округ (староство) у складі Української Держави¹. Останніми були приєднані Холмщина, Підляшшя, Берестейщина, які склали одну губернію. Як видно з рис. 3.1, до складу Української Держави було включено і частину етнічних білоруських земель.

У вересні 1918 р. було укладено домовленості щодо входження Криму до складу Української Держави на правах автономії, проте через загострення внутрішньополітичної ситуації українська влада на півострові не утвердилася. Велися українсько-румунські переговори про долю етнічно-українських земель Бессарабії (Акерманщини і Хотинщини), які у кінці 1917 – на початку 1918 рр. незаконно окупувала Румунія (разом з усією Бессарабською областю). На користь Української Держави було розв'язано і територіальний спір з Донським урядом. Старий кордон між Донською областю та українськими губерніями був зміщений так, що до України відходив Маріуполь з околицями. Підтримуючи українські сили Кубані, гетьманський уряд проектував входження цієї етнічноукраїнської області до складу України на федеративних засадах.

Найскладнішим було територіальне розмежування з Радянською Росією. Українська делегація надавала пріоритет етнічному принципу, хоча і висунула максимальні вимоги. Посилаючись на авторитетні історичні та етнографічні дослідження, гетьманський уряд добивався проведення кордону, враховуючи лінію переважаючого розселення українців². Територія мала охоплювати не лише усі етнічно українські окраїнні землі, але й частину змішаних і навіть окремі російські ареали. Однак питання так і залишилось нерозв'язаним, оскільки у грудні 1918 р. гетьманський режим припинив існування, а влада перейшла до колективного виконавчого органу – Директорії.

Водночас процеси етнополітичного самовизначення охопили і західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини. Так, 1 листопада 1918 р. владу у Львові взяла Українська Національна Рада, яка 19 листопада 1918 р. прийняла “Тимчасовий основний закон про державну самостій-

¹ Дорошенко Д. Українська гетьманська держава. Ужгород, 1930. С. 168–169.

² Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994. С. 30

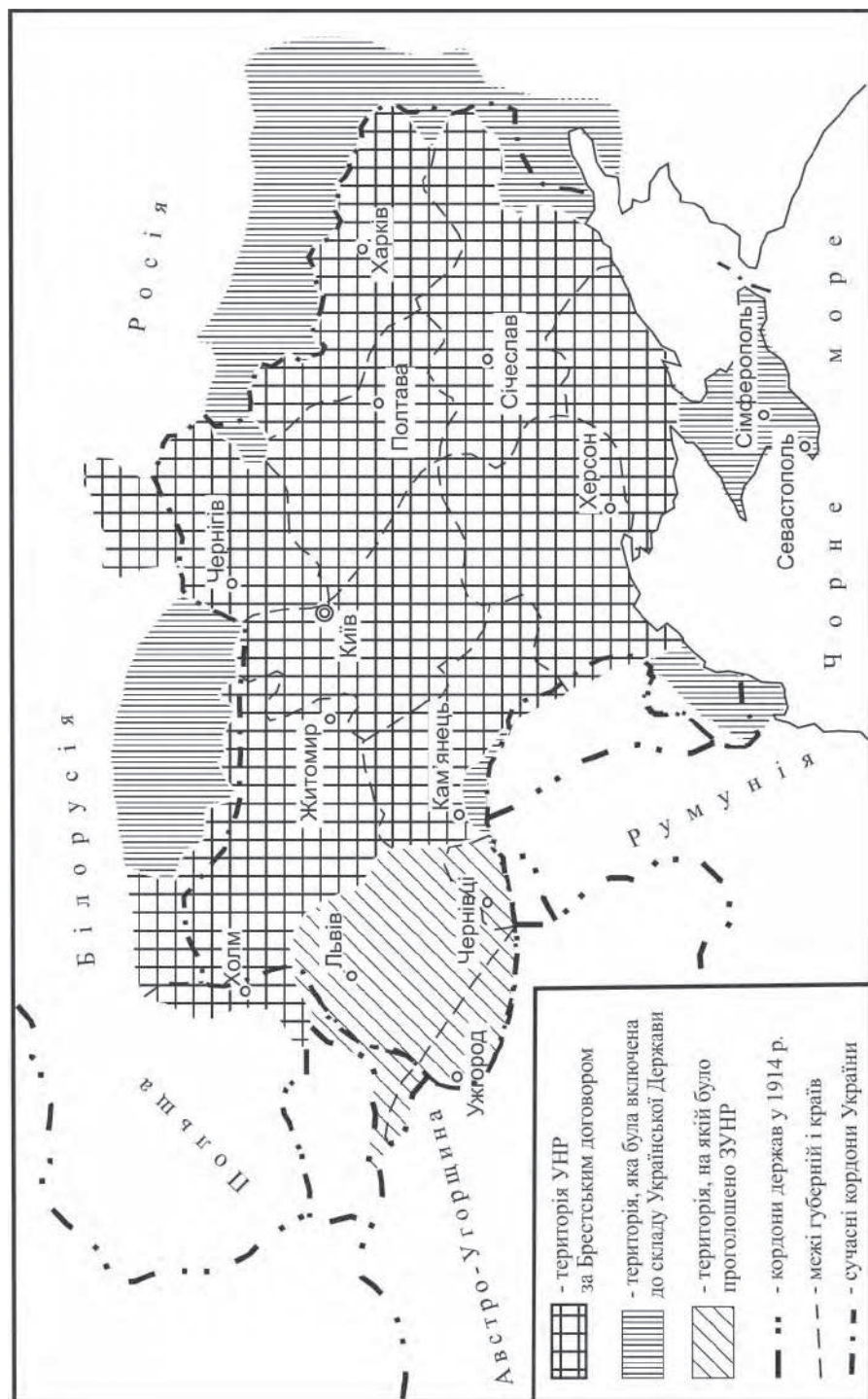

Рис. 3.1. Територія українських державних утворень у 1917–1920 роках

ність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії”¹. В артикулі 11 цього закону записано, що “...простір Західно-Української республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії, то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з Українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош”. В артикулі III зазначено, що “...отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку”. Отже, керівництво ЗУНР з самого початку ставило питання про створення української національної держави на основі етнічної території українців у західному регіоні. В межах Галичини і Буковини ЗУНР охоплювала 66 повітів колишньої Австро-Угорської монархії, загальна площа яких становила понад 70 тис. км². Про підтримку ухвал Національної Ради заявили народні віча в Чернівцях (03.11.1918 р.) і пізніше в Хусті (21.01.1919 р.). У резолюції Чернівецького віча зазначалось, що до ЗУНР належать “...місто Чернівці, відтак політичні повіти Заставна, Кіцмань, Вашківці та Вижниця повністю, а Чернівецький і Серетський повіти за винятком громад, вказаних із двох останніх переписів як переважно румунські, в кінці ті громади Сторожинецького, Радовецького і Кімполунського повітів, у котрих обі останні переписи виказують українську більшість”². Всенародний конгрес русинів-українців Закарпаття ухвалив “з’єдинити комітати Мармарош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна з Соборною Україною”³. Керівництво ЗУНР підтримало ідею єдиної української держави, що дало початок процесу возз’єднання ЗУНР і УНР і проголошення 22 січня 1919 р. соборної України. Проте восени 1918 р. Румунія окупувала Буковину, а Польща влітку 1919 р. – всю Галичину. Уряд ЗУНР емігрував, а наприкінці 1920 р. й керівництво УНР остаточно втратило контроль над своєю територією.

Державотворчі настрої поширились в 1918 р. й на українські етнічні землі на Кубані. Однак стихійне формування крайових державних структур було тут не стільки наслідком політизації української ідентичності, як виявом станового (козацького) патріотизму і розуміння своєї етносоціальної самобутності. Важливим моментом цього складного процесу стало утворення влітку 1917 р. Військової Ради, перетворення її в жовтні цього ж року в Крйову Раду, яка проголосила Кубань рес-

¹ Тимчасовий основний закон про державну самостійність Українських земель бувшої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою дня 13 листопада 1918 р. Тернопіль.

² Споконвічна українська земля: Зб. док. і матеріалів. Ужгород, 1990. С. 325–326.

³ *Стерчо П.* Карпато-Українська Держава. Документи. Львів, 1994. С. 224

публікою в складі Російської федерації. Хоча загальнокрайові станові орієнтації були визначальними, досить впливовими були і проукраїнські політичні угруповання. У період їхніх найбільших успіхів у Крайовій Раді було офіційно заявлено про вступ Кубані на федеративних засадах у склад Української Держави, але цей акт не був юридично оформлений. У 1920 р. кубанські крайові органи були ліквідовані.

Наприкінці 1918 р. з ініціативи більшовиків вийшов маніфест про встановлення влади Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України. Цей маніфест фактично не проголошував нової держави, але замість назви Українська Народна Республіка спеціальним декретом було введено назву Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Політичне керівництво УСРР переважно не сприймало ідей українського етнополітичного визволення, розглядаючи окремих статус України лише як вимушений політичний крок з огляду на популярність у народі державницьких настроїв. А тому в окресленні території УСРР більшовики недостатньо враховували етнонаціональний чинник. Це відобразилось у затвердженому у 1919 р. Договорі про кордони між УСРР, Литовсько-Білоруською республікою і РСФФР. З уваги на те, що при міждержавному розмежуванні за основу брали границі губерній царської Росії, то і нові кордони не відповідали етнічним. Розмежування здійснювалось за примітивним принципом: якщо в більшій частині губернії разом з губерньським центром переважають представники одного народу, то і вся губернія належить до відповідної республіки. Державний кордон з Російською республікою пройшов в основному по східній і північно-східній межах колишніх Таврійської, Катеринославської, Харківської губерній. Виняток було зроблено щодо Росії, на користь якої відійшли чотири повіти Чернігівської губернії: Суразький, Новозибківський, Білгородський і Грайворонський¹. Водночас етнічноукраїнські повіти Курської, Воронезької губерній та Облесті Війська Донського і Кубані опинилися поза межами УСРР.

Отже, реалізувати ідею створення єдиної української держави в межах етнічної території українським політичним силам не вдалося. В історичній літературі називають низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, які стали на перешкоді національно-державного самовизначення. Це насамперед складне зовнішньо-геополітичне положення, популярність лівацьких ідей серед широких верств населення, непідготовленість і помилки політичної еліти та ін. Негативну роль зіграла і вже згадувана об'єктивна перешкода – відсутність цілісного українського міського

¹ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994

середовища і відповідно недостатність організаційних культурно-політичних центрів, слабка втягнутість віддалених районів з низькою самосвідомістю населення у загальноукраїнські політичні процеси. Разом з тим, слід назвати і таку, чи не найважливішу обставину, як, з одного боку, *неприйняття української ідеї етнічними меншинами і активна їхня участь у реалізації інших геополітичних проектів (підтримка більшовицьких та російських імперських ідей) та, з другого боку, – неспроможність української еліти консолідувати все населення з метою створення української національної держави.* Хоча було й чимало зусиль і конструктивних етнополітичних кроків, зроблених і урядом УНР, і урядом ЗУНР¹, зокрема, прийнято закон про національно-персональну автономію, створено міністерства у справах національних меншин та ін., однак істотно змінити геополітичні орієнтації етнічних меншин не вдалося. Особливо багато залежало від позиції такої чисельної етнічної групи як євреї, з огляду насамперед на їхнє вагоме місце у міському середовищі. Як зазначає С. Гольдельман, “в ідеї українсько-єврейської співпраці коренилася добра нагода, яку історія мов би радила прийняти обом народам”, але “неначе мур, непрозора заслона відокремлювала два народи один від одного, хоч вони жили упродовж століть разом, терпіли під гнітом тяжкого царського режиму... Спільна недоля веліла їм з’єднатися для боротьби проти спільного ворога, а вони залишилися незмінно у своїй відчуженості”². Внаслідок цього геополітичний вибір, здійснений більшістю неукраїнського населення, спрямований на підтримку російської більшовицької імперії, а отже проти ідеї української національної держави, значною мірою змінив співвідношення військово-політичних сил не на користь Української Держави, що разом з неконсолідованістю українських політичних сил і зумовило негативні результати української революції.

Водночас українська революція мала й визначні позитивні етнополітичні наслідки (зростання самосвідомості українського народу, зміцнення політичних традицій боротьби за національну державу, утвердження ідеї соборності українських земель), започаткувавши розпад найбільшої у Європі Російської імперії.

Після фактичної поразки української національно-визвольної революції (1917–1920 рр.) у наступні два десятиліття українські етнічні

¹ Про етнополітику УНР і ЗУНР можна детальніше довідатись, зокрема, з таких видань: Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Відп. ред Ю. І. Римаренко. К., 1996; *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). Львів, 2001.

² *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія в Україні (1917–1920). Мюнхен-Париж-Єрусалим, 1967. С. 23

землі знову було поділено між чотирма державами. Галичина і Волинь (132 тис. км²) опинилися в складі Польщі, Закарпатська Україна (15 тис. км²) – приєднана до Чехословаччини, Буковина і Бессарабія (18 тис. км²) – у складі Румунії. Всі інші українські землі відійшли до СРСР. Лише на частині етнічної української території в складі СРСР існувала Українська Соціалістична Радянська Республіка (443 тис. км²), яка формально виступала як суверенне державне утворення, залишаючись фактично складовою трансформованою в СРСР Російської імперії (див. рис. 3.2).

Підписання з Польщею Ризького договору в жовтні 1920 р. стабілізувало західні кордони УСРР на лінії: р. Збруч – на захід від м. Ямпіль – на схід від м. Острог і далі по сучасній межі Рівненської, Житомирської областей. В 1923р. при ЦВК УСРР була створена адміністративно-територіальна комісія, яка одержала завдання переглянути кордони УСРР з РСФФР і БСРР. Результати дослідження комісії були відображені в українському проекті врегулювання державних кордонів УСРР, РСФФР і БСРР¹. Українська сторона заявила про своє право на етнічноукраїнські повіти Слобожанщини (див. табл. 3.1). Проект передбачав і обмін невеликими ділянками території з Білорусією. Остаточна ухвала ЦК ВКП(б), який зайняв проросійську позицію, фактично анулювала підсумки тристоронньої угоди. Україні було передано 11 волостей Путивльського повіту і тільки окремі волості і селища інших етнічноукраїнських повітів. У 1924 р. РРФСР звернулась із територіальними претензіями до УСРР на Шахтинський і Таганрозький округи Донецької губернії, незважаючи на те, що більшість населення, відповідно до перепису 1897 р. (71%), становили етнічні українці, посилаючись при цьому на економічну проблему виходу Росії до Азовського моря. Ці претензії були задоволені відповідно до ухвали Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р.

У 1924 р. союзний центр, який почав кампанію щодо повернення до свого складу земель колишньої царської Росії, створив у складі УСРР т. зв. Молдавську АСРР як плацдарм для інкорпорації колишньої Бессарабської області, хоча для проголошення автономії не існувало вагомих етнополітичних підстав, адже у виділеному регіоні молдавське населення становило меншість, а ареали його компактного розселення були зосереджені на порівняно невеликій території. Негативний характер акту посилюється тим, що нічим не обґрунтоване поширення молдавської, хоча й умовної, державності на частину українських етнічних

¹ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994. С. 128

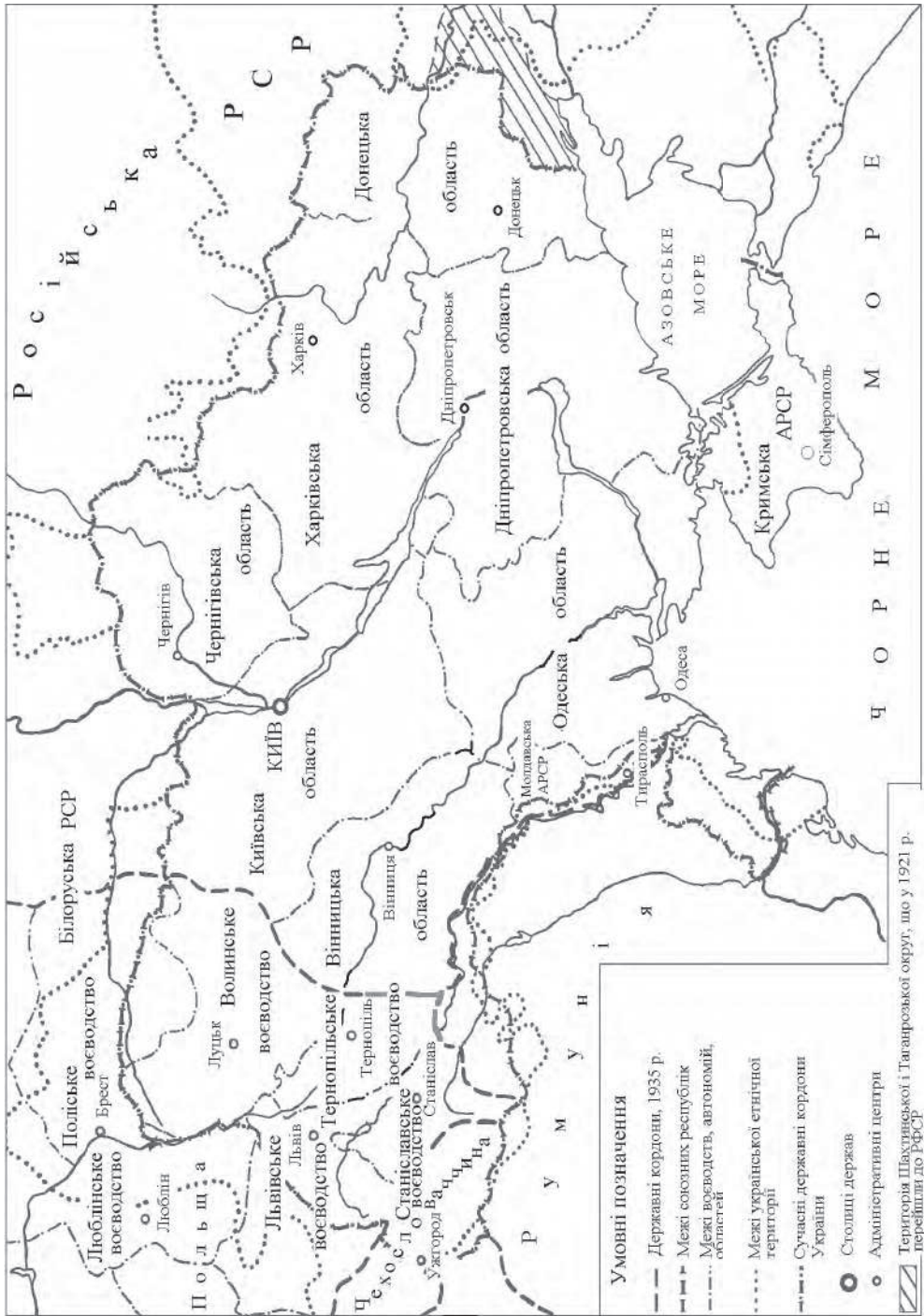

Рис. 3.2. Територіально-політичний поділ українських земель у 1935 р.

Таблиця 3.1

**Частка українців* серед населення повітів
колишньої Російської імперії, що не увійшли до складу УСРР****

Губернії	Повіти	Населення в тис. чол.	українці, %
Курська	Грайворонський	251,6	58
	Путивльський	218,7	52
	Новооскольський	208,1	51
	Суджанський	203,7	48
	Рильський	225,1	36
	Корочанський	225,4	34
	<i>Всього:</i>	1 332,6	–
Воронезька	Острогозький	398,8	90
	Богучарський	445,0	81
	Бірючейський	286,3	70
	Валуйський	273,0	51
	Павловський	233,7	42
	<i>Всього:</i>	1 636,8	–
Обл. Війська Донського	Таганрозький	636	61
	Перш. Донський	405,3	79
	Ростовський	559,9	31
	Друг. Донський		
	<i>Всього:</i>	1 964,6	–
Бессарабська	Хотинський	409,4	56
	Аккерманський	378,3	26
	<i>Всього:</i>	787,7	–
Гродненська	Кобринський	235,0	80
	Брестський	270,3	63
	Білостокський	259,2	39
	<i>Всього:</i>	764,5	–
Холмська	Грубешівський	170,5	60
	Томашівський	122,1	50
	Холмський	194,3	33
	Влодавський	120,8	56
	Більський	142,1	38
	Константинівський	92,0	30
	<i>Всього:</i>	841,8	–
	<i>Разом:</i>	7 328,0	–

* За винятком Мінської губернії та Північного Кавказу.

** Матеріали вселюдського перепису населення 1926 р. Х., 1927

земель створило певний політико-правовий прецедент, з урахуванням якого вже у роки Другої світової війни Румунія проектувала розширення своєї державної території шляхом окупації земель між Дністром і Західним Бугом.

Водночас статус і доля Галичини й Волині ще кілька років після їхньої окупації Польщею залишалися відкритим питанням на європейських конференціях та нарадах країн-переможців. Обговорюючи питання східних кордонів Польщі, в центрі якого була проблема українсько-польського розмежування, англійська сторона виступила з пропозицією провести кордон по лінії: Гродно–Ялівка–Немирів–Брест–Дорогужськ–Устилуг–Грубешів–Крилів–на захід від Рави-Руської–на схід від Перемишля до Карпат. Слушність такого розмежування, яке отримало назву лінії Керзона (за прізвищем міністра закордонних справ Великобританії) визнала Верховна Рада Антанти і в основному прийняла Польща. Лінія Керзона, частково враховуючи етнічний принцип, все ж була значним відступом від цього принципу на користь Польщі. Однак польська сторона в своїх експансіоністських планах не мала наміру зупинитися на лінії Керзона. Під тиском Польщі Рада представників від 29 вересня 1919 р. прийняла ухвалу, згідно з якою статус Галичини визначався спеціальним Статутом, який передбачав 10-річний термін польської окупації за наявності деяких ознак автономії (існування регіонального сейму і правління). Проте навіть такий варіант не влаштував польську сторону, і на її вимогу Статут Східної Галичини 21 листопада 1919 р. був замінений “Договором між союзними державами і Польщею про Східну Галичину”, що давало Польщі мандат на володіння Галичиною терміном на 25 років. А у 1923 р. Рада послів країн Антанти, всупереч попереднім своїм ухвалям, передала Польщі права на остаточну інкорпорацію Галичини, проігнорувавши право українського народу на самовизначення.

Складні і суперечливі етнополітичні зміни відбувалися й у закарпатській частині етнічноукраїнських земель. Спочатку після розпаду Австро-Угорської імперії більшу частину українського Закарпаття анексувала Угорщина. Частину Мармароцини захопила Румунія. Громадянська війна в Угорщині ще більше ускладнила закарпатські проблеми, у вирішення яких втрутились держави-переможці. Впливова українська еміграція закарпатського походження, враховуючи геополітичну ситуацію, насамперед настрої і побажання Антанти, вступила в переговори з Чехословащиною. Остаточне оформлення переходу Підкарпаття до складу Чехословацької держави відбулося в травні 1919 р. і було закріплене рішеннями Сен-Жерменського і Тріанонського договорів. Отже, етнічну територію українців Закарпаття територіально-політично поді-

лено на: західну (Пряшівщина, 22% території) – відійшла безпосередньо до Словаччини, центральну (Хустський, Берегівський і Ужгородський округи, 70% території) – під назвою Підкарпатська Русь отримала адміністративну автономію, і східну (Мармароський Сигіт з околицями, 8% території) – опинилася у складі Румунії.

Незважаючи на більші демократичні свободи, повноцінна автономія не була створена і на українських землях у складі Чехословаччини. Самоврядування Підкарпатської Русі (так офіційно до 1938 р. називалось Закарпаття) було обмеженим, окрім того угоду про розмежування між Підкарпатською Руссю і Словаччиною так і не було підписано, а попередній кордон, який залишився постійним, було проведено так, що значні ареали розселення українців були включені до Словаччини. Все ж необхідно підкреслити, що окремий статус Підкарпатської Русі став передумовою великої історичної події – проголошення у березні 1939 р. незалежної Карпатської України. Скликаний 15 березня 1939 р. сейм проголосив повну державну самостійність Карпатської України. Але наприкінці березня 1939 р. Карпатська Україна в результаті угорської агресії припинила своє існування.

Інші українські землі (Хотинський, Ізмаїльський і Аккерманський повіти колишньої Бессарабської губернії (11600 км²), Північну Буковину (5280 км²), українську Мармароцину (700 км²) в 1918–1919 рр. анексувала Румунія. Румунську окупацію цих територій не визнали ні уряди ЗУНР і УНР, ні уряд гетьмана П. Скоропадського, ні, пізніше, керівництво УСРР, свою незгоду з такою акцією висловили і країни-переможці. Встановивши окупаційний режим, Румунія ліквідувала всі українські соціально-культурні заклади (кафедри у Чернівецькому університеті, гімназії, школи)¹, фактично скасувала всі форми місцевого самоврядування в українських містах і селах, трактуючи українців, як “румунів, що втратили рідну мову”.

Отже, територіально-політичний поділ Центрально-Східної Європи міжвоєнного періоду став наслідком силових впливів різних держав всупереч етногеографічним засадам формування державності, ігноруючи цілісність та політичні інтереси України. Лише у формуванні території УРСР та деяких інших аспектах її політичного життя упродовж 20-х років національний принцип мав обмежене значення.

¹ Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. Прага, 1935

3.1.3. Формування державної території і кордонів України впродовж Другої світової війни та у післявоєнний період. Етногеографічні засади новітнього етапу українського державотворення

Напередодні Другої світової війни великі територіально-політичні зміни в Європі зумовили підписання таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад (пакт Молотова-Ріббентропа)¹, що стало ще одним прикладом експансіоністського переділу сфер впливу між великодержавами. Виконуючи умови угоди, Радянський Союз приєднав Західну Волинь і Галичину, посилаючись на необхідність забезпечення цілісності українських земель. Німеччина захопила польські землі, а також Лемківщину, Надсяння, Холмщину і Підляшшя. 28 вересня 1939 р. був підписаний новий “Договір про дружбу і кордон” між СРСР і Німеччиною, за яким визначено лінію нового кордону по Сяну і Бугу. Українські землі колишньої Польської держави у складі Німеччини (близько 16 тис. км² і 1,2 млн осіб) відійшли до генерал-губернаторства з центром у Кракові.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 27.11.1939 р. затверджено українсько-білоруський кордон, згідно з яким до Білорусії відходила частина української етнічної території (Берестейщина). Несправедливе стосовно українського населення встановлення кордонів було зумовлено прагненням всіляко обмежити територію впливу західноукраїнського підпілля з епіцентром у Галичині та бажанням розширити кордони Білоруської республіки як компенсацію за включення значних етнічнобілоруських просторів до складу Російської Федерації. Спрацювала також інерція історичних адміністративних меж, на яку посилювалася білоруська сторона. Як зазначає В. Леонюк, “...національній трагедії Полісся не завадили ні демонстрації мешканців Берестя, Кобрини, Пинська за возз’єднання з УРСР, ні поліська делегація до Львова на збори Західної України, куди поліщуків навіть на поріг не пустили”. Не могла нічого добитися й українська делегація у Москві. Тодішній партійний керівник Української РСР М. Хрущов також безрезультатно робив деякі спроби переконати Й. Сталіна включити Берестейщину до складу УРСР².

Як результат зовнішньополітичної діяльності Радянського Союзу, до СРСР у 1940 р. було приєднано Північну Буковину і Бессарабію. Отже, внаслідок територіально-політичних змін упродовж 1939–1940

¹ Таємний протокол до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року // УІЖ, 1989. № 9. С. 443.

² Леонюк В. Берестейський словник. Львів, 1996. С. 29

років відбулося об'єднання в складі УРСР значної частки західноукраїнських земель, що загалом, незважаючи на несприятливу тодішню радянську дійсність, відкрило деякі перспективи для національно-територіальної консолідації. Причому *основні політико-правові засади такого об'єднання визначалися не пактом Молотова-Ріббентропа, а етнополітичними правами українського народу та його самовизначенням ще в часи УНР-ЗУНР*. Водночас зі складу УРСР у 1940 р. вийшла Молдавська АРСР, яка, об'єднавшись з молдавськими землями Бессарабії, утворила союзну республіку. В результаті від УРСР було від'єднано Придністров'я і передано до складу МСРР.

Під час Другої світової війни, у період окупації території України військами фашистського блоку, українські етнічні землі були поділені Великонімецьчиною, Угорщиною і Румунією. У зону окупації Угорщини потрапило Закарпаття, Румунії – Буковина, Бессарабія і район між Дністром і Південним Бугом, на основі якого була створена окрема адміністративно-окупаційна одиниця – т. зв. Трансністрія. Інші українські землі контролювались нацистською Німеччиною, причому, Галичина (т. зв. дистрикт Галичина), була приєднана до генерал-губернаторства з центром у Кракові, а всі інші українські землі, що були окуповані, утворили рейхскомісаріат “Україна”. В окресленні контурів території цього адміністративно-окупаційного утворення кордон від 1939 року між УРСР і БРСР не брався до уваги. А тому історичні Берестейщина й Пинщина, з огляду на Берестейські домовленості 1918 року та орієнтуючись на відомі етнічні карти, були включені німецькою окупаційною владою разом із Волинню, Поділлям та Наддніпрянською Україною саме в рейхскомісаріат “Україна”, хоч якихось значних результатів для українського національного відродження це не принесло, оскільки окупаційна влада мала антинаціональний характер, завдаючи українському народу величезних людських та матеріальних втрат.

Під час завершальних операцій з розгрому нацистської Німеччини і її союзників знову постало питання про українсько-польське, українсько-чехословацьке і українсько-румунське повоєнне розмежування. І так само проблеми територіально-політичного переустрою Європи вирішувала група лідерів країн антигітлерівської коаліції, ігноруючи часто політичні інтереси народів і країн. У таких умовах український народ не міг постати як повноправний суб'єкт територіально-політичних взаємин.

Починаючи з Тегеранської конференції, при розгляді питання про майбутню територіально-політичну організацію Центрально-Східної Європи, найбільше дискутувалось питання про кордони Польської держави, і зокрема, про встановлення польсько-українського кордону. Під

тиском польських еміграційних кіл керівники західних держав часто займали пропольську позицію, оскільки встановлення кордону на користь УРСР сприймалось ними як реальний крок до зміцнення позицій СРСР, що в тодішніх умовах було для Заходу небажаним. І якщо на Тегеранській конференції 1943 р., за пропозицією СРСР, було попередньо домовлено взяти за основу східного кордону Польщі лінію Керзона, то на наступних нарадах ставилось питання про зміщення цієї лінії на схід, тобто на користь Польщі. Територіально-політичні зміни в Європі і насамперед т. зв. польське питання були в центрі роботи Кримської конференції 1944 р. Висунутий на конференції проект СРСР за основу східних кордонів Польщі і цього разу брав лінію Керзона, але вже з відхиленням на схід на 5–6 км¹. Не брався до уваги той факт, що на захід від цієї лінії залишалась суцільна смуга території з переважаючим українським населенням, яке не бажало перебувати в складі Польської держави. Вирішальним стало те, що Україна й українські інтереси не були відповідно представлені, хоча, як свідчать опубліковані В. Сергійчуком архівні матеріали, тодішній керівник УРСР М. Хрущов під тиском української громадськості робив спроби включити до складу УРСР такі етнічноукраїнські регіони, як Холмщина, Надсяння, Лемківщина, Марамарощина, а також Південну Буковину із змішаним українсько-румунським населенням (проекувалось навіть створення Холмської області)². В остаточній постанові конференції було заявлено, що польсько-український кордон має бути проведений по лінії Керзона, але з дещо більшим, ніж у проектах СРСР, відхиленням на схід – до 5–8 км.

Між СРСР і Польським комуністичним режимом 9 вересня 1944 р. було підписано угоду про виселення українського населення з території Польщі і польських громадян з території СРСР. Треба зазначити, що домовленості були прийняті ще до остаточного встановлення державних кордонів. Ними передбачалося, що з-понад двадцяти повітів Лемківщини, Підляшшя і Холмщини українське населення буде депортоване в СРСР, а до Польщі виселяли представників польської і єврейської національностей, які вважали себе громадянами довоєнної Польщі.

У квітні 1945 р. був підписаний договір про дружбу і державний кордон між СРСР і Польщею, який мав закріпити рішення Кримської і Потсдамської конференцій³. Польський уряд добився від Москви деяких

¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. Сб. док. В 6-ти т. М., 1979.

² Сергійчук В. Етнічні межі та державний кордон України. Тернопіль, 1996. С. 131–143.

³ Про умови і обставини встановлення українсько-польського державного кордону див. за: Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону (1941–1951 рр.). Львів, 1998

нових поступок: до Польщі відходила територія на південь від Криво-ва до р. Західний Буг і р. Солокія з відхиленням від лінії Керзона на 30 км, а також землі в районі Немирів–Ялівка з відхиленням на 17 км. У 1947 р. польський комуністичний режим провів масову депортацію автохтонного українського населення Холмщини, Надсяння, Лемківщини у західні райони Польщі під назвою операція "Вісла", яка за своїм характером і наслідками має всі ознаки етноциду¹.

Процес польсько-українського розмежування завершився в 1951 р. обміном прикордонними ділянками, приблизно однаковими за площею. Офіційними мотивами обміну стало економічне тяжіння районів до суміжних закордонних земель. До Польщі відходили землі у районі Нижніх Устриків Дрогобицької області (продовження нафтодобувного району), до України – район між ріками Західний Буг, Солокія і Гучба (частина кам'яновугільного басейну).

Термінового розв'язання потребувала проблема Закарпатської України. Відразу ж після падіння угорського режиму чехословацький (лондонський) уряд почав організовувати на Закарпатті свою адміністрацію з центром у м. Хусті. Водночас створювались і народні комітети як представницькі органи місцевого населення. Їхня діяльність мала суперечливий характер: з одного боку – об'єктивно існував народний рух за возз'єднання з великою Україною, з іншого – орієнтацію комітетів спрямовувало радянське керівництво. У листопаді 1944 р. І з'їзд народних комітетів у Мукачеві заявив про прагнення Закарпаття до возз'єднання з УРСР у складі СРСР. У червні 1945 р. був підписаний радянсько-чехословацький договір з участю представників УРСР про статус Закарпаття, який юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачеві. Згідно з цим договором кордон між УРСР і Чехословаччиною пройшов по довоєнній, внутрішній, адміністративній межі Підкарпатської Русі і Словаччини, успадкувавши, таким чином, невідповідність етнічному розселенню українців². У складі ЧССР залишався клин української етнічної території, що тягнувся вздовж Карпат аж до Пряшівщини, де проживало близько 100 тис. українців (поширена самоназва – русини).

Післявоєнна Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину і західне Українське Причорномор'я, закріплене радянсько-румунським договором 1947 р.

Формування державної території УРСР завершилось у 1954 р., коли до складу УРСР була приєднана Кримська область. Навколо само-

¹ Див.: Акція "Wisla" // Oprac. E. Misilo. Warszawa, 1993.

² Хоча, згідно з даними В. Сергійчука (вище вказана праця), народні комітети були створені і в тих етнічноукраїнських регіонах, що не увійшли до складу УРСР

го процесу переходу Кримської області до складу УРСР та історичної етнокультурної ситуації в Криму на сьогодні в Росії, з огляду на важливе геополітичне значення півострова, цілеспрямовано формуються і поширюються різні міфи. Насамперед рішення про перехід переважно кваліфікується як волюнтаристський і випадковий акт, ініційований тодішнім партійним керівником СРСР М. С. Хрущовим. Насправді, як переконливо довів В. Буткевич¹, ініціатива переходу виходила не згори, а знизу – від партійного і господарського апарату Криму через складне економічне становище, зумовлене, поряд з іншими чинниками, також й депортацією кримсько-татарського народу у 1944 р. Всі ухвали щодо переходу області до складу України були прийняті на основі чинного законодавства, ніяких протиправних дій не було вчинено. Так само безпідставними є твердження про непов'язаність Криму з українськими історичними культурно-політичними традиціями і перебільшена роль росіян в освоєнні та політичному розвитку півострова. Тут можна навести багато фактів з різних історичних періодів². У геоетнополітичному аспекті ще у 30-ті роки минулого століття, тобто у часи перебування Криму у складі Російської Федерації, досить вдало окреслив питання пов'язаності Криму з Україною Т. Олексіук, зазначаючи, що "Крим є безпосереднім географічним продовженням українського етнічного масиву, сюди безперестанно набігають хвилі осілої хліборобської української колонізації, сюди періодично і стало приливають маси українського робітництва". Тобто, вже у нові часи, починаючи з кінця XVIII ст., процес освоєння українцями півострова (не применшуючи при цьому ролі інших спільнот) мав безперервний характер, хоча наявність тут українства усіяло применшувалася офіційною статистикою. А з огляду на географічне розміщення, спільність різних періодів історії, культурні взаємовпливи і тривалу українську присутність на півострові, а також ураховуючи соціально-економічне тяжіння, входження Криму до складу України можна розглядати як об'єктивний наслідок історичних геополітичних процесів.

Новітній етап українського державотворення започаткувало проголошення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. 24 серпня 1991 р. було прийнято Акт про незалежність України, за яким визначено офіційну назву держави – Україна – і отримано його підтвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. За незалежність висловились 90,3% громадян, які взяли участь у голо-

¹ Буткевич В., Горинь Б., Свідзинський А. Крим – не тільки зона відпочинку. Львів, 1993.

² Див. Дністрянський М. Кордони і геополітика // Дзвін, 1994. № 4. С. 80–90

суванні. Причому, у всіх регіонах, включаючи і Крим, Акт про незалежність підтримало понад 50% громадян, а у 20 областях – більше 90% (див. рис. 3.3).

Відразу після проголошення незалежності почалися дискусії щодо закономірності чи випадковості цієї події. Серед частини політологів, особливо російських, поширеними стали думки про її абсолютну випадковість, яка склалася в результаті моментного збігу інтересів “націоналістів і комуністичної номенклатури”. Дещо спрощене розуміння цієї події характерне і для української суспільної думки: від твердження про фатальну неминучість розпаду до невизнання її глибинної зумовленості. Зокрема, В. Кремень¹ перебільшує значення керівництва РРФСР і місцевих еліт, інших випадкових моментів у цьому процесі. Можна погодитись з його думкою, що лінії розлому СРСР були закладені в його псевдофедеративному устрої, проте слід обов’язково додати, що сама псевдофедеративна система СРСР – це тимчасова консервація початків розпаду Російської імперії. В цьому контексті І. Ровенчак, прослідковуючи геополітичний зв’язок розпаду Радянського Союзу в 1991 році з крахом Російської імперії у 1917 році, робить логічний висновок, що: а) національно-визвольна боротьба неросійських народів на початку ХХ ст. позначила початок розпаду Російської імперії; б) ліквідація Радянського Союзу є логічним завершенням її розпаду². Отже, враховуючи і етнополітичні, і історико-географічні передумови, зазначимо, що проголошення держави Україна, яке хоч і було прискорене окремими випадковими подіями, загалом є закономірним й логічним наслідком українського історичного процесу останніх століть.

28 червня 1996 р. була прийнята нова Конституція України. У її преамбулі зазначено, що Українська Держава постала на основі здійсненого “...українською нацією, усім українським народом права на самовизначення”, що визначає Україну як національну державу, засвідчуючи водночас і її загальнонародний (у розумінні всього громадянства) характер. Українські етнонаціональні засади державності відображає й конституційне закріплення державних символів України (такими у ст. 20 визнано історичні українські національні символи: герб-тризуб – знак княжої держави Володимира Великого, синьо-жовтий прапор, гімн на музику М. Вербицького, а також державний статус української

¹ *Кремень В.* Росія-Україна-Білорусь: чи можливий східнослов’янський трикутник?// Нова політика, червень–липень, 1995. С. 16.

² *Ровенчак И. И.* Геополитическая взаимосвязь распада Советского Союза в 1991 г. с крушением Российской империи в 1917 г. // Национальное и государственное строительство в постсоциалистическом пространстве... М., 1998. С. 59

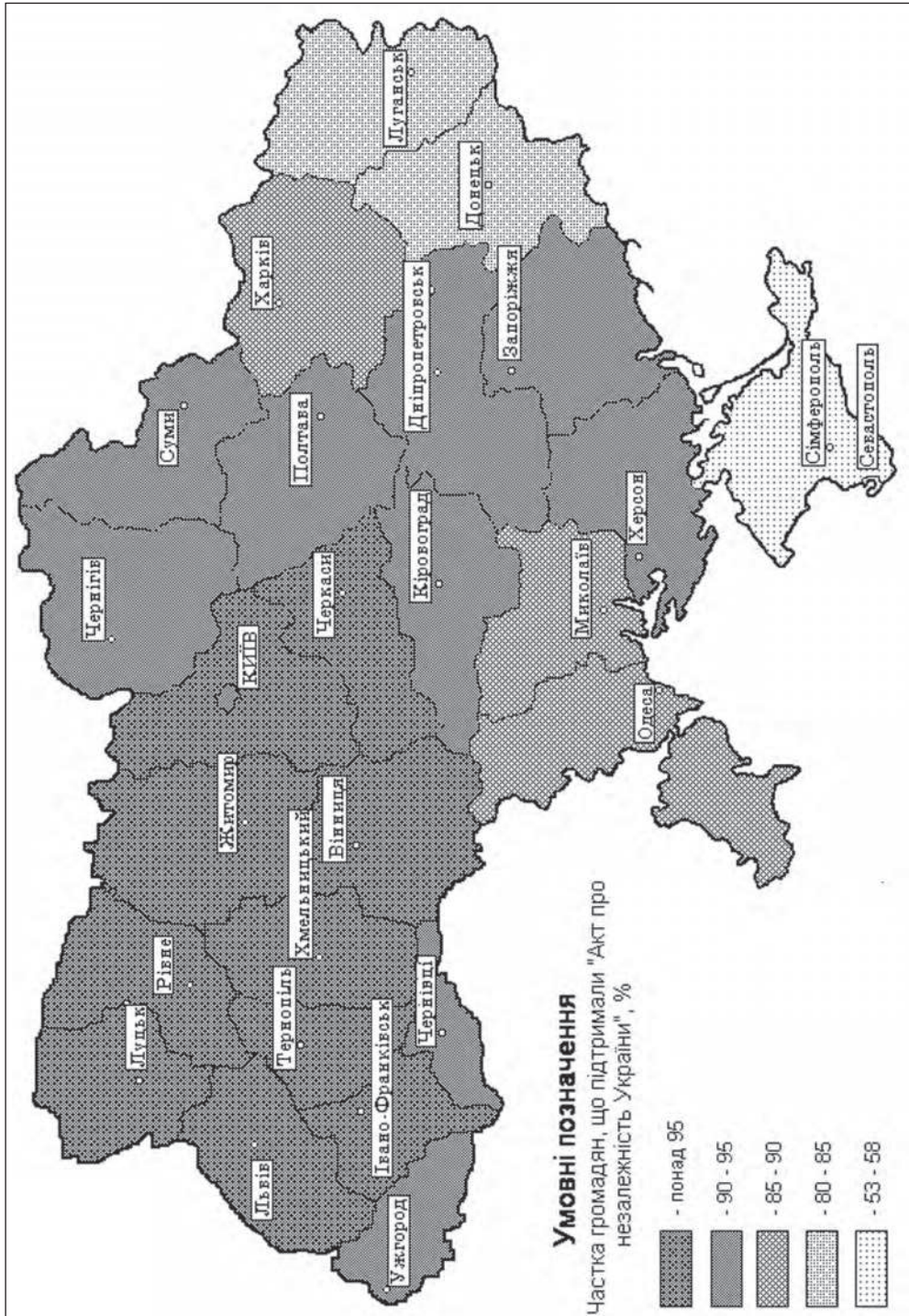

Рис. 3.3. Регіональні відмінності результатів референдуму 1 грудня 1991 року

мови (ст. 10), положення про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави (ст. 12) та деякі ін.

3.1.4. Етногеографічний чинник у територіальній організації органів державної влади і місцевого самоврядування впродовж першої половини ХХ ст.

На початку ХХ ст. етнічно українські землі повною мірою були інтегровані у систему адміністративно-територіального устрою Російської та Австро-Угорської імперій. Останні ознаки адміністративно-територіальної автономії української Гетьманщини (полки, сотні) були ліквідовані ще наприкінці ХVІІІ ст. Незважаючи на істотні відмінності у параметрах, кратності та принципах функціонування адміністративних одиниць на українських землях, що були у складі Росії і Австро-Угорщини, все ж можна помітити їхні спільні риси. Передусім очевидно, що цей устрій творився відповідно до розмірів та політичних основ обох імперій, унаслідок чого були створені надвеликі щодо параметрів українських земель адміністративні одиниці. Росія, зокрема, після хвилі реорганізації, запровадила на досить тривалий час адміністративний поділ на губернії і повіти (уїзди). Суцільна українська етнічна територія в складі Росії (майже 675 тис. км²), як уже зазначалося, входила до складу семи губерній: Київської, Харківської, Подільської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської (цілком українські), і частково ще до семи губерній і прирівняних до них областей – Люблінської, Сідлецької, Гродненської, Кубанської, Мінської (Бессарабської і Війська Донського). На українських землях у складі Австрії, пізніше Австро-Угорщини, було створено провінції Галичина (з 1772 р.), Буковина (з 1849 р.), які з 1867 р. поділено на повіти. Адміністративні межі в обох імперіях не відповідали етнічним. Внаслідок цього, об'єднання в провінції Галичина, разом з українськими, етнічно-польських земель посилювало процес асиміляції окраїнних українських земель, адже польська людність у соціальному аспекті займала домінуючі позиції. Аналогічні тенденції ще більшою мірою спостерігалися і на окраїнних етнічно українських землях в складі Російської імперії, що були включені в губернії з переважаючим російським населенням, враховуючи невисоку самосвідомість українського населення та відсутність додаткових чинників збереження ідентичності (релігія, історичне минуле та ін.).

У суспільно-географічному аспекті адміністративні одиниці відзначалися помітною непропорційністю розмірів, нераціональним роз-

міщенням багатьох центрів адміністративних одиниць. Зрозуміло, що таку систему адміністративного устрою часто критикували тогочасні політики й учені. Зокрема, М. Драгоманов, розуміючи хиби такого устрою, запропонував нову схему обласного поділу Росії, враховуючи вже етногеографічні особливості¹, згідно з якою вся українська етнічна територія у складі Росії (окрім Кубані), причому, з досить об'єктивним врахуванням західних, північних і східних етнічних меж, мала увійти до складу чотирьох областей: Поліської, Київської, Одеської і Харківської.

Необхідно підкреслити, що *невідповідність меж російських губерній етнічним межам пізніше зіграла фатально-негативну роль у визначенні державних кордонів України*, адже саме по лінії губернських меж або близько до них і було проведено кордон між УРСР і РРФСР, який після 1991 р. став державним кордоном.

У 1912 р. III Дума затвердила утворення окремої Холмської губернії, яка об'єднала більшість українських земель Царства Польського (Люблінської, Сідлецької і Гродненської губерній). Незважаючи на те, що російські урядові кола керувалися своїми мотивами, такі зміни відповідали й українським етнополітичним інтересам, оскільки частково усувалися польські асиміляційні впливи і відкривалися більші перспективи національного і культурного розвитку українців Холмщини.

Питання організації територіального політико-адміністративного устрою було ще більш актуальним і у етнополітичному, і етнокультурному аспектах для українських земель у складі Австро-Угорської монархії. Починаючи з революції 1848 року, різними українськими культурно-політичними силами порушувалося питання про виділення всіх етнічноукраїнських земель Австрійської (пізніше Австро-Угорської) монархії в окрему автономну провінцію. Зокрема, в 1895 р. за національно-територіальну автономію українських земель у складі Австро-Угорщини висловився III з'їзд Української радикальної партії. Ще раз керівництво Австро-Угорщини узяло зобов'язання створити адміністративну одиницю на українських землях під час підписання Брестського мирного договору².

Принципово іншим був підхід до організації адміністративно-територіального устрою в часи УНР (періоду Центральної Ради). Згідно з новим законом, прийнятим 2 березня 1918 р.³, проголошувався поділ

¹ Драгоманов М. Вільна спілка. Женева, 1984.

² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 років. Т. 1. Доба Центральної Ради. Вид. друге. Нью-Йорк, 1954. С. 435.

³ Вісник Ради Міністрів УНР. 1918. № 9. 15 березня

державної території на нові адміністративні одиниці – землі (усього 32), які приблизно охоплювали три–чотири повіти і поділялись на волості, що включали кілька сільських громад. Розміри земель не відзначалися помітними контрастами. Середня площа дорівнювала 14 тис. км², середня кількість населення – 1 млн осіб. У процесі розмежування було оптимально використано соціальну спроможність великих і середніх міст того часу і враховано пропорції міського розселення. Найбільші міста України (Київ, Одеса, Харків) були виділені, разом із прилеглою округою, в окремі адміністративні одиниці¹. У новітні часи це був перший підхід до організації адміністративно-територіального устрою України, який виходив із власне українських інтересів, розмірів української етнічної території та особливостей розселення населення. Проте через політичну нестабільність новий устрій не був впроваджений у життя.

За законом УНР про національно-персональну автономію етнопонаціональні меншини на всій території України могли об'єднуватись у національний союз і вертикально вибирати свій найвищий орган – Національну Раду, яка отримувала широкі повноваження у національно-культурній та інших сферах. Національно-персональну автономію було надано росіянам, євреям, полякам. Інші національні меншини могли отримати аналогічні права в разі подання списків своїх членів загальною кількістю не менше 10000 осіб.

Адміністративно-територіальний устрій на українських землях у міжвоєнний період (1920–1939 рр.) творився вже згідно з інтересами СРСР, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Найбільш невігідно щодо інтересів українського населення була організована система територіального управління на українських землях у складі Польщі та Румунії, ставши інструментом насильницької асиміляції. Це, зокрема, виявилось в організації польською владою нових адміністративних одиниць – воєводств. Українські землі входили до складу шести воєводств: Львівського (26 повітів), Станіславського (12 повітів), Тернопільського (17 повітів), Поліського (9 повітів), Люблінського (з переважанням українського населення – 8 повітів). Причому, території, де переважало українське населення, цілеспрямовано об'єднували з етнічнопольськими в одне воєводство, щоб розсосередити українські культурно-політичні сили, створити у всіх представницьких установах польську більшість і відповідно розсіяти українське представництво в етнічнопольському середовищі. Це призвело і до невідповідності адміністративних меж зонам соціально-економічного обслуговування різних центрів. Особливо дивну конфігурацію мало Львівське воєводство, частину якого становив

¹ Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. С. 144

ли етнічно польські землі, що тягнулись аж до центральної Польщі, а Львів опинився на східній окраїні воєводства (див. рис. 3.2). Такий поділ ще більше посилював асиміляційний тиск на етнічному українському пограниччі. Щоб не допустити консолідації українського населення різних історичних регіонів Галичини (входила до складу Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств), Волині (входила до складу Волинського і Поліського воєводств), Холмщини та Підляшшя (входили до складу Поліського і Люблінського воєводств), між галицькими та Волинським воєводством був проведений т. зв. “санітарний кордон”. Так само жорстку антиукраїнську політику здійснювала в сфері адміністративно-територіальних взаємин румунська влада, приєднавши українські землі до різних провінцій і ліквідувавши фактично всі форми місцевого самоврядування в українських містах і селах.

Незважаючи на більші демократичні свободи, повноцінна автономія не була створена і на українських землях у складі Чехословаччини. Однак українське населення все ж добилося деяких етнополітичних переваг, адже вдруге (якщо враховувати й короткотривалий період існування т. зв. Руського воєводства у часи революції 1848–1849 років) було адміністративно об’єднано в одну територіальну одиницю більшість етнічно українських земель, що загалом створювало деякі сприятливі передумови, насамперед в культурно-освітній сфері.

Система органів територіального управління УРСР упродовж 20–30-х років мала суперечливий характер: нова сутність держави потребувала ліквідації попередніх адміністративно-територіальних структур, але водночас *чіткої концепції нового устрою так і не було розроблено*. Звідси – хвиля необґрунтованих адміністративних змін (див. табл. 3.2) як результат методу проб і помилок та відверто волюнтаристських ухвал, що офіційно потрактовувалась як єдина багатоетапна реформа: ліквідація губернського і повітового поділів, створення окружного та районного (1923), дальша ліквідація окружного поділу і перехід на двоступеневу систему центр–район (1930), формування нової, з 1932 р., обласної ланки, реформація районного поділу (50-ті роки), внесення коректив в обласний поділ (приєднання у 1954 р. Ізмаїльської обл. до Одеської, Дрогобицької у 1959 р. – до Львівської). І хоча в аргументації переважали посилення на економічну доцільність, географія адміністративно-територіальних одиниць мало відповідала зонам соціально-економічного обслуговування населених пунктів. Причому, часто у виборі центрів не були враховані суспільно-географічні реалії (географічне положення, транспортна доступність та ін.). Складається також враження, що деякі історичні міста зі значною часткою українського населення свідомо ігнорувалися при виборі адміністративних центрів.

Таблиця 3.2

**Зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР
у довоєнний і післявоєнний період ХХ ст.**

Роки	Кількість адміністративних одиниць							
	1922	1935	1941	1951	1954	1956	1960	1964
Області	–	7	23	25	25	26	25	25
Губернії	12	–	–	–	–	–	–	–
Округи	–	7	–	–	–	–	–	–
Повіти	101	–	–	–	–	–	–	–
Волості	1847	–	–	–	–	–	–	–
Міські ради	–	97	255	261	268	284		
Райони сільські	–	481	746	749	762	786	611	253
Селищні ради (після 1936 р. – селища)	–	324	459	478	480	497	769	826
Сільські ради	–	11050	16357	16357	16280	11686	9083	8565
Райони в містах							74	94

Своєрідним геополітичним демаршем, який пізніше призвів і до порушення територіальної єдності УСРР, стало утворення в 1924 р. у складі УСРР т. зв. Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки (МАСРР). До її території було включено Рибницький, Бірзульський, Олексіївський, Ананьївський, Савранський, частини Крутянського, Балтського і Валегуцулівського районів Балтської округи, а також Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський і Слободзейський райони Одеської округи. Деяко пізніше до МАСРР було приєднано м. Балта та його околиці. Для проголошення автономії такого високого рівня (а це було хоч і декларативне, але формально територіально-політичне утворення) не існувало переконливих етнополітичних аргументів, адже ареали компактного розселення молдаван і корінне молдавське населення не становили переважної більшості в окресленій вище території. Так, за переписом 1926 року молдаван тут було лише 34,3%, а у міському населенні – лише 0,9%. У столиці автономії, м. Балта, частка молдаван взагалі була мінімальною – 0,1%. Етнічну більшість становили українці: 44,5% від сільського і 42,2% від усього населення¹. Значна частка молдавського населення була дисперсно розсіяна серед переважаючої української людності. Сам процес творення цієї територіально-політичної одиниці проходив не знизу, а був інспірований згори. Об'єктивні факти засвідчують, що нова автономія мала б стати плацдармом дальшої зовнішньополітичної боротьби СРСР за Бессарабію,

¹ Матеріали вселюдського перепису населення 1926 р. Харків, 1927

яка до 1917 р. перебувала в складі Росії, адже не приховуючи претензій на усю її територію, СРСР формально включив її до складу АСРР. В цьому проявилась геополітична орієнтація союзного керівництва до “збирання” всіх земель колишньої Російської імперії. Водночас українське населення лівобережжя Дністра знову опинилося в невигідному соціально-політичному й етнокультурному становищі.

З середини 20-х років на території УСРР організовувались т. зв. національні райони і сільради, кількість і конфігурація яких змінювалися залежно від геополітичної ситуації. Зокрема, у 1926 році їх налічувалось 12, а у 1928–29 роках – уже 25. Формувались також селищні і сільські національні ради. Такі адміністративно-територіальні зміни мали на меті засвідчити нібито повну об’єктивність у розв’язанні етнонаціональних проблем, урахувавши інтереси усіх суб’єктів взаємин. Однак, попри деякі позитивні моменти, створення національних адміністративних одиниць загалом мало декларативний характер, даючи змогу опонентам української національної державності постійно наголошувати на “суперінтернаціональному” характері УСРР. Для створення таких одиниць іноді не було достатніх етногеографічних підстав. Зокрема, складно було окреслити порівняно значний за розмірами компактний район, де б домінуючу більшість і у більшості поселень становили представники етнонаціональної групи. Тому такі національні адміністративні одиниці переважно мали етнічно змішаний характер. Причому, часто до їхнього складу було включено і відносно значну кількість поселень з переважанням етнічно українського населення, що створювало для нього додаткові проблеми у реалізації своїх культурно-освітніх прав. Так, у польському Мархлевському районі за переписом 1926 року було 69,2% поляків та 19% українців. Водночас створені національні райони розглядались і як полігони для “експорту революції” та зовнішньо-етнополітичної пропаганди. На цьому ще за свого часу наголошував Т. Олексіюк: “Район цей (Махлевський – прим. М. Д.), згідно з намірами радянської влади, має служити зав’язком окремої польської АСРР в межах СРСР та має значіння подібне до Молдавської АСРР”¹. Але через нові політичні тенденції адміністративно-територіальні одиниці національних меншин у середині 30-х років остаточно були ліквідовані.

Впродовж післявоєнного періоду геоетнополітичні аспекти функціонування адміністративно-територіальної системи виявлялися опосередковано. Зокрема, гіперконцентрація основних фондів в обласних центрах як закономірний наслідок командно-адміністративної системи

¹ Олексіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини. Упор. та вступна стаття В. Сергійчука. К., 2004

вела і до постійного зростання частки населення, зосередженого в обласних центрах, спричиняючи і такі негативні явища, як величезні щоденні міграції населення, приховане і пряме безробіття (через відсутність засобів виробництва) у віддалених районах. Отже, обласні центри стали також осередками імміграції іноетнічного населення (обов'язкова складова партійно-державного апарату, промислової та соціально-культурної еліти). Посилаючись на зростання поліетнічності населення, культурно-освітні заклади переважно переходили на російську мову. Отже, адміністративні центри ставали опорними осередками асиміляції українців через систему усіх державних інститутів. Внаслідок цього поглиблювались відмінності етнокультурного обличчя великих адміністративних центрів та прилеглої місцевості.

3.2. ВПЛИВ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ЧИННИКА НА ЕТНОДЕМОГЕОГРАФІЧНІ І СОЦІОГЕОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ВПРОДОВЖ ХХ СТ.

3.2.1. Основні тенденції динаміки демографічних співвідношень у територіальній етнонаціональній структурі населення України впродовж ХХ ст.

Динаміка етнонаціонального складу населення України впродовж ХХ ст. є складною багатоаспектною проблемою, розв'язання якої потребує міждисциплінарного підходу. Насамперед визначимо деякі загальні тенденції структурних змін, спираючись на зведену таблицю, складену В. Наулком (див. табл. 3.3) та порівняльний аналіз динаміки різних етнонаціональних спільнот та груп. Відразу ж можна виділити такі моменти:

- а) дуже повільне зростання абсолютної кількості українців унаслідок антиукраїнської державної політики різних політичних режимів;
- б) різке зростання (абсолютне і відносне) кількості росіян (якщо у 1897 році їхня частка становила – 8,1%, то у 1989 році – 22%);
- в) істотне зменшення в структурі населення України частки єврейської і польської етнічних меншин, зумовлене головно політичними чинниками (якщо, за підрахунками В. Наулка, на початок століття частка євреїв становила 8,9%, поляків – 4,3%, то у 1989 р. – відповідно 0,9% і 0,4%);
- г) зменшення етнічної мозаїчності в структурі населення (якщо у 1897–1900 роках, окрім українців, частка ще п'яти етнона-

ціональних меншин перевищувала 1%, то у 1989 році така меншина залишилася лише одна – російська).

Очевидно, що такі істотні етнодемографічні зміни не є результатом лише природних демографічних процесів, а зумовлені значною мірою дією територіально-політичного чинника, яка виявлялася як шляхом безпосереднього політичного втручання (політичні репресії і депортації населення різних етнонаціональних спільнот і груп, геноциди, організовані масові переселення, воєнно-демографічні втрати, масова еміграція з політичних мотивів), так і шляхом цілеспрямованої асиміляторської¹ і міграційної політики (кампанії щодо переселення молодого (у віковому аспекті) українського населення на т. зв. новобудови п'ятирічок, комсомольські новобудови та ін.), що забезпечувалась функціонуванням усіх державних інститутів.

Виділимо насамперед суттєві етнодемографічні зміни в Україні упродовж ХХ ст., спричинені прямою дією геополітичних обставин, спираючись на відомі факти демографічної історії України²:

1. Переселення близько 120 тис. православного українського населення з Холмщини у часи Першої світової війни вглиб Російської імперії.
2. Прямі і непрямі демографічні втрати етнічно українського населення в часи голодомору 1932–1933 років, що за різними оцінками становлять від 3–3,5 млн осіб до 7–10 млн осіб. Депортації українського населення під час політичних репресій 1937–1938 років.
3. Переселення у 1939 р. етнічних німців із західноукраїнських регіонів до Німеччини. Депортації німців на схід у 1941 р. з південної і лівобережної України.
4. Демографічні втрати українського населення під час Другої світової війни внаслідок воєнних дій, політичних репресій. Голокост євреїв. Політична еміграція українського населення на Захід.
5. Депортації кримських татар та інших етнічних меншин у 1944 р. з Криму до Середньої Азії.
6. Виселення у 1944–1946 роках близько 500 тис. українців із західних етнічноукраїнських регіонів, що відійшли до Польщі, до південних та західних регіонів УРСР³ і виселення близько

¹ Див.: Іваницький В., Радевич-Винницький В. Мова і нація. Дрогобич, 1994. С. 21–71.

² Див. зокрема: Макарчук С. А. Етнодемографічний розвиток України // Етнографія України. Львів, 1994. С. 91–95; Заставний Ф. Д. Демографічні втрати України. Голодомори, війни, еміграції. Львів, 2003.

³ Згідно з даними Всеукраїнського перепису, у 2001 році в Україні проживало 136 тис. етнічних українців, які народилися на території сучасної Польщі

Таблиця 3.3

Динаміка етнічного складу населення (в сучасних кордонах України)*

Переписи, рік	1897–1900		1921–1926		1959		1979		1989		Дані 1989 р. в % до 1897– 1900 рр.
	чисель- ність	%	чисель- ність	%	чисель- ність	%	чисель- ність	%	чисель- ність	%	
Все населення	29397,4	100,0	38569,0	100,0	41869,0	100,0	49609,3	100,0	51449,5	100,0	175,0
українці	21100,0	71,0	28625,6	74,2	32158,5	76,8	36489,0	73,6	37370,4	72,6	177,1
росіяни	2401,0	8,1	3164,8	8,2	7091,3	16,9	10471,6	21,1	11340,2	22,0	472,3
євреї	2615,3	8,9	2491,9	6,5	840,3	2,0	634,2	1,3	486,0	0,9	18,6
поляки	1255,9	4,3	2193,8	5,7	363,3	0,9	358,3	0,5	218,9	0,4	17,4
німці	616,9	2,1	624,9	1,6	32,1	0,1	34,1	0,1	37,9	0,1	6,1
молдавани					241,6	0,6	293,6	0,6	234,5	0,6	
румуні	419,4	1,4	454,4	1,2	100,9	0,2	121,8	0,2	134,7	0,3	109,5
греки	100,2	0,3	120,7	0,3	104,4	0,2	104,1	0,2	98,6	0,2	98,4
болгари	188,3	0,6	223,1	0,6	219,9	0,5	238,2	0,5	232,8	0,5	123,6
білоруси	122,1	0,4	85,7	0,2	290,9	0,7	406,1	0,8	439,9	0,8	360,3
чехи і словаки	34,4	0,1	84,2	0,2	28,5	0,1	19,3	0,0	17,2	0,1	50,0
угорці	108,3	0,4	123,3	0,3	149,2	0,4	164,4	0,3	163,3	0,3	150,8
татари	51,1	0,2	22,3	0,1	60,9	0,1	90,5	0,2	86,8	0,2	169,9
кримські татари	195,1	0,7	179,1	0,4	0,0	0,0	6,6	0,0	44,0	0,1	22,6
вірмени	15,5	0,1	21,1	0,1	28,0	0,1	38,6	0,1	60,0	0,1	387,1
гагаузи	22,1	0,1	22,1	0,1	23,5	0,1	29,4	0,1	32,0	0,1	144,8
інші	151,8	0,5	131,0	0,3	145,2	0,3	109,5	0,4	362,3	0,7	238,7

* Таблиця складена В. Наулкою за перерахованими даними переписів Російської імперії (1897), Австро-Угорщини (1900), Польщі

800 тис. поляків та євреїв – громадян довоєнної Польщі – на територію повоєнної Польщі згідно з угодою про обмін населенням між УРСР та польським комуністичним урядом.

7. Переселення близько 30 тис. чехів з Волині на історичну батьківщину у 1945 році.
8. Депортації українського населення західних регіонів у віддалені регіони Росії упродовж 1939–1941 та 1944–1952 років.
9. Еміграція євреїв в Ізраїль та країни Заходу упродовж 70-х років з етнополітичних і етнорелігійних міркувань.

Оскільки нерівномірність динаміки питомої ваги різних етнонаціональних спільнот і груп в Україні є також значною мірою наслідком асиміляційних процесів та русифікаторської політики, то для окреслення обсягів етнодемографічних змін, спричинених дією цих чинників, необхідним є насамперед порівняння темпів зростання кількості українців та росіян в межах Російської імперії – СРСР, абстрагуючись від територіально-політичних змін. Розрахунки (див. табл. 3.4) свідчать про кілька характерних моментів. Зокрема, впродовж усього періоду спостерігалось неухильне зростання кількісного переважання росіян (якщо у 1897 році росіян у Російській імперії було більше, ніж українців у 2,5 раза, то у 1989 році – у 3,3 раза). А якщо враховувати територіально-політичні зміни, то такий розрив у співвідношенні між росіянами і українцями був би ще більшим, адже кількість українців у післявоєнний період зросла й внаслідок приєднання західноукраїнських регіонів. Водночас істотного зростання кількості росіян внаслідок включення до СРСР різних регіонів не було. Так само на кожному етапі, як і за весь період, темпи росту етнічних росіян були значно вищими: кількість українців упродовж 1897–1989 років зросла у 1,82 раза, кількість росіян – у 2,62 раза. Для певної кількісної орієнтації зазначимо, що якщо екстраполювати середні темпи росту населення Російської імперії – СРСР (2,28) на українську спільноту, то (з урахуванням кількості українського населення і підросійської України, і західноукраїнських регіонів на початку ХХ ст.) кількість українців за таких середніх темпів росту у 1989 році мала б становити близько 60 млн. Водночас за середніми темпами росту кількості населення Російської імперії – СРСР кількість росіян у 1989 році мала становити лише трохи більше, ніж 125 млн. Отже, навіть такі приблизні оціночні зіставлення виявляють зменшення кількості українців лише в процесах асиміляції, тобто не враховуючи демографічних втрат внаслідок політичних катаклізмів (війни, голодомори), на понад 10 млн і відповідно зростання кількості росіян внаслідок асиміляційних процесів на більше як 15 млн.

З метою виявлення ролі територіально-політичного поділу СРСР важливо порівняти окремо динаміку кількості українців у складі УРСР та поза межами УРСР (див. табл. 3.5). В цьому аспекті виявляється нерівномірність темпів динаміки за окремими міжпереписними періодами. Зокрема, фактично не відбулося зростання кількості українців поза межами УРСР упродовж 1926–1959 років, тоді, коли їхня кількість в УРСР (навіть не враховуючи приєднання західноукраїнських регіонів) зросла в 1,39 раза. Це пояснюється тим, що саме з середини 30-х років була припинена т. зв. українізація насамперед у суміжних з УРСР районах Російської Федерації, тобто згорнута вся культурно-освітня інфраструктура етнічно українського населення та змінено його офіційне етнокультурне трактування¹. А в наступні часи, особливо починаючи з 1970 року, внаслідок заохочувальної і навіть примусової міграції (через т. зв. загальносоюзні розподіли на роботу випускників вищих шкіл УРСР) темпи росту кількості українців поза межами УРСР були навіть вищими за темпи росту етнічних українців в УРСР. Загалом, попри всі негативні моменти формального державно-політичного статусу УРСР, його наявність все ж була чинником деякого стримування асиміляційних процесів в українському середовищі, але виявлялась в різні часи неоднаково.

Особливості державної політики та природних процесів саморозвитку визначили різні тенденції і вектори перебігу геоетнополітичних процесів упродовж різних періодів. Так, протягом 20–30 років минулого століття на українських землях в складі УРСР частка етнічних українців зросла в південному регіоні, зміцнюючи його зв'язаність з основним українським масивом. Водночас на Донбасі, з огляду на доплив мігрантів у процесі індустріалізації, зросла частка росіян. У західноукраїнських регіонах в той час дещо зросла частка українців у Закарпатті, але істотно зменшилась в Галичині внаслідок нової польської колонізації, асиміляції частини українців, передусім латинників.

Оскільки в сучасних умовах особливо відчутною є інерція впливу етногеографічних процесів другої половини ХХ ст., то доцільним є детальніше відображення їхніх рушійних сил, механізмів та наслідків на підставі матеріалів переписів 1959, 1970, 1979 та 1989 років. З огляду на відмінності етнодемографічних змін в різних соціальних середовищах (передовсім міському та сільському) та в різних регіонах, є необхідність порівняльного аналізу етнодемографічних процесів в Україні загалом, в межах окремих регіонів і в розрізі сільського і міського населення зокрема.

¹ Див. *Макарчук С. А.* Етнодемографічний розвиток України // *Етнографія України*. Львів, 1994. С. 91–95

Таблиця 3.4

Динаміка співвідношення людності етнічних українців та росіян упродовж XX ст. у складі Російської імперії — СРСР

Етнопонаціональні спільноти	Чисельність етнічних українців за переписом 1897 року (млн осіб)		Кількісна перевага росіян (у скільки разів більша)		Темпи росту (1897 до 1926)		Чисельність етнічних українців за переписом 1926 року (млн осіб)		Кількісна перевага росіян (у скільки разів більша)		Темпи росту (1926 до 1897)		Чисельність етнічних українців за переписом 1959 року (млн осіб)		Кількісна перевага росіян (у скільки разів більша)		Темпи росту (1959 до 1926)		Чисельність етнічних українців за переписом 1989 року (млн осіб)		Кількісна перевага росіян (у скільки разів більша)		Темпи росту (1989 до 1959)		Темпи росту (1897 до 1989)	
	українці	росіяни	28,1	79,7	2,8	1,26	1,44	37,3*	114,1	3,1	1,04	1,43	1,04	1,43	44,2	145,2	3,3	1,18	1,27	44,2	145,2	3,3	1,18	1,27	1,82	2,62
Українці	22,2	55,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5
росіяни	55,5	22,2	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5

Таблиця 3.5

Темпи росту кількості етнічних українців в УРСР та в СРСР поза межами УРСР

Територіальні групи етнічних українців	Кількість етнічних українців (в млн) за переписом 1926 року (млн осіб)		Кількість етнічних українців (в млн) за переписом 1959 року (млн осіб)		Кількість етнічних українців (в млн) за переписом 1970 року (млн осіб)		Кількість етнічних українців (в млн) за переписом 1979 року (млн осіб)		Кількість етнічних українців (в млн) за переписом 1989 року (млн осіб)		Темпи росту (1926-1989)	
	Українці в УРСР	Українці в СРСР поза межами УРСР	32,2	5,1	35,3	5,5	36,5	5,8	37,4	6,8	1,03	1,02
Українці в УРСР	23,2	32,2	32,2	5,1	35,3	5,5	36,5	5,8	37,4	6,8	1,02	
Українці в СРСР поза межами УРСР	4,9	5,1	5,1	5,1	5,5	5,5	5,8	5,8	6,8	1,05	1,17	

* З урахуванням 6,8 млн етнічно українського населення приєднаних західних регіонів

Розглянемо насамперед темпи зростання кількості населення української етнічної нації та найбільших етнічних меншин (див. табл. 3.6). За період з 1959 по 1989 роки кількість населення в Україні зростає на 9683,0 тис. осіб, кількість етнічних українців, зокрема, на 5260,6 тис., представників етнонаціональних меншин – на 4322,4 тис. осіб. Важливим є те, що частка етнічних українців, які становили у 1959 році 76,8% всього населення, у абсолютному прирості населення склала лише 54,9%. Це свідчить, що населення України майже наполовину зростало завдяки етнонаціональним меншинам. Більшою була відносна частка українців у прирості міського населення – 71,2%. Узагальнення і порівняння значень кількісних змін в етнічній структурі України впродовж тридцяти років (див. табл. 3.6) дає змогу виділити такі групи етнонаціональних спільнот і груп: 1) етнічні спільноти і групи, кількість населення яких зменшилась (албанці, греки, євреї, караїми, поляки, словаки, чехи); 2) етнічні спільноти і групи, темпи зростання кількості населення яких є нижчими від середніх (0–23%): українці, болгары, угорці, латиші; 3) етнічні спільноти і групи, темпи зростання кількості населення яких є вищими від середніх (23–50%): гагаузи, литовці, румуни, татари; 4) етнічні групи з високими темпами зростання кількості населення (50–75%): білоруси, мордва, росіяни; 5) етнічні групи з дуже високими темпами зростання кількості населення (більше 75%): азербайжанці, башкири, вірмени, грузини, казахи, узбеки, цигани, чуваші.

Характерною особливістю етнодемографічних процесів 1959–1989 років є той факт, що українці потрапили в групу спільнот з нижчими, ніж у середньому, темпами зростання кількості населення. Тобто кількість етнічних українців в Україні зростала протягом цього періоду значно меншими, ніж в середньому по країні темпами. Найповільніше зростала кількість етнічних українців, порівняно з темпами динаміки кількості населення загалом, протягом 1970–1979 років, що збігається з періодом посилення асиміляційного тиску та репресій проти української інтелігенції. Це проявилось і у поступовому зменшенні відносної частки української етнічної спільноти у загальній кількості населення: у 1959 – 76,8%; 1970 – 74,9%; 1979 – 73,6%; 1989 – 72,7%. Водночас, частка українців в міському населенні зростає на 4,3% (з 61,5% в 1959 році до 65,8% у 1989 році). Зростає і частка міських жителів в середовищі українського етносу: з 36,6% у 1959 році до 60,3% у 1989 році. Зростання урбанізаційного рівня української етнічної нації, яке вело до збалансування її соціально-територіальної структури, подолання тривалої поляризації у відношенні “українське село – неукраїнське місто”, загалом мало прогресивний характер і могло привести до створення

Таблиця 3.6

**Динаміка кількості населення української етнічної нації
та етнічних меншин упродовж 1959–1989 років**

Українці та етнічні меншини	Кількість населення, тис. осіб				Темпи приросту (спаду) за період, %			
	1959	1970	1979	1989	1970– 1959	1979– 1970	1989– 1979	1989– 1959
Все населення	41869,0	47126,517	49609,3	51452,0	12,6	5,3	3,7	22,9
українці	32158,5	35283,9	36489,0	37419,1	9,7	3,4	2,5	16,4
росіяни	7090,8	9126,3	10471,6	11355,6	28,7	14,7	8,4	60,1
євреї	840,3	776,0	632,6	486,3	-7,6	-18,5	-23,1	-42,1
поляки	363,3	295,1	258,3	219,2	-18,8	-12,4	-15,1	-39,7
білоруси	290,9	385,8	406,1	440,0	23,3	5,3	8,3	51,3
молдавани	241,7	265,6	293,6	324,58	9,9	10,5	10,5	34,3
болгари	219,4	234,4	238,2	233,8	6,8	1,6	-1,8	6,6
угорці	149,2	157,7	164,4	163,1	5,7	4,2	-0,8	9,3
греки	104,4	106,9	104,1	98,6	2,4	-2,6	-5,3	-5,6
румуні	100,9	112,1	121,8	134,8	11,1	8,7	10,7	33,6
татари	61,5	72,7	83,6	86,9	18,2	15,0	3,9	41,3
вірмени	28,0	3,4	38,6	54,2	19,3	15,6	40,4	93,6
гагаузи	23,5	36,5	29,4	32,0	12,8	10,9	8,8	36,2
цигани	22,5	30,1	34,4	47,9	33,8	14,3	39,2	122,9
чехи	14,5	12,1	10,6	9,1	-16,6	-12,4	-14,2	-37,2
словаки	14,0	10,2	8,7	7,9	-27,1	-14,7	-9,2	-43,6
грузини	11,6	14,7	16,3	23,5	26,7	10,9	44,2	102,6
мордва	11,4	14,7	16,5	19,3	28,9	12,2	17,0	69,3
чуваші	8,9	13,6	16,5	20,4	52,8	21,3	23,6	129,2
литовці	8,9	10,7	9,7	11,3	20,2	-9,3	16,5	20,0
узбеки	8,5	10,6	9,9	20,3	24,7	-6,6	105,1	138,8
латиші	6,9	7,4	7,2	7,1	7,2	-2,7	-1,4	2,9
азербайджанці	6,7	10,8	17,2	37,0	61,2	59,3	115,1	452,2
казахи	4,7	7,6	7,1	10,5	61,7	-6,6	47,9	123,4
естонці	4,2	4,6	4,1	4,2	9,5	-10,9	2,41	0,0
албанці	3,8	4,0	3,9	3,3	5,3	-2,5	-15,4	-13,2
кримські татари	–	3,6	6,6	46,8	–	83,0	609,1	–
башкири	3,3	3,7	5,4	7,4	12,1	45,9	37,0	124
караїми	3,3	2,6	1,8	1,4	-21,2	-30,8	-22,2	-57,6

нової культурно-ментальної якості українства. Однак *дискримінаційні для української етнічності соціально-культурні умови середовища великих міст не дали змоги реалізувати ці передумови, а міське середовище, особливо південних і східних регіонів, навпаки, стало чинником деукраїнізації.*

На нерівномірність темпів росту кількості населення української етнічної нації та етнонаціональних меншин вплинули насамперед такі чинники: 1) відмінності темпів природного приросту за окремими етнічними спільнотами; 2) різні значення міграційного сальдо; 3) асиміляційні процеси. Щодо природного руху, то згідно з дослідженнями С. Піскунова, "...найбільш високі загальні коефіцієнти народжуваності протягом усіх аналізованих періодів були у білорусів та молдаван, порівняно низькі – у євреїв, поляків, росіян. Українці за рівнем загального коефіцієнта народжуваності серед національностей, що розглядаються (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, поляки – *прим. М. Д.*), протягом усіх періодів займали 3–4 місце"¹. Що ж до міграційного та асиміляційного чинників, то вони були зумовлені значною мірою державною етнополітикою тодішнього СРСР. Істотні корективи в зміні етнонаціональної структури загалом внесли урбанізаційні процеси. Порівняно низькі темпи зростання кількості етнічно українського населення деякою мірою були зумовлені зниженням природного приросту, адже у 1979 році природний приріст етнічних українців (3,3‰) був трохи меншим від середнього по Україні (3,6‰), а у 1989 році дорівнював середньому – 1,7‰. Водночас, зменшення природного приросту етнічних українців в Україні впродовж 70-х років минулого століття було зумовлено політикою заохочувальної еміграції української молоді на різні "всесоюзні новобудови". Зниження питомої ваги етнічних українців випереджало темпи їхнього зменшення внаслідок міграцій і природного руху, засвідчуючи велику роль асиміляційного чинника. Втрата українцями основних етнокультурних ознак та їхня ідентифікація як росіян були зумовлені й дискримінацією українського населення в культурно-освітній сфері, загальною політичною кон'юнктурою та збільшенням кількості міжетнічних шлюбів.

Як уже зазначалося, найбільш суттєві зміни в етнічній структурі населення пов'язані насамперед із різким зростанням частки етнічних росіян, що на той час виступали фактично державоформуючим етносом. Упродовж 1959–1989 років їхня відносна частка зросла на 5,2 % (з 16,9% до 22,1%), а у абсолютному прирості усього населення приріст

¹ Піскунов С. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні в 1959–1989 роках // Демографічні дослідження. Вип. 19. К., 1997. С. 95–118

росіян становив аж 44,5%. Такий високий абсолютний і відносний приріст етнічних росіян був лише частково зумовлений природними процесами відтворення. За підрахунками О. Хомри, з 1959 по 1989 роки чисельність росіян в Україні завдяки міграції і асиміляції зроста на 2230,3 тис., чисельність українців зменшилась на 1297,8 тис.¹

Відносна частка інших етнічних меншин у загальній кількості населення загалом зменшилась з 6,3% у 1959 році до 5,2% у 1989 році, передусім завдяки суттєвому зменшенню їхньої частки в міському населенні. Водночас у сільському населенні частка етнічних меншин навіть дещо зроста (на 1,7%) завдяки високим темпам урбанізації українського етносу та міграціям у сільську місцевість південних та східних регіонів вихідців із інших республік. Разом з тим, темпи зростання в розрізі окремих етнічних меншин сильно диференційовані, залежно від політичних, соціальних та культурних чинників.

Найвищі темпи зростання характерні для етнічних меншин, у структурі яких переважали мігранти останніх поколінь: азербайджанці, башкири, вірмени, грузини, казахи, узбеки, чуваші. Міграційний приріст не лише безпосередньо вів до зростання кількості населення етнічних груп, але й мав опосередкований вплив на процеси відтворення, адже основу мігрантів становило молоде населення. Позначались і етнокультурні традиції у плануванні сім'ї, зумовлюючи, наприклад, порівняно вищі показники народжуваності мусульманського населення.

Значні корективи в структуру етнонаціональних меншин України внесло помітне зменшення кількості населення євреїв і поляків, в основі якого як об'єктивні чинники (природна асиміляція, еміграція євреїв в Ізраїль), так і політичні чинники суб'єктивного характеру (дискримінація в галузі освіти, тотальне звинувачення в політичній неблагонадійності та ін). Процеси зменшення людності характерні були і для інших західних слов'ян (словаків, чехів), деяких малих народів (караїми), а також етнічних меншин, значно віддалених від своїх історичних батьківщин (албанці, греки).

Водночас для етнічних меншин, компактно розселених у південно-західній прикордонній смузі (гагаузи, молдаване, румуни), характерними були вищі від середніх темпи зростання кількості населення, що пояснюється традиційно вищим природним приростом та порівняно низьким ступенем асиміляції. Значно нижчими темпами зростала кількість населення етнічних болгар та угорців. Завдяки стабільному

¹ Хомра О. Міграція на Україні: етнодемографічний аспект // Вісник АН України, № 2, 1992. С. 33

міграційному приросту збільшувалось населення та відносна частка білорусів, що дало змогу їм стати у 1989 році третьою (після росіян та євреїв) за чисельністю етнічною меншиною.

Ще глибше розкриваються етнодемографічні процеси в Україні упродовж 1959–1989 років через зміни відносних показників етнонаціональної структури в розрізі регіонів, виявляючи їхні рушійні сили та механізми (див. табл. 3.7). Картографічне відображення динаміки відносної частки етнічних українців виявляє деякі просторові тренди перебігу етнодемографічних процесів (див. рис. 3.4). Насамперед помітними є відмінності між західними областями (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області), в яких частка українців навіть дещо зросла, та групою компактно розміщених східних і південно-східних областей (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Херсонська) з високими значеннями зменшення кількості етнічно українського населення. *Така диференціація виявляє, з одного боку, райони інтенсивної імміграції неукраїнського населення та, з другого — засвідчує цілісність західно-українського етнокультурного середовища, його вищу опірність русифікації, а також тенденцію до незначної асиміляції в україномовне середовище представників етнонаціональних меншин з високою часткою міського населення.* Найвищі значення зростання відносної частки етнічних українців, характерні для столиці, міста Києва, зумовлені насамперед урбанізацією прилеглої етнічно української сільської округи та істотним зменшенням частки єврейської людності внаслідок еміграції та асиміляції. Зростало етнічно українське населення і в деяких інших регіонах: Житомирській області, частково внаслідок асиміляції поляків і чехів, та Криму, зумовлене його включенням до складу УРСР у 1954 році та природною і заохочувальною міграцією на півострів населення сусідніх регіонів). У двох волинських областях частка етнічних українців суттєво не змінилась. Враховуючи те, що частка етнічних росіян зменшилась лише у Криму, Львівській і Тернопільській областях та у м.Києві, очевидно, що зростання відносної кількості українців відбулося завдяки зменшенню частки інших етнічних меншин, передусім поляків та євреїв.

Серед регіонів, де частка українців упродовж 1959–1989 років зменшилась нижче середніх по Україні значень (на 0,8%), особливо виділяється Одеська область, для якої характерна значна відмінність етнодемографічних процесів у сільському та міському населенні: у сільській місцевості відносна кількість українців різко зменшилась (на 9,3%), у міському середовищі – різко зросла (на 9,8%), насамперед внаслідок випереджаючої урбанізації українців та еміграції євреїв.

Таблиця 3.7

**Динаміка відносних показників етнонаціональної структури населення України
впродовж 1959–1989 років, в розрізі регіонів***

Україна, автономія, області	Частка українців в усьому населенні, %			Частка росіян в усьому населенні, %			Частка інших етнічних меншин в усьому населенні, %		
	1959	1989	Частка зросла (зменшилась) на, %	1959	1989	Частка зросла (зменшилась) на, %	1959	1989	Частка зросла (зменшилась) на, %
Україна	76,8	72,7	-4,1	16,9	22,1	5,2	6,3	5,2	-1,1
АР Крим**	22,3	25,8	3,5	71,4	67,0	-4,4	6,3	7,2	0,9
Вінницька	91,8	91,5	-0,3	4,4	5,9	1,5	3,8	2,6	-1,2
Волинська	94,6	94,6	0,0	4,2	4,4	0,2	1,2	1,0	-0,2
Дніпропетровська	78,0	71,6	-6,4	17,0	24,2	7,2	5,0	4,2	-0,8
Донецька	55,6	50,7	-4,9	37,6	43,6	6,0	6,8	5,7	-1,1
Житомирська	84,5	84,9	0,4	5,7	7,9	2,2	9,8	7,2	-2,6
Закарпатська	74,5	78,4	3,9	3,2	4,0	0,8	22,3	17,6	-4,7
Запорізька	68,3	63,1	-5,2	25,9	32,0	6,1	6,8	4,9	-1,9
Івано-Франківська	94,8	95,0	0,2	3,5	4,0	0,5	1,7	1,0	-0,7
Київська	93,2	89,4	-3,8	4,8	8,7	3,9	2,0	1,9	-0,1
Кіровоградська	88,7	85,3	-3,4	8,4	11,7	3,3	2,9	3,0	0,1
Луганська	57,8	51,9	-5,9	38,8	44,8	6,0	3,4	3,3	-0,1
Львівська	86,2	90,4	4,2	8,6	7,2	-1,4	5,2	2,4	-2,8
Миколаївська	81,1	75,6	-5,5	13,7	19,4	5,7	5,2	5,0	-0,2
Одеська	55,4	54,6	-0,8	21,7	27,4	5,7	22,9	18,0	-4,9
Полтавська	93,4	87,9	-5,5	5,0	10,2	5,2	1,5	1,9	0,4
Рівненська	93,4	93,3	-0,1	4,2	4,6	0,4	2,4	2,1	-0,3
Сумська	87,9	85,5	-2,4	11,1	13,3	2,2	1,0	1,2	0,2
Тернопільська	94,8	96,8	2,0	2,5	2,3	-0,2	2,7	0,9	-1,8
Харківська	68,8	62,8	-6,0	26,4	33,2	6,8	4,8	4,0	-0,8
Херсонська	81,0	75,7	-5,3	15,6	20,	4,6	3,4	4,1	0,7
Хмельницька	90,3	90,4	0,1	3,8	5,8	2,0	5,9	3,8	-2,1
Черкаська	94,0	90,5	-3,5	4,4	8,0	3,6	1,6	1,5	-0,1
Чернівецька	66,9	70,8	3,9	6,6	6,7	0,1	26,6	22,5	-4,1
Чернігівська	94,5	91,5	-3,0	3,9	6,8	2,9	1,6	1,7	0,1
м. Київ	60,2	72,5	12,3	23,0	20,9	-2,1	16,8	6,6	-10,2

* Розраховано за офіційними матеріалами переписів населення 1959 і 1989 років.

** На той час Кримська область

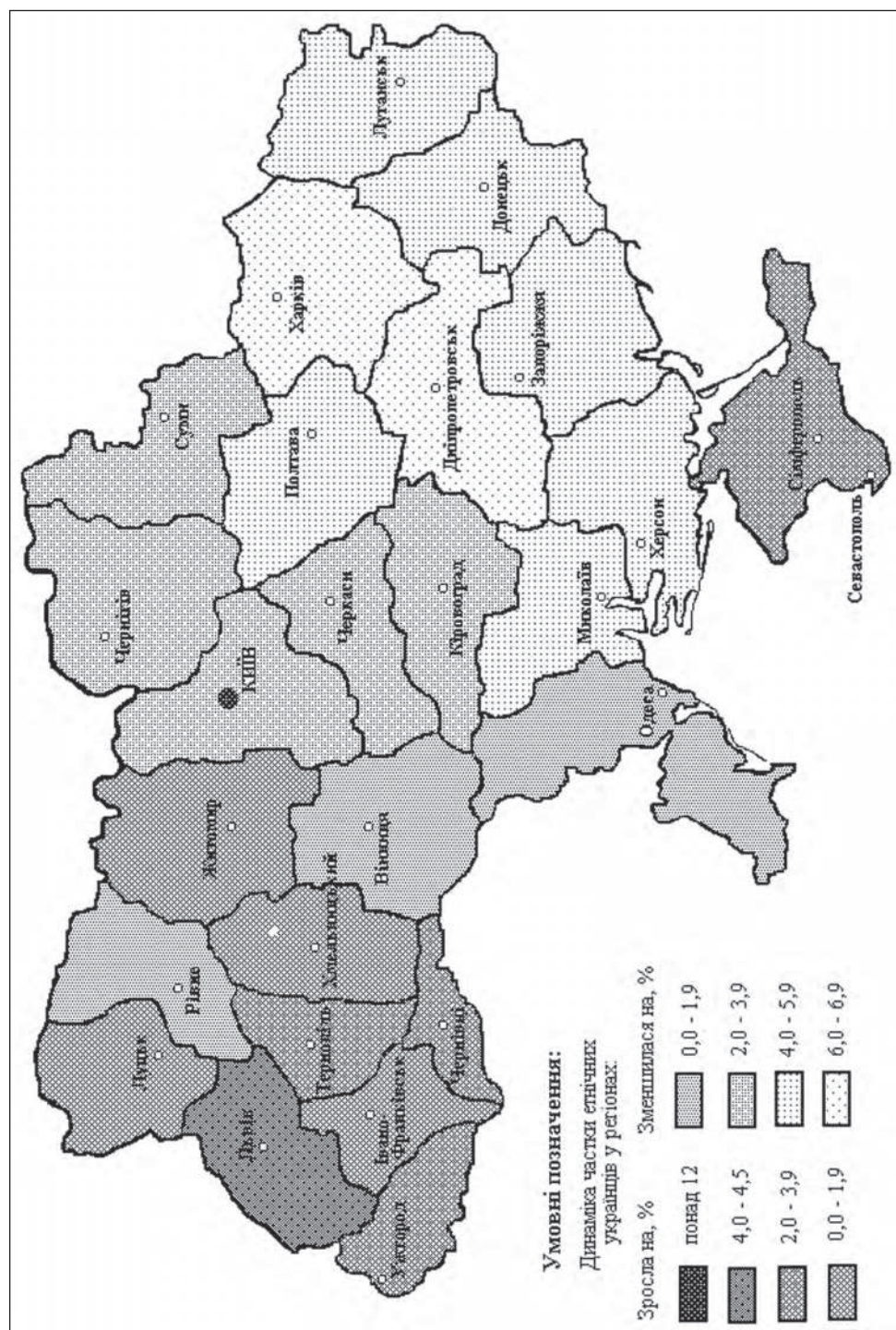

Рис. 3.4. Динаміка частки етнічних українців упродовж 1959–1989 років

Такі тенденції регіональних етнодемографічних процесів упродовж 1959–1989 років суттєво змінили територіальну організацію етнонаціональної сфери України. *Поглибилась загалом її етнонаціональна поляризація, особливо помітна в мовно-культурній сфері. Але зросла етнонаціональна однорідність західних, Закарпатської та Чернівецької, областей.*

3.2.2. Мовно-географічні процеси в Україні впродовж 1959–1989 років як відображення політико-географічних тенденцій

Політичні аспекти етнодемографічних процесів у другій половині ХХ ст. виявились найбільш випукло у змінах структури населення за рідною мовою. В публіцистичній і науковій літературі, особливо історичній, вже досить детально розкрито форми і методи державної русифікаторської політики того часу¹. Однак механізми змін, роль об'єктивних чинників у саморозвитку етнолінгвістичних процесів ще мало досліджені. Водночас інерція їхнього впливу зберігається і в сучасних умовах, актуалізуючи необхідність пізнання загальних тенденцій та просторових трендів.

Отже, розглянемо насамперед загальні риси мовно-структурних змін населення України (див. табл. 3.8), але *лише умовно об'єднуючи в одну групу з російськомовними росіянами російськомовних етнічних українців та представників інших етнічних спільнот, розуміючи, що т. зв. російськомовне населення є лише лінгвістичною групою і не є етнокультурною цілісністю*. За переписом 1959 року частка населення, яке вважало рідною українську мову, становила 73,0%; російську – 24,3%; інші мови – 2,7%. У 1989 році мовна структура населення виглядала вже іншим чином: частка населення, яке вважало рідною українську мову, зменшилося до 64,6%, рідну російську мову – зросла до 32,9%, інші мови визнало рідними 2,5% усього населення. Зіставлення значень відносної кількості населення за рідною мовою за переписами 1959 і 1989 років свідчить, що помітні структурні зміни відбулися внаслідок різкого зменшення (на 8,4%) питомої ваги населення, що вважало рідною українську мову, і відповідно – різкого збільшення (на 8,6%) питомої ваги населення, що вважало рідною російську мову. Частка населення, що вважало рідними інші мови істотно не змінилася (зменшилася лише на 0,2%). Важливо зазначити, що обсяги зменшення частки україномовного населення суттєво випереджали обсяги змен-

¹ Див.: Іваницький В., Радевич-Винницький В. Мова і нація. Дрогобич, 1994

шення частки етнічних українців (зменшилася на 4,1%) і відповідно темпи зростання частки російськомовного населення випереджали темпи зростання частки етнічних росіян (зросла на 5,2%). Кількість російськомовних українців упродовж 1959–1989 років зросла у 2,22 раза. А частка російськомовного етнічно українського населення в структурі усього російськомовного населення зросла з 20,4% у 1959 році до 27,1% у 1989 році. *Такі широкомасштабні зміни мовної структури населення симптоматично відображають своєрідний етнодемографічний перехід, насамперед в напрямку поглиблення кризи української етнічності. А Україна загалом внаслідок таких змін поступово еволюціонувала від переважно монолінгвістичної до білінгвістичної країни. Той факт, що звужувалось мовне середовище саме етнічної більшості, корінної нації, об'єктивно свідчить про неорганічність процесів та велику роль державної етнополітики, в якій російська спільнота виступала в ролі титульного етносу всього колишнього СРСР.*

Загальні тенденції до русифікації і відповідно деукраїнізації своєрідно пов'язуються і з урбанізаційними процесами. З позицій життєдіяльності, враховуючи усі аспекти (демографічна ситуація, традиційна культура, освіта, поширення мови), українська ідентичність у 50-ті роки в сільській місцевості мала цілісний характер. Зокрема, у 1959 році серед сільського населення 98,6% етнічних українців вважали рідною українську мову. Причому, і 5,1% етнічних росіян у сільській місцевості також визнали себе україномовними. В міському середовищі, враховуючи не лише демографічні, але й соціально-культурні аспекти, українство домінуючих позицій не мало. Так, у 1959 році лише 53,1% усього міського населення України і 84,7% міських українців вважали рідною українську мову. А в Києві, наприклад, у 1959 році саме етнічні українці становили більшість (57,4%) від усього населення, що вважало рідною російську мову. І лише 1,1% етнічних росіян у містах України ідентифікували себе як україномовне населення. *Внаслідок урбанізації, з одного боку, частка українців в міському населенні зростала, оптимізуючи загалом соціальну структуру українського етносу, однак, з другого боку, дискомфортні для української етнічності соціально-культурні умови великих міст, особливо східних і південних регіонів, прискорювали асиміляційні процеси. Водночас значення і роль сільської місцевості як цілісного українського середовища, зменшились. Отже, урбанізація лише в західному регіоні частково оптимізувала територіальну соціально-культурну організацію українства, а в інших регіонах у багатьох аспектах лише послабила його позиції.*

Динаміка етнонаціонального складу населення упродовж 1959–1989 років істотних коректив у кількісні співвідношення різних мовних сімей

Таблиця 3.8

Зміни мовної структури населення України вродовж 1959–1989 років *

Автономія, області, столиця	Частка населення, що вважало рідною українську мову, %			Частка населення, що вважало рідною російську мову, %			Частка населення, що вважало рідними інші мови, %		
	1959	1989	частка зросла (зменшилася) на, %	1959	1989	частка зросла (зменшилася) на, %	1959	1989	частка зросла (зменшилася) на, %
Україна	73,0	64,6	-8,4	24,3	32,9	8,6	2,7	2,5	-0,2
АР Крим	11,9	13,7	1,8	86,4	82,6	-3,8	1,7	3,7	2,0
Вінницька	92,4	90,6	-1,8	6,4	8,6	2,2	1,2	0,8	-0,4
Волинська	94,5	94,5	0	5,0	5,1	0,1	0,5	0,4	-0,1
Дніпропетровська	73,0	61,5	-11,5	26,0	37,2	11,2	1,0	1,3	0,3
Донецька	44,4	30,6	-13,8	53,7	67,7	14,0	1,9	1,7	-0,2
Житомирська	89,7	87,2	-2,5	8,5	12,2	3,7	1,8	0,6	-1,2
Закарпатська	74,1	78,1	4,0	4,1	5,0	0,9	21,8	16,8	-5,0
Запорізька	61,8	49,3	-12,5	35,7	48,8	13,1	2,5	1,9	-0,6
Івано-Франківська	95,2	95,0	-0,2	4,2	4,8	0,6	0,6	0,2	-0,4
Київська	93,2	88,4	-4,8	6,2	10,9	4,7	0,6	0,7	0,1
Кіровоградська	87,9	83,3	-4,6	10,7	15,1	4,4	1,3	1,6	0,3
Луганська	51,1	34,9	-16,2	47,4	63,9	16,5	1,5	1,2	-0,3
Львівська	86,3	90,1	3,8	11,6	8,8	-2,8	2,1	1,1	-1,0
Миколаївська	74,4	64,2	-10,2	24,2	33,8	9,6	1,4	2,0	0,6
Одеська	49,4	41,2	-8,2	35,8	47,1	11,3	14,8	11,7	-3,1
Полтавська	92,7	85,9	-6,8	6,9	13,2	6,3	0,4	0,9	0,5
Рівненська	93,8	93,9	0,1	5,2	5,6	0,4	1,0	0,5	-0,5
Сумська	82,4	78,1	-4,3	17,2	21,4	4,2	0,4	0,5	0,1
Тернопільська	96,7	97,3	0,6	2,3	2,5	0,2	1,0	0,2	-0,8
Харківська	61,8	50,5	-11,3	37,3	48,1	10,8	0,9	1,4	0,5
Херсонська	77,1	67,7	-9,4	22,1	30,4	8,3	0,8	1,9	1,1
Хмельницька	93,2	91,3	-1,9	5,4	8,0	2,6	1,4	0,7	-0,7
Черкаська	93,5	89,1	-4,4	6,0	10,3	4,3	0,5	0,6	0,1
Чернівецька	68,1	70,8	2,7	10,6	10,5	-0,1	21,3	18,7	-2,6
Чернігівська	88,4	85,7	-2,7	11,1	13,6	2,5	0,5	0,7	0,2
м. Київ	43,7	57,6	13,9	53,8	41,1	-12,7	2,5	1,3	-1,2

* Розраховано за офіційними матеріалами відповідних переписів населення

і груп не внесла. Завдяки зростанню частки росіян, питома вага представників східнослов'янської мовної групи зросла з 94,4% до 95,7% і стала ще більш домінуючою. Частка представників західнослов'янських народів (поляків, чехів, словаків) дещо зменшилась (з 0,7% у 1959 році до 0,5% у 1989 році), а південнослов'янських (болгари) – залишилася незмінною (0,5%). Намітилось деяке зростання представників тюркомовних (0,3% у 1959 році і 0,5% у 1989 році) та романомовних (0,8% у 1959 році і 0,9% у 1989 році) народів. Такі структурні зрушення, виявляючи певні тенденції, культурно-цивілізаційного обличчя країни загалом не змінили.

Загально окреслені зміни етнолінгвістичної структури України впродовж 1959–1989 років необхідно доповнити регіональним аналізом, який дає змогу виявити помітну територіальну диференціацію перебігу етнолінгвістичних процесів. Зокрема, групування областей за динамікою частки етнічних українців відображає й певні просторові тренди (див. рис. 3.5). Так, великий компактний район утворюють суміжні області (Луганська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська), в яких відбулося найбільше зменшення частки населення з рідною українською мовою – понад 11%. На фоні цілеспрямованої русифікаторської культурно-демографічної політики колишнього СРСР формування такого району зумовлене і об'єктивними соціально-економічними чинниками (високий ступінь урбанізованості і промислового розвитку), та його географічним розміщенням (найбільш висунутий в східному і південно-східному напрямку), а також особливостями історії заселення.

Високими показниками зменшення частки україномовного населення (від 8 до 11%) упродовж 1959–1989 років характеризуються і три південні області – Одеська, Миколаївська і Херсонська, засвідчуючи загалом *меншу опірність асиміляційним процесам українського середовища пізніше заселених регіонів*. В південному регіоні за напрямом мовно-структурних змін окремо слід виділити Крим, де внаслідок політичних змін (включення до складу УРСР у 1954 році) та міграції етнічних українців зросла і відносна частка населення з рідною українською мовою. Як бачимо, включення Кримської області до складу УРСР, навіть за відсутності належної культурно-освітньої інфраструктури, мало для української етнічності позитивні наслідки.

Значно нижчими темпами зменшувалась відносна кількість населення, котре вважало рідною українську мову, у центральному Подніпров'ї, особливо на Чернігівщині, та на Поділлі. А у столиці, місті Києві, де внаслідок урбанізації різко зросла частка етнічних українців і здійснювалась дальша концентрація української інтелігенції, частка

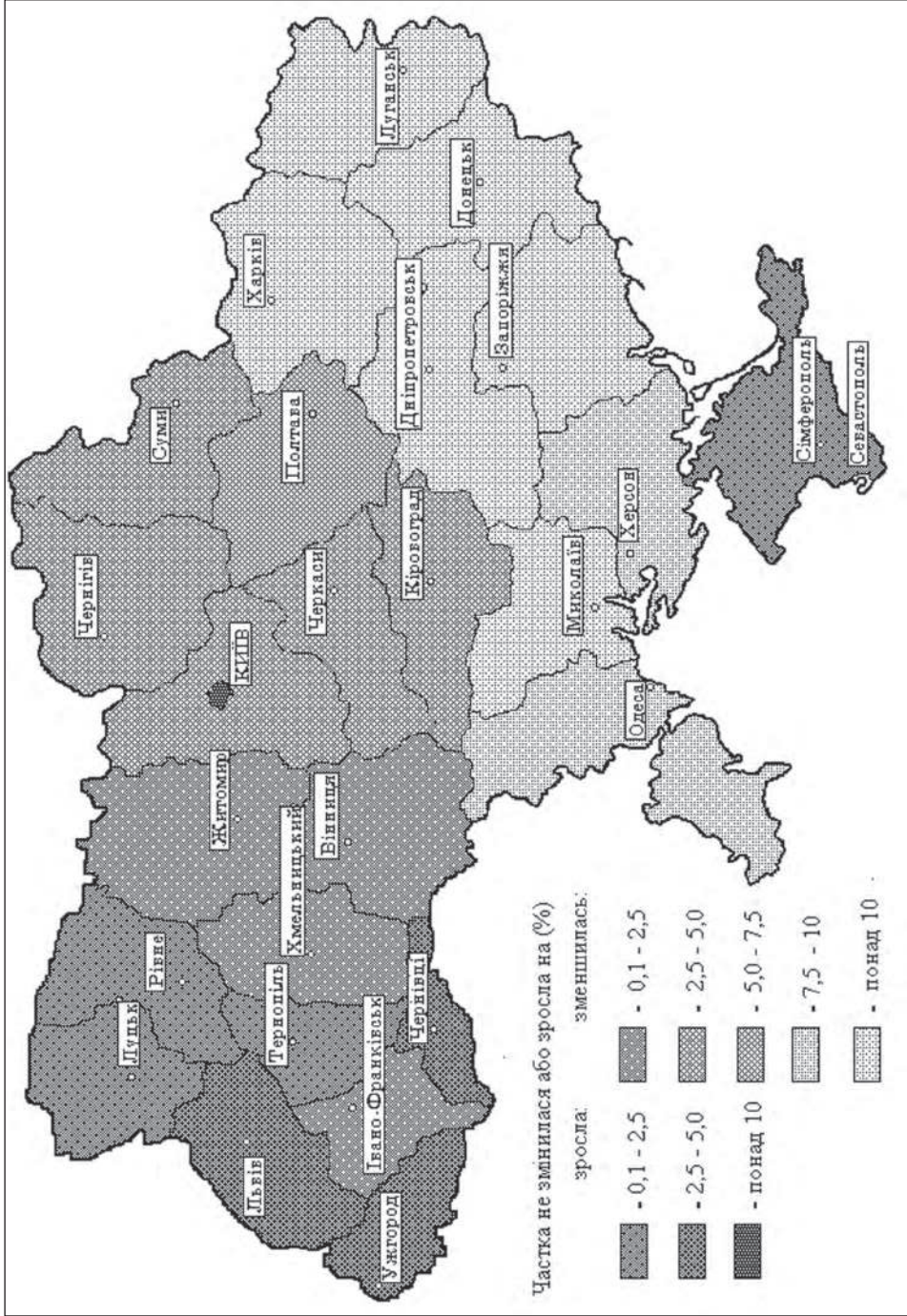

Рис. 3.5. Регіональні відмінності динаміки питомих ваг населення, що вважало рідною українську мову, упродовж 1959–1989

населення з рідною українською мовою, навпаки, різко зросла, започаткувавши процес подолання контрастності етнонаціонального і мовного складу населення великого міста та прилеглої сільської округи. Приріст частки населення з рідною українською мовою у Києві (13,9%) став навіть вищим від приросту частки етнічних українців (12,3%). З позицій життєдіяльності українського етносу такі зміни мали прогресивний характер.

У західноукраїнському регіоні частка україномовного населення зменшилася лише в Івано-Франківській області, передусім з огляду на порівняно вищі темпи імміграції росіян, зумовлені політичними чинниками та індустріалізацією Прикарпаття. Майже не змінився цей показник у двох волинських областях – Волинській і Рівненській. Найвищий приріст частки населення з рідною українською мовою відбувся у Закарпатській, Львівській та Чернівецькій областях завдяки вищим значенням зростання частки етнічноукраїнського населення загалом.

Зменшення відносної частки населення з рідною українською мовою по Україні і в регіонах безпосередньо пов'язане із зростанням питомої ваги населення, що вважало рідною російську мову. Це підтверджує і коефіцієнт кореляції між приростом відносної частки досліджуваних лінгвістичних груп (становить -0,98), засвідчуючи наявність тісного оберненого зв'язку між цими явищами.

Зростання частки населення, що вважало рідними інші мови, відбулося лише у деяких центральних, центрально-східних, східних і південних регіонах (Дніпропетровська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Кримська (на той час) області) переважно завдяки більшому напливу мігрантів нового покоління з азійських регіонів тодішнього СРСР. В регіонах компактного розселення неслов'янських етнічних меншин (Закарпатська, Чернівецька, Одеська області) частка населення, що вважала рідними інші, крім української і російської, мови, зменшилася.

Загальні тенденції змін мовної структури населення України підтверджуються аналізом динаміки мовного середовища української етнічної нації та російської меншини (див. табл. 3.9). Саме динаміка частки українців, що вважали рідною російську мову, розкриває механізми різкого зростання частки всього російськомовного населення. *Коефіцієнт кореляції між приростом частки всього населення з рідною російською мовою і приростом частки російськомовних українців становить 0,9, підтверджуючи наявність тісного зв'язку між цими двома явищами.* Частка етнічних українців, котрі стали визнавати рідною російську мову, найбільше зросла (понад 12%) у східних і південних областях: Донецькій (19,4%), Запорізькій (12,4%), Луганській (21,2%), Одеській

Таблиця 3.9

**Мовно-асиміляційні зміни в середовищі української і російської
етнічних спільнот упродовж 1959 — 1989 років ***

Автономія, області, столиця	Частка етнічних українців, що вважала рідною російську мову, %			Частка етнічних росіян, що вважала рідною українську мову, %		
	1959	1989	частка зросла (зменшилася) на, %	1959	1989	частка зросла (зменшилася) на, %
Україна	6,45	12,3	5,85	1,84	1,6	-0,24
АР Крим	47,0	47,4	0,4	0,05	0,1	0,05
Вінницька	1,0	1,8	0,8	5,6	4,8	-0,8
Волинська	0,6	0,6	0,0	4,3	5,8	1,5
Дніпропетровська	7,2	15,2	8,0	3,2	2,2	-1,0
Донецька	21,0	40,4	19,4	0,9	0,6	-0,3
Житомирська	1,5	3,2	1,7	7,9	8,0	0,1
Закарпатська	0,7	1,0	0,3	1,2	3,8	2,6
Запорізька	10,6	23,0	12,4	2,2	1,7	-0,5
Івано-Франківська	0,45	0,6	0,1	3,1	3,9	0,8
Київська	1,0	2,0	1,0	6,8	4,7	-2,1
Кіровоградська	2,0	3,6	1,6	4,9	4,5	-0,4
Луганська	12,5	33,7	21,2	1,1	0,7	-0,4
Львівська	1,7	1,1	-0,6	1,5	2,9	1,4
Миколаївська	9,5	16,3	6,8	3,2	2,6	-0,6
Одеська	12,4	25,8	13,4	1,0	0,9	-0,1
Полтавська	1,4	2,9	1,5	7,4	4,1	-3,3
Рівненська	0,7	0,9	0,2	4,4	6,0	1,6
Сумська	6,7	9,2	2,5	2,7	2,8	0,1
Тернопільська	0,3	0,2	-0,1	5,4	7,7	2,3
Харківська	11,0	20,5	9,5	1,9	1,5	-0,4
Херсонська	6,7	12,3	5,6	4,5	3,9	-0,6
Хмельницька	0,9	1,7	0,8	6,7	6,2	-0,5
Черкаська	1,0	2,1	1,1	5,7	4,6	-1,1
Чернівецька	1,6	2,6	1,0	1,4	2,6	1,2
Чернігівська	6,8	6,7	-0,1	4,3	3,5	-0,8
м. Київ	28,1	21,2	-6,9	0,6	1,3	0,7

* Розраховано за офіційними матеріалами переписів населення 1959 і 1989 років

(13,4%). Вище середніх по Україні значень (понад 6%) обсяги русифікації етнічних українців охопили Дніпропетровську (8,0%), Миколаївську (6,8%), Харківську (9,5%) області. На рівні середніх по Україні значень – Херсонську область, і нижче середніх – Сумську область, Крим, та центральні (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська) і західні (Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська і Чернівецька) області України. Дещо зменшилася частка етнічних українців з рідною російською мовою лише у Львівській, Тернопільській та Чернігівській областях, але найбільш помітно – у м. Києві, оскільки у столиці на той час стали активно проявлятися процеси українського етнокультурного піднесення.

Своєрідним індикатором життєздатності українського мовного середовища загалом може бути його здатність асимілювати інші етнічні групи у процесі природної взаємодії та адаптації (про державну політику, яка у той час сприяла б українізації, немає підстав говорити). В цьому аспекті у 1959 р. лише 1,8% етнічних росіян в Україні вважали рідною українську мову, що свідчить лише про їхню мінімальну асиміляцію у післявоєнний період, своєрідно відображаючи реальне становище національних культур того часу. Впродовж наступних 30 років частка етнічних росіян з рідною українською мовою ще зменшилась – до 1,6% (див табл. 3.10). Найбільше зменшення їхньої відносної частки відбулося в тих регіонах центрально-східної України (Полтавська, Київська, Кіровоградська, Черкаська області), де на початку 50-х років українське мовно-культурне середовище, особливо у сільській місцевості, мало впливовий характер, який однак істотно послабився в наступні десятиліття. І лише в кількох регіонах, переважно західних, частка росіян, що визнали рідною українську мову, дещо зросла.

Внаслідок нерівномірності мовно-асиміляційних процесів 1959–1989 років у регіонах України поглибилася етнолінгвістична диференціація між, з одного боку, центральними і західними та, з другого боку, східними і південними областями. Причому південні регіони, які впродовж 20–30 років істотно вирівнялися за етнічним складом населення з центральними, знову віддалилися від основного українського етнокультурного ядра. Такі зміни у свою чергу призвели до порушення цілісності українського мовно-культурного середовища східних і південних регіонів та дальшої його маргіналізації, зокрема звуження сфери вживання української мови навіть у сільській місцевості. Водночас дві західні області, Закарпатська і Чернівецька, які найпізніше увійшли до складу України, за етнічним і лінгвістичним складом населення дещо вирівнялися із іншими західноукраїнськими регіонами.

Таблиця 3.10

Зміни мовної структури населення України упродовж 1959–1989 років

Автономія, області, столиця	Частка населення, що вважало рідною українську мову, %			Частка населення, що вважало рідною російську мову, %			Частка населення, що вважало рідними інші мови, %		
	1959	1989	частка зросла (зменшилася) на, %	1959	1989	частка зросла (зменшилася) на, %	1959	1989	частка зросла (зменшилася) на, %
	Україна	73,0	64,6	-8,4	24,3	32,9	8,6	2,7	2,5
АР Крим	11,9	13,7	1,8	86,4	82,6	-3,8	1,7	3,7	2,0
Вінницька	92,4	90,6	-1,8	6,4	8,6	2,2	1,2	0,8	-0,4
Волинська	94,5	94,5	0	5,0	5,1	0,1	0,5	0,4	-0,1
Дніпропетровська	73,0	61,5	-11,5	26,0	37,2	11,2	1,0	1,3	0,3
Донецька	44,4	30,6	-13,8	53,7	67,7	14,0	1,9	1,7	-0,2
Житомирська	89,7	87,2	-2,5	8,5	12,2	3,7	1,8	0,6	-1,2
Закарпатська	74,1	78,1	4,0	4,1	5,0	0,9	21,8	16,8	-5,0
Запорізька	61,8	49,3	-12,5	35,7	48,8	13,1	2,5	1,9	-0,6
Івано-Франківська	95,2	95,0	-0,2	4,2	4,8	0,6	0,6	0,2	-0,4
Київська	93,2	88,4	-4,8	6,2	10,9	4,7	0,6	0,7	0,1
Кіровоградська	87,9	83,3	-4,6	10,7	15,1	4,4	1,3	1,6	0,3
Луганська	51,1	34,9	-16,2	47,4	63,9	16,5	1,5	1,2	-0,3
Львівська	86,3	90,1	3,8	11,6	8,8	-2,8	2,1	1,1	-1,0
Миколаївська	74,4	64,2	-10,2	24,2	33,8	9,6	1,4	2,0	0,6
Одеська	49,4	41,2	-8,2	35,8	47,1	11,3	14,8	11,7	-3,1
Полтавська	92,7	85,9	-6,8	6,9	13,2	6,3	0,4	0,9	0,5
Рівненська	93,8	93,9	0,1	5,2	5,6	0,4	1,0	0,5	-0,5
Сумська	82,4	78,1	-4,3	17,2	21,4	4,2	0,4	0,5	0,1
Тернопільська	96,7	97,3	0,6	2,3	2,5	0,2	1,0	0,2	-0,8
Харківська	61,8	50,5	-11,3	37,3	48,1	10,8	0,9	1,4	0,5
Херсонська	77,1	67,7	-9,4	22,1	30,4	8,3	0,8	1,9	1,1
Хмельницька	93,2	91,3	-1,9	5,4	8,0	2,6	1,4	0,7	-0,7
Черкаська	93,5	89,1	-4,4	6,0	10,3	4,3	0,5	0,6	0,1
Чернівецька	68,1	70,8	2,7	10,6	10,5	-0,1	21,3	18,7	-2,6
Чернігівська	88,4	85,7	-2,7	11,1	13,6	2,5	0,5	0,7	0,2
м. Київ	43,7	57,6	13,9	53,8	41,1	-12,7	2,5	1,3	-1,2

3.2.3. Релігійно-конфесійний чинник динаміки геоетнополітичних та етнодемографічних процесів в Україні упродовж ХХ ст.

Упродовж ХХ ст. значний вплив на перебіг етнодемографічних і геоетнополітичних процесів мав релігійно-конфесійний чинник, роль якого у міжетнічних контактах, у процесах збереження та зміни ідентичності особливо помітно виявилась на окраїнах української етнічної території. В цьому аспекті історичні передумови склалися так, що у смузі західного етнічного пограниччя, починаючи з кінця XIV і до середини ХХ ст., українська етнічність фактично і навіть офіційно ототожнювалась із греко-католицькою і православною конфесіями, чітко відмежовуючись від польської, словацької (переважно римо-католики) та угорської (римо-католики і протестанти) етнонаціональних ідентичностей. Тут основну роль відігравала не так підпорядкованість конфесій, як мова літургії, яка істотно впливала на формування культурних традицій та орієнтацій. Тому *перехід із греко-католицької чи православної конфесій у римо-католицьку означав розрив з українською (руською) мовно-культурною традицією, вів поступово до втрати національної української ідентичності і дальшого ототожнення з польською, угорською чи словацькою*. Відповідно і географія поширення греко-католицької і православної (на західному пограниччі) конфесій відображала і межі поширення українського етносу. В цьому контексті західні межі греко-католицьких єпархій на початок ХХ ст. (Мукачівської, Пряшівської, Перемиської, а до 1875 р. й Холмської)¹, особливо у зіставленні із сучасним українським розселенням, можуть бути своєрідним мірилом для визначення розмірів зміщення зі заходу на схід української етнічної території і окраїнних етнічноукраїнських територіальних втрат. Водночас етнодемографічні втрати, яких зазнав український народ у прикордонних західних регіонах, були спричинені не стільки міжрелігійними і міжконфесійними взаєминами, як значною мірою політичним втручанням у сферу релігійного життя. Це, зокрема, результат таких послідовних змін, як підпорядкування Мукачівської і Пряшівської єпархій угорському уряду, який розпочав витіснення церковно-слов'янської мови як певного ґаранта національної ідентичності і введення у церковно-освітні установи та греко-католицький обряд угорської мови, створення у 1912 р. окремої Гайдудорозької єпархії, яка з'єднала греко-католицькі громади західного Закарпаття, виділені з Мукачівської і Пряшівської єпархій. Отже, внаслідок цілеспрямованої політики ви-

¹ Україна. Історичний атлас. 9 клас. К.: ТОВ “Видавництво “Мапа”, 1999. С. 20

тіснення давньоукраїнських елементів з обряду і релігійної літератури кілька десятків тисяч українців у північно-східній частині сучасної Угорщини, які ще до ХХ ст., попри помітну акультурацію, зберігали самоназву “русин”, у 20–30-х роках були остаточно асимільовані.

Значної шкоди національній самобутності українського населення у межах сучасної Словаччини завдала ліквідація греко-католицької церкви комуністичним чехословацьким режимом у 40-х роках і примусове запровадження православної віри, внаслідок чого десятки тисяч українців, не бажаючи переходити на православ'я, визнали себе словаками-католиками¹. Зворотний процес переходу з православ'я у греко-католицьку церкву після 1968 р. і особливо після ліквідації чехословацького прорадянського режиму завдав, як це не парадоксально, також значних втрат, оскільки, з одного боку, певна частина українців вже ідентифікувала себе з православною церквою, а з іншого – греко-католицька церква у Словаччині вже була на той час дуже словакізована. Отже, якщо на початок ХХ ст. на території сучасної Словаччини проживало понад 150 тис. українського населення, то за останнім переписом – лише 32 тисячі (до того ж поділених на русинів і українців)². Значна кількість греко-католиків у статистиці сучасного угорського і словацького населення (майже 400 тисяч)³, переважно українського походження, також є відображенням розширеного відтворення українських етнотериторіальних втрат у цьому регіоні.

Дещо по-іншому проходили подібні процеси у Галичині, оскільки тут греко-католицька церква мала міцніші позиції і виражений національний характер. Але, незважаючи на це, польська людність у Галичині мала більші економічні і політичні можливості, а тому і тут відбувалися процеси асиміляції, в т. ч. і на ґрунті переходу з греко-католицької церкви у римо-католицьку. Ще В. Барвінський, порівнюючи австрійські переписи населення, виявив значну кількість (майже 200 тисяч осіб) т. зв. латинників, тобто населення переважно українського походження (була тут і деяка частка зукраїнізованих польських селян) і з українською розмовною мовою, котре прийняло римо-католицьке віровизнання, ставши своєрідним субстратом колонізації⁴. У наступні десятиріччя, особливо впродовж 20–30 років, тенденція до зміни етнічного обличчя деяких груп українського населення через перехід

¹ Див.: *Сабол С.* Голгота греко-католицької церкви в Чехословаччині. Торонто; Рим, 1978.

² Статистика народонаселення східної Словаччини // *Пам'ятки України*, № 1, 1992. С. 74.

³ Див.: *Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О.* Географія релігій. К., 1998.

⁴ *Барвінський В.* Досліди з поля статистики. Львів, 1901

на римо-католицьке віровизнання зберігалась. За підрахунками В. Кубійовича, у 1939 році в українській Галичині налічувалось уже 514 тис. латинників (8,8% усього населення), котрих польський уряд уже однозначно трактував як поляків. Причому, в офіційній статистиці польської людності Галичини, за оцінками В. Кубійовича, латинники становили 35%¹.

Найбільших етнічних втрат зазнало українство внаслідок цілеспрямованої політики у галузі релігійної сфери на Холмщині, де українське духовенство і миряни опинилися в епіцентрі польсько-російського протистояння, в якому польські провідні верстви намагалися колонізувати та уніфікувати з латинським літургійний обряд, а російські – підпорядкувати єпархію адміністративно. Ще у 1875 р. російський уряд ліквідував Холмську греко-католицьку єпархію, що значно послабило тут український етнокультурний потенціал. І коли у 1905 році було дано дозвіл на діяльність римо-католицької церкви, велика кількість українського населення (понад 150 тис.), не бажаючи визнавати православ'я, перейшла до римо-католицької церкви, чим фактично ідентифікувала себе з поляками².

Водночас, як вважає С. Бублик, обрядова спорідненість православних українців і румунів, тобто відсутність суттєвих релігійних бар'єрів, поряд з особливостями церковного устрою, посилила процеси румунізації українського населення Буковини³.

Яскравим прикладом визнання впливу літургійного обряду на етнокультурний розвиток є факт вилучення Російською православною церквою у XVIII ст. всіх українських самобутніх елементів з обряду і релігійної літератури, що стало одним з напрямків асиміляторської політики, всі втрати від якої важко оцінити в кількісному й якісному вимірах⁴.

Підкреслюючи значення церковно-слов'янського обряду як певного ґаранта національної ідентичності на західних окраїнах української етнічної території, не можна не відзначити і таких деструктивних етнокультурних явищ, як москвофільство, політичне русинство, зорієнтованих на порушення цілісності українського народу, і які значною мірою спиралися на інерційність мовно-культурних традицій. Особливо негативні наслідки мав симбіоз церковно-слов'янської мови, москвофільства і політичного русинства у Закарпатській Україні, де він надовго

¹ *Кубійович В.* Наукові праці. Т. 1. Париж; Львів, 1996. С. 255.

² *Кубійович В.* Національні відносини в різних частинах України // ЕУ. С. 168.

³ *Бублик С.* Етноконфесійна група // Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1995. С. 481.

⁴ *Огієнко І.* Українська церква. Т. 1. К., 1993. С. 216–222

пригальмував поширення нової літературної мови на основі живої народної і нового етноніма “українці”.

Геоетнополітичні проблеми міжконфесійних взаємин в Україні пов’язані й з адміністративним підпорядкуванням і адміністративно-територіальною організацією конфесій, яка також регулювалася політичними режимами. Негативні аспекти тут виявляються в тому, що роз’єднаними організаційно були не лише канонічно відмінні православні і греко-католицькі громади, але й цілком споріднені обрядово і канонічно греко-католицькі єпархії різних історичних регіонів у складі суміжних держав. Так, у межах Австро-Угорської імперії абсолютно відокремленими організаційно були греко-католицькі закарпатські і галицькі єпархії. Фактично не мала зв’язків із Львівською митрополією і Холмська єпархія, що проіснувала у межах Російської імперії до 1875 р. Офіційний Рим у своїй східній політиці спирався все-таки не на греко-католицьку церкву, що було б логічно, враховуючи її східні корені, а на церкву латинського обряду. Спроби передових церковних діячів Закарпаття і Галичини (зокрема, єпископа А. Бачинського) об’єднати організаційно всіх українських греко-католиків у межах Австрійської імперії, аналогічно до спроб створити єдину українську адміністративну одиницю, були марними, оскільки суперечили настроям впливових угорських і польських кіл¹.

Отже, певні сприятливі політичні передумови, що виникли в Австрійській імперії після 1848 р., не були реалізовані, *не було створено і єдиної церкви, яка могла б однозначно ототожнюватись із українською нацією і зберігати національну ідентичність, що потрібно трактувати як велику етнополітичну втрату. Безперечно, єдина міцна національна церква могла призупинити процеси асиміляції і культурно-політичної деградації багатьох регіонів.* На жаль, і в пізніші часи не було реалізовано ідею митрополита А. Шептицького про єдиний український патріархат.

На українських землях у складі Російської імперії автономія і українські історичні традиції Київської православної митрополії були ліквідовані ще у 1721 р., деспотична роль держави, централізація в управлінні православними і католицькими громадами були доведені до абсолюту. Церковні організації втратили своє українське обличчя і перетворились у складову державного апарату імперії.

Розуміючи політико-географічні аспекти адміністративно-територіальної підпорядкованості православної церкви в Україні Росій-

¹ Див.: Баран О. Єпископ А. Бачинський і церковне відродження на Закарпатті. Йорктон, 1963

ському синоду, уряд УНР розв'язав цю проблему, видавши у 1918 р. розпорядження про створення УАПЦ, хоча відразу ж виникла низка канонічних проблем.

У міжвоєнний період державна політика всіх політичних режимів, що існували на українських землях, жорстко регулювала адміністративно-територіальну організацію конфесій, щоб не допустити створення єдиних, замкнутих у межах України, суспільно-політичних структур. Так, щоб уникнути кристалізації національної свідомості українських горян-лемків, найвіддаленішої гілки українського народу, польський уряд добився створення у 1934 р. Лемківської адміністрації з центром у Риманові на основі дев'яти деканатів, виділених з Перемиської греко-католицької єпархії, безпосередньо підпорядкованої Ватикану¹. Було поставлено бар'єр поширенню української церковної літератури на Лемківщину та українізації духовенства, а керівництво адміністрації, переважно польського походження, трактувало лемків як окремий народ.

Польський уряд, щоб не допустити впливу Львівської митрополії на інші українські землі в складі Польщі (Волинь, Полісся, Підляшшя, Холмщину), з одного боку, і ослаблення православної церкви в цих регіонах – з іншого, інспірував т. зв. нову унію і створив нову церкву фактично на тих самих засадах, що і греко-католицька. Проте “новоунійна” церква не була з'єднана з Львівською митрополією, нею спочатку керували польські єпископи, і лише пізніше була створена окрема адміністрація з центром у Ковелі².

Так само під конторолом польського уряду знаходилася і православна церква, яка отримала канонічну автокефалію, але іменувалась як Польська православна церква, хоча за національним складом більшість мирян становили українці. Ієрархія цієї церкви, за незначним винятком, була польського походження. Отже, політика у релігійній сфері стала складовою польської колонізаційної політики. Крім акцій організаційного та ідеологічного характеру, заохочувалось і відкрите руйнування українських храмів, особливо на Холмщині і Підляшші.

Подібну жорстоку позицію зайняв і румунський уряд щодо православних і греко-католиків Буковини і частини Закарпаття, що відійшло до Румунії. У 1923 р. було ліквідовано Чернівецький греко-католицький вікаріат, який підлягав Станіславській єпархії, тобто Львівській митрополії, і створено окрему адміністрацію, що підпорядковувалась

¹ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 4. С. 1280–1281.

² Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Церква (Перевид. в Україні). К., 1994

румунському єпископу. У православних громадах церковнослов'янська мова фактично повністю була замінена румунською.

Атеїстичний більшовицький уряд, проголосивши формально невтручання в церковні справи, насправді докладав великих зусиль до ліквідації всіх автономних церковних структур, які не підпорядковувались Московській патріархії. Внаслідок цього була ліквідована у 1930 р. УАПЦ, а у 1946 р. – греко-католицька церква як у Галичині, так і на Закарпатті.

Отже, впродовж ХХ ст. антиукраїнські акції щодо організації релігійного життя суттєво перешкоджали консолідації нації і подоланню регіонального відчуження. *Україна як етнонаціональна цілісність так і не склалась як релігійно-конфесійна цілісність. Конфесійні центри мало формували в свідомості віруючих образ єдиної України. Канонічна відчуженість, адміністративна підпорядкованість конфесій зарубіжним центрам, які перешкоджали формуванню автономних, зв'язаних на території України церковно-адміністративних структур, детермінували відцентрові політичні тенденції, вузькорегіональну свідомість, а це вело до посилення етнокультурної диференціації у регіональному розвитку, послаблювало внутрішній опір асиміляції, особливо в окраїнних етнічноукраїнських регіонах.*

3.2.4. Загальні закономірності й наслідки перебігу геоетнополітичних процесів в Україні впродовж ХХ ст. та їхній інерційний вплив на сучасні взаємини

Очевидні і беззаперечні взаємозв'язки етнонаціональних і політичних змін, характерні для більшості країн Європи, в Україні особливо сильно проявилися упродовж ХХ ст. Порівняння рушійних сил і наслідків цих взаємовпливів дає змогу розкрити деякі істотні особливості механізму етнодержавних взаємин. У цьому контексті ретроспективний (історико-географічний) аналіз засвідчив, що основними етногеографічними чинниками у перебігу етнополітичних процесів були: 1) конфігурація етнічної території, етнонаціональна і соціальна структура населення; 2) співвідношення міського і сільського населення; 3) регіональні відмінності національної самосвідомості українців та рівень розвитку національно-культурної інфраструктури; 4) історичні етнополітичні традиції. З іншого боку, основними політичними чинниками етнонаціональної структуризації стали: 1) територіально-політичний поділ українських земель та політичний статус історичних українських регіонів; 2) регіональні відмінності і рівень розвитку національно-політичних інституцій; 3) етнокультурна ідентичність держави; 4) державна полі-

тика щодо етнонаціональних груп і національних мов, законодавство щодо національних відносин.

Аналіз історичних особливостей формування державності України протягом ХХ ст. свідчить, що її державна територія в генетичному відношенні має *інтеграційний* характер, зумовлюючи помітні історико-географічні відмінності. Але незважаючи на це, основним чинником, який визначив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні, абстрагуючись від того, яким шляхом це було здійснено, була географія етнічних українців, право українського народу на самовизначення на своїй етнічній території, його соборницькі орієнтири. Це і визначило той факт, що близько 95% державної території України – це українська етнічна територія, що в свою чергу ставить Україну за історично-генетичними засадами в один ряд з іншими національними державами, сформованими на основі політичного самовизначення етносів-націй (насамперед, центрально-східноєвропейських).

Отже, контури території УРСР, які й успадкувала у 1991 році незалежна Україна, остаточно окреслились у післявоєнний період. Зіставлення цієї державної території та української етнічної території, що її розглядали політичні сили як основу української національної державності, свідчить про певні геоетнополітичні втрати, зумовлені зовнішнім втручанням у складний процес державотворення. Державно-політичне відокремлення від основного етнонаціонального ядра цілих історичних і етнографічних областей послабило й етнокультурний, і геополітичний потенціал України. Такі переважно етнічно українські регіони, які не увійшли до складу України, як Холмщина, Підляшшя, Берестейщина, Лемківщина, Кубань, вклинюючись глибоко в інонаціональні території, об'єднували одночасно Прибалтійський, Центрально-Європейський, Кавказький світи, несучи в собі певні їхні ознаки, що у свою чергу робило загальноукраїнську національну культуру і світогляд більш багатогранними, а економічні і політичні перспективи багатообіцяючими. І, зрозуміло, їхнє переважно насильне включення в орбіту інших держав знизило загальнонаціональні можливості і звузило перспективи. Хоча, безумовно, з огляду на незворотні наслідки тривалих змін та необхідність збереження політичної стабільності у Центрально-Східній Європі, не може бути мови про перегляд у сучасних умовах державно-територіальних реалій, що склалися у післявоєнний період.

Що ж до державних кордонів, то об'єктивне відображення усіх обставин їхнього формування засвідчує, що процес розмежування хоч і завершився в геоетнополітичному аспекті не на користь України (у т. ч. і у відношенні до Росії, у складі якої залишилися відносно великі

райони компактного розселення українців), все ж він мав *офіційний міждержавний характер*, спростовуючи погляди окремих політичних сил сусідніх держав про його ніби-то повну правову безпідставність.

Порівняння політичних меж (державних кордонів, границь автономій) упродовж різних історичних періодів свідчить, що їхня стабільність в межах України та прилеглого регіону в новітні часи є незначною. Основна причина цього явища – відсутність сильної української державності впродовж тривалого часу, що повинні враховувати всі суб'єкти геополітичних взаємин, зацікавлені в політичній стабілізації Центральної і Східної Європи. Довший час кордони (до того ж кордони різних держав) проходили вздовж таких природних лінійних об'єктів, як Карпатський вододіл, Збруч, Черемош, Західний Буг, Дністер. Це було спричинено деякими природними бар'єрними властивостями цих ділянок, з одного боку, і принципом правонаступності в проведенні державних кордонів – з іншого. Саме ці причини є основою *загальної інерційності державних кордонів, порівняно з процесами формування і зміни державності*. На відміну від Західної Європи, де найстабільніші ділянки кордону (наприклад, іспансько-португальська) відповідають етнічним межам, в Україні такі ділянки роз'єднували різні етнічні українські регіони. Так, р. Збруч була державним кордоном Австро-Угорської і Російської імперій (до 1918 р.), Польщі і Радянського Союзу (до 1939 р.), роз'єднуючи єдиний етнічноукраїнський масив. А тому *інерційність таких історичних кордонів у сучасних умовах є негативним чинником етнополітичної консолідації українського народу*.

Взаємовідношення етнотериторіальних та адміністративно-територіальних структур в Україні впродовж ХХ ст., були асиметричними, тобто більшим був вплив територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування на етногеографічні процеси, ніж навпаки. Етногеографічний чинник може мати структуроформуюче значення в системі територіального управління насамперед на етапі її становлення за умови, що вона формується органічними відносинами, які спираються на потреби та інтереси етнонаціональних спільнот. Але оскільки основи державної політики в галузі територіального управління на українських землях упродовж ХХ ст. переважно визначалися не українськими інтересами, то зрозуміло, що не лише принципи управління, але й розміри та конфігурація адміністративних одиниць на українських землях у складі інших держав відзначалися непропорційністю щодо розмірів української етнічної території та системи розселення українського народу. В цьому ж аспекті, як уже зазначалося, лише проект нового адміністративного поділу УНР спирався на українські територіальні співвідношення.

Аналіз ролі адміністративних систем у територіальній організації суспільства на різних історичних етапах¹ свідчить, що величина і глибина їхнього впливу на соціально-економічне середовище залежить і від загальної динаміки суспільних процесів. Зокрема, чим швидше відбуваються такі суспільні процеси, як концентрація, агломерування, інтеграція і дезінтеграція, районоформування, поляризація, тим більшим є вплив систем адміністративно-територіального устрою на формування структури суспільного простору, у тому числі й етнокультурного. Оскільки всі соціально-економічні зміни мають взаємопов'язаний характер, а системи адміністративно-територіального устрою — структуроформуючі властивості, то наслідком їхнього функціонування є утворення цілісних соціально-територіальних районів з вираженою ієрархією центрів, інерційна наявність яких є відчутною і у наступний історичний період. Так, конфігурація обласного поділу України, основи якого склалися впродовж близько 70 років, значною мірою відображає й певні особливості соціально-культурної диференціації України.

Важливо, що й більшість процесів та явищ, у т. ч. й етнокультурних, які з'являються у суспільстві на певному етапі, в своїй територіальній організації відображають структуру існуючої на той час системи адміністративно-територіального устрою і так чи інакше зберігають її ще тривалий час. Це стосується також й громадських і соціально-політичних інституцій. З огляду на це, більш рельєфно виявляється роль географії адміністративних центрів і меж у поширенні геокультурних явищ. Зокрема, насамперед адміністративні центри УРСР, зосереджуючи основні важелі цілеспрямованої русифікаторської політики в культурно-освітній сфері, вплинули на просторові пропорції таких явищ, як акультурація та асиміляція етнічно українського населення.

Разом з тим, і динаміка демоетнонаціональних змін в Україні була зумовлена дією політичних чинників, передусім державною політикою в галузі міжетнічних стосунків, яка в свою чергу визначалася етнонаціональним характером самої державності. А з усіх державних утворень ХХ ст. лише УНР, ЗУНР, Українська Держава (тут є деякі застереження) та Карпатська Україна виразно виступали як національні держави українського народу, що відповідально ставились до потреб етнічнонаціональних груп. Зокрема, закон УНР "Про національно-персональну автономію", гарантуючи і забезпечуючи права етнонаціональних меншин, є вагомим вкладом у практику розв'язання етнополітичних

¹ Див.: Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. С. 150

проблем. Пропорційність представництва етнічних меншин в органах державної влади і місцевого самоврядування гарантували і проекти законів ЗУНР¹. Що стосується УРСР, то лише протягом 20-х років (т. зв. період “коренізації”) тут були створені деякі політичні умови для українського національного самовираження. Проте надалі, як зазначає Л. Нагорна, “...загальним напрямом радянської національної політики від середини 30-х років стало нівелювання національних чинників, ігнорування національних інтересів і потреб, русифікація в культурній та інформаційній царинах”². А за словами Дж. Мейса, “...першорядність російства під досить привабливим гаслом пролетарського інтернаціоналізму створювала етнополітичну ситуацію, де російське завжди сприймалося вищим, прогресивнішим”³.

Обсяги прямих і непрямих демографічних втрат українського населення під дією державно-політичних впливів у ХХ ст. різко зросли, істотно знижуючи темпи відтворення його кількісного складу. *Нерівномірність динаміки кількості та питомої ваги різних етнонаціональних спільнот і груп в межах сучасної України, неорганічний характер багатьох етнодемографічних процесів вели до поглиблення міжрегіональної і внутрішньорегіональної поляризації в межах ареалу розселення і життєдіяльності української нації, гальмуючи процеси її модернізації.* Обсяги етнодемографічних втрат також визначалися територіальною структурою української етнічної території. Зокрема, *в межах українського етнодемографічного ядра, з огляду на вищий ступінь цілісності культурного середовища, етнодемографічні втрати були не так помітні, як на окраїнах української етнічної території, де, окрім негативної ролі політичного чинника, впливовими були й етноконфесійні взаємини.*

Отже, під впливом державної політики впродовж ХХ ст. сформувалися і, що важливо, продовжують діяти в сучасній Україні механізми багатьох геоетнополітичних процесів, зорієнтованих на послаблення демогеографічного і територіально-політичного потенціалу української етнічної нації. Істотними наслідками таких процесів, інерція яких виявляється у сучасних умовах, є:

1. Збереження міжрегіональних і внутрішньорегіональних диспропорцій у розселенні української нації, які в сучасних умо-

¹ Див.: Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999.

² Нагорна Л. Радянська національна політика // Політологічні читання, 1995. № 1, С. 160–171.

³ Мейс Дж. Геополітичні імплікації етнополітики // Політична думка, 1995. № 5, С. 34

вах є географічною основою низки кризових явищ української етнічності.

2. Різна втягнутість регіонів в український державотворчий процес і якісно відмінне сприйняття історично-політичних традицій через різні геополітичні умови та різновекторність регіонально-історичних геополітичних процесів.
3. Культурно-ментальна відчуженість українських регіонів, відображенням і водночас чинником поглиблення якої є різна лінгвістична ідентифікація.
4. Недостатня сформованість етноконтактного середовища (смуг взаємодії) української нації з іншими етнічними групами у процесах державотворення як унаслідок пристосування етнонаціональних меншин до домінуючих традицій, так і через відсутність необхідних геополітичних умов для утвердження серед усього населення стереотипів привабливості українського культурно-політичного середовища.

Однак, розкриваючи геополітичну зумовленість етнодемографічних змін в Україні впродовж ХХ ст., важливо зауважити, що з позицій життєдіяльності українського народу і необхідності розв'язання задованих етнополітичних вузлів слід виділити і такі позитивні моменти етнічної історії ХХ ст., як зростання частки українського населення у містах, а також зменшення етнічної мозаїчності окраїнних західних регіонів. Разом з тим, посилення урбанізації етнічноукраїнського населення впродовж 70–80-х років мало, як уже зазначалося, і негативний аспект: через неможливість створення цілісного українського міського середовища і послаблення культурного потенціалу української сільської місцевості прискорювались процеси акультурації етнічноукраїнського населення. В результаті *дуалістична модель – велике російськомовне місто й україномовна сільська та містечкова місцевість – залишилася характерною рисою територіальної організації етнонаціональної сфери України (насамперед її східних і південних регіонів), негативно впливаючи на усі аспекти життєдіяльності українського етносу, а особливо культурно-політичні.*

4.1. ОСНОВНІ ЕТНОДЕМОГЕОГРАФІЧНІ ПАРАМЕТРИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. ІДЕНТИФІКАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ВЗАЄМИН

Етнонаціональна структура суспільства завжди, хоча різною мірою, мала важливе державоформуюче значення, істотно впливаючи на засади державної політики та міждержавних взаємин. Тому окреслення етногеографічної конфігурації України, насамперед в аспекті кількісних співвідношень між етнічними українцями, державоформуючою нацією та етнонаціональними меншинами, здійснене на основі зіставлення ситуації у загальнодержавному та регіональному вимірах та окремо у розрізі міського і сільського населення, розкриває не лише істотні етногеографічні тенденції у суспільстві, а й дає водночас змогу виявити й основні з'єднувальні ланки його геополітичної цілісності, функціональні можливості та проблемні сфери функціонування. Однак тут відразу слід наголосити, що етногеографічна структура сучасної України дуже ускладнена, адже вона, по-перше, втілює інерцію багатьох попередніх процесів, однак, по-друге, враховуючи якісно відмінні геополітичні умови, відображає й появу нових етнодемографічних явищ. З огляду на це, розкриття основних параметрів структури потребує зіставлень даних останнього радянського перепису 1989 року та українського перепису 2001 року.

Отже, за останнім переписом населення 2001 року абсолютна кількість та питома вага української державоформуючої нації та етнонаціональних груп істотно диференційована як у розрізі сільського і міського

населення всієї України, так й за адміністративними регіонами вищого рівня (див. табл. 4.1 і 4.2). Зокрема, якщо частка етнічних українців у всьому населенні становить 77,8%, міському – 73,7%, то у сільському населенні, етнічна структура якого більшою мірою формувалася об'єктивними демографічними процесами, є більш вагомою – 87,1%¹, засвідчуючи відносно високий ступінь однорідності етногеографічної ситуації у сільській місцевості України, а також і у середовищі невеликих міських поселень (див. рис. 4.1). Причому, кількість українців у сільській місцевості (13,9 млн осіб) переважає кількість найбільшої національної меншини, росіян (1,1 млн осіб), у 12,7 раза, а сумарну кількість населення всіх етнонаціональних меншин – в 6,7 раза. У структурі міського населення етнічні українці становлять 23658227 осіб (73,7%) і співвідношення між їхньою кількістю та кількістю росіян й етнічно неукраїнського населення загалом значно менше і становить відповідно 3,3 і 2,7 раза. Отже, й питома вага етнонаціональних меншин у структурі сільського й міського населення є різною: в сільській місцевості становить лише 12,9%, у містах і селищах міського типу – 26,3% (в усьому населенні – 22,2%).

Таблиця 4.1

**Співвідношення етнонаціональних спільнот і груп
у сільському та міському населенні України (за переписом 2001 року)***

Етнонаціональні спільноти	Частка етнонаціональних спільнот та груп у структурі:		
	всього населення, %	сільського населення, %	міського населення, %
1	2	3	4
українці	77,8	87,1	73,7
росіяни	17,3	6,9	22,4
євреї	0,2	0,0	0,3
білоруси	0,6	0,4	0,7
молдавани	0,6	1,2	0,2
болгари	0,5	0,8	0,3
поляки	0,3	0,3	0,3
угорці	0,3	0,6	0,2
румуні	0,3	0,8	0,1
греки	0,2	0,2	0,2
татари	0,2	0,1	0,2

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003.

* Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003

Продовження табл. 4.1

1	2	3	4
вірмени	0,2	0,1	0,3
цигани	0,1	0,1	0,1
татари кримські	0,6	1,0	0,3
німці	0,1	0,1	0,1
азербайджанці	0,1	0,1	0,1
гагаузи	0,1	0,2	0,1

Помітна диференціація етнонаціональної структури населення в розрізі сільського і міського населення, що зберігається навіть попри помітні тенденції до вирівнювання, засвідчує роль міграційного чинника в етногеографічних процесах як у минулому, так і у сучасних умовах. Про це свідчить, зокрема, і той факт, що, згідно з даними перепису 2001 року, 11,1% усіх громадян України народилися поза її межами¹. Вектори впливу міграційного чинника завжди залежали від геополітичних обставин. Зокрема, нові тенденції впливу зовнішніх міграцій на етнонаціональну структуру населення України з'явилися після проголошення незалежності України та інших республік колишнього СРСР, спричинивши хвилю переїзтів з різних мотивів (повернення на національну батьківщину, включаючи й повернення депортованого населення, пошуки кращих соціально-економічних можливостей, втеча від різних дискомфортних умов тощо). Як стверджує В. Джаман: “Напрямки еміграції й національна структура мігрантів підтверджують, що у першій половині 90-х років вона мала етнічний характер. Проте дедалі більше виявляються риси, притаманні економічній міграції”². Причому, якщо на початку 90-х років обсяги імміграції населення в Україну переважали обсяги еміграції, то після 1994 року міграційне сальдо стало від’ємним. Вплив цих змін, які неоднаково зачепили різні спільноти і групи, на етнічну структуру України загалом та її регіонів вже досить ґрунтовно проаналізовано, зокрема, у працях В. Джамана, О. Малиновської, О. Хомри, М. Шульги³. Наприклад, за даними

¹ Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004. С. 42.

² Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. Чернівці, 2003.

³ Див.: Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. Чернівці, 2003. Малиновська О. Репатріація в Україну // Проблеми міграції, 1999. № 4. С. 17–19. Хомра О. У. Міграції росіян в Україні в 1989–1994 роках: динаміка, територіальні відмінності // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття: Тези п'ятої Міжн. наук.-практ. конф. Київ; Чернівці, 1997. Шульга Н. А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. Киев, 2002

Таблиця 4.2

**Питома вага етнічних українців та найбільших національних меншин
в етнічній структурі населення України, % ***

Регіони	українці	росіяни	євреї	білоруси	молдавани	поляки	болгари	угорці	румунни
АР Крим	24,3	58,3	0,2	1,4	0,2	0,2	–	–	–
Вінницька	94,9	3,8	0,2	0,2	0,2–	0,2	–	–	–
Волинська	96,9	2,4	–	0,3	–	–	–	–	–
Дніпропетровська	79,3	17,6	0,4	0,8	–	–	–	–	–
Донецька	56,9	38,2	0,5	0,9	–	–	–	–	–
Житомирська	90,3	5,0	0,2	0,4	–	3,5	–	–	–
Закарпатська	80,5	2,5	0,2	–	–	–	–	12,1	2,6
Запорізька	70,8	24,7	0,2	0,7	–	–	1,4	–	–
Івано–Франківська	97,5	1,8	–	–	–	–	–	–	–
Київська	92,5	6,0	–	0,5	–	0,2	–	–	–
Кіровоградська	90,1	7,5	–	0,5	0,7	–	0,2	–	–
Луганська	58,0	39,0	–	0,8	–	–	–	–	–
Львівська	94,8	3,6	–	0,2	–	0,7	–	–	–
Миколаївська	81,9	14,1	0,3	0,7	1,0	–	0,5	–	–
Одеська	62,8	20,7	0,5	0,5	5,0	0,2	6,1	–	–
Полтавська	91,4	7,2	–	0,4	0,2	–	–	–	–
Рівненська	95,9	2,6	–	1,0	–	0,2	–	–	–
Сумська	88,8	9,4	–	0,3	–	–	–	–	–
Тернопільська	97,8	1,2	–	–	–	0,3	–	–	–
Харківська	70,7	25,6	0,4	0,5	–	–	–	–	–
Херсонська	82,0	14,1	–	0,7	0,4	–	–	–	–
Хмельницька	93,9	3,6	–	0,2	–	1,6	–	–	–
Черкаська	93,1	5,4	–	0,3	–	–	–	–	–
Чернівецька	75,0	4,1	0,2	0,2	7,3	0,4	–	–	12,5
Чернігівська	93,5	5,0	–	0,6	–	–	–	–	–
Київ	82,2	13,1	0,7	0,6	–	0,3	–	–	–
Севастополь	22,4	71,6	0,3	1,6	0,2				
Україна	77,8	17,3	0,2	0,6	0,6	0,3	0,5	0,3	0,3

* Таблиця складена за: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003. Зазначено дані лише щодо етнонаціональних груп, частка яких у загальній кількості населення відповідного регіону становила не менше 0,2%

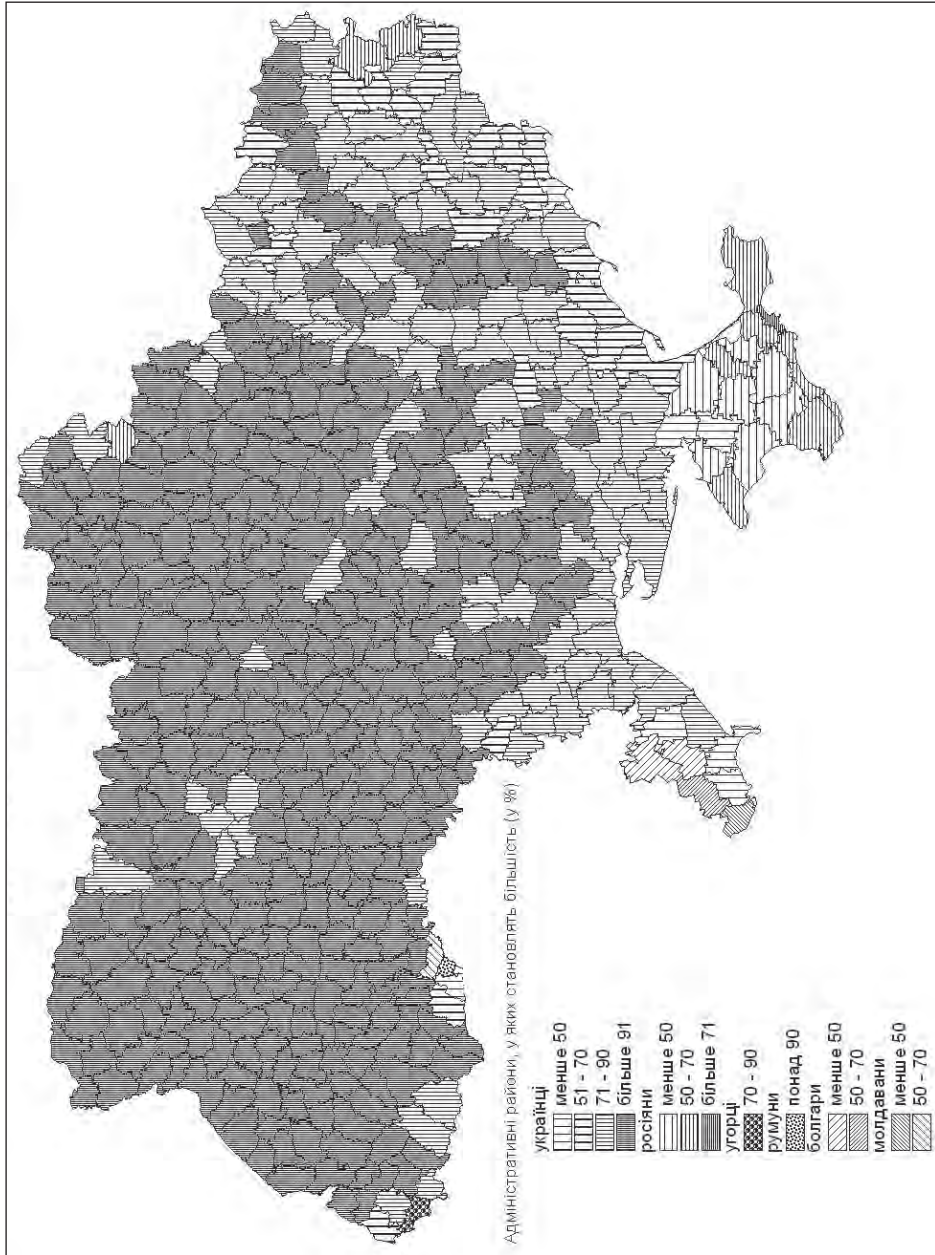

Рис. 4.1. Географія абсолютної чи відносної більшості етнічнонаціональних спільнот і груп в адміністративних районах України

М. Шульги, впродовж 90-х років в Україну прибуло 929,3 тис. етнічних українців, а вибуло 715,7 тис. осіб. Міграційне сальдо (213,6 тис. осіб) становить лише 0,5% від абсолютної кількості українців за переписом 1989 року, засвідчуючи відносно невисокий ступінь впливу зовнішніх міграцій на динаміку кількості та питомої ваги етнічноукраїнського населення. Водночас за той же час в Україну прибуло 818,8 тис. і вибуло – 968,2 тис. етнічних росіян¹, а сальдо міграцій (-149,4 тис. осіб) становить 1,3% від кількості росіян за переписом 1989 року, виявляючи більший вплив міграцій на зменшення як кількості, так і питомої ваги етнічних росіян. Ураховуючи більш істотне зменшення частки росіян, яке зафіксував перепис 2001 року, є підстави припустити, що деяка частина іммігрантів, будучи за паспортними даними росіянами, все ж, з огляду на своє українське етнічне походження, пізніше ідентифікувала себе як українці. Але найбільшою мірою вплинули зовнішні міграції на кількість населення кримських татар і євреїв. Насамперед завдяки імміграції кількість кримських татар зросла в Україні за міжпереписний період у 5,3 раза, а кількість євреїв зменшилася більше, ніж у 4 рази.

Обсяги сучасних зовнішніх міграцій, порівняно з першою половиною 90-х років, істотно зменшилися, але вони продовжують залишатися чинником зміни етнонаціонального складу населення України. Оскільки сальдо зовнішніх міграцій загалом від'ємне, то найбільші зміни стосуватимуться різних темпів та ваги вибуття представників різних спільнот та груп. Для прогнозу дальших структурних зрушень деяке значення може мати показник відношення міграційного сальдо до кількості населення цієї спільноти чи групи за переписом 2001 року. Як засвідчують дані демографічних щорічників, упродовж останніх років в Україні зменшується кількість населення і державоформуючої нації, і більшості етнічних меншин. Але незважаючи на те, що у від'ємному міграційному сальдо на етнічних українців припадає більше половини, коефіцієнт зменшення їхньої питомої ваги (відсоток міграційного сальдо у кількості населення спільноти) є меншим, ніж, зокрема, у росіян, білорусів, угорців. Найвищими є темпи зменшення питомої ваги євреїв і зростання – кримських татар.

Кількісні зміни в етнонаціональній структурі населення України упродовж 1989–2001 років виявляються й у якісних зрушеннях територіальної структури етнонаціональної сфери. Передусім вони стосуються диференційованого зростання питомої ваги української етнічної нації у

¹ Шульга Н. А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. Киев, 2002

розрізі регіонів (див. табл. 4.3). Отже, за міжпереписний період частка етнічних українців зросла у всіх регіонах, за винятком АР Крим, але найбільше у м. Києві та у східних і південних областях (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська), тобто у тих регіонах, де на кінець 80-х була переважно нижчою від середніх по Україні значень (див. рис. 4.2). У результаті таких змін, які відбулися як унаслідок міграцій, природного руху, так і внаслідок зміни політичної ситуації, зріс демографічний потенціал української етнічної нації, особливо в напрямі із заходу на схід, і значною мірою нівелювалися райони його послаблення. Отже, *впродовж 90-х років спостерігалась прогресивна, з геополітичної точки зору, тенденція вирівнювання (деполяризації) етнонаціонального простору України.*

Великий розрив кількісних співвідношень характерний і для етнічно неукраїнського населення, адже частка найбільшої етнонаціональної меншини, росіян, переважає частку наступної за кількістю етнонаціональної меншини: в сільському населенні – в 6,3 раза, в міському – аж в 20,7 раза. Не включаючи росіян, частка всіх інших етнонаціональних меншин і в сільському, і в міському населенні приблизно однакова і становить 5,2 і 5,3% відповідно. Питома вага жодної з них не досягає в усьому населенні, і у міському, зокрема, одного відсотка. У сільському населенні лише частка кримських татар становить один відсоток, а частка молдаван – 1,2%. Такі кількісні співвідношення в середовищі етнічно неукраїнського населення засвідчують, що *на сьогодні в Україні є лише одна велика етнонаціональна група – етнічні росіяни і зовсім відсутні середні за людністю етнічні меншини.* В групі малих етнонаціональних меншин доцільно виділити підгрупу з людністю понад 90 тис. осіб (білоруси, молдавани, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки) та підгрупу людністю від 75 до 30 тис. осіб (татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи). Інші етнонаціональні меншини з дуже малою чисельністю (менше 13 тис.) також утворюють окрему групу. Така *демографічна класифікація етнонаціональних груп не може бути підставою для будь-яких громадянських обмежень, а, навпаки, має стати інформаційним орієнтиром щодо створення умов збереження культурної самобутності.*

Об'єктивні кількісні співвідношення етнонаціональних спільнот та груп у структурі населення України у поєднанні з аналізом етногенетичних засад державності та її історико-демогеографічних особливостей дають змогу чіткіше ідентифікувати суб'єктів етнонаціональних взаємин в Україні. Отже, в цьому аспекті ядром етнонаціональної сфери України, державоформуючим етносом, є українська етнічна нація, що підтвер-

Таблиця 4.3

Динаміка відносних показників етнонаціональної структури населення України впродовж 1989–2001 років*

Україна, автономія, області	Частка українців в усьому населенні, %			Частка росіян в усьому населенні, %			Частка інших етнічних меншин в усьому населенні, %		
	1989	2001	Частка зросла (зменшилась) на, %	1989	2001	Частка зросла (зменшилась) на, %	1989	2001	Частка зросла (зменшилась) на, %
Україна	72,7	77,8	5,1	22,1	17,3	-4,8	5,2	4,9	-0,3
АР Крим	25,8	24,3	-1,5	67,0	58,3	-8,7	7,2	17,4	10,2
Вінницька	91,5	94,9	3,4	5,9	3,8	-2,1	2,6	1,3	-1,3
Волинська	94,6	96,9	2,3	4,4	2,4	-2,0	1,0	0,7	-0,3
Дніпропетровська	71,6	79,3	7,7	24,2	17,6	-6,6	4,2	3,1	-1,1
Донецька	50,7	56,9	6,2	43,6	38,2	-5,4	5,7	4,9	-0,8
Житомирська	84,9	90,3	5,4	7,9	5,0	-2,9	7,2	4,7	-2,5
Закарпатська	78,4	80,5	2,1	4,0	2,5	-1,5	17,6	17,0	-0,6
Запорізька	63,1	70,8	7,7	32,0	24,7	-7,3	4,9	4,5	-0,4
Івано-Франківська	95,0	97,5	2,5	4,0	1,8	-2,2	1,0	0,7	-0,3
Київська	89,4	92,5	3,1	8,7	6,0	-2,7	1,9	1,5	-0,4
Кіровоградська	85,3	90,1	4,8	11,7	7,5	-4,2	3,0	2,4	-0,6
Луганська	51,9	58,0	6,1	44,8	39,0	-5,8	3,3	3,0	-0,3
Львівська	90,4	94,8	4,4	7,2	3,6	-3,6	2,4	1,6	-0,8
Миколаївська	75,6	81,9	6,3	19,4	14,1	-5,3	5,0	4,0	-1,0
Одеська	54,6	62,8	8,2	27,4	20,7	-6,7	18,0	16,5	-1,5
Полтавська	87,9	91,4	3,5	10,2	7,2	-3,0	1,9	1,4	-0,5
Рівненська	93,3	95,9	2,6	4,6	2,6	-2,0	2,1	1,5	-0,6
Сумська	85,5	88,8	3,3	13,3	9,4	-3,9	1,2	1,8	0,6
Тернопільська	96,8	97,8	1,0	2,3	1,2	-1,1	0,9	1,0	0,1
Харківська	62,8	70,7	7,9	33,2	25,6	-7,6	4,0	3,7	-0,3
Херсонська	75,7	82,0	6,3	20,2	14,1	-6,1	4,1	3,9	-0,2
Хмельницька	90,4	93,5	3,5	5,8	3,6	-2,2	3,8	2,5	-1,3
Черкаська	90,5	82,2	2,6	8,0	5,4	-2,6	1,5	1,5	0,0
Чернівецька	70,8	75,0	4,2	6,7	4,1	-2,6	22,5	20,9	-1,6
Чернігівська	91,5	93,5	2,0	6,8	5,0	-1,8	1,7	1,5	-0,2
м. Київ	72,5	82,2	9,7	20,9	13,1	-7,8	6,6	4,7	-1,9

* Розраховано за офіційними матеріалами переписів населення 1989 та 2001 років

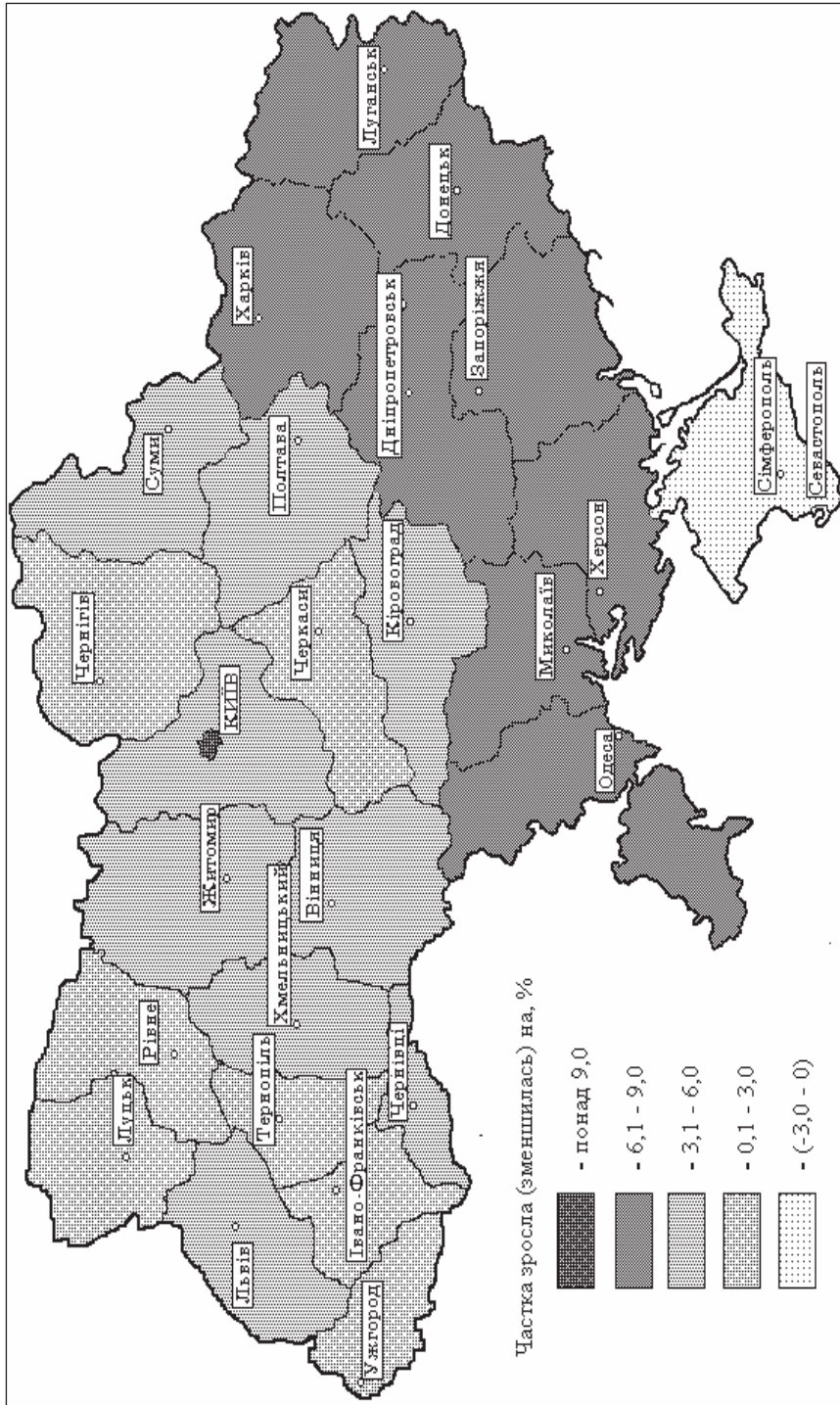

Рис. 4.2. Динаміка питомої ваги етнічних українців в Україні за міжпереписний період (1989-2001 рр.)

джується як її визначальною роллю в історичному процесі, зокрема, у державотворенні, так і питомою вагою у структурі населення, у т. ч. й територіальній (див. рис. 4.1). На необхідності означення української етнічної нації в етнополітичній системі України як державотворчого етносу наголошує і відомий етнолог М. Тиводар, аргументовано доводячи й неприйнятність для цього випадку поняття “титульна нація”¹, яке доцільно застосовувати до автохтонних народів, які через різні причини у межах свого історичного ареалу розселення уже не становлять більшості (наприклад, народи Російської Півночі). Середовище етнонаціональних меншин утворюють етнонаціональні групи та невеликі корінні народи (кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки). Автори довідника “Етнонаціональна структура українського суспільства” (В. Б. Євтух, В. Г. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова, К., 2004) ще виділяють т. зв. “неусталені елементи етнічної структури” населення України, до яких відносять, зокрема, біженців та емігрантів².

Серед етнонаціональних груп, як уже зазначалося, є лише одна велика, росіяни, і низка малих та дуже малих етнонаціональних груп. Якщо такі групи є частинами народів, що сформувались поза Україною, і мають в межах основного ареалу розселення свої національні держави, то їх можна означити як *національні групи* (молдавани, румуни, угорці, поляки та ін.), і у протилежному випадку, тобто якщо такі частини етносів не мають поза Україною своєї національної державності, то вони окреслюються поняттям *етнічні групи* (цигани, ассирійці та деякі ін.).

Однією з істотних характеристик етнонаціональних взаємин є ступінь етнонаціональної мозаїчності, який відображає складність етнонаціональних поєднань різних держав та регіонів і для розрахунку якого, як уже зазначалося, можна використовувати різні показники, зокрема, індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля. Отже, розрахувавши значення цього показника для всього населення та окремо для сільського і міського за результатами останнього перепису, зробимо їхній порівняльний аналіз (див. табл. 4.4). Окремо слід наголосити, що історично-генетичні засади етнонаціональної структури держави і регіонів більш об’єктивно відображає етнічна мозаїчність сільського населення. При середньому значенні показника для всього сільського населення, яке становить 0,24, виділяється лише вісім прикордонних регіонів (АР Крим, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська і Чернівецька

¹ Тиводар М. Етнологія. Ужгород, 1998. С. 85.

² Євтух В. Б., Трощинський В. Г., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. К., 2004

області), в яких значення показника порівняно вищі, що є наслідком складності заселення та міжетнічного взаємопроникнення. Причому, індекс етнічної мозаїчності сільського населення АР Крим і Одеської області є навіть вищим, ніж міського. Загалом, етнічна мозаїчність міського населення за міжпереписний період істотно зменшилася (з 0,48 до 0,41), але залишається вищою, ніж сільського, в 1,71 раза, що ще раз засвідчує більшу роль механічного руху населення у формуванні його етнонаціонального складу у міському середовищі України. Однак розрив у значеннях етнічної мозаїчності міського і сільського населення України за міжпереписний період зменшився. Слід зауважити, що в жодному регіоні індекс етнічної мозаїчності міського населення не перевищує відповідний показник сільського населення АР Крим (0,67) та Одеської області (0,56), тобто етнічна мозаїчність міського населення на сьогодні переважно формується не більше, ніж двома етнонаціональними спільнотами (частинами спільнот) (виняток – Закарпатська і Чернівецька області).

Індекс етнічної мозаїчності усього населення України за переписом 2001 року становить 0,37 і є меншим, ніж у таких сусідніх державах як Словаччина, Молдова, Румунія і дещо вищим, ніж в Угорщині і Польщі. Порівняно з ситуацією 1989 року¹ етнічна мозаїчність України істотно зменшилася (на 0,05). Більшою, ніж в середньому по Україні, є етнічна мозаїчність лише у семи регіонах (АР Крим, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська, Чернівецька області) та у м. Севастополі. Найбільше значення індексу етнічної мозаїчності (0,56), характерне для Одеської області, через порівняно меншу тут частку українців та більшу частку, окрім росіян, інших етнічних груп. Інші регіони, за винятком Чернівецької області, що мають вищий ніж у середньому в Україні індекс етнічної мозаїчності, досягають його головню завдяки значній частці лише двох спільнот: українців і росіян. Близькою до середньоукраїнських значень є етнічна мозаїчність Дніпропетровської, Закарпатської, Миколаївської, Херсонської областей та м. Києва. Водночас більшість інших областей України (13), а це понад 50% території, відзначаються мінімальною етнічною мозаїчністю (див. рис. 4.4). За міжпереписний період найбільше знизилася етнічна мозаїчність населення м. Києва (на 0,12), а також Дніпропетровської, Житомирської, Львівської, Миколаївської і Херсонської областей. З поверненням депортованого населення зростає етнічна мозаїчність лише в АР Крим.

¹ Див.: *Дністрянський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000

Таблиця 4.4

Ступінь етнічної мозаїчності населення України

Україна, області, автономія	Індекс етнічної мозаїчності всього населення у 2001 та 1989 роках (у дужках)	Індекс етнічної мозаїчності сільського населення у 2001 та 1989 роках (у дужках)	Індекс етнічної мозаїчності міського населення у 2001 та 1989 роках (у дужках)
УКРАЇНА	0,37 (0,42)	0,24 (0,25)	0,41 (0,48)
Автономна Республіка Крим	0,59 (0,54)	0,67 (0,57)	0,51 (0,45)
Вінницька	0,10 (0,14)	0,04 (0,04)	0,16 (0,31)
Волинська	0,06 (0,09)	0,02 (0,02)	0,10 (0,20)
Дніпропетровська	0,34 (0,42)	0,18 (0,22)	0,37 (0,47)
Донецька	0,53 (0,55)	0,42 (0,45)	0,53 (0,56)
Житомирська	0,18 (0,27)	0,10 (0,15)	0,24 (0,37)
Закарпатська	0,34 (0,37)	0,31 (0,32)	0,38 (0,45)
Запорізька	0,44 (0,48)	0,38 (0,43)	0,45 (0,52)
Івано-Франківська	0,05 (0,09)	0,01 (0,02)	0,10 (0,22)
Київська	0,14 (0,19)	0,07 (0,07)	0,19 (0,29)
Кіровоградська	0,18 (0,26)	0,14 (0,18)	0,21 (0,33)
Луганська	0,51 (0,53)	0,41 (0,44)	0,52 (0,54)
Львівська	0,10 (0,18)	0,02 (0,03)	0,15 (0,28)
Миколаївська	0,31 (0,39)	0,20 (0,25)	0,36 (0,45)
Одеська	0,56 (0,62)	0,56 (0,64)	0,54 (0,58)
Полтавська	0,16 (0,21)	0,08 (0,09)	0,21 (0,33)
Рівненська	0,08 (0,12)	0,04 (0,06)	0,12 (0,22)
Сумська	0,20 (0,25)	0,16 (0,17)	0,23 (0,31)
Тернопільська	0,04 (0,06)	0,02 (0,02)	0,08 (0,14)
Харківська	0,43 (0,49)	0,31 (0,36)	0,46 (0,53)
Херсонська	0,31 (0,38)	0,23 (0,28)	0,35 (0,44)
Хмельницька	0,12 (0,18)	0,06 (0,07)	0,17 (0,30)
Черкаська	0,13 (0,17)	0,06 (0,06)	0,19 (0,28)
Чернівецька	0,42 (0,47)	0,45 (0,45)	0,34 (0,48)
Чернігівська	0,12 (0,15)	0,05 (0,05)	0,18 (0,26)
м. Київ	0,31 (0,43)	–	0,31 (0,43)

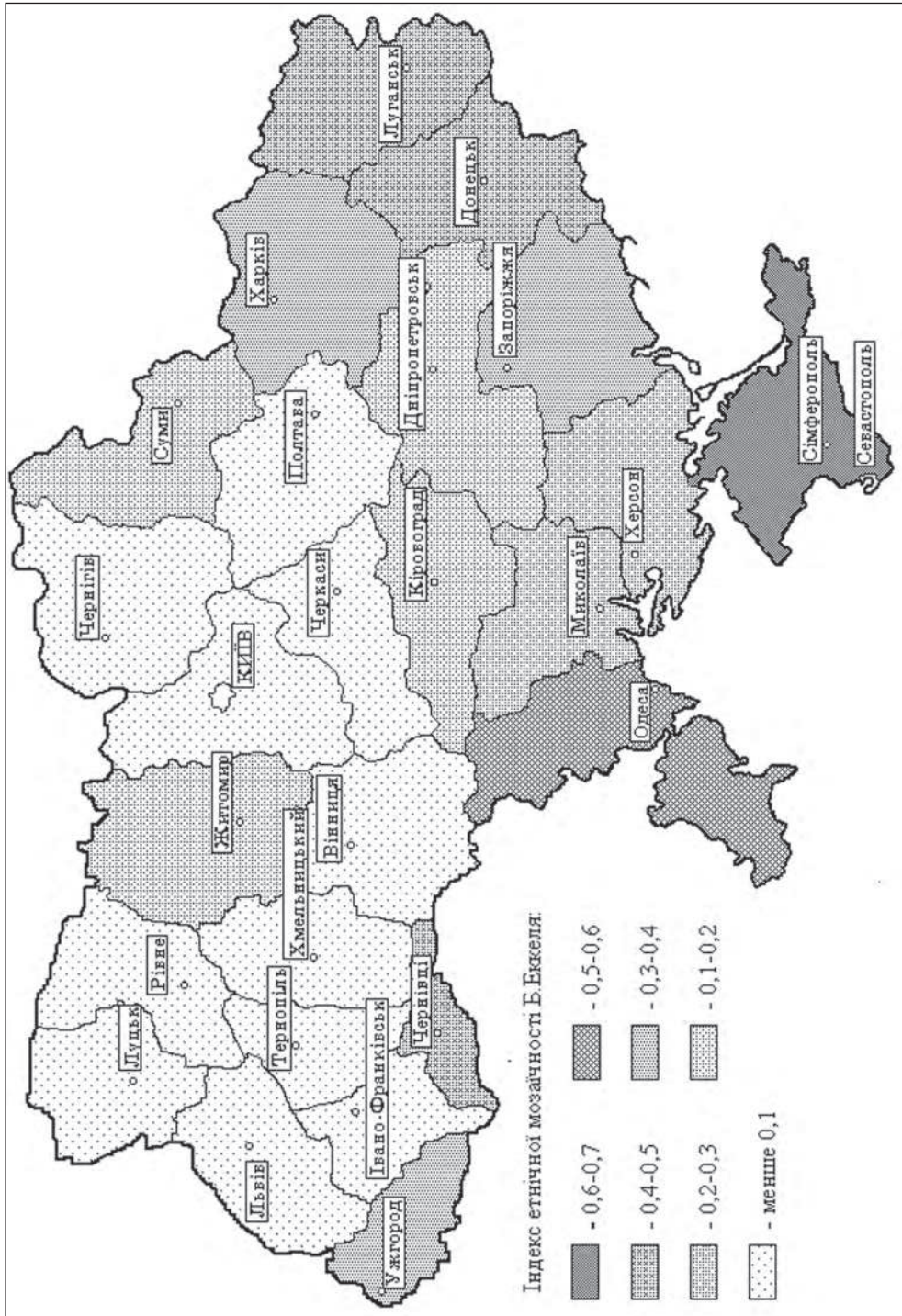

Рис. 4.3. Ступінь етнічної мозаичності сільського населення України у 2001 році

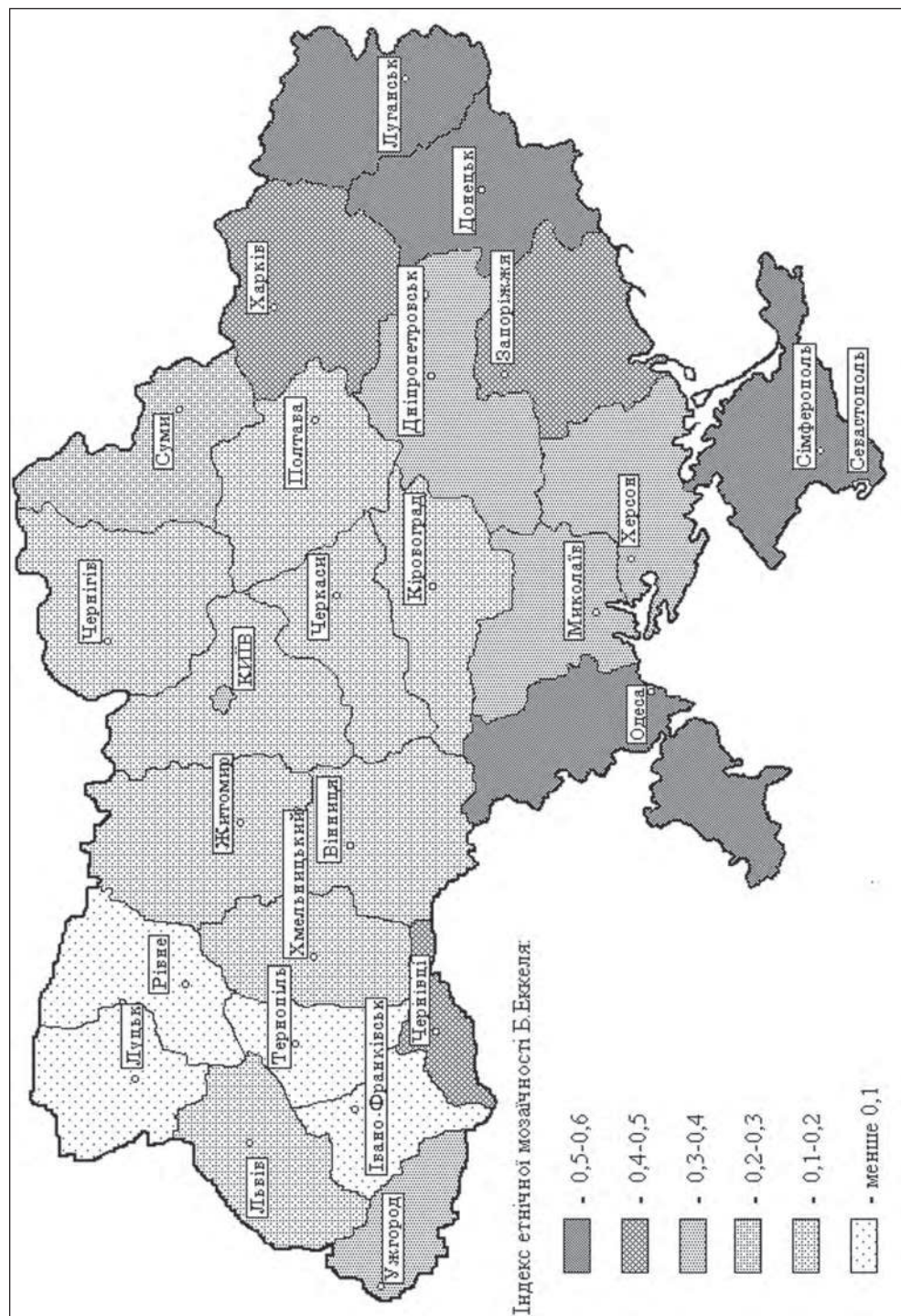

Рис. 4.4. Ступінь етнічної мозаїчності населення України у 2001 році

Аналіз співвідношень чисельності етнонаціональних спільнот і груп у населенні України є лише одним зрізом етнонаціональної структури, який необхідно доповнити аналізом етнотериторіальних поєднань, тобто дослідженням співвідношень ареалів компактного розселення етнонаціональних спільнот і груп. Важливими в етнотериторіальних взаєминах є морфометричні співвідношення між етнічними ареалами. Отже, якщо виділити площу території, де переважають представники різних етнонаціональних груп, користуючись статистичними даними перепису 2001 р. у розрізі адміністративних одиниць середньої ланки (адміністративних районів і міст обласного підпорядкування), то прості підрахунки засвідчують, що українці становлять більшість майже на 95% території. Інші етнонаціональні спільноти становлять більшість: росіяни – в адміністративних одиницях середньої ланки АР Крим (за винятком Красноперекіпського і Первомайського районів), а також в Станично-Луганському, Краснодонському районах Луганської області, Путивльському районі Сумської області, таких містах обласного підпорядкування Луганської області, як Краснодон, Свердловськ, Красний Луч, Стаханов та деяких містах обласного підпорядкування Донецької області; угорці – лише в Берегівському районі Закарпатської області; румуни – в Герцаївському районі Чернівецької області; молдаване – в Новоселицькому районі Чернівецької області, Ренійському районі (відносна більшість) Одеської області; болгари – абсолютну більшість у Болградському районі і відносну більшість в Арцизькому і Тарутинському районах Одеської області (див. рис. 4.1). У жодному адміністративному районі чи місті обласного підпорядкування не становлять абсолютної чи відносної більшості кримські татари, євреї, поляки, гагаузи.

Загалом, урахувавши кількісні співвідношення, немає підстав для абсолютизації поліетнічності України та більшості її регіонів. Лише Одеську область, насамперед її південно-західну частину (Південну Бессарабію), враховуючи такі дві ознаки, як високий ступінь етнонаціональної мозаїчності та множинність ареалів компактного розселення етнічних груп, можна однозначно вважати поліетнічним регіоном. Набула за останній період рис поліетнічного (переважно триетнічного) регіону й АР Крим. Структура населення ще двох регіонів (Донецька та Луганська області) має переважно двоетнічний характер. Такі висновки підтверджуються й іншими розрахунками. Зокрема, якщо видозмінити індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля і замість часток етнонаціональних спільнот подати частки території, де вони становлять більшість, то значення такого показника етнотериторіальної мозаїчності для України буде мінімальним (близько 0,10), характерним для *етнічно моноареальних*

держав. Близьким до нуля буде індекс етнотериторіальної мозаїчності (етнічної поліареальності) на близько 70% території України. І лише у Закарпатській, Одеській, Луганській та Чернівецькій областях значення цього показника будуть дещо вищими від середніх по Україні значень. Слід зауважити, що впродовж післявоєнного періоду частка компактних ареалів у межах території сучасної України, особливо в її внутрішніх районах, де неукраїнське населення становить абсолютну чи відносну більшість, у результаті депортацій, міграції, часткової асиміляції та геополітичних змін зменшилась. У сучасних умовах така тенденція більш характерна для східних і південно-східних районів. Водночас прикордонні західні і південно-західні райони компактного розселення угорців, румунів, молдаван переважно залишаються стійкими.

Кількісний аналіз етнонаціональної структури населення України як у компонентному, так і в територіальному відношенні ще раз підтверджує, що Україна за етнотериторіальною структурою населення належить до типу переважно моноетнічних держав, понад 80% території яких – це ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактного розселення етнічних меншин та малих корінних народів, частка державоформуючого етносу в абсолютній кількості населення – понад 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер. Тобто в обґрунтованій нами типології держав за етнонаціональним складом населення¹ Україна належить до другого типу держав. До цього ж типу, який визначає доволі сприятливі передумови для формування національних держав, можна віднести й такі сусідні держави, як Білорусь, Молдова, Словаччина і Румунія; два інших сусіди, Польща і Угорщина, – ще більшою мірою моноетнічні національні держави; Росія – поліетнічна держава з домінуванням одного етносу, яка за деякими об'єктивними геополітичними ознаками є етнонаціональною федерацією, за іншими – національною державою російської етнічної нації. *З огляду на тенденції динаміки етнонаціональної структури України, спричинені новими геополітичними умовами, вона поступово еволюціонуватиме до держав першого типу.*

¹ Див. детальніше: *Дністрянський М. С.* Типологія держав світу за етнонаціональним складом населення та характером територіальних етнополітичних відносин // Укр. геогр. журн. 2002. № 4. С. 46–49

4.2. ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ НАЦІЇ В УКРАЇНІ

Розглядаючи різні аспекти етнонаціональної структури України, ще раз слід наголосити, що її самобутність як окремої країни впродовж історичного часу забезпечував насамперед український етнос, який визначав напрям історично-політичних процесів та окрему культурну ідентичність. Автохтонний державоформуючий характер української етнічної нації підтверджується тим фактом, що понад 97,6% українців народилося в Україні¹. *Саме завдяки українському етносу-нації територія сучасної України, поділена в минулі історичні часи різними державами, набула державного статусу, цілісності і сучасного вигляду, абстрагуючись від того, яким шляхом це було зроблено.* Такі об'єктивні чинники засвідчують й особливу геополітичну відповідальність української етнічної нації у забезпеченні цілісності держави Україна. І згідно з конституційними засадами (див. преамбулу) сучасна українська держава є результатом самовизначення української нації, яка об'єднала й інші етнічні групи у творенні національної держави і громадянського суспільства. Державоформуючий характер української етнічної нації визначається не лише історично-генетичною роллю у сфері політики, але й сукупністю інших функцій. Так, українська етнічна нація переважно визначає обличчя традиційної народної культури майже усіх регіонів України.

За переписом 2001 року абсолютна кількість етнічних українців в Україні становила 37,54 млн осіб. Причому за міжпереписний період (з 1989 по 2001 рік) вона збільшилася лише на 0,3%, але питома вага українців зросла більш істотно – на 5,1% (з 72,7% у 1989 році до 77,8% у 2001 році). Показово, що це зростання відбулося насамперед в міському середовищі: приріст питомої ваги українців у містах склав 7,9%, тоді коли у сільській місцевості – лише 0,6%. Абсолютна кількість українців у містах зросла на 4,8%, а у сільській місцевості зменшилася на 6,5%². Враховуючи той факт, що сумарна кількість міського населення України впродовж того часу не зростала, а зменшилась (на 5,9%), є підстави вважати, що зростання частки українців у містах відбулося не лише завдяки міграційним процесам. Передусім, можна зробити висновок, що з огляду на політичні реалії, значна частка осіб, що народилися у змішаних українсько-російських сім'ях (а на кінець 80-х років більше третини росіян народилася у таких родинях), само-

¹ Див.: Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004.

² Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003

ідентифікувались як українці. Про це свідчить і той факт, що частка росіян у містах зменшилась на 6,6% (з 29,0% до 22,4%), а у сільській місцевості на 1,3% (з 8,2% до 6,9%) та загалом – на 4,8 (з 22,1% до 17,3%). Не враховуючи росіян, сумарна частка інших етнічних меншин зменшилася лише на 0,3% (з 5,2% у 1989 році до 4,9% у 2001 році). Коефіцієнт кореляції між приростом (зменшенням) частки етнічних росіян і приростом частки етнічних українців у регіонах України становить (-0,52) (середній обернений зв'язок), але якщо розрахунки здійснювати без урахування ситуації в АР Крим, де зменшилася і питома вага українців, і питома вага росіян, то тоді коефіцієнт кореляції становитиме (-0,95), підтверджуючи висновки про тісний обернений зв'язок між цими подіями. Порівняно невелика роль імміграції у динаміці етнічно українського населення підтверджується і тим, що за даними перепису населення 2001 року лише 1,4% етнічних українців народилися на території Російської Федерації¹.

Отже, згідно з останнім переписом, етнічноукраїнське населення становило 77,8% усього населення і 87,1% сільського населення². Дещо меншою (73,7%) є питома вага етнічноукраїнського населення в структурі міського населення, що водночас є наслідком демографічної політики минулих періодів і вагомим чинником сучасних культурних і політичних стосунків, оскільки саме міське населення має визначальний вплив на соціальні процеси. Важливо однак зауважити, за період з 1989 по 2001 роки розрив у питомій вазі етнічних українців у сільському та у міському населенні істотно зменшився (на 7%) внаслідок більшого приросту частки українців у міському населенні (частка українців у містах зросла на 7,9%, а у сільській місцевості – лише на 0,6%), відображаючи об'єктивну і прогресивну тенденцію подолання контрастності етнонаціональної структури міського і сільського середовищ, характерної для етносоціально-географічних співвідношень у більшості залежних країн.

Статева структура етнічно українського населення України залишається незрівноваженою: частка жінок – 53,6%, чоловіків – 46,4% (середнє по Україні співвідношення – 53,7% до 46,3%). Кількість жіночого населення є у 1,15 раза вищою, ніж чоловічого. Це є значним негативним чинником етнодемографічного й етносоціального розвитку. Однак, як бачимо за середніми співвідношеннями, незрівноваженість

¹ Див.: Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004.

² Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003

статевої структури українців все ж є меншою, ніж населення етнічних меншин загалом. Найбільший розрив між кількістю жінок-українок та чоловіків-українців є характерним для регіонів з найгострішими виявами демографічної кризи (північний схід, центр), а найменший – для західних регіонів з більш сприятливою демографічною ситуацією, що підтверджує взаємозв'язаність демографічних процесів. Так, у Донецькій та Кіровоградській областях жіноче етнічно українське населення переважає чоловіче у 1,18 раза, у Луганській області – у 1,17 раза, водночас у Закарпатській області – лише у 1,07 раза, у Волинській та Івано-Франківській областях – у 1,12 раза. Окрім безпосереднього впливу на процеси відтворення, статева структура населення української нації має й деякі інші конкретні етнополітичні функції, зокрема, у тому аспекті, що *ступінь мовної русифікації чоловічого етнічно українського населення все ж є вищим ніж жіночого (тут позначилась роль служби в армії, більшої міграційної активності та інших чинників)*.

Наростання негативних тенденцій помітне й у віковій структурі української етнічної нації. Це, наприклад, неухильне зростання частки населення пенсійного віку і відповідне зменшення частки населення середнього та дитячого віку, внаслідок чого збільшується демографічне навантаження на працездатне населення. Відповідно до даних перепису 2001 року частка етнічно українського населення у віці, старшому за працездатний, становила 23,2% (серед жінок 29,4%, чоловіків – 16,1%). Середній вік етнічних українців становив 38,2¹. Серед найбільших етнічних груп більш сприятливі демографічні характеристики мають кримські татари (частка населення пенсійного віку 15,3%, середній вік – 33,4), румуни (частка населення пенсійного віку 19,3%, середній вік – 35), угорці (частка населення пенсійного віку 20,6%, середній вік – 37,2%) і, навпаки, менш сприятливі – білоруси (частка населення пенсійного віку – 40,3%, середній вік – 50), поляки (частка населення пенсійного віку – 40,9%, середній вік – 49,5), росіяни (частка населення пенсійного віку – 26,4%, середній вік – 41,9), болгари (частка населення пенсійного віку – 25,4%, середній вік – 40,7). Найвища частка (понад 26%) етнічно українського населення пенсійного віку є у північно-східних та центральних областях, найменша (менше 20%) – у Закарпатській області та у м. Києві.

Розвиток поколінь українців у різних геополітичних умовах зумовив більше, ніж це могло б бути в стабільних умовах незалежного етнополітичного розвитку, поширення культурно-ідеологічних бар'єрів між

¹ Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004

ними, послаблюючи міжпоколінні зв'язки. Так само у різних вікових категоріях спостерігаються різні вияви кризи української етнічності. Зокрема, серед українського населення старшого віку, за винятком західних регіонів, досить помітними є впливи більшовицької ідеології і “загальнорадянської” ідентичності, але більше зберігається культурна ідентифікація з українським мовно-культурним середовищем. Водночас для населення у молодому віці з огляду на різні соціально-політичні чинники характерним є етнонаціональний нігілізм, залежність від російської масової культури та російського інформаційного середовища.

Кризові вияви української етнічності стосуються й природного приросту українського населення, значення якого, починаючи з 60-х років минулого століття, виявляло тенденцію до зменшення, насамперед з огляду на входження України у фазу демографічного переходу, відлуння демографічних втрат 30-х і 40-х років минулого століття, масовий виїзд молоді на т. зв. новобудови п'ятирічок, занепад сільської місцевості. Перепис населення 1989 року зафіксував різке зменшення природного приросту етнічних українців (майже у два рази) порівняно з 1979 роком¹. Слід зауважити, що етнічні українці у природному прирості усього населення становили у 1989 році лише 64,1%, що було значно меншим від їхньої питомої ваги в усьому населенні. Процес депопуляції (природного скорочення) українського населення, що намітився ще у кінці 70-х років (перепис населення уже у 1979 році зафіксував від'ємний природний приріст етнічних українців (-1,0‰) у сільській місцевості), поглибився соціально-економічними негараздами перехідного періоду впродовж 90-х років (житлова проблема, безробіття, масові трудові поїздки закордон). Однак, попри помітні загальнодержавні негативні тенденції, природний приріст серед українців є на сьогодні істотно диференційованим за регіонами з огляду на співвідношення сільського і міського населення, вікову структуру населення, показники шлюбності і розлучуваності, культурно-релігійні стереотипи і значною мірою відповідає географії природного приросту усього населення. Найнижчими є значення природного приросту у тих регіонах, де внаслідок прискореної (значною мірою штучно) урбанізації відбулися негативні зміни у віковій структурі сільського населення, і водночас у міському середовищі зросли соціальні негаразди та змінилися підходи до моделювання сім'ї (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Луганська області).

Порівняти значення природного приросту українців та представників етнічних меншин, зважаючи на обмеженість результатів перепису, можна лише опосередковано й у розрізі окремих регіонів. Зокрема,

¹ Національний склад населення України. За матеріалами перепису 1989 року. К., 1991

Л. Шабашова, аналізуючи етнодемографічну ситуацію у Закарпатському регіоні, виявила вищі, порівняно з українцями, показники природного приросту румунської і ромської етнічних груп і, навпаки, менші – етнічно угорського населення¹, що пояснюється різними культурними стереотипами та підходами до моделювання сім'ї. Так само, на основі зіставлення демографічних показників за окремими адміністративними одиницями, а також спираючись на дані щодо вікової структури у розрізі етнонаціональних спільнот і груп, можна виявити значно менший природний приріст етнічних українців, порівняно з населенням кримських татар, і дещо менший, порівняно з деякими етнічними групами Північної і Південної Бессарабії (молдавани, гагаузи).

Одним з вагомих чинників, які впливають на природні процеси етнонаціонального відтворення, є шлюбність та розлучуваність. У цьому аспекті в Україні на сьогодні склалася ще більш тривожна ситуація. Зокрема, кількість шлюбів на 1000 осіб за останні роки скоротилася майже удвічі, а кількість розлучень, навпаки, значно зросла. Так, у 2003 році у середньому по Україні на 1000 осіб припадало 7,8 шлюбів і 3,7 розлучень². Як бачимо, кількість шлюбів є лише у 2,2 раза вищою від кількості розлучень, що є ще одним чинником демографічної кризи. У регіональному розрізі найнижчий показник шлюбності є у найбільш демографічно неблагополучних Сумській, Чернігівській, Кіровоградській, Луганській, Донецькій областях та АР Крим і дещо вищим від середніх значень у західних областях та у містах Київ і Севастополь. Найменшим у західних областях є і показник розлучуваності, підтверджуючи взаємозв'язаність багатьох демографічних процесів. Водночас у двох містах загальнодержавного значення (Києві і Севастополі) показник розлучуваності є одним з найвищих. Питома вага розлучених українських чоловіків становить 6,4% від усього чоловічого населення у віці 15 років і старше, жінок – аж 9,6%³. Тобто розлученими є фактично кожен п'ятнадцятий український чоловік і кожна десята українська жінка. Це дещо менше, ніж серед етнічних росіян і білорусів, але більше, ніж серед кримських татар, молдован, болгар, угорців та румунів.

Згідно з переписом 1989 року, приблизно 75% етнічних українців проживало у сім'ях, де всі члени сім'ї українці. Середній розмір української сім'ї (3,2 осіб, за переписом 1989 року) відповідає середньому

¹ Шабашова Л. Ю. Просторово-часові особливості природного відтворення етнічних груп населення Закарпатської області // УГЖ. 2003. № 3. С. 55.

² Україна у цифрах у 2003 році. К., 2004.

³ Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004

по Україні і є дещо вищим від середнього розміру російської (3,0), білоруської (2,9), польської (2,9) і єврейської сімей (2,8), але нижчим від середнього розміру молдавської і болгарської (3,4) сімей.

Етнічні українці становили більшість у всіх областях України: понад 90% у 13 областях (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській), від 80 до 90% – у чотирьох областях (Закарпатській, Миколаївській, Сумській, Херсонській) і м. Києві, від 70 до 80% – ще у чотирьох областях (Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Чернівецькій), понад 60% в Одеській області і від 50 до 60% у Донецькій та Луганській областях (див. рис. 4.5). Меншість – лише в АР Крим і м. Севастополі, хоча в двох з чотирнадцяти адміністративних районів Криму (Первомайському і Красноперекопському) етнічні українці становлять відносну більшість, а у Роздольненському районі частки українців та росіян є приблизно рівними (понад 40%).

В районах компактного розселення етнічних меншин на заході України найменшою є частка етнічних українців у Герцаївському районі (5%). В південно-західній Одеській області найнижчою є присутність українців у Болградському районі (7,6%). Водночас у східній частині України у кількох адміністративних районах (Путильський, Краснодонський, Станично-Луганський) з кількісним переважанням етнічних росіян частка українців все ж перевищує 30% й спостерігається тенденція до вирівнювання питомої ваги українців та росіян. Це стосується й таких міст Луганської області, як Краснодон, Свердловськ, Стаханов. У Кримському регіоні дещо більше послаблення питомої ваги українців характерне для східних та передгірських районів.

Істотно диференційованим за регіонами є і кількісне переважання українців над кількістю населення найбільшої етнічної групи (у більшості регіонів це етнічні росіяни, у Закарпатській області – угорці, Чернівецькій – румуни). Отже, у 14 областях українського історичного ядра (Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська) коефіцієнт кількісного переважання українців є вищим від дев'яти, у двох західних областях (Закарпатській і Чернівецькій) українці кількісно переважають другу етнічну групу у понад шість разів, а у двох південних (Херсонській й Миколаївській) – у понад п'ять разів. Водночас у двох східних регіонах (Донецька та Луганська області) коефіцієнт кількісного переважання українців над найбільшою етнічною групою становить лише 1,5 (див. табл. 4.5 і рис. 4.7).

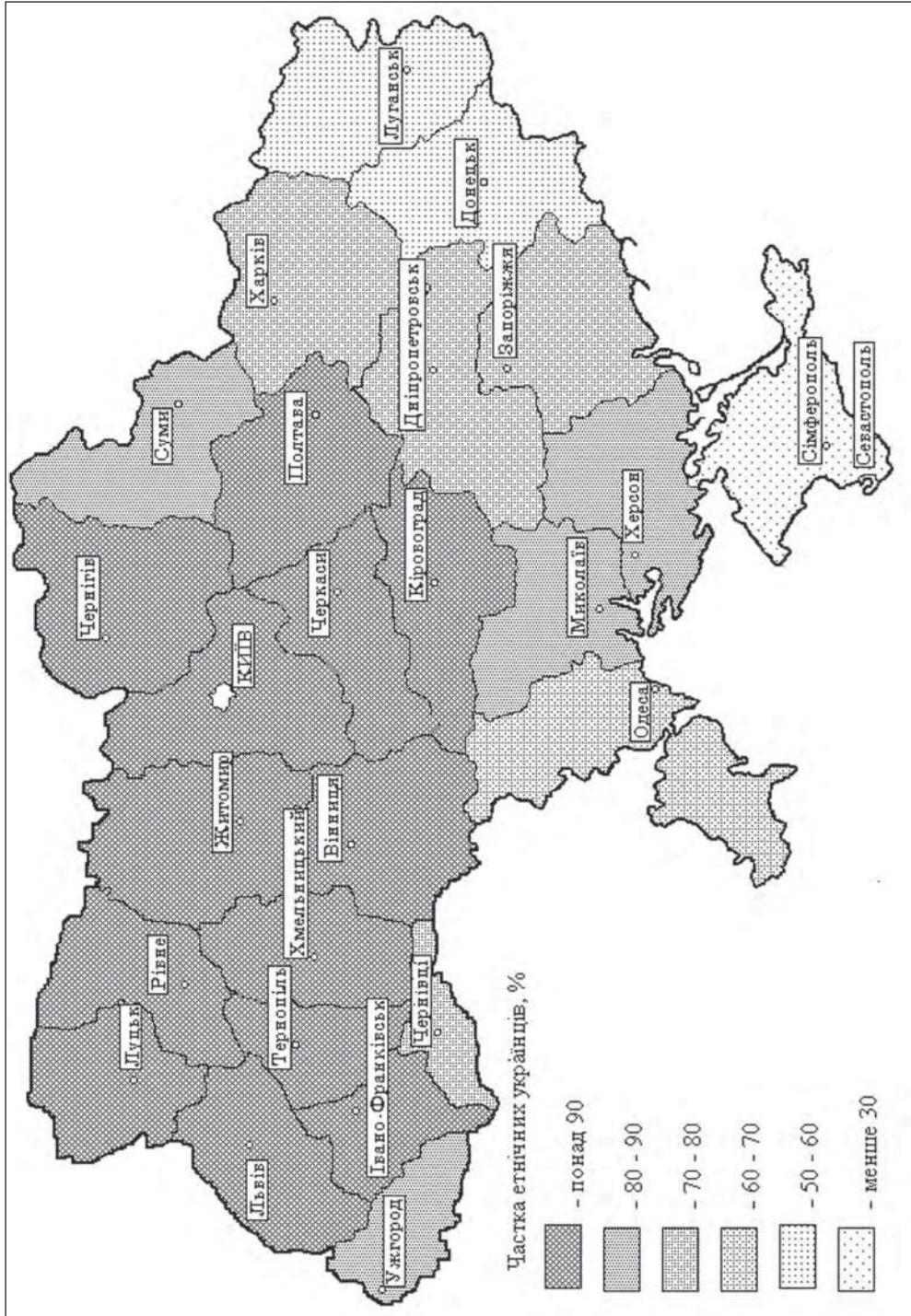

Рис. 4.5. Частка етнічних українців в регіонах України

Таблиця 4.5

Деякі параметри соціального складу та розміщення етнічних українців в Україні

Україна, автономія, області	Частка українців в усьому населенні, %	Частка українців в міському населенні, %	Частка українців в сільському населенні, %	Частка міського населення серед українців, %	Частка українців, що вважають рідною мову своєї національності	Частка українців, що вважають рідною російську мову	Густина етнічно українського населення	Густина сільського українського населення	Індекс кількісного переважання українців над найбільшою етнічною меншиною
Україна	77,8	73,7	87,1	63,0	85,2	14,8	62,2	23,0	4,5
АР Крим	24,3	22,5	27,4	57,5	40,4	59,5	18,9	8,0	0,4
Вінницька	94,9	91,3	98,0	44,1	98,2	1,2	63,2	35,3	24,8
Волинська	96,9	94,8	99,1	48,7	99,7	0,3	50,7	26,0	40,8
Дніпропетровська	79,3	77,1	90,4	80,5	82,5	17,4	88,6	17,3	4,5
Донецька	56,9	55,0	73,4	87,1	41,2	58,7	103,6	13,3	1,5
Житомирська	90,3	86,8	94,7	53,5	97,8	2,2	42,0	19,5	18,2
Закарпатська	80,5	77,5	82,3	35,3	99,2	0,5	78,9	51,0	6,7
Запорізька	70,8	68,8	77,0	73,3	68,8	30,9	50,2	13,4	2,9
Івано-Франківська	97,5	94,7	99,5	40,5	99,8	0,2	98,6	58,7	55,1
Київська	92,5	89,6	96,4	55,4	98,4	1,5	60,0	26,8	15,4
Кіровоградська	90,1	88,4	93,7	58,8	96,7	3,3	41,2	17,0	12,1
Луганська	58,0	55,6	72,7	82,4	50,4	49,4	55,1	9,7	1,5
Львівська	94,8	92,0	98,9	57,1	99,6	0,4	113,3	48,6	26,7
Миколаївська	81,9	78,2	89,1	63,1	2,4	17,5	42,0	15,5	5,8
Одеська	62,8	62,3	63,7	64,8	71,6	28,3	46,3	16,3	3,0
Полтавська	91,4	88,3	95,7	56,3	97,1	2,9	51,4	22,3	12,6
Рівненська	95,9	93,7	97,8	45,4	99,6	0,4	55,9	30,5	37,3
Сумська	88,8	87,4	91,4	63,3	92,4	7,6	48,4	17,6	9,5
Тернопільська	97,8	96,0	99,2	41,4	99,9	0,1	80,7	47,3	78,4
Харківська	70,7	67,8	81,3	75,0	74,1	25,8	65,2	16,3	2,8
Херсонська	82,0	78,5	87,2	57,3	87,0	13,0	33,7	14,4	5,8
Хмельницька	93,9	90,7	97,1	49,0	99,1	0,9	65,0	33,2	26,4
Черкаська	93,1	89,5	97,2	51,4	98,3	1,6	62,3	30,3	17,2
Чернівецька	75,0	80,5	71,3	43,0	98,5	1,3	85,1	48,5	6,0
Чернігівська	93,5	90,5	97,6	56,1	94,4	5,6	36,2	15,9	18,6
м. Київ	82,2	82,2	–	100	85,8	14,2	2638,5	–	6,3
м. Севастополь	22,4	22,1	27,1	93,1	–	–	93,8	–	0,3

Територія поширення українців як автохтонного населення має компактний характер, що підтверджується й етнонаціональною структурою сільського населення регіонів, у 15-ти з яких частка етнічних українців перевищує 90%, а ще у восьми – 70% (див. рис. 4.6). Питома вага етнічноукраїнського сільського населення є вищою від середньо-регіональних значень частки українців у більшості регіонів (за винятком Чернівецької області та АР Крим). Але, на відміну від минулого століття, українське населення становить більшість не лише в сільській місцевості, але й у міському населенні всіх регіонів, за винятком АР Крим. У Чернівецькій області частка українців у міському населенні (80,5%) є вищою ніж у сільському (71,3%).

Сучасна конфігурація української етнічної території в Україні значною мірою визначається кордонами державної території. Її форма, абстрагуючись від державних кордонів, відображає, з одного боку, географію первинного ядра в межах Полісся та Лісостепу, а також поширення ареалів пізнішої колонізації Степу та, з другого боку, – колонізаційний натиск сусідніх народів, зокрема, відносно глибоке проникнення румунсько-молдавського етнічного масиву.

З часу закінчення Другої світової війни значної еволюції зазнали українські етнічні межі. Так, волюнтаристські, але вже безповоротні зміни післявоєнного періоду в районі українсько-польського розселення, зумовили на сьогодні однозначно лінійний характер українсько-польської етнічної межі. Неухильно відступає до лінії українського кордону й межа розселення українців на території сучасної Румунії (Мармароцина, Південна Буковина), залишаючи переважно лише невеликі острови українських поселень. Подібні процеси, хоча й не так інтенсивно, відбуваються й на українсько-словацькому та українсько-російському пограниччі. Значною мірою зберігається перехідний характер українсько-білоруської етнічної межі. Водночас, з огляду на повернення депортованого населення, зростає дифузність етнічної межі українського розселення у північній частині Криму.

Середня густина етнічноукраїнського населення в межах України становить 62,2 осіб на км². Різке зменшення густоти етнічних українців (до 18,9 осіб на км²) характерне лише для Криму. У всіх інших регіонах значення цього показника є вищими за 30 осіб на км². А у Донецькій, Івано-Франківській та Львівській областях густина українців є вищою за 95 осіб на км². Коефіцієнт кореляції між густиною етнічних українців та густиною населення загалом становить понад 0,6, виявляючи середній зв'язок між цими явищами, що все ж дає підстави стверджувати, що густина всього населення України формується насамперед густиною населення етнічних українців. Демогра-

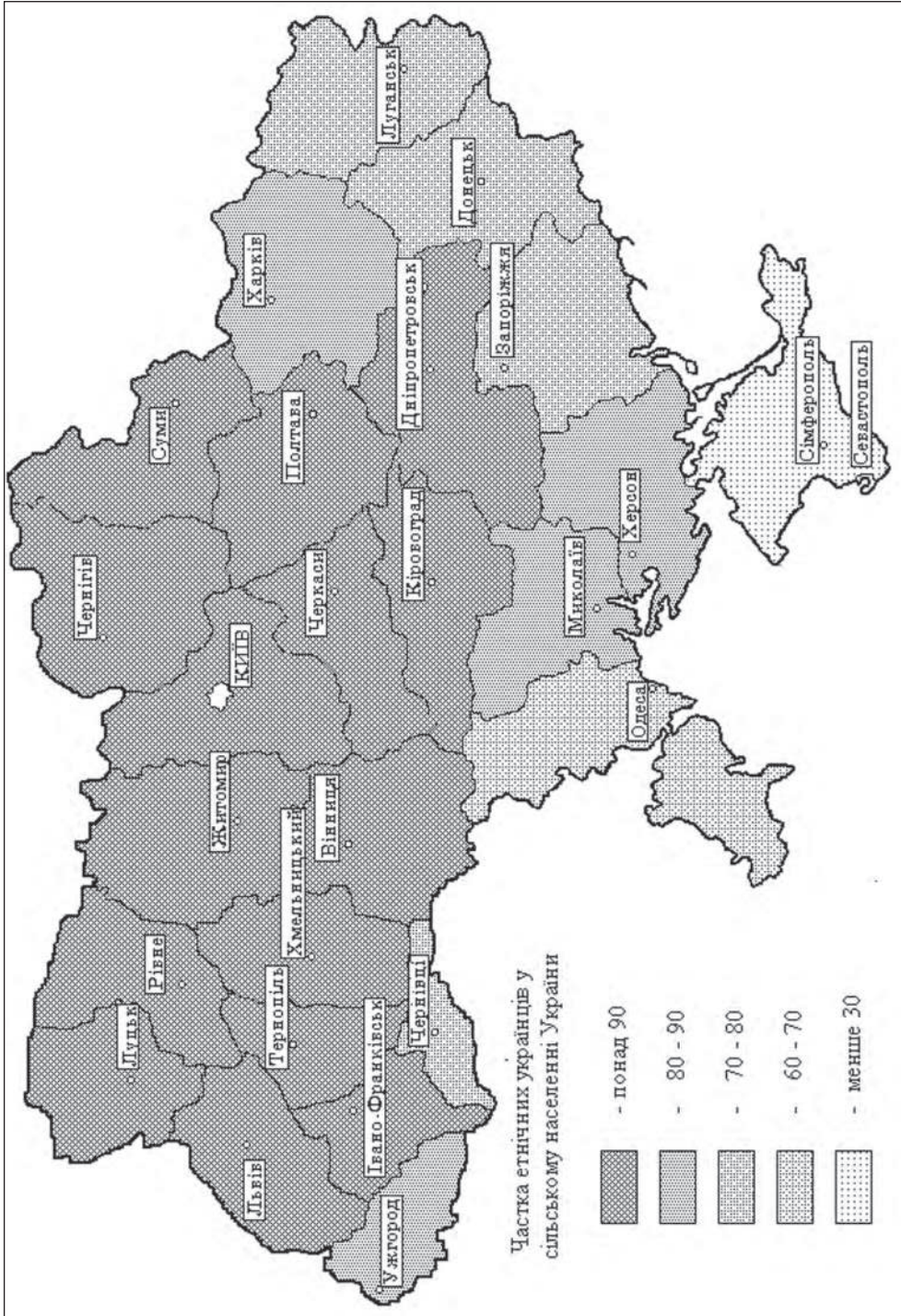

Рис. 4.6. Частка етнічних українців у сільському населенні України

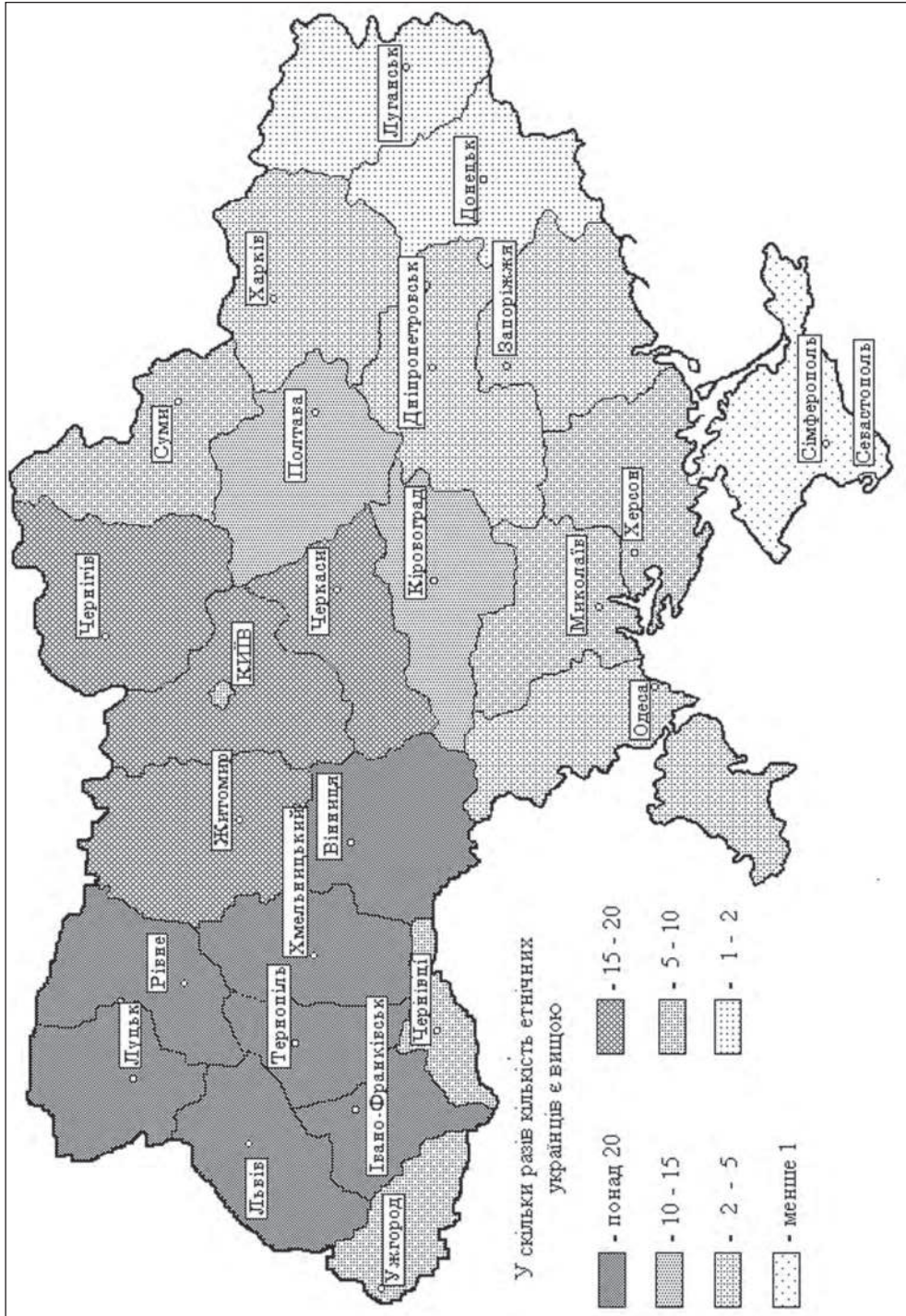

Рис. 4.7. Регіональні відмінності співвідношення кількості етнічних українців та найбільшої етнічної групи

фічний центр етнічно українського розселення в Україні зміщений дещо на захід від демографічного центру всього населення України. За міжпереписний період, через відносно більший приріст кількості українців у східних і деяких південних регіонах, він змістився дещо на схід, тоді, коли демографічний центр всього населення, з огляду на порівняно вищу депопуляцію населення північно-східного регіону, – навпаки, на захід. Унаслідок цього відбулося ще більше зближення центрів розселення етнічно українського населення та населення України загалом.

У соціально-географічній структурі української етнічної нації дуже важливим залишається співвідношення сільського і міського населення. Питома вага міських жителів серед етнічних українців за останнім переписом становила 63,0%, що все ще нижче середнього по Україні рівня урбанізації (67,%)¹. Частка міського населення серед українців є найвищою (понад 90%) у найбільш урбанізованих регіонах (Дніпропетровська, Донецька, Луганська області), разом з тим у Закарпатській, Вінницькій, Івано-Франківській, Тернопільській областях питома вага міських етнічних українців є лише від 35 до 45%.

Водночас соціально-культурне становище українців в Україні є двоїтим. З одного боку, українці є етнічною більшістю, але з другого – помітною, а подекуди визначальною, є інерція статусу українців як дискримінованої національної меншини в складі колишнього Радянського Союзу. Це виявляється не лише у мовній асиміляції українського населення, але й у вживанні української мови в культурній сфері і навіть у соціальній структурі населення. Згідно з дослідженням Т. Рудницької, ранжований ряд за кількісними пропорціями представництва етнонаціональних спільнот в управлінському середовищі України (на високостатутних щаблях соціально-професійної драбини) має такий вигляд: 1 місце – євреї, 2 – росіяни, 3 – білоруси, 4 – українці, 5 – поляки, 6 – болгары і 7 – молдавани². Порівняно меншою є і частка українців у середовищі приватного підприємництва і особливо малою – у середовищі великого бізнесу. За матеріалами перепису 1989 року, етнічні українці знаходились лише на четвертому місці (після євреїв, росіян і білорусів) і за часткою осіб з вищою і середньою спеціальною освітою. Перепис 2001 року також засвідчив їхнє деяке відставання від етнічних росіян та білорусів за здобуттям повної ви-

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003.

² Рудницька Т. Соціальний статус етнічних спільнот України. Порівняльний аналіз // Соц. захист в націон. громадах України. К., 1998. С. 59–65

щої освіти¹. Отже, при загалом достатній повноті сучасної соціальної структури української етнічної нації простежуються й окремі вияви соціально-культурної незрівноваженості в її структурі (недостатнє представництво в інженерно-технічній та бізнесових елітах, традиційних (кіно) та нових галузях культури і міської молодіжної субкультури), що поряд з інерцією дискримінованого соціального становища українців у попередні історичні періоди є негативним чинником у реалізації українським народом державотворчих функцій.

4.3. ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ЄДНОСТІ І КОНСОЛІДАЦІЇ ЕТНІЧНИХ УКРАЇНЦІВ

Український етнос, незважаючи на значні регіональні відмінності, на сьогоднішній день усвідомлює свою єдність. Р. Шпорлюк відзначає, що значну роль у консолідації української етнічної нації відіграла молода українська інтелігенція 60-х років². Водночас зберігаються суттєві відмінності етнографічного характеру та у рівнях етнонаціональної свідомості українського населення. Етнографічні особливості найбільшою мірою збереглися на території Українського Полісся та Українських Карпат. Поширення таких відмінностей, яке характерне для більшості етнонаціональних спільнот і має об'єктивний характер, великодержавні політичні режими завжди намагалися використати у своїх прагненнях розчленувати політично дискриміновані народи. Зокрема, впродовж 20–30-х років польська влада на території Західної України всіляко відокремлювала від українського етносу поліщуків, гуцулів, лемків. Подібні підходи застосовували й інші політичні режими (румунський, чехословацький). Так, у румунському переписі населення 1930 р. гуцули були виділені як окремий етнос³.

Згідно з методологією останнього перепису, громадяни України могли зазначити не лише свою етнонаціональну приналежність, але й етнографічні особливості. *Оскільки такий підхід значною мірою закладав протиставлення етнонаціональної та етнографічної ідентичностей, то його навряд чи можна вважати конструктивним.* Тому кількість тих, хто ідентифікував себе бойками, гуцулами, лемками, є

¹ Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004.

² Шпорлюк Р. Роздуми й рефлексії історика про сучасну Україну // Quo vadis, Україно? Одеса, 1992. С. 74–86.

³ Див.: Наулко В. Географічне розміщення народів в УРСР. К., 1966. С. 18

значно меншою (у десятки разів) від їхньої реальної кількості. Тобто ідентифікували себе з цими етнографічними групами переважно лише ті, хто менше себе вважає українцем, ніж бойком, лемком чи гуцулом (це лише 21,4 тис. гуцулів, 672 лемки, 131 бойко, 22 литвини, 1 поліщук). За винятком гуцулів, більшість тих, хто ідентифікував себе за етнографічними ознаками – це переважно міське населення, відображаючи явище своєї «етнографічної модернізації».

І статистичні дані, і безпосередній досвід засвідчують, що етнографічна група бойків виокремлюється дуже високим рівнем української національної самосвідомості і переважно низьким рівнем етнографічної самоідентифікації. А гуцули¹ та лемки (в Україні, але не поза її межами) поєднують порівняно вищу етнографічну самосвідомість із загальнонаціональною. Поза межами України частина представників лемківської етнографічної групи під дією різних, переважно суб'єктивних, чинників, насамперед недоброзичливої до українства позиції урядових польських і словацьких кіл, опинилась втягнутою у різні етносепаратистські моделі (окремого лемківського народу, окремого русинського народу). Слід також зазначити, що в етнополітичному аспекті діяльність етнографічних товариств при більшості позитивних моментів доволі рідко, але все ж іноді опосередковано має негативні наслідки. Зокрема, виділення деяких самобутніх рис подекуди розглядається як підстава для трактування великої етнічної мозаїчності України. Є і випадки перебільшення етнокультурної й етнополітичної значущості етнографічних відмінностей. Це стосується, зокрема, виділення їх як окремих субетносів², хоча, як уже зазначалося, їм якраз і не притаманні основні субетнічні риси. Це особливо характерно для бойків, які взагалі переважно не сприймають цей етнізм і жодним чином не відокремлюють себе від основного українського етнічного масиву. Не є конструктивними й окремі практичні рекомендації, що мають геополітичні аспекти, зокрема, щодо реформування адміністративно-територіального устрою відповідно до етнографічних меж, адже це суперечить основним засадам організації системи територіального управління³. З огляду на це, ще раз слід зауважити, що *політизація етнографічних відмінностей, особливо в сучасних українських умовах,*

¹ Див.: Лаврук М. М. Гуцули Українських Карпат (етногеографічне дослідження): Монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. С. 96.

² Саме таким є означення етнографічних груп й у пояснювальній записці до довідника «Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року». К., 2003.

³ Принципи організації адміністративно-територіального устрою детально висвітлено в: Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000

має переважно деструктивний характер, не створюючи реальних передумов для збереження традиційної культури і не сприяючи поступовому включенню етнографічних елементів культури у загальнонаціональну, тобто розширенню загальнонаціональної культури шляхом залучення всього багатства традиційної культури етнографічних районів.

Будучи переважно монорелігійною (християнською), українська етнічна нація відзначається на сьогодні ще більшою *поліконфесійністю*, ніж у минулому. Така ситуація ускладнюється й відсутністю соціальної впорядкованості у стосунках між конфесіями, характерною для добре сформованих національно-політичних спільнот, а також конкуренцією за переважаючі впливи у ще донедавно атеїстичному суспільстві. Однак, хоча вияви ідентифікації великих груп населення, в т. ч. територіальних, з певними конфесіями залишаються генератором регіонального відчуження, все ж для більшості населення, особливо інтелігенції, національна свідомість стоїть вище конфесійної, а тому немає підстав для формування етноконфесійних груп у рамках української етнічної нації й небезпеки етнонаціональної дивергенції, зумовленої дією релігійно-конфесійного чинника. Проблема об'єктивної поліконфесійності українського народу потребує терпимості, толерантного ставлення, адже, як зазначав В. Липинський, "...маючи в своїй нації і Схід і Захід, і одну і другу церкву, (...) ми мусимо, коли хочемо бути нацією, ці два напрями під гаслом єдності та індивідуальності нашої національної в собі весь час гармонізувати. Без такої гармонізації ми згинемо як нація"¹.

Відмінності у рівнях етнонаціональної свідомості етнічних українців все ж найбільше зумовлені історичними чинниками, а тому відрізняються насамперед за історичними регіонами і значною мірою виявляються у визнанні рідної мови та у її вживанні на побутовому рівні. В цьому аспекті в структурі української етнічної нації (не лише в Україні, а й в усьому світі) В. Євтух виділяє: 1) ядро, якому властивий високий ступінь самоусвідомлення його українськості; 2) частину етносу, маргінальний прошарок, який є носієм українсько-змішаної етнічності; 3) частину осіб українського походження, котру умовно (лише на основі їх етнічного походження) можна зарахувати до українського етносу². Якщо, згідно з таким поділом, українське населення першої групи вільно володіє і послуговується українською мовою, населення другої групи користується лише частково, часто у формі т. зв. суржика, то українське населення третьої групи мало користується українською

¹ Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк, 1956. С. 55.

² Євтух В. Б. Етнополітичний ренесанс в Україні // Quo vadis, Україно? Одеса, 1992. С. 107–126

мовою, хоча може знати її. В останньому прикладі відчуття зв'язку з українським етносом у цієї групи може зберігатися лише у дотриманні певних традицій. Такий поділ українського етносу за рівнем самосвідомості і збереження культурної самобутності досить об'єктивно відтворює реальну ситуацію лише серед зарубіжних українців, але не відображає усю складність культурно-ментальної структури української нації в Україні, насамперед через те, що у сучасній Україні деякі групи етнічно українського населення, які значною мірою зазнали акультурації, все ж відзначаються високим ступенем етнонаціональної свідомості. Дійсно, перепис 2001 року зафіксував навіть деяке поглиблення мовної асиміляції українців, більш характерне не для державоформуючої нації, а для етнічних меншин. Тобто, якщо у 1989 році вважало рідною російську 12,3% етнічних українців, то у 2001 році – 14,8%, причому, що є особливо несприятливим чинником етнополітичної консолідації української етнічної нації, 3,2% усього етнічно українського населення взагалі не володіє українською мовою. При зростанні частки етнічних українців на 5,1% частка населення з рідною українською мовою зростає лише на 2,8%. І це при тому, що й відносно більша частка представників етнонаціональних меншин визнала рідною українську мову. Слід, однак, зауважити, що зростання частки українців з рідною російською мовою частково зумовлено тим, що в українське середовище інтегрували акультуровані українці-іммігранти та деяка частка населення, що у минулому ідентифікувала себе як росіяни. Це частково підтверджує і коефіцієнт кореляції між зменшенням частки етнічних росіян і зростанням (зменшенням) частки етнічних українців з рідною російською мовою, який становить $(-0,64)$.

Рівень акультурації етнічних українців у російськомовне культурне середовище є певним індикатором стану етнонаціональної самосвідомості, адже *для українців з рідною російською мовою порівняно більше характерна змішана, "радянська", чи регіональна ідентичність*. Значення показника частки українців з рідною російською мовою істотно диференційоване як за окремими регіонами, так і у розрізі сільського і міського населення. Отже, якщо загалом по Україні 14,8% етнічних українців визнала рідною російську мову, то у міському середовищі 21,8%, а у сільській місцевості – 2,7%. Порівняно з 1989 роком частка українського населення з рідною російською мовою у містах зростає на 1,8%, а у селах – на 0,7%. Як бачимо, попри деякі тенденції до русифікації українського села, все ж основним середовищем русифікаційно-асиміляційних процесів залишаються українські міста, відображаючи кризовий стан української етнічності. Найбільша частка українців (переважно це мешканці обласних центрів та великих міст) асимілювала

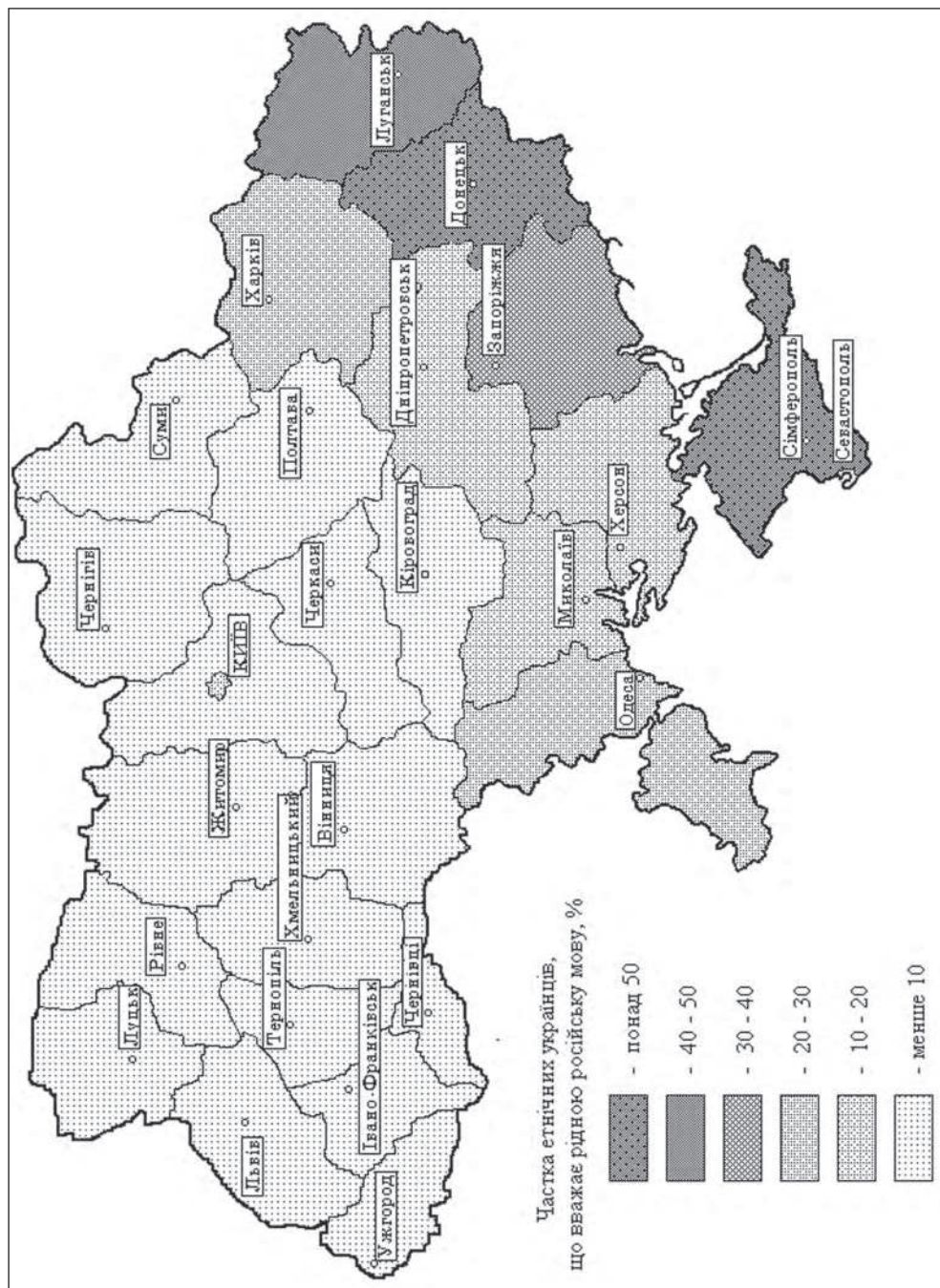

Рис. 4.8. Питома вага етнічних українців, що вважають рідною російську мову

в російськомовне середовище АР Крим (59,5%), Донецької (58,7%) та Луганської (49,4%) областей (див. рис. 4.8). Але *ступінь цілісності українського культурно-ментального середовища визначається не лише загальнорегіональними показниками мовної асиміляції, але, з огляду на необхідність оптимальних співвідношень у взаєминах: велике місто – прилегла округа, а й рівнем відповідності частки українців, що вважає рідною українську мову у великих містах, з відповідними значеннями у сільській місцевості.* Отже, щодо мовної асиміляції українців у сільській місцевості, то лише в Автономній Республіці Крим більше половини (51,7%) українського сільського населення вважає рідною російську мову. Порівняно високою є частка сільських українців з рідною російською мовою ще у Донецькій (21,4%), Луганській (14,2%) та Запорізькій (10,0%) областях. Окрім цих регіонів, деякі контрасти між міським і сільським населенням у визначенні українцями своєї рідної мови характерні для Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей. А найбільший розрив (понад 15%) між часткою українців, що вважають рідною російську мову у регіональному центрі та у сільській місцевості, характерний для АР Крим, Луганської, Донецької, Запорізької, Миколаївської, Одеської, Харківської, Херсонської областей (див рис. 4.9). *У процесах мовної русифікації етнічних українців східних й південних регіонів простежується й така закономірність: чим більша частка етнічних українців в адміністративних одиницях, тим більшою є серед них і питома вага тих, хто вважає рідною українську мову.* Ця залежність простежується як на внутрішньорегіональному, так і на загальнодержавному рівнях. Так, коефіцієнт кореляції між часткою етнічних українців в адміністративних районах Луганської області та питомою вагою українців з рідною українською мовою становить 0,87. На рівні регіонів коефіцієнт кореляції між часткою українців в усьому населенні і часткою українців, що вважають рідною російську мову (не включаючи Закарпатської і Чернівецької областей, де зниження питомої ваги українців не пов'язане з демографічною вагою етнічних росіян), становить (-0,95), засвідчуючи наявність тісного оберненого зв'язку між цими показниками. А рівняння регресії між часткою етнічних українців в регіонах України та часткою українців, що вважають рідною російську мову має такий вигляд:

$$y = 97,5 - x,$$

де x – частка етнічних українців в усьому населенні; y – частка українців, що вважають рідною російську мову.

Опосередкованим відображенням культурної цілісності українського середовища є також і показник частки росіян, котрі вважали рідною українську мову, який також істотно коливається за регіонами: від 0,2%

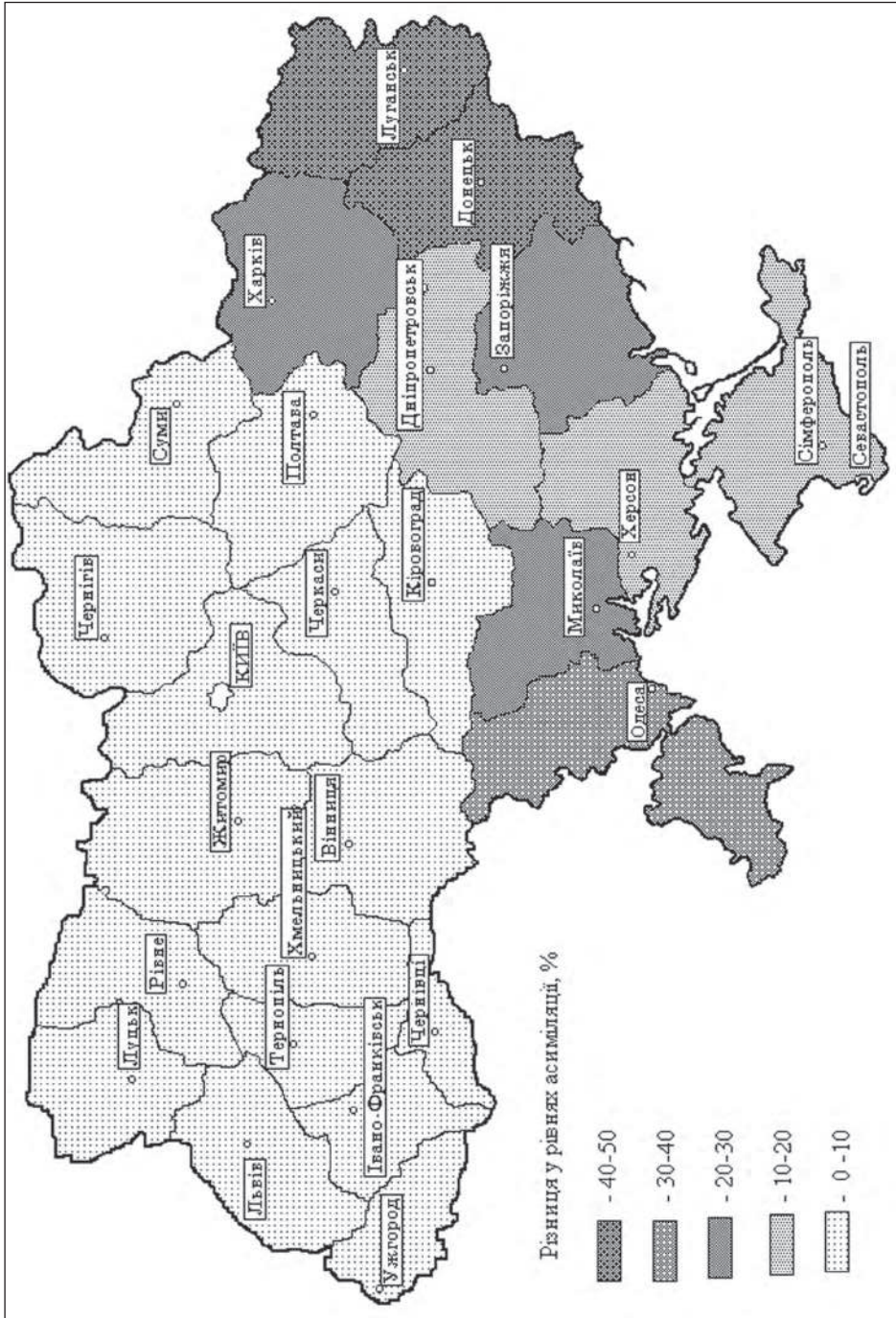

Рис. 4.9. Регіональні відмінності диференціації рівнів русифікації етнічних українців у міських поселеннях та сільській місцевості

у АР Крим, 1,3% у Донецькій і 1,7% у Луганській областях до 19,6 у Тернопільській і 18,6% у Житомирській областях (при середньому 3,9%). Тобто, найвищою є частка росіян з рідною українською мовою (понад 10%) у тих регіонах, де поряд із значною часткою українців більш розвинутим є українське мовно-культурне середовище (західні і центральні регіони України) і найнижчою у східних і південних регіонах, де є найвищим ступінь компактності розселення росіян, а українське культурне середовище має переважно фрагментарний характер (див. рис. 4.10).

Отже, просторовий порівняльний аналіз мовної асиміляції українців у середовищі великих міст та у сільському і містечковому середовищах з урахуванням деяких інших чинників дає змогу окреслити територіальну модель культурно-лінгвістичної структури українського етносу, виділяючи такі ареали: 1) ареал з відносно цілісним українським культурним середовищем; 2) ареал з переважно цілісним сільським середовищем і середовищем малих міських поселень та деякою акультурацією українського населення обласних центрів, де менше 10% етнічних українців вважає рідною російську мову; 3) ареал з порушеними внутрішньорегіональними етнокультурними зв'язками: мовно асимільоване українське населення великих і середніх міст (більше 10% етнічних українців вважають рідною російську мову) і лише частково асимільоване українське населення сільської місцевості; 4) ареали із загостреними кризовими виявами української етнічності (половина і більше українського населення вважає рідною російську мову) (див. рис. 4.11).

Кожен із зазначених ареалів характеризується низкою мовно-культурних особливостей, які склалися в ході заселення території та інших соціально-історичних процесів, а окреслена модель районування загалом відображає й територіальні відмінності у ступені цілісності українського етнокультурного середовища. Перший, територіально найбільший, ареал охоплює етнічно українське населення всіх західних і центрально-західних областей України. В історично-географічному аспекті – це переважно ядро формування і розселення, яке, з огляду на вищу опірність, зазнало дещо меншої акультурації. Другий культурно-лінгвістичний ареал українського розселення включає частину українського населення центральної і центрально-східної (переважно Лівобережної) України, яка за історичними особливостями також належить до первинного ядра розселення українського народу. Характерною для цього району є практика вживання української мови у домашній обстановці і російської мови у громадських місцях, що разом з іншими чинниками зумовлює *значну невідповідність структури населення з рідною мовою*

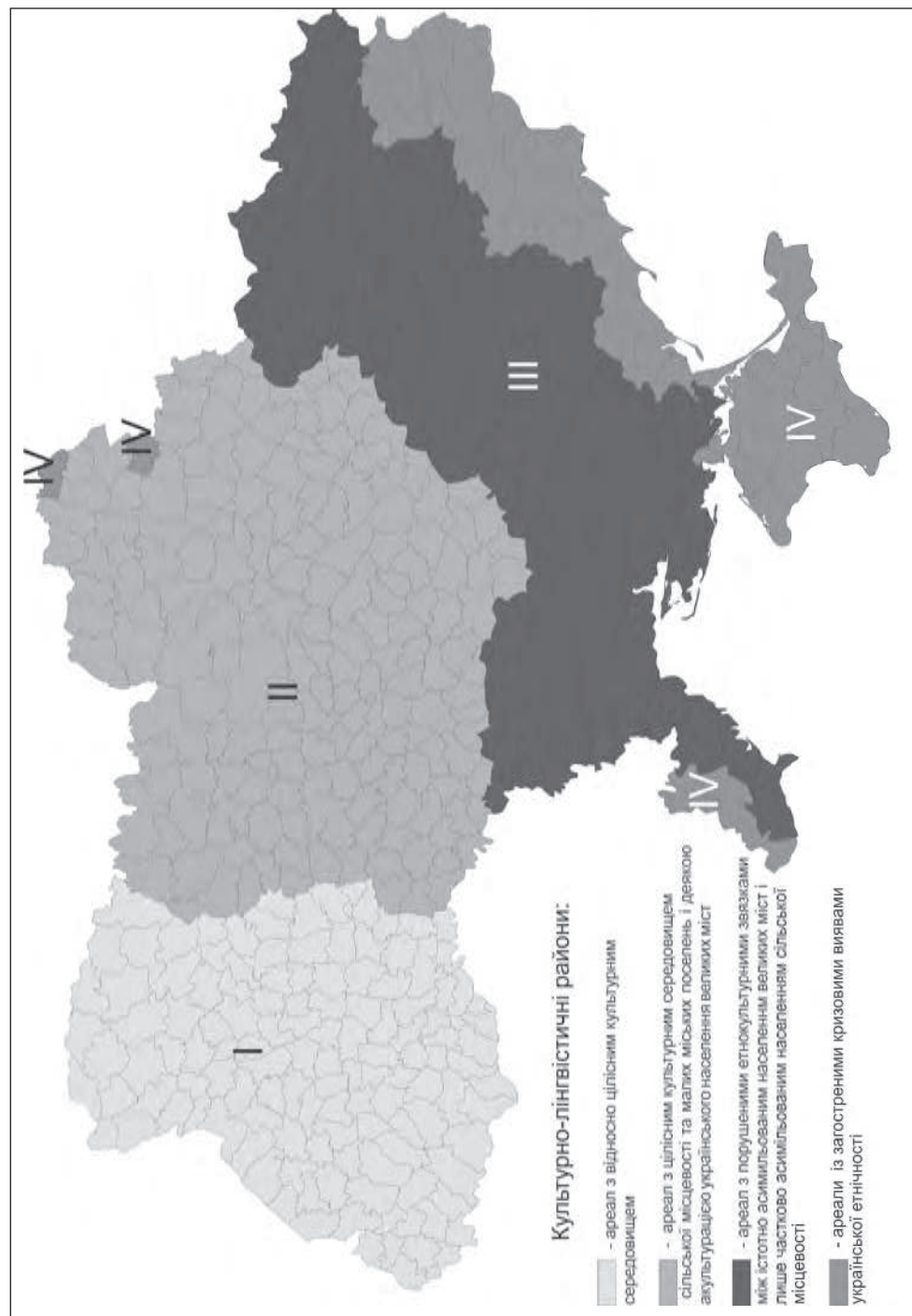

Рис. 4.1.1. Регіональні відмінності культурно-лінгвістичної структури української етнічної нації

і структури культурно-інформаційного середовища великих міст. До третього культурно-лінгвістичного району в межах української етнічної території належать переважно центрально-східні (Дніпропетровщина), східні (Харківщина) та південні регіони України (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області). Попри те, що сільське населення цього району у великій більшості вважає рідною українську мову, її мінімальне використання у більших містах “тисне” на різні соціальні середовища сільської місцевості (молодь, інтелігенцію), що веде до поступового звуження україномовного середовища і в українському селі. І нарешті, кризові явища української етнічності (глибока русифікація українського як міського, так і сільського населення, низький рівень володіння українською мовою, змішана і регіональна ідентичності та ін.), характерні для виділеного нами четвертого культурно-лінгвістичного району, найбільше виявляються у Донецькій і Луганській областях та у АР Крим. Важливо зауважити, що рівень кризи української етнічності має вагомое політичне значення, зумовлюючи насамперед маргіналізацію політичних настроїв, а також високий рівень підтримки просоюзовно-більшовицьких та проросійських великодержавницьких ідей.

Мовна асиміляція етнічних українців та представників етнічних меншин у російськомовне середовище зумовила також невідповідність етнонаціональної структури населення структурі населення за рідною мовою і загалом, і за регіонами, що є результатом тривалої бездержавності українства і, зокрема, мовної політики колишнього Радянського Союзу. Але навіть за результатами останнього радянського перепису населення 1989 р., україномовне населення становило абсолютну більшість і загалом в Україні (64,6%), і в двадцяти двох регіонах (див. табл. 4.6). Російськомовне населення становило тоді в Україні 32,9%, абсолютну більшість в АР Крим (82,6%), Донецькій (67,7%) та Луганській (63,7%) областях і відносно – в Одеській області¹. І лише 2,5% громадян України визнавало рідною інші мови. Перший український перепис населення 2001 року хоча й не зафіксував принципово нових змін у кількісних співвідношеннях населення з рідною мовою (див. рис. 4.12), але все ж виявив деякі нові тенденції. Зокрема, як уже зазначалося, зросла частка населення з рідною українською мовою до 67,5% (на 2,8%), зменшилася до 29,6% питома вага населення з рідною російською мовою (на 3,2%). Однак, як бачимо з рис. 4.13, темпи зростання частки населення з рідною українською мовою значно від-

¹ Див.: *Дністрянський М. С.* Мовно-географічна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. Географія. Вінниця, 2001. – Вип. 1. – С. 124–127

Таблиця 4.6

**Структура населення України за рідною мовою в розрізі областей і автономії
(за результатами переписів населення 1989 і 2001 років)**

Україна, автономія, області	Частка населення, що вважала рід- ною українську мову (%) у 2001 та 1989 роках		Частка населен- ня, що вважала рідною російську мову (%) у 2001 та 1989 роках		Частка населення, що вважала рід- ними інші мови (%) у 2001 та 1989 роках		Індекс відповіднос- ті (Ів) частки укра- їнців та населення з рідною україн- ською мовою
УКРАЇНА	67,5	64,6	29,6	32,9	2,9	2,5	1,15
Автономна Республіка Крим	10,0	13,7	76,6	82,6	13,4	3,7	2,43
Вінницька	94,8	90,6	4,7	8,6	0,5	0,8	1,00
Волинська	97,3	4,5	2,5	5,1	0,2	0,4	0,98
Дніпропетровська	67,0	61,5	31,9	37,2	1,1	1,3	1,18
Донецька	24,1	30,6	74,9	67,7	1,0	1,7	2,36
Житомирська	93,0	7,2	6,6	12,2	0,4	0,6	0,97
Закарпатська	81,0	78,1	2,9	5,1	16,1	16,8	0,99
Запорізька	50,2	49,3	48,2	48,8	1,6	1,9	1,41
Івано-Франківська	97,8	95,2	1,8	4,8	0,4	–	0,99
Київська	92,3	88,4	7,2	10,9	0,5	0,7	1,00
Кіровоградська	88,9	83,3	3,5	15,1	7,6	1,6	1,01
Луганська	30,0	34,9	68,8	63,9	1,2	1,2	1,93
Львівська	95,3	90,1	3,8	8,8	0,9	1,1	0,99
Миколаївська	69,2	64,2	29,3	33,8	1,5	2,0	1,18
Одеська	46,3	41,2	41,9	47,1	11,8	11,7	1,36
Полтавська	90,0	85,9	9,5	13,2	0,5	0,9	1,02
Рівненська	97,0	93,9	2,7	5,6	0,3	0,5	0,99
Сумська	84,0	78,1	15,6	21,4	0,4	0,5	1,05
Тернопільська	98,3	97,3	1,2	2,5	0,5	0,2	0,99
Харківська	53,8	50,5	44,3	48,1	1,9	1,4	1,31
Херсонська	73,2	67,7	24,9	30,4	1,9	1,9	1,12
Хмельницька	95,2	91,3	4,1	8,0	0,7	0,7	0,99
Черкаська	92,5	89,1	4,1	10,3	0,8	0,6	1,01
Чернівецька	75,6	70,8	5,3	10,5	19,1	18,7	0,99
Чернігівська	89,0	85,7	10,3	13,6	0,7	0,7	1,05
м. Київ	72,1	57,6	25,3	41,1	2,6	1,3	1,14

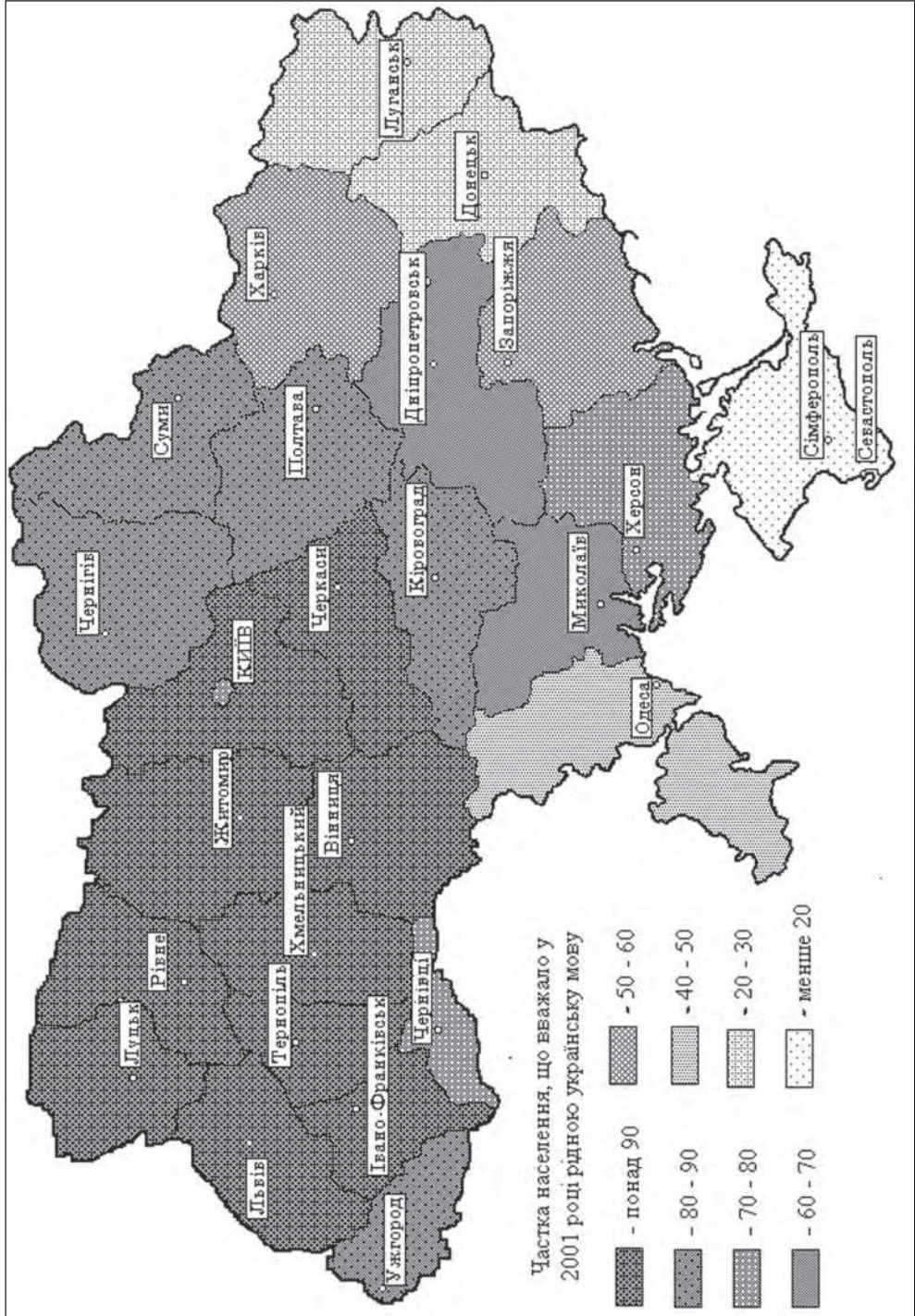

Рис. 4.12. Частка населення, що вважало у 2001 році рідною українську мову

стали від темпів збільшення частки етнічних українців, засвідчуючи збереження несприятливих для української етнічності інформаційних та культурно-ментальних обставин. У регіональному вимірі тенденції зміни структури населення за рідною мовою дещо диференційовані: при зростанні частки населення з рідною українською мовою у більшості регіонів, у АР Крим, Донецькій та Луганській областях спостерігалось її зменшення (див. рис. 4.14). Водночас у Донецькій і Луганській областях відповідно зросла частка населення з рідною російською мовою, а у АР Крим – з рідною кримськотатарською. Частка населення, що вважає рідними інші, крім української та російської мови, загалом також дещо зросла (на 0,4%, з 2,5% у 1989 році до 2,9% у 2001 році). Але це відбулося завдяки зростанню їхньої питомої ваги у кількох регіонах (АР Крим, Кіровоградська, Одеська і Чернівецька області), тоді, коли в більшості областей спостерігалось зменшення частки населення, що вважає рідними інші, крім української та російської, мови. І на сьогодні лише у трьох областях (Закарпатській, Одеській, Чернівецькій) та в АР Крим вона перевищує 10%. Останній факт також свідчить про безпідставність абсолютизації поліетнічності України загалом.

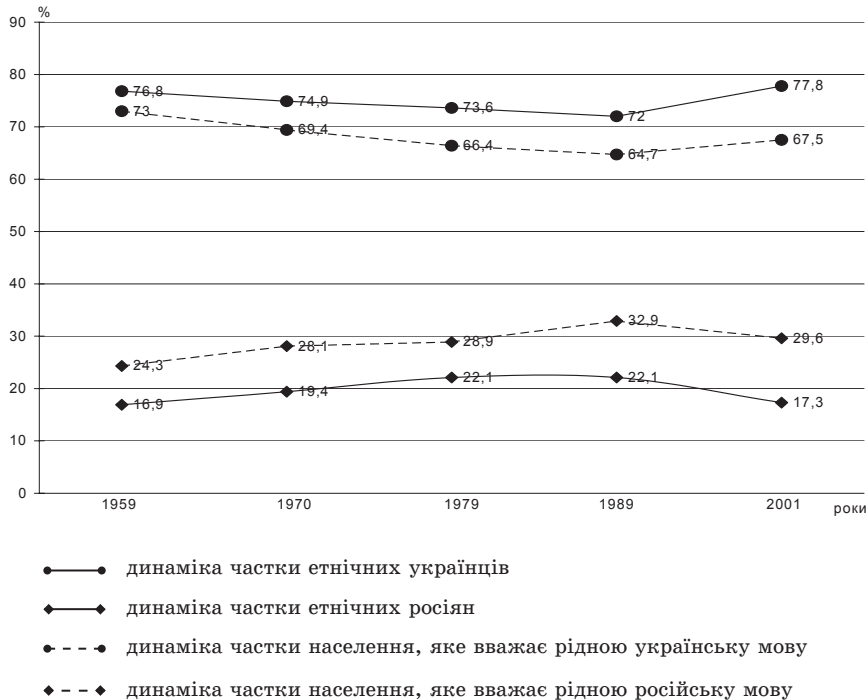

Рис. 4.13. Істотні зміни в етнолінгвістичній структурі населення України упродовж 1959–2001 років

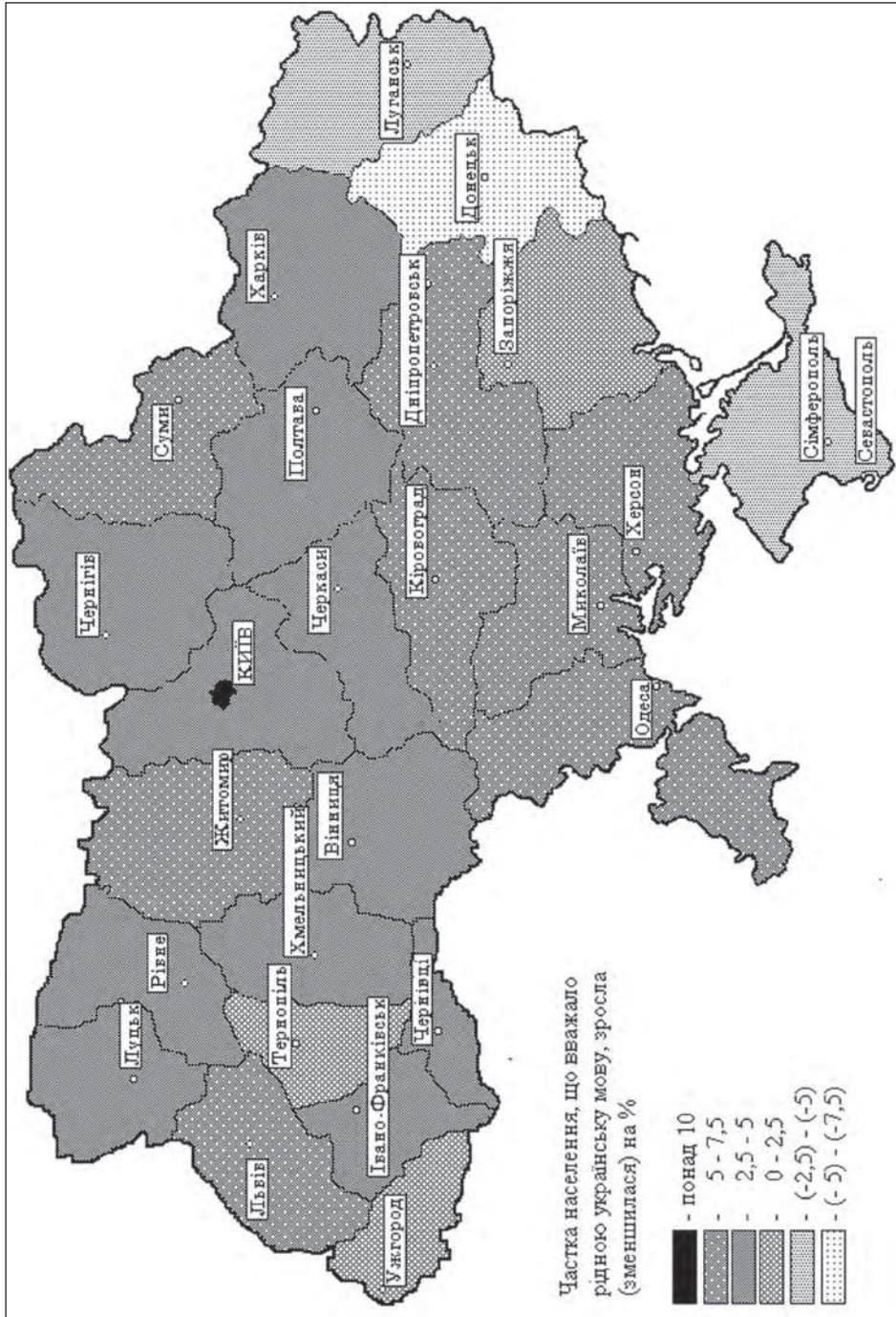

Рис. 4.14. Регіональні відмінності динаміки питомої ваги населення, що вважало рідною українську мову, за міжпереписний період (1989–2001 рр.)

В узагальненому вигляді параметри етномовної ситуації та обсяги асиміляційних процесів своєрідно відображає індекс відповідності (I_v) питомої ваги етнічних українців та україномовного населення (див. табл. 4.6), який розраховувався як відношення цих відносних показників. Ця відповідність, як і багато інших етнодемографічних явищ в Україні, також істотно диференційована між регіонами історичного етнічноукраїнського ядра та пізніше освоєними територіями. Виявляються при цьому й інші географічні особливості: а) у всіх західних та у двох центрально-західних (Житомирській і Хмельницькій) областях питома вага населення з рідною українською мовою є вищою від питомої ваги етнічних українців і відповідно I_v є меншим 1; б) у межах великої центральної частини України цей показник істотно не змінюється і становить або 1, або лише трохи більший 1; в) різко переважає питома вага етнічних українців частку населення з рідною українською мовою лише у Донецькій й Луганській областях та в АР Крим.

Отже, українська мова визнається рідною на близько 80% території України, хоча в деяких регіонах (Донбас, крайній південь України) вона функціонує лише в сільській місцевості й у маргіналізованому вигляді, не охоплюючи всіх верств населення. Очевидно, що у цих регіонах українська мова як комунікаційний чинник не обслуговує всі аспекти життєдіяльності різних верств суспільства і не забезпечує усі зв'язки, у т. ч. міжрегіональні і міжпоселенські, а лише соціально-фрагментарні, поступово втрачаючи природний і творчий характер, і не інтегрує різні діалекти, жаргони, не формує відповідно до суспільних потреб нові конструкції, набуваючи рис вторинності чи рідко уживаного паралельного перекладу.

Зважаючи на те, що міста – вершинні комунікаційні вузли етносоціальних зв'язків, етногеографічна біполярність значної частини території України (переважно російськомовне велике місто – україномовна прилегла сільська округа) розриває систему територіальних (міжрегіональних і внутрішньорегіональних) поєднань, послаблює комунікаційну зв'язаність української етнічної нації. Геополітичний аспект цієї проблематики проявляється і у неоптимальності територіальної структури української культурної сфери, для якої характерна не лише регіональна поляризація, а й, що найбільш небезпечно для інтересів української культури, – поляризація у відношенні: велике, переважно російськомовне, місто (особливо, Харків, Дніпропетровськ та ін.) і здебільшого україномовні сільське середовище та середовище малих міських поселень.

У зв'язку з цим очевидно є функціональна невідповідність двох середовищ, зокрема, у тому аспекті, що такий великий, значною мірою

відчужений від української культури, центр не має підстав і можливостей забезпечувати органічні культурні потреби прилеглої округи. Тобто культурна продукція таких великих міст, як Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків, Одеса не лише іде врозріз з органічними потребам прилеглої округи, але й у багатьох аспектах веде до створення дисконформних і дискримінаційних умов для україномовного населення. Наприклад, випускники українських шкіл сільської місцевості та малих міських поселень, потрапляючи у російськомовну атмосферу вищих закладів освіти великих міст, переживали і надалі переживають різні стресові ситуації, які накладають відбиток на дальше формування особистості. А з іншого боку, *українське культурне середовище сільської місцевості та малих міських поселень, не знаходячи свого логічного вивершення у середовищі великих міст, зазнавало і зазнає поступової маргіналізації та акультурації, які виявляються, наприклад, у вживанні етнічної мови лише на побутовому рівні і у середовищі соціально нижчих верств населення.*

Враховуючи те, що і надалі відбуватиметься процес урбанізації (який зараз дещо призупинився через трансформаційну економічну кризу), і українське мовно-культурне середовище сільської місцевості невблаганно звужуватиметься, то, якщо не буде створено необхідних передумов для розвитку української культури у великих містах, загроза поглиблення кризи української ідентичності стає досить реальною. Отже, *недостатній розвиток україномовної культури у великих містах перешкоджає українській етнічній нації завершити необхідний процес модернізації.* Водночас проблема кризи української етнічності має системний культурно-політичний характер, і її не можна зводити, як це часто розглядається, лише до мовної асиміляції. Деконцентричний тип територіальної структури української культури, її фрагментарність та маргіналізація у середовищі великих міст – це не лише результат державної політики кількох останніх десятиліть, але й наслідок сукупної дії багатьох чинників (і влада, і церква, і школа, і військо) впродовж щонайменше двох останніх віків. А тому ця ситуація уже має *сформовані і стійкі механізми відтворення, які втілюються у багатьох стереотипах мислення та поведінки, що продовжують спрацьовувати і в умовах незалежної України.*

Незважаючи на те, що переважна більшість українського населення всіх регіонів усвідомлює себе єдиним народом, як і в минулому, так і в новітні часи були спроби порушити його внутрішню єдність. На початку 90-х років знову активно стали поширюватись ідеї “формування нових етноспільнот”, які Я. Дашкевич, ураховуючи відсутність об’єктивних

передумов, назвав псевдоетноменшинами¹. З часом спроби утвердити такі штучні проекти нових спільнот, як новороси, слобожани та інші, з огляду на їхню повну етноісторичну безпідставність, не мали жодних результатів. Складнішою залишається проблема політичного русинства, що має досить довгу передісторію². Спираючись на збереження самоназви “русини”, яку протиставляють самоназві “українці”, ігнорується те, що самоназва “русини” використовувалась на всій українській етнічній території, на відміну від російської чи білоруської, генетично виходить з часів Київської Русі, що свідчить на користь соборності українських земель. Прийняття етносом нової самоназви (в нашому випадку “українці”) є поширеним явищем серед інших народів і не створює якихось проблем. В етнографічному аспекті більшість українського населення Закарпаття належить до етнографічних груп лемків, бойків, гуцулів, що компактно проживають в інших історичних регіонах України (Галичині, Буковині). Не можна не враховувати також і той факт, що, незважаючи на довготривале перебування в складі інших держав, закарпатські українці всенародно підтримали 15 березня 1939 р. самовизначення Карпатської України як держави українського народу. Тому ми вважаємо, що політичне русинство в своїй основі – штучне явище, в конструюванні якого значну роль відіграли як окремі особи (американський історик угорсько-українського походження П. Магочі³), так і політичні структури сусідніх держав. Проте, є йдеї які об’єктивні обставини, які детермінували це явище. Це, по-перше, труднощі переходу від самоназви русини до нової самоназви українці. В інших регіонах Західної України (Галичині, Буковині) цей перехід проходив значно раніше, в інших умовах, і тому безболісно. В Закарпатті цей процес відбувався пізніше, в умовах, коли значна частина інтелігенції вже була втягнута в розроблені політичними колами сусідніх держав сепаратні етнополітичні моделі. Звідси і певний психологічний бар’єр сприйняття частиною населення нової самоназви, що теж потребує не жорсткої їхньої критики, а толерантного роз’яснення. Не розглядаючи підкарпатських українців як окремих субетнос, адже вони належать до різних етнографічних груп, все ж не можна ігнорувати значення тривалої спільності історичної долі, наявність своєрідних культурних, зокрема, літературних, традицій. Соціологічні опитування з самого початку засвідчували, що частка осіб серед корінного українського населення За-

¹ Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи. К., 1994. С. 77.

² Мишанич О. “Карпаторусинство”, його джерела й еволюція у XX ст. К., 1992.

³ Магочий П. Русинське питання // Політична думка. № 6, 1995

карпаття, котре ідентифікувало б себе з русинами як окремим етносом, є мізерною¹. Це підтвердив і перепис населення 2001 року, методологія якого давала змогу усім бажаним ідентифікувати себе як русини. В результаті визнало себе русинами 10090 осіб, що становить менше одного відсотка усіх етнічних українців Закарпаття, причому 31% з них визнав рідною українську мову, а понад 2% російську, румунську, словацьку, угорську². Отже, на сьогодні політичне русинство – локальне у просторі явище, зосереджене переважно в українсько-угорській етноконтактній смузі: 43% усього населення, яке ідентифікувало себе як русини, проживає у містах Ужгороді та Мукачевому, ще 30% розселені у Свалявському районі. За винятком Перечинського, Ужгородського та Свалявського, у всіх інших адміністративних районах частка тих, хто вважає себе русинами, є меншою 1% від усього етнічно українського населення. Отже, з урахуванням усіх зазначених чинників очевидно, що *об'єктивних підстав і реальної небезпеки етнічної сецесії в Закарпатті не існує*.

Ідея політичного русинства значною мірою детермінувала ідею особливого статусу (автономії) Закарпаття, яку в 1990–1991 роках активно підтримала місцева адміністративно-господарська номенклатура та більша частина етнічних меншин, добившись проведення 1 грудня 1991 року водночас із Всеукраїнським референдумом, опитування населення з цього приводу. Конструювалась модель із системою взаємозв'язків: особливий “етнос” – особливий політичний статус, і у зворотному напрямі: особливий статус – політична основа етнічної сецесії. І лише принципова позиція регіональних відділень українських національно-демократичних політичних сил, які об'єктивно розкрили етнополітичну й економічну безпідставність (Закарпаття – хронічно дотаційна область) автономізації регіону, перешкодила реалізації цієї моделі, яка могла б створити небезпечний правовий прецедент.

4.4. ГЕОГРАФІЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ГРУП ТА НЕВЕЛИКИХ КОРИННИХ НАРОДІВ В УКРАЇНІ

За переписом 2001 року в Україні проживало 10699,2 тис. (22,2%) населення, котре не ідентифікувало себе з українською етнічною нацією. Для означення представників неукраїнських етнічних груп законом України “Про національні меншини в Україні” вживається поняття

¹ Нельга О. В. Теорія етносу. К., 1997. С. 355.

² Національний склад населення та його мовні ознаки. Ужгород, 2003. С. 62–70

національні меншини. В Конституції використовуються в цьому випадку два поняття: національні меншини і корінні народи¹. Оскільки на сьогоднішній день кримські татари, як автохтонна спільнота Криму, заперечують проти свого означення як національної меншини, відстоюючи статус корінного народу², то доцільно ще раз повернутися до проблеми ідентифікації суб'єктів етногеографічних взаємин в Україні. Насамперед слід зазначити, що деяке негативне сприйняття поняття національні меншини пов'язане лише з особливостями його вживання в колишньому СРСР поряд з дискримінованим ставленням до т. зв. нацменів. Разом з тим, як уже зазначалося, це поняття є загальноприйнятим у міжнародному праві і не несе в собі якогось негативного змісту, а, навпаки, забезпечує деякі передумови для більшої правової захищеності окреслених ним етнонаціональних спільнот і груп. Тому все населення, яке в Україні загалом не ідентифікує себе з етнічними українцями, формує середовище етнонаціональних меншин, яке, однак, слід структурувати, враховуючи вже історично-політичні особливості, характер заселення і розселення, демогеографічні параметри. В цьому аспекті, кримські татари, як і гагаузи, караїми, є, з одного боку, невеликими корінними народами, етнокультурне обличчя яких сформувалося на якійсь частині території України, тобто окремі регіони України є їхньою історичною батьківщиною, проте, з огляду на реалії етногеографії і демогеографії, історичні і політико-правові засади державності, в загальнодержавному масштабі й у відношенні до населення української етнічної нації – державоформуючого етносу, і кримські татари, і гагаузи, і караїми є етнонаціональними меншинами, тобто використовувати це поняття правомірно щодо всього етнічно неукраїнського населення.

Як уже зазначалося, деяке геополітичне значення (яке не слід перебільшувати) має етнолінгвістична спорідненість населення (за приналежністю до мовних сімей і груп), яка виявляється насамперед в аспекті більшої чи меншої компліментарності, культурних орієнтацій і зв'язків. У цьому контексті 80,5% населення етнічних меншин (росіяни, білоруси) належить до східних слов'ян, а частка усіх слов'ян, з урахуванням західних (поляки, чехи, словаки) і південних (болгари), серед етнічних меншин становить 83,8%. А оскільки до слов'янської мовної групи належить і державоформуюча нація, українці, то і питома вага слов'ян в усьому населенні перевищує 94,5%, підтверджуючи

¹ Див.: Етнополітика в Україні. Документи та матеріали. К., 1998.

² Халилов А. Положение национальных меньшинств в Украине // Українці та кримські татари: дві культури в одній країні. Львів, 1998. С. 22–29

визначальний слов'янський характер України. Серед неслов'янського населення України на перше місце вийшли представники тюркської групи алтайської мовної сім'ї (кримські татари, татари, азербайджанці, гагаузи, узбеки та ін.), частка яких у структурі населення етнічних меншин становить 4,1%, а у всьому населенні України – 0,9%. Далі ідуть представники романської мовної групи (румуні, молдавані): 3,8% населення етнонаціональних меншин і 0,8% усього населення України. Значно меншою є питома вага представників угрофінської групи уральської мовної сім'ї – 1,5% населення етнонаціональних меншин і 0,3% усього населення України. Інші мовні групи і сім'ї в структурі населення етнонаціональних меншин становлять менше 1% і ще меншим є їхнє представництво у структурі всього населення України.

За віровизнанням серед громадян України етнічно неукраїнського походження помітно переважає населення, що традиційно сповідувало християнство (понад 93%), дотримуючись насамперед православної традиції (росіяни, білоруси, молдавані, більшість румунів, болгарі, греки, гагаузи, грузини). Помітно зменшилась, порівняно з початком ХХ ст., серед населення етнонаціональних меншин частка віруючих католиків (поляки, словаки, чехи, частина угорців та німців) та протестантів (частина угорців та німців). Різко зменшилась частка віруючих іудеїв. Водночас дещо зросла частка населення, котре традиційно сповідувало іслам. На сьогодні це близько 400 тис. осіб (близько 0,9 усього населення України і 4% населення етнонаціональних меншин)¹.

Ураховуючи демографічну вагу етнічних росіян в Україні, а також те, що в Кримському регіоні вони становлять більшість, етнонаціональна структура ще двох регіонів (Донецької і Луганської областей) має загалом двоетнічний українсько-російський характер, і їхнє етнокультурне обличчя, поряд з українською етнічною нацією, визначає єдина в Україні велика етнонаціональна група, росіяни, то все це засвідчує, що етнополітичні взаємини в державі Україна істотно залежатимуть від українсько-російських соціокультурних взаємин. Важливим є і те, що за винятком Закарпатської та Чернівецької областей, у всіх інших регіонах, де більшість становлять етнічні українці, росіяни є кількісно найбільшою етнічною групою (у Закарпатській області кількість росіян є меншою, ніж угорців та румунів, а у Чернівецькій області – ніж румунів та молдаван). Геополітичне значення має сама кількість і частка росіян в Україні (див. рис. 4.15), значною мірою визначаючи не лише

¹ У своїх висловлюваннях окремі політичні та релігійні діячі часто називають значно завищені дані щодо кількості мусульман в Україні

їхнє місце в етнополітичній системі України, але й рівень претензій Росії і вимоги деяких політичних сил, зокрема, щодо статусу мов. Останній перепис населення засвідчив, що в Україні проживало 8,33 млн (17,3%) росіян¹. Це число включає, безперечно, і значну кількість етнічно-змішаного населення, яке асимілювало чи з різних причин (змішані шлюби, політична кон'юнктура радянських часів) ідентифікувало себе з росіянами².

Упродовж 90-х років абсолютна кількість і частка росіян зменшились, що зумовлено геополітичними змінами та тенденціями міграційного обміну України з Російською Федерацією. Абсолютна кількість – на 26,6%, а питома вага – на 4,8% (з 22,1% у 1989 році до 17,3% у 2001 році). Найбільше зменшення частки росіян (на понад 5%) відбулося у АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській, Херсонській областях, тобто у східних та південних регіонах. З огляду на те, що в цих регіонах немає жодних дискомфортних соціально-культурних передумов для життєдіяльності російської етнічної групи, є підстави вважати, що зменшення питомої ваги росіян у цих регіонах і загалом по Україні найбільшою мірою відбулося внаслідок реінтеграції частини представників цієї групи з українським етнічним корінням в українське середовище. Внаслідок зменшення питомої ваги росіян, вони на сьогодні уже не становлять абсолютної більшості у сільському населенні АР Крим, а лише відносну (понад 45%). З чотирнадцяти адміністративних районів Криму росіяни мають абсолютну більшість лише у п'яти (Бахчисарайському, Кіровському, Ленінському, Нижньогірському і Чорноморському) і відносну більшість ще у семи.

В історико-етнографічному відношенні російське населення досить неоднорідне, включаючи і давніх поселенців, які є автохтонним населенням Слобожанщини і Донеччини (субетнічна група донських козаків), і представників різних російських етноконфесійних груп (старообрядці), що переселилися в Україну впродовж XVII–XIX ст. і на сьогодні найбільше проживають у Вінницькій, Одеській, Чернівецькій, Хмельницькій і Чернігівській областях, і значну, кількісно найбільшу, групу мігрантів періоду індустріалізації УРСР.

¹ Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003.

² У 1998 році, враховуючи темпи приросту населення України впродовж 1959–1989 років, міграційний приріст, нами було досить точно спрогнозовано реальну на той час кількість і частку росіян в Україні (див.: *Дністрянский М. С. Украина в политико-географическом измерении*. Львів, 2000), що пізніше й підтвердив перепис 2001 року

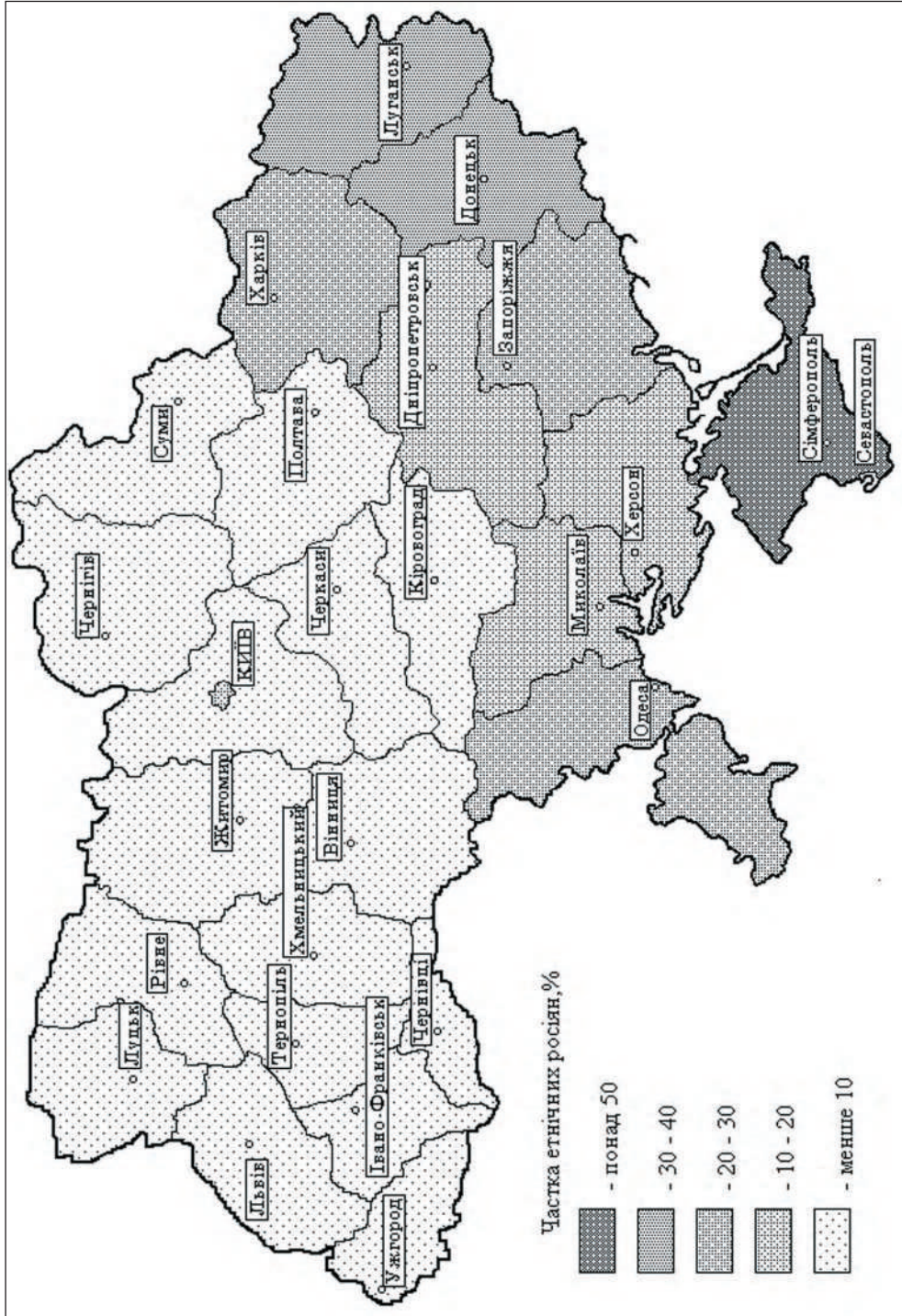

Рис. 4.15. Питома вага етнічних росіян в регіонах України

Згідно з даними перепису 2001 року на території України народилося 4 млн 963 тис. росіян, що становить 59,6% від усього етнічно російського населення і 11,6% від усього населення, що народилося в Україні¹. Найбільше росіян народилося у Донецькій області (1 млн 314 тис., 26,5% від усіх росіян, що народилися в Україні), а також АР Крим (780 тис., 15,7%) та Луганській (709 тис., 14,3%) області. Від 250 до 450 тис. етнічних росіян народилися у Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській і Харківській областях. Щодо всього населення, котре народилося на території регіонів та міст із спеціальним статусом, найвищою є питома вага етнічних росіян у Севастополі (79,9%), АР Крим (66,8%), а також у Донецькій та Луганській областях (33%), найменшою у західних областях – Волинській (0,8%), Закарпатській (0,9%), Івано-Франківській (0,7%), Рівненській (0,9%) та Тернопільській (0,5%) (див. табл. 4.7).

Статева структура етнічних росіян є більш незрівноваженою, ніж у середньому по Україні: частка жінок становить 55,1%, чоловіків – 44,9%. Середній вік етнічно російського населення (41,9) є також вищим, ніж у середньому по Україні, а також дещо вищим порівняно з етнічними українцями (38,2). Причому *у демографічних параметрах етнічних росіян простежується закономірність: чим меншою є їхня компактність та питома вага у структурі усього населення, тим більшою є незрівноваженість статевої структури та вищим середній вік*. Так, якщо у АР Крим незрівноваженість статевої структури етнічних росіян (співвідношення кількості жіночого і чоловічого населення) становить 1,20, середній вік 38,5, у Донецькій області незрівноваженість статевої структури – 1,21, а середній вік – 40,6 років, то вже у Запорізькій і Дніпропетровській областях незрівноваженість статевої структури досягає 1,23 і 1,26 відповідно, а середній вік – 42,1 та 43,7². У центральній, Київській, області статева структура вже більш незрівноважена (1,32), середній вік значно вищий – 46,7, і водночас у західній Івано-Франківській і незрівноваженість статевої структури етнічних росіян ще більше зростає (1,41), і середній вік (49,6). Таку залежність підтверджує кореляційний аналіз: коефіцієнт кореляції між питомою вагою росіян у регіонах України та середнім віком становить -0,95.

Розселення етнічних росіян в Україні, враховуючи, зокрема, їхню частку в сільському населенні, має, особливо в західній частині, в осно-

¹ Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004.

² Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004

вному розсіяний (дисперсний) характер, концентруючись насамперед у великих адміністративних, промислових та рекреаційних центрах. Це підтверджують такі показники, як частка регіону і регіонального центру у загальній кількості росіян, частка росіян у сільському та міському населенні, густина етнічно російського населення (див. табл. 4.7). Як бачимо, у трьох регіонах (АР Крим, Донецька та Луганська області) проживає майже половина (46,2%) усього етнічно російського населення, а в обласних центрах таких західних областей, як Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, сконцентровано понад 50% усіх етнічних росіян регіону. Виняток тут становить Закарпатська область, де, окрім обласного центру, Ужгорода, значна кількість росіян зосереджена в другому за демографічним потенціалом і значенням місті – Мукачевому. Така ж висока концентрація росіян в обласних центрах характерна й для деяких центральних (Вінницької, Черкаської), північно-східних (Чернігівської, Харківської) та південних (Миколаївської й Одеської) областей. Відносно найменшою є концентрація росіян у регіональних центрах АР Крим, Запорізької, Луганської та Донецької областей. Саме у цих областях на порядок вищою є і густина росіян, яка формується не лише міським, але й сільським населенням, засвідчуючи загалом, що росіяни тут формують значною мірою суцільні та компактні ареали розселення. Частка етнічних росіян у сільському населенні становить від 17 до 46%. Менші ареали компактного розселення росіян сформувалися у Сумській та Одеській областях (див. рис. 4.16). У цих регіонах частка росіян у сільському населенні становить від 7 до 10%. Водночас у 15 регіонах центральної і західної України густина етнічних росіян у сільській місцевості не перевищує 1 особи на км².

У всіх регіонах України, за винятком АР Крим, частка росіян у міському населенні є у кілька разів вищою, ніж у сільському. Так само значно більшим за середні по Україні значення (68%) є рівень урбанізації росіян (87,6%), який є найвищим, з одного боку, у районах високої урбанізації (Донецька, Луганська, Дніпропетровська області) і, з другого, – у західних регіонах (Івано-Франківська, Львівська області).

Росіяни, як демографічно і політично домінуючий етнос колишнього Радянського Союзу, незважаючи на велику віддаленість від ареалу свого формування, майже не зазнали асиміляції. Понад 96% з них у 2001 році рідною визнали мову своєї національності, це значно вищий відсоток, ніж в українців (78,1%) та в більшості інших етнонаціональних груп. Вважає рідною українську мову лише 3,5% росіян. Порівняно з попереднім переписом ця частка дещо зросла (на 2,3%). Географія етнічних росіян, які вважають рідною українську мову, як уже зазначалося, істотно диференційована за регіонами. Найбільша їхня питома

Таблиця 4.7

Деякі параметри соціального складу та розміщення етнічних росіян в Україні

Україна, Автономна область	Частка регіону в чисельності росіян	Частка росіян в усьому населенні, %	Частка росіян в міському населенні, %	Частка росіян в сільсько-му населенні, %	Частка обласного центру у кількості росіян, %	Частка міського населення серед росіян, %	Частка росіян, що народилися у регіоні, до всього населення, що тут народилося, %	Частка росіян, що вважають рідною мову своєї національності, %	Частка росіян, що вважають рідною українську мову, %	Густина усього етнічного російського населення, осіб/км ²	Густина росіян у сільській-осіб/км ²
Україна	100	17,3	22,4	6,9			11,6	95,9	3,9		
АР Крим	12,2	58,3	65,9	45,8	20,2	70,3	66,8	99,7	0,2	43,7	13,4
Вінницька	0,8	3,8	6,8	1,3	53,5	81,1	1,6	86,2	13,6	2,5	0,5
Волинська	0,3	2,4	4,2	0,6	50,4	88,2	0,8	85,6	14,4	1,24	0,15
Дніпропетровська	7,5	17,6	19,6	7,4	40,1	92,8	10,1	93,7	6,0	19,7	1,4
Донецька	22,1	38,2	40,4	18,6		95,2	33,0	98,6	1,3	69,6	3,3
Житомирська	0,8	5,0	7,6	1,7	42,3	84,9	2,3	81,3	18,6	2,3	0,3
Закарпатська	0,4	12,1	5,6	0,6	35,8	83,5	0,9	91,7	7,9	2,4	0,4
Запорізька	5,6	24,7	27,2	17,1		83,0	17,8	95,3	4,4	17,5	2,9
Івано-Франківська	0,3	1,8	3,9	0,3	55,7	90,7	0,7	86,0	13,9	1,8	0,17
Київська	1,3	6,0	8,5	2,6		81,4	1,6	87,6	12,3	3,8	0,7
Кіровоградська	1,0	7,5	9,6	4,3	36,6	77,2	3,5	87,3	12,6	3,4	0,8
Луганська	11,9	39,0	41,2	25,7	23,7	90,8	33,1	98,2	1,7	37,1	3,4
Львівська	1,1	3,6	6,3	0,3	69,8	96,2	1,8	87,8	12,1	4,2	0,16
Миколаївська	2,1	14,1	18,0	6,3	66,1	84,7	7,8	93,7	6,2	7,2	1,1
Одеська	6,1	20,7	26,8	9,2	57,4	84,6	15,8	97,0	2,7	15,2	2,3
Полтавська	1,4	7,2	10,2	3,1	28,2	82,0	2,2	87,8	12,2	4,1	0,7
Рівненська	0,4	2,6	4,9	0,6	55,1	87,8	0,9	83,2	16,8	1,5	0,2
Сумська	1,5	9,4	10,3	7,7	30,1	71,0	5,7	89,6	10,4	5,1	1,5
Тернопільська	0,2	1,24	2,3	0,4	54,6	82,5	0,5	80,3	19,6	1,0	0,2
Харківська	8,9	25,62	28,1	16,68	66,9	85,9	18,5	95,6	4,3	23,6	3,3
Херсонська	1,9	14,1	17,6	8,8	43,7	75,0	7,8	91,6	8,4	5,8	1,5
Хмельницька	0,6	3,6	5,8	1,2	39,3	82,7	1,3	84,0	15,4	2,5	0,4
Черкаська	0,9	5,4	8,3	2,1	51,0	82,2	1,4	88,0	11,8	3,6	0,6
Чернівецька	0,4	4,1	8,6	1,1	70,6	84,1	2,1	91,5	6,8	4,6	0,7
Чернігівська	0,7	5,0	7,4	1,8	51,0	85,4	1,6	88,8	11,1	1,9	0,3
Київ	4,0	13,1	82,2	–	–	100	8,4	92,0	7,9	x	x
Севастополь	3,2	71,6	72,4	57,5	–	95,4	79,9			x	x

* Таблиця складена за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003

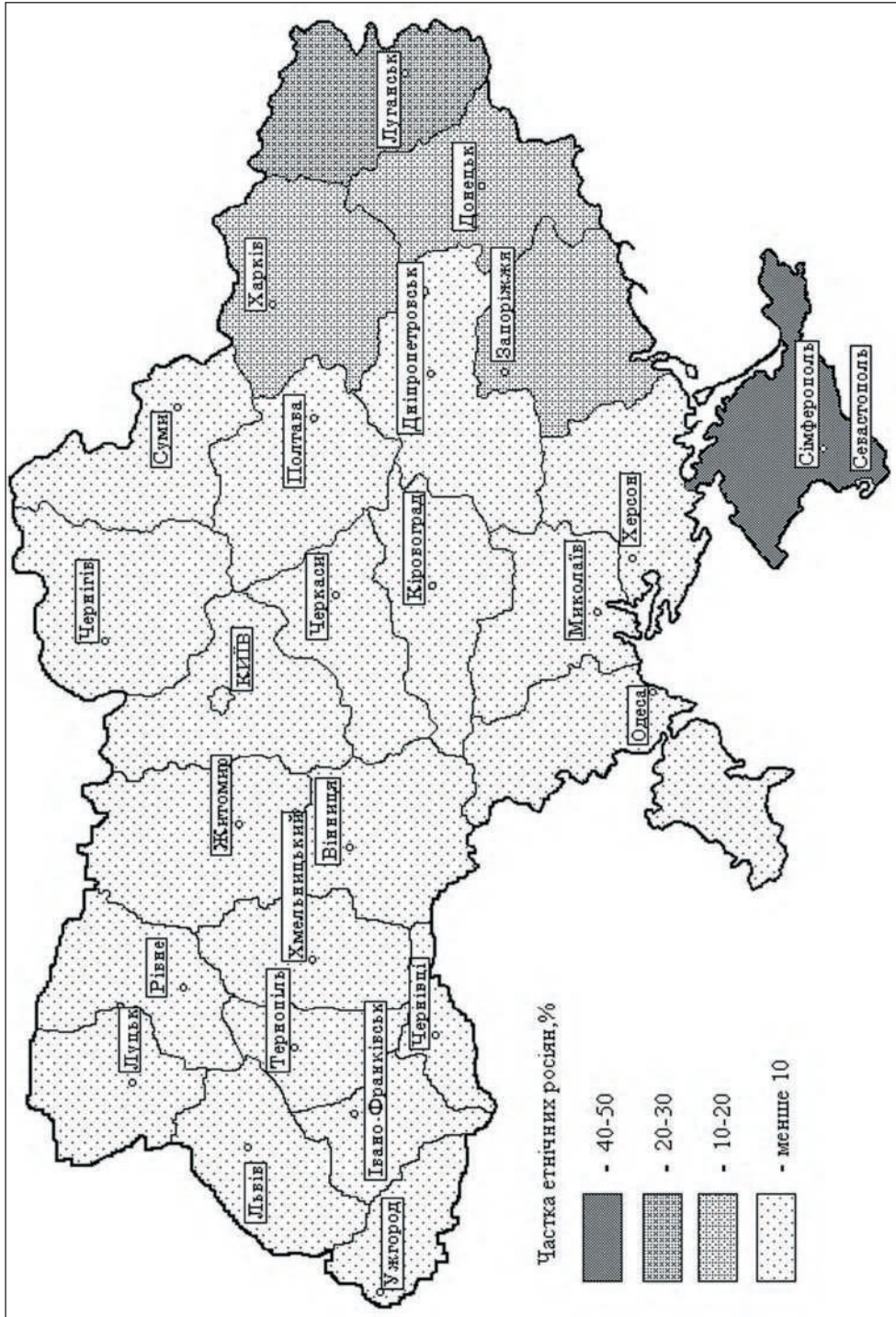

Рис. 4.16. Частка етнічних росіян у сільському населенні України

вага (від 10 до 20%) є у тих регіонах, де, з одного боку, росіяни розселені найбільш дисперсно та, з другого, – порівняно цілісним є українське мовно-культурне середовище (Вінницька, Волинська, Житомирська, Львівська, Хмельницька області). І, навпаки, відносно найменше росіян з рідною українською мовою в АР Крим (0,2%), Донецькій (1,3%) та Луганській (1,7%) областях. Водночас ще понад 42% етнічних росіян зазначили, що не володіють вільно українською мовою¹.

Окрім росіян, питома вага інших етнічних меншин у 2001 р. не перевищувала одного відсотка всього населення України (див. табл. 4.1). Істотними є їхні відмінності щодо особливостей заселення території України, ступеня компактності розселення і рівня асиміляції. Зокрема, має довгу історію колонізація етнонаціональними меншинами території України. Різними були мотиви та характер переселень: від прагнення знайти притулок і захист (вірмени середньовіччя) до заохочувальної міграційної політики різних правлячих режимів (болгарська, єврейська, німецька, польська, російська, чеська колонізації). У діахронному аспекті найдавнішою колонізацією території України, що розпочалася ще до нашої ери, переживши кілька нових хвиль і рееміграцій, і зберегла сліди у сучасній етнонаціональній структурі України, є грецька колонізація. Її наслідком є проживання в сучасній Україні понад 91 тис. греків, котрі, незважаючи на тривалу відірваність від історичної батьківщини, формування самобутніх етнографічних рис і мовних особливостей, все ж зберегли єдність з грецьким етносом.

Невеликі частини деяких етнічних груп (угорці, румуни, білоруси, росіяни), що компактно проживають у прикордонній смузі, опинилися в складі України не в результаті міграцій, а внаслідок складних процесів встановлення державного кордону і є тут автохтонним населенням. Але все ж більшість росіян і переважна більшість білорусів – це мігранти міжвоєнного і післявоєнного періоду. Так, за даними перепису 2001 року, лише понад 25% етнічних білорусів народилося в Україні. Кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки є, як уже зазначалося, невеликими корінними народами. Їхне етнокультурне обличчя сформувалося в окремих українських регіонах, які стали для них етнічною батьківщиною.

З етнонаціональних груп найбільш компактним є розселення угорців, румунів і болгар – переважно автохтонного населення (понад 95% народилося в Україні). Так, понад 95% усіх угорців проживає в Закарпатській області, де вони є кількісно найбільшою етнічною групою. За

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003

міжпереписний період їхня кількість у Закарпатському регіоні зменшилася на 2,7%, а частка в усьому населенні – на 0,4%, і зараз становить тут 12,1%. Причому, у сільській місцевості абсолютна кількість угорців дещо зросла, але питома вага – зменшилася, насамперед з огляду на вищі темпи зростання населення українців та румунів. Водночас у містах, навпаки, кількість населення цієї етнічної групи зменшилася, але її питома вага залишилася незмінною.

Близько 85% греків розселені в Донецькій області, займаючи тут за питомою вагою третє місце після українців та росіян. У Чернівецькій області зосереджено 74% румунів і 25% усіх молдаван України. Найвищою тут є і їхня питома вага серед етнічно неукраїнського населення. Згідно з дослідженням В. О. Джамана, румуни кількісно переважають у 48 населених пунктах області: у м. Герца та майже усіх селах Герцаївського району (окрім сіл Остриця, Цурень і Маморниця); у 16 селах Глибоцького району; у селищі Красноільськ та в десятих селах Сторожинецького району¹. З огляду на зростання за міжпереписний період абсолютної кількості та питомої ваги румунів (на 1,8%) і зменшення кількості та частки молдаван (на 1,7%) і враховуючи подібні тенденції природного та механічного руху, можна припустити, що частина молдаван ідентифікувала себе як румуни. Є підстави вважати, що цей процес триватиме, адже відповідно до даних перепису 2001 року 1,7% молдаван визнають рідною іншою мовою, тобто це не мова своєї національності, і не українська чи російська мови.

В Одеській області проживає 71% усіх болгар України і 45% молдаван. В етнопонаціональній структурі цієї області за питомою вагою болгар і молдавані посідають відповідно третє і четверте місця після українців та росіян. За міжпереписний період кількість та питома вага болгар і молдаван дещо знизилася: частка болгар зменшилася дещо менше, з 6,3% до 6,1% (на 0,2%), частка молдаван – з 5,5% до 5% (на 0,55%).

Найбільша частка поляків (близько 32%) розселена у Житомирській області, значними є їхні скупчення у Вінницькій і Хмельницькій областях. Як абсолютна кількість, так і питома вага етнічно польського населення за період з 1989 по 2001 рік унаслідок асиміляції, еміграції та низького природного приросту продовжували зменшуватися. Внаслідок цього етнічні поляки в структурі етнічно неукраїнського населення перемістилися з шостого місця у 1989 році (після росіян, білорусів, євреїв, молдаван, болгар) на восьме (після росіян, білорусів, молдаван,

¹ Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. Чернівці, 2003. С. 252

кримських татар, болгар, угорців і румунів). Продовжувався процес старіння етнічно польського населення: середній їхній вік у 2001 році був одним з найвищих – 49,5.

Серед найбільших етнонаціональних меншин великою дисперсністю відзначається розселення євреїв, білорусів, а у центральних і західних областях – і росіян. Саме серед найбільш дисперсно розсіяних етнонаціональних меншин найвища частка міського населення – це 98,6% євреїв, 86,8% росіян і 77,8% білорусів. Більшістю сільського населення представлені румуни (78,5%), гагаузи (73,4%), молдавани (71,5%), угорці (63,9%), болгарари (58,7%). Водночас співвідношення сільського і міського населення за етнонаціональними групами істотно впливає на рівень їхньої освіти. Зокрема, питома вага осіб з вищою освітою серед росіян та білорусів є значно вищою ніж серед молдаван, румунів та угорців¹.

Низка соціально-економічних (насамперед щодо зайнятості та забезпеченості земельними ресурсами) та етнополітичних (представництво у структурах влади) проблем пов'язана з розселенням кримських татар. За переписом 2001 року більше 98% кримських татар проживала у АР Крим (понад 66% у сільській місцевості і понад 33% у містах)². Їхня абсолютна кількість у межах півострова зросла за міжпереписний період у 6,3 рази, що дало їм змогу зайняти за питомою вагою (12% усього населення регіону) третє місце після росіян та українців. Близько 70% усіх кримських татар народилися поза межами України, зокрема майже 60% в Узбекистані. В межах автономії їхнє розселення також має свої відмінності (див. рис. 4.16). При середній по автономії частці населення (12%) у містах республіканського підпорядкування найвищою є питома вага кримських татар у Судаку (17,4%), найнижчою – у Керчі (1%) і Ялті (1,3%). В інших містах цієї категорії їхня частка коливається від 3 до 9%. З адміністративних районів найбільшою є питома вага кримських татар у Білогірському районі (29,2%). Перевищує 20% частка кримських татар ще у шести районах (Бахчисарайському, Джанкойському, Кіровському, Первомайському, Сімферопольському та Советському). Переважно це передгірська та центрально-східна частина Криму. Причому, у Білогірському, Бахчисарайському, Кіровському та Советському районах за питомою вагою кримські татари вийшли на друге місце після росіян. Найменшою (від 12 до 14%) є їхня частка у

¹ Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004.

² Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003

північно-західних Чорноморському та Роздольненському районах. Загалом у чотирьох передгірських і гірських районах (Бахчисарайському, Сімферопольському, Білогірському і Кіровському) зосереджено 35,8% усіх кримських татар. У регіональному центрі, м. Сімферополі, проживає понад 25 тис. кримських татар (10,4% від їхньої загальної кількості у регіоні), а їхня частка у населенні міста становить 7%. На південному березі Криму розселено 6,2% від усієї кількості цього невеликого корінного народу, що на сьогодні проживає у межах автономії.

Одним з чинників внутрішньо і зовнішньоетнополітичних взаємин України є територіальна організація гагаузів, невеликого корінного тюркомовного народу з християнською релігійною традицією, більша частина якого (близько 150 тис.) розселена у Молдові. В середині 90-х років гагаузи у Молдові добилися проголошення обмеженої адміністративно-територіальної автономії з центром у м. Комрат. В Україні за переписом 2001 року проживало 31,9 тис. гагаузів, з них 86,5% – в Одеській області, займаючи тут за питомою вагою п'яте місце після українців, росіян, болгарів, молдаван. Найбільші ареали їхнього розселення є у Болградському (бл. 19% від усього населення району), Ренійському (бл. 8% населення району), Тарутинському (6%) та Татарбунарському (6%) районах, які виділяються значною етнічною поліареальністю і дифузним поліетнічним розселенням. Як бачимо, гагаузи в Україні не формують суцільного масиву розселення, де б вони становили абсолютну чи відносну більшість.

Особливу увагу в геоетнополітичному аналізі слід звернути й на такі малі корінні народи, як кримчаки і караїми, через не стільки особливості їхньої політичної активності, як відповідальність держави за створення умов збереження самобутньої культури цих народів, адже невблаганно, до критичної межі, зменшується їхня чисельність: перепис 2001 року зафіксував в Україні лише 1196 караїмів та 406 кримчаків¹. Більшість караїмів проживає в АР Крим (671 осіб) і на Івано-Франківщині (106 осіб), кримчаки – у містах Сімферополі, Керчі, Феодосії, Севастополі (280 осіб)². Критичним є і ступінь мовної асиміляції цих малих корінних народів. Так, згідно з даними перепису 2001 року, лише 6% караїмів вважають рідною мову своєї національності.

З геоетнополітичного погляду в окрему групу слід виділити й етнічні меншини, національні держави яких є для України сусідами першого порядку – північними і північно-східними (росіяни, білоруси)

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003.

² Зінч В. Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. К., 2004. С. 32

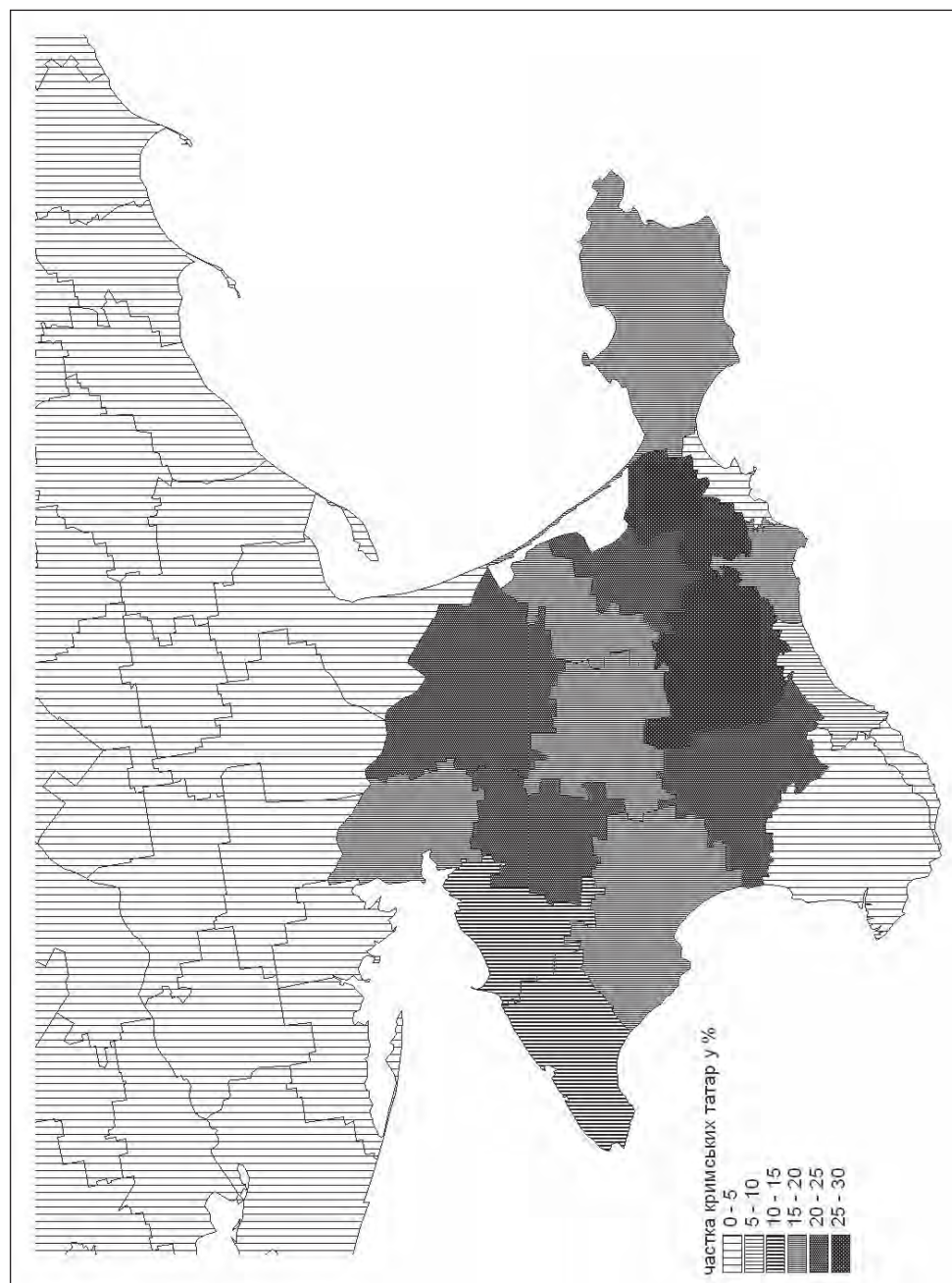

Рис. 4.17. Частка кримських татар в адміністративних районах та деяких міськрадах АР Крим

та західними і південно-західними (поляки, угорці, словаки, румуни, молдавани), оскільки політичні і соціально-економічні реалії сусідніх держав часто визначають громадянську позицію етнічних меншин щодо держави Україна та позначаються на їхній геополітичній орієнтації. Домінуючою є і їхня демографічна вага в населенні національних меншин – 87,2%, причому, її лівова частка (80,5%) припадає на східні і північно-східні національні групи (росіяни, білоруси).

Про рівень асиміляції етнонаціональних меншин в Україні свідчить насамперед втрата мовної самобутності, хоча, як уже зазначалося, ототожнювати її з асиміляцією загалом не можна. Якщо розглянути структуру населення за рідною мовою (на 2001 р.), то можна виділити такі групи етнонаціональних меншин: 1) менше 25% групи вважає рідною мову своєї національності (білоруси, євреї, поляки, греки, німці, корейці, казахи, чехи, латиші); 2) вважає рідною мову своєї національності 26–51% меншини (татари, словаки, вірмени, грузини, цигани, узбеки, литовці); 3) вважає рідною мову своєї національності 52–75% меншини (молдавани, болгары, азербайджанці, гагаузи); 4) понад 75% меншини вважає рідною мову своєї національності (росіяни, кримські татари, румуни, угорці)¹. Як бачимо, найліпше зберегли рідну мову росіяни (у радянські часи фактично державоформуюча нація), кримські татари, етнічні групи, що компактно проживають у сільських районах західного прикордоння (румуні, угорці) та деякі міграційні групи новітнього часу. Коефіцієнт рангової кореляції між часткою міського населення і ступенем мовної асиміляції, розрахований для одинадцяти етнонаціональних меншин (євреїв, білорусів, поляків, молдаван, румунів, болгар, греків, угорців, татар, гагаузів, кримських татар) становить 0,74, що свідчить про помітний вплив структури розселення на етнічні процеси.

Слід виокремити й напрям асиміляції етнонаціональних меншин, який є відображенням реалій етнонаціональної політики колишнього Радянського Союзу. За винятком частки поляків, угорців, румунів, чехів, словаків, циган, котрі більше асимілювали в українське ніж в російське мовне середовище, представники всіх інших груп, які не визнають рідною мову своєї національності, переважно визнали рідною російську мову, що є, власне, наслідком цілеспрямованої русифікації попередніх десятиліть та вже сформованих механізмів, що продовжують діяти і в сучасних умовах. Зокрема, вважало рідною російську мову 83,0% євреїв та 88,5% греків. Як бачимо, природна асиміляція більшою мірою в українське, ніж російське середовище, характерна для

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003

етнонаціональних меншин із високою часткою сільського населення, розселених в західних і центральних регіонах. Порівняння результатів трьох останніх переписів населення (див. табл. 4.8) засвідчує, що як упродовж 80-х, так і впродовж 90-х років мовна асиміляція (переважно русифікація) за незначним винятком, мала тенденцію до зростання.

Водночас дуже низьким на сьогодні є рівень володіння етнічно неукраїнського населення державною українською мовою, що є значною перешкодою на шляху його інтеграції в українське культурне середовище. Загалом частка осіб у середовищі етнонаціональних меншин, які, крім рідної, вільно володіють українською мовою, становить лише 20,3%. Порівняно з попереднім переписом, їхнє число дещо зросло (майже на 7%), але залишається недостатнім з огляду на потреби дальшого формування української політичної нації. А з дванадцяти найбільших етнонаціональних меншин (росіяни, білоруси, молдавани, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари), враховуючи й число тих, для кого українська мова є рідною, найліпше володіння українською мовою характерне для поляків (понад 90%), євреїв (понад 75%), білорусів (понад 60%), росіян та греків (понад 55%), найгірше – для кримських татар (менше 20%). А серед інших названих груп питома вага населення, що вільно володіє українською мовою, знаходиться в інтервалі від 40 до 50%. Офіційна статистика засвідчує, що найгостріші проблеми щодо володіння українською мовою характерні для неслов'янського населення, котре іммігрувало в Україну впродовж останніх років. А серед автохтонного етнічно неукраїнського населення найменш готові до інтеграції в загальноукраїнське культурне середовище гагаузи. Тут загалом позначається відсутність вагомих спонукальних чинників і цілісної системи консолідації усього населення України на засадах підтримки загальнодержавних інтересів у культурній та інформаційній сферах.

4.5. ЕТНОГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

Внутрішні етногеографічні відмінності в межах держав переважно мають закономірний характер, зумовлений низкою чинників (мозаїчність територіальної структури етносів, міграції населення, складність міжетнічного розселення, суб'єктивні моменти формування державної території і державних кордонів). Причому, всі зазначені чинники є взаємопов'язаними, а їхня сукупна дія веде до формування своєрідних етногеографічних регіонів. Слід додати, що помітна етногеографічна диференціація характерна не лише для *поліетнічних*, але й для біль-

Таблиця 4.8

Динаміка розподілу населення української нації, найбільших етнічних груп та малих корінних народів за рідною мовою упродовж 1959–2001 років*

Українська етнічна нація, етнічні групи і малі корінні народи	Частка осіб (%), що вважали рідною мовою														
	мову своєї національності						мову не своєї національності								
	українськy						російськy				інші мови				
	1959	1989	2001	1959	1989	2001	1959	1989	2001	1959	1989	2001	1959	1989	2001
українці	93,5	87,7	85,2	-	-	-	6,5	12,3	14,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
росіяни	98,1	98,4	95,9	1,8	1,6	3,9	-	-	-	0,1	0,0	0,1	0,0	0,2	
білоруси	36,8	35,5	19,8	9,1	9,3	17,5	54,0	55,2	62,5	0,1	0,0	0,1	0,0	0,2	
молдавани	83,0	78,0	70,0	6,6	6,2	10,7	10,1	15,5	17,6	0,3	0,3	0,3	0,3	1,7	
кримські татари	**	92,5	92,0	**	0,2	0,1	**	4,0	6,1	**	3,3	**	3,3	1,8	
болгари	80,8	69,5	64,2	2,5	2,7	5,0	16,4	27,2	30,3	0,3	0,6	0,3	0,6	0,5	
угорці	98,5	95,6	95,4	0,8	2,6	3,4	0,5	1,6	1,0	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	
румуни	84,2	62,8	91,7	12,8	9,8	6,2	1,2	3,5	1,5	1,8	23,9	0,6	0,6	0,6	
поляки	18,8	12,6	12,9	68,4	66,6	71,0	12,5	20,3	15,6	0,3	0,5	0,3	0,5	0,5	
євреї	16,9	7,4	3,1	2,8	2,0	13,4	79,9	90,6	83,0	0,4	0,0	0,4	0,0	0,5	
вірмени	41,4	49,0	50,4	2,1	2,9	5,8	55,7	47,5	43,2	0,8	0,6	0,8	0,6	0,6	
греки	8,1	18,5	6,4	2,8	2,3	4,8	88,9	78,8	88,5	0,2	0,4	0,2	0,4	0,3	
татари	62,4	48,9	35,2	2,1	1,7	4,5	35,3	49,0	58,7	0,1	0,4	0,1	0,4	1,6	
цигани	38,2	58,6	44,7	27,6	12,3	21,1	16,4	10,3	13,4	17,8	18,8	20,8	18,8	20,8	
азербайжанці	68,7	72,4	53,0	3,3	2,6	7,1	26,9	24,4	37,6	1,1	0,6	1,1	0,6	2,3	
грузини	62,9	52,9	36,7	3,4	4,1	8,2	33,6	42,6	54,4	0,1	0,4	0,1	0,4	0,7	
німці	**	23,6	12,2	**	9,2	22,1	**	67,2	64,7	**	0,0	**	0,0	1,0	
гагаузи	89,8	79,9	71,5	0,7	1,4	3,5	6,9	17,2	22,7	2,6	1,5	2,6	1,5	2,3	

* За офіційними матеріалами переписів населення 1959 і 1989 років та попередніми даними перепису населення 2001 року.

** Відсутні дані

шості *переважно моноетнічних* і особливо молодих, ще недостатньо консолідованих, національних держав, у т. ч. й для України. Так, в Україні, попри помітний вплив багатьох факторів, все ж основним чинником, який визначив регіональні етногеографічні відмінності, є історико-географічний, тобто особливості розвитку українських земель у складі різних держав.

Водночас виявлення регіональних відмінностей – значною мірою суб’єктивний процес, який визначається метою, завданням та методичними підходами дослідника, що у свою чергу зумовлює необов’язкову тотожність схем районування, зокрема, й плюралізм моделей етногеографічного районування. Так, Б. Заставецький, урахувуючи передусім питому вагу державоформуючої нації та етнонаціональну мозаїчність областей, виділив в Україні такі етногеографічні регіони: Карпатський (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька), Північно-Західний (Волинська, Рівненська), Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька), Північно-Центральний (Київська, Житомирська, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська), Східний (Донецька, Луганська та Харківська), Північно-Східний (Сумська, Чернігівська), Південний (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим). Карпатський регіон за цією схемою поділено на три підрегіони: Закарпатський (Закарпатська область), Прикарпатський (Львівська та Івано-Франківська області) і Північно-Буковинський (Чернівецька область)¹. Запропонована модель досить повно відображає регіональні відмінності етнонаціонального складу населення України. Водночас в рамках геоетнополітичного аналізу під час етногеографічного районування є потреба спиратися не лише безпосередньо на етногеографічні реалії (частка етнічних українців і етнічних меншин, етнічна мозаїчність регіонів), але й *ураховувати ті етнонаціональні особливості, які є відображенням політико-географічних процесів і мають геополітичне значення* (мовна структура населення, ступінь асиміляції етнонаціональних груп, особливості їхньої політичної активності, а також ступінь їхньої інтегрованості в українське культурно-політичне середовище). Зокрема, М. В. Багров у геополітичному аналізі місця Криму в територіально-політичній системі України робить акцент на етнолінгвістичний аспект регіоналізації, виділяючи на основі різких згинів графіка Парето-розподілу три групи областей з приблизно однаковою часткою українців, котрі вважають рідною українську мову: “базова Україна” (14 областей, понад 95% українців визнає рідною мову своєї

¹ *Заставецький Б.* Етногеографічне районування // Соц.-економ. геогр. України. Львів, 1994. С. 190

національності), “перехідна зона” (8 областей і м. Київ, від 75 до 95% українців вважає рідною мову своєї національності) й “етнопериферія” (дві області і АР Крим, від 50 до 65% українців вважає рідною мову своєї національності)¹. Однак такий підхід фіксує лише деякі загальні відмінності, а виділені групи областей відзначаються значною внутрішньою диференціацією, тому його слід доповнити аналізом низки інших чинників, ураховуючи, наприклад, етнодемографічні співвідношення, геоетнополітичне положення й особливості заселення, а також питому вагу, розселення та мовні ознаки етнопонаціональних меншин.

Отже, на основі аналізу ширшої сукупності означених етнодемографічних та етносоціальних показників ми виділяємо як окремі етногеографічні райони такі групи областей: 1) Закарпатська і Чернівецька області; 2) Волинсько-Галицький район (Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області); 3) Центральний район (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська і Чернігівська області); 4) Донецький район (Донецька і Луганська області); 5) Одеський район (Одеська область); 6) Центральньо-Причорноморський район (Миколаївська і Херсонська області); 7) Дніпровсько-Харківський регіон (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); 8) Кримський район (АР Крим) (див. рис. 4.18). Необхідно підкреслити, що *ці райони виділено на підставі однорідності етносоціальних показників та з урахуванням особливостей заселення території* (а вона у свою чергу впливає на компактність розселення етнопонаціональних меншин) і *геоетнополітичного положення, і їх не розглядаємо як цілісні вузлові регіони*. Відповідно вони не можуть бути суб'єктами територіально-політичних взаємин, а сам підхід є різновидом галузевого етногеографічного районування, тобто суб'єктивною (за метою, принципами) моделлю районування, що спирається на об'єктивні етногеографічні відмінності.

В межах більшості виділених районів адміністративні області хоча і, як уже зазначалося, характеризуються наближеністю етнодемографічних і етносоціальних показників (частка етнічних українців, частка українців з рідною російською мовою та ін.), є тут і окремі відхилення. Це стосується, зокрема, Центрального району, де вирізняється дещо відмінними рисами Сумська область. Так, якщо у всіх областях цього району частка українців є більшою 90%, то у Сумській області вона становить 88,8%. Дещо вищою тут є частка українців з рідною російською мовою. Але все ж ці відхилення не є якісно відмінними і водночас на порядок меншими, порівняно з показниками сусідньої, Харківської

¹ Багров Н. В. Региональная геополитика устойчивого развития. К., 2002. С. 103

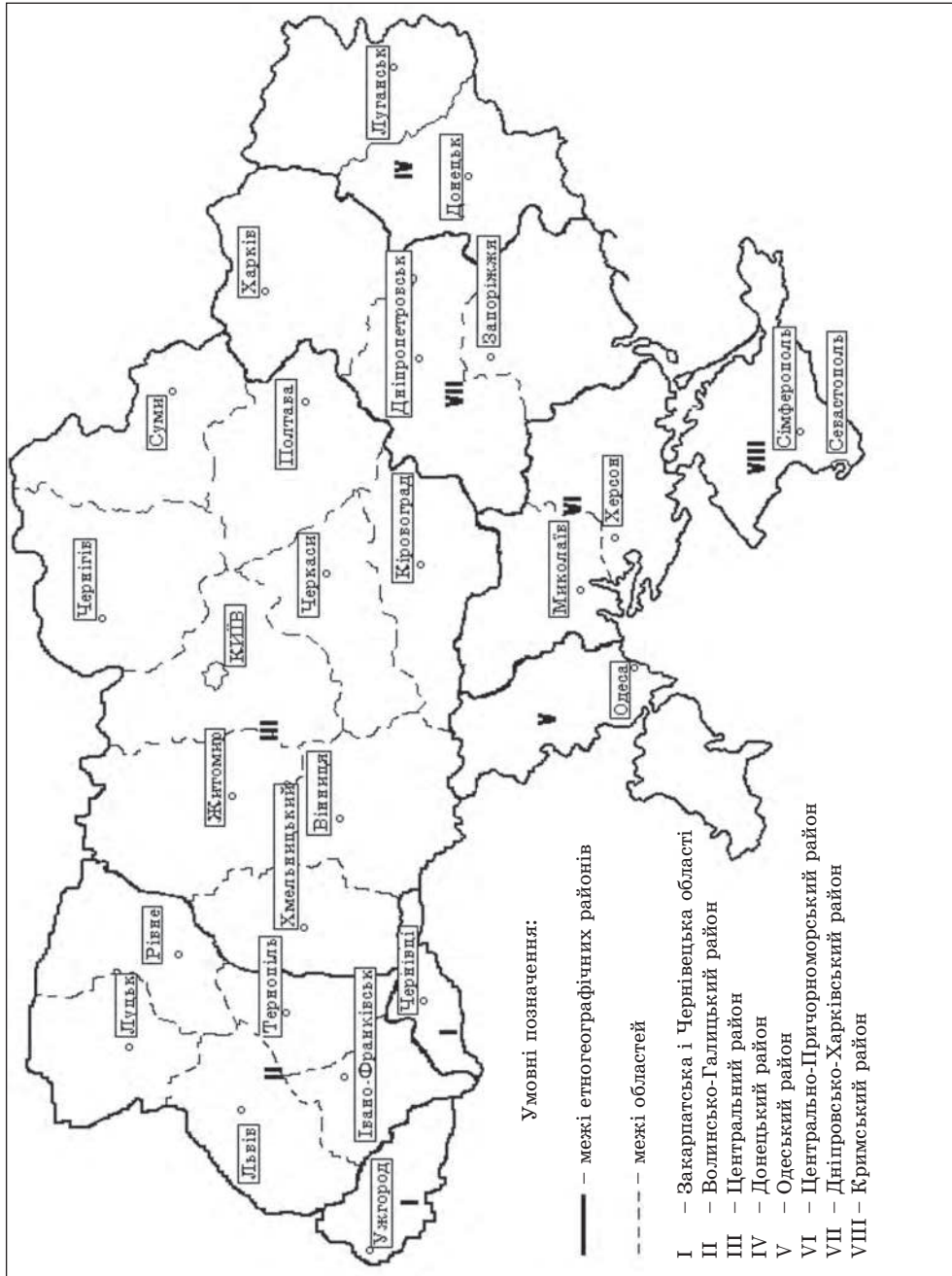

Рис. 4.18. Етногеографічне районування України

області. І більшість етнодемографічних характеристик пов'язують Сумську область з Чернігівською й Полтавською областями та Центральним районом загалом. Так само у межах Дніпровсько-Харківського етногеографічного району за середніми значеннями питомої ваги українців та росіян, частки населення з рідною російською мовою, а також іншими показниками Дніпропетровська область помітно відрізняється від Запорізької та Харківської. Водночас об'єднують ці області в один регіон, окрім сучасних етногеографічних засад, деякі подібні моменти заселення та освоєння, зокрема, велика роль процесів індустріалізації та урбанізації, і, разом з тим, істотні відмінності від інших регіонів.

Запропонована схема, як бачимо, враховує цілісність адміністративних регіонів вищого рівня. Зрозуміло, що такий підхід, з огляду на помітні внутрішньообласні відмінності, є до деякої міри надто великим узагальненням, що не зовсім відповідає потребам середньомасштабного етногеографічного районування. Однак, з огляду на прикладні геоетнополітичні орієнтири і з урахуванням того, що *області є певною мірою цілісними регіонами з єдиною системою регіональної політики в інформаційній, освітній, культурній та інших сферах (це значною мірою пов'язано з культурно-організаційною роллю обласного центру)*, то усю територію кожної області було включено до одного етногеографічного району. Зокрема, ці застереження стосуються Одеського району, в межах якого етнічно поліареальний характер має переважно лише південно-бессарабська частина, водночас у східних районах етнічні українці становлять переважачу більшість, а населення етнічних меншин розселене переважно дисперсно.

Окреслені етногеографічні райони України істотно відрізняються розмірами, географічним положенням, етнонаціональною структурою та проблематикою міжетнічних взаємин. Так, хоча Чернівецька і Закарпатська області й не утворюють суцільного регіону, проте їх об'єднують подібні риси геополітичного розміщення, історико-географічних передумов, деякі особливості етнонаціональної структури населення та громадсько-політичної активності етнічних груп. Етнічноукраїнське населення становить понад 75%, а індекс кількісного переважання українців над найбільшою етнонаціональною групою є за областями приблизно однаковим (6,7 у Закарпатській області і 6,0 – у Чернівецькій). Етнічні меншини розселені значною мірою компактно, причому, безпосередньо у прикордонній, переважно сільській, місцевості (насамперед Березівський район Закарпатської області, Герцаївський та Новоселицький райони Чернівецької області). Окрім цих районів, де автохтонне населення національних меншин становить більшість, В. О. Джаман на основі розрахунків за методикою Б. Еккеля та Е. Пя-

сецького виділяє у межах цих областей райони із значним ступенем поліетнічності (Виноградівський та Ужгородський Закарпатської та Глибоцький і Сторожинецький Чернівецької областей)¹.

Як для української етнічної нації, так і для більшості етнічних меншин, характерним є високий ступінь етнічної самосвідомості і відповідно низьким є ступінь мовної асиміляції. Так, у Закарпатській області 99,2% українців, 97,1% угорців, 99,0% румунів, 91,7% росіян вважають рідною мову своєї національності. І лише більше половини словаків, ромів (циган), білорусів та євреїв визнають рідними мови не своєї національності². Так само у межах Чернівецької області понад 98% українців та понад 91% румунів, молдаван і росіян вважають рідними свої національні мови. Однією з геоетнополітичних проблем цих областей є низький ступінь володіння українською мовою не слов'янськими національними меншинами. Для прикладу, у Закарпатській області лише 45,5% етнічних угорців і 24,2% етнічних румунів зазначили під час перепису 2001 року, що вільно володіють українською мовою.

Західний, Волинсько-Галицький, район, який охоплює п'ять областей (Волинську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську), має загалом моноетнічний характер, вирізняючись високою часткою етнічних українців (понад 95%), малою часткою етнічних росіян (менше 5%) та російськомовного населення (менше 4%). Індекс кількісного переважання українців над найбільшою етнічною меншиною є у цій частині України найвищим і коливається від близько 27 у Львівській області до понад 78 – у Тернопільській. Етнічні росіяни розселені переважно у великих та середніх містах – адміністративних, промислових та рекреаційних центрах. Частка міського населення серед них становить понад 80%. В обласних центрах району питома вага етнічних росіян становить від 3% (у Тернополі) до 8,9% (у Львові). Досить добре адаптовані тут росіяни до українського культурного середовища. Від 12 до 20% з них вважає рідною українську мову, і водночас серед тих, хто вважає рідною мову своєї національності, порівняно з іншими районами, високим є ступінь вільного володіння українською мовою. Разом з тим, частка росіян, які безпосередньо народилися у Волинсько-Галицькому районі, є порівняно невеликою (менше 2% від усього населення, народженого у цьому районі), що є одним з чинників зниження компліментарності етнічних росіян та етнічної більшості.

¹ Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. Чернівці, 2003. С. 252.

² Національний склад населення та його мовні ознаки. Ужгород, 2003. С. 13

У післявоєнний період тут різко зменшилася чисельність та питома вага західнослов'янських етнічних меншин (поляків, словаків, чехів), які порівняно з іншими меншинами, більш відкриті до сприйняття української мови та культури. Високий ступінь самосвідомості українського населення стимулював і підвищену громадську активність етнонаціональних меншин, що позначилося на створенні широкої мережі етнонаціональних товариств.

В основі території Центрального району, як і Волинсько-Галицького, – первинний ареал українського розселення та націотворення, що значною мірою визначає його переважно моноетнічний характер: частка українців тут коливається від понад 85% (лише Сумська область) до близько 95% (Вінницька), а індекс їхнього кількісного переважання – від близько 10 у Сумській області до 26,4 у Хмельницькій, що дещо нижче, ніж у Волинсько-Галицькому районі. В сільській місцевості питома вага етнічних українців – понад 95%. Частка українців з рідною російською мовою є трохи більшою, ніж у Волинсько-Галицькому районі, і коливається на правобережній частині від 1 до 4%, а на лівобережній доходить до 7,6%. Але загалом частка україномовного населення лише трохи менша частки українців і, що має особливо вагоме індикативне значення як для визначення меж самого району, так і для оцінки цілісності українського культурного середовища, *в усіх областях Центрального району частка українців з рідною російською мовою є меншою від частки росіян з рідною українською мовою*. Виняток становлять лише м. Київ та деякі промислові міста (Кременчук, Шостка). Загалом, при наближеності значень більшості показників зберігається певна диференціація між лівобережними і правобережними частинами району. На відміну від Волинсько-Галицького району, в межах Центрального району більш помітними є і *внутрішньообласні відмінності*: частка українців в обласних центрах з рідною російською мовою є помітно вищою, ніж у сільській місцевості чи навіть у середовищі малих і середніх міст, а *україномовне середовище обласних центрів і м. Києва є значно вужчим від питомої ваги населення з рідною українською мовою*. Наприклад, частка українців з рідною російською мовою у м. Вінниця становить 4,9%, тоді коли у середньому по області – 1,2%, у м. Житомирі й у Житомирській області загалом – відповідно 7,1% та 2,2%, а у Кіровограді та Кіровоградській області загалом – 9,3% і 3,3%. Етнонаціональні меншини (євреї, росіяни) у Центральному районі переважно розселені дисперсно у великих адміністративних та промислових центрах. Виняток становить Путивльський район Сумської області, де незначну кількісну перевагу (51,6% росіян і 47,4% українців) мають етнічні росіяни. Є невеликі ареали компактного розселення поляків (у

Житомирській, Вінницькій, Хмельницькій областях), білорусів (у Чернігівській області), молдаван (у Вінницькій, Кіровоградській областях).

Дніпровсько-Харківський етногеографічний район є цілком у межах української етнічної території, але був заселений українцями дещо пізніше, ніж Центральний. Свій відбиток наклало тут й економічне освоєння, адже високий рівень індустріального розвитку, значні земельні ресурси постійно стимулювали імміграцію неукраїнського населення, особливо до великих міст, адміністративних і промислових центрів. Так, за даними перепису 2001 року, 9,6% населення Дніпропетровської області народилося на території Росії¹. Отже, на сьогодні у межах цього етногеографічного району частка українців серед усього населення коливається від 70 до 80%, сільського – від 77% у Запорізькій області до 90,4% у Дніпропетровській. За міжпереписний період частка етнічних українців тут зросла на 7,8%, що значно вище від середньоукраїнських значень динаміки питомої ваги етнічно українського населення. А у місті Харкові, зокрема, – на 10,6%. У районі зосереджено 22% усіх етнічних росіян України, їхня частка коливається від 17,6% у Дніпропетровській області до 25,6% у Харківській.

Індекс кількісного переважання етнічних українців коливається від майже 3 у Запорізькій і Харківській областях до 4,5 – у Дніпропетровській області. Частка українців, що вважає рідною мову своєї національності, становить у середньому понад 70%. Водночас тут є більш помітною диференціація у мовній асиміляції українців між сільським та міським населенням. Так, у Харківській області лише 66,7% міського українського населення вважає рідною мову своєї національності, а у м. Харкові – лише 50,4%². Разом з тим, у сільській місцевості українська мова функціонує досить широко. І вважає її рідною у Харківській області 91,8% сільських українців, хоча за міжпереписний період у цій області спостерігалось зростання мовної русифікації етнічно українського населення. Але зростала і частка росіян з рідною українською мовою. Загалом по району їхня питома вага (4–6%) є вищою, ніж у середньому по Україні. А сумарно частка населення (і українці, і росіяни, й інші етнічні групи), рідною мовою якого є українська, становить від 50% (у Запорізькій області) до 67% (у Дніпропетровській області). Як бачимо, ступінь русифікації українців є тут значно нижчим, ніж у сусідньому, Донецькому, районі, а українізації росіян – відповідно вищим.

¹ Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004.

² Національний склад населення Харківської області за даними Всеукраїнського перепису 2001 року. Харків, 2003

У двох областях (Миколаївській та Херсонській) південного, Центрально-Причорноморського етногеографічного району, який тривалий час перебував у сфері українських культурно-політичних впливів, а у кінці XVIII – на поч. XIX ст. остаточно став складовою української етнічної території, питома вага українців за переписом 2001 року є приблизно однаковою і становить 82%. Так само однаковою за областями є і частка росіян (14,1%) та індекс кількісного переважаання українців – 5,8. Сільське населення має тут, як і загалом по Україні, більш моноетнічний характер: за наявності вкраплень поселень чи окремих громад етнічних меншин (молдаван, болгар, росіян) понад 88% всього населення – етнічні українці. У Миколаївській області найбільше проживає представників етнонаціональних меншин у Братському, Жовтневому, Казанківському, Очаківському районах, а у Херсонській області – у Генічеському, Нижньосірогозькому, Скадовському. Серед міського населення частка росіян у середньому досягає 18%. Лише трохи більшою є їхня питома вага в обласних центрах та у містах Нова Каховка, Южноукраїнськ. Поряд з етнодемографічними параметрами якісно відмінною характеристикою Центрально-Причорноморського району є більша питома вага українців з рідною російською мовою, ніж росіян з рідною українською, що є відображенням глибшої мовної асиміляції українців південної частини. Більшою у цьому аспекті є і диференціація між сільським і міським населенням. Зокрема, якщо понад 95% українського сільського населення Миколаївської області вважали рідною мову своєї національності, то в обласному центрі, Миколаєві, ця частка становила лише 56%.

Східний, Донецький, район також майже повністю розміщений у межах української етнічної території, але з огляду на пізніше масове заселення, значний вплив міграції та асиміляції етнічно українського населення в процесі економічного освоєння має на сьогодні значною мірою двоетнічний, українсько-російський, характер. У районі проживає 34% усіх росіян України, причому понад 11% усього населення народилося на території Росії¹. Частка етнічних українців у населенні загалом становить більше 57%, у сільському – близько 73%. Відповідно частка росіян у всьому населенні – понад 38%, у сільському населенні – понад 20%. Індекс кількісного переважаання етнічно українського населення досягає лише 1,5. Абсолютну більшість етнічні росіяни становлять лише в двох адміністративних районах сільської місцевості – Краснодарському (51,7%) та Станично-Луганському (61,1%). З інших етнічних мен-

¹ Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004

шин своєю часткою (1,6% населення Донецької області) і громадською активністю виділяються греки. Населення з рідною українською мовою за переписом 2001 року становить меншість – лише близько 27%. Його питома вага за міжпереписний період зменшилася на близько 5%, тобто *саме у цьому районі найбільше виявилась невідповідність тенденції динаміки етнонаціональних спільнот і груп та лінгвістичних груп, з огляду насамперед на більші обсяги зміни етнічної самоідентифікації і водночас стабільність мовної самоідентифікації*. Характерною рисою регіону є також глибока криза української етнічності, особливо у центрі та на півдні, а також русифікація представників малих етнічних груп. Водночас висока частка міжетнічних шлюбів, поряд з іншими чинниками, зумовили до деякої міри *нівелюючу етнонаціональну самосвідомість і відносно більше поширення регіональної ідентичності*. Упродовж 90-х років Донецький район став епіцентром імміграції із сусідніх, нестабільних, районів Росії, Північного і Південного Кавказу, що ускладнює тут соціально-політичні і культурні взаємини.

Виділення Одеської області в окремих етногеографічний район пояснюється низкою об'єктивних підстав і насамперед тим, що це регіон з найвищою в Україні етнічною мозаїчністю, яка має не лише дисперсно-змішаний, а значною мірою *поліареальний* характер. Це стосується передусім південно-бесарабської частини, етнонаціональна структура якої сформувалася в ході кількох хвиль переселень українців та населення етнонаціональних меншин, що відбувалися як унаслідок об'єктивних процесів заселення, так і внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду впродовж XVIII–XIX ст. Чинник розселення і культурної присутності етнонаціональних меншин, як в історичному, так і сучасному аспектах, має також вагоме значення і для Одеської агломерації, і для північної частини області. Незважаючи на абсолютну більшість українського населення за переписом 2001 року (62,8%), у мовній структурі регіону населення з рідною українською мовою становить лише відносну більшість (менше 50%, але це більше питомої ваги населення з рідною російською мовою). Кількість етнічно українського населення є лише втричі вищою, ніж кількість населення найбільшої етнонаціональної групи (росіян), що помітно менше, ніж у сусідніх регіонах. Співвідношення питомої ваги етнічних українців та етнонаціональних меншин у сільському та міському населенні є приблизно однаковим. З семи міст обласного підпорядкування українці становлять більшість у шести (Одесі, Білгороді-Дністровському, Іллічівську, Котовську, Теплодарі, Южному). І лише в Ізмаїлі відносну більшість (43,7%) становлять етнічні росіяни. Водночас у п'яти адміністративних районах з 26 абсолютну чи відносну більшість становлять етнічні

групи: болгари абсолютну більшість у Болградському районі (60,8%) та відносну більшість у Арцизькому (39,0%) і Тарутинському (37,5%) районах, молдавані відносну більшість у Ренійському районі (49,05). Найбільш поліетнічним є Ізмаїльський район: 28,9% українців, 27,6% молдаван, 25,7% болгар, 16,2% росіян, 0,4% гагаузів і 0,3% ромів (циган). Поза межами Південної Бессарабії у всіх адміністративних районах абсолютну більшість мають етнічні українці. Разом з тим у двох північних районах, Ананьївському та Котовському, порівняно значною (від 18 до 26%) є частка молдаван. За міжпереписний період питома вага українців у межах Одеської області зростала вищими темпами (на 7,6%), ніж у середньому по Україні. Збільшилася на 5,1% й кількість населення з рідною українською мовою. Однак рівень володіння українською мовою в середовищі етнічних меншин дуже низький (донедавна її фактично не вивчали у місцевих школах). Порівняно низьким, за даними В. Надолішнього¹, є і ступінь усвідомлення необхідності її вивчення.

Найскладніша ситуація зберігається в Кримському регіоні. З огляду на складні процеси заселення та втручання державного чинника у етнодемографічну ситуацію, починаючи ще з кінця XVIII ст. (організовані переселення, депортації корінного населення), цей регіон на сьогоднішній день все більше набуває поліетнічного характеру, але не поліареального, який формується більш природними процесами заселення, а етнічнозмішаного, маючи таким чином окремі риси регіонів колонізаційного (переселенського) типу. Так, за даними перепису 2001 року, менше половини населення Криму (49,1%) народилося на території півострова, а ще 16,1% – в інших регіонах України. Водночас 18,8% громадян народилося на території Російської Федерації і 8,1% – на території Узбекистану². Порівняно із загальноукраїнськими співвідношеннями регіон виділяється абсолютною більшістю етнічно російського і російськомовного населення. Однак за міжпереписний період абсолютна кількість росіян істотно зменшилася: загалом на 11,6%, у міському населенні – на 10,9%, а у сільському – на 13,3%. Внаслідок вищих темпів зменшення людності, а також з огляду на різке збільшення кількості кримських татар, знизилася і питома вага етнічно російського населення на півострові: у всьому населенні на 7,3% (з 65,6 до 58,3%), у міському населенні – на 5,2% (з 71,1 до 65,9%), у сіль-

¹ *Надолішний П. І.* Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. Київ; Одеса, 1999.

² Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004

ському – на 9,9% (з 55,7% до 45,8%). Зменшилася також і абсолютна кількість етнічних українців: на 9,5% загалом і на 5,1% у міському та аж на 14,9% у сільському населенні. Це зумовило (на фоні повернення депортованого населення) і зниження питомої ваги етнічних українців на 2,4% в усьому населенні і на 0,3% у міському та 6,5% у сільському населенні. Водночас, не враховуючи росіян, частка інших етнічних меншин зросла у всьому населенні на 9,7%, у міському населенні – на 5,5%, у сільському – аж на 16,4%. Зокрема, як уже зазначалося, кількість кримських татар зросла у 6,3, вірмен – у 3,6, узбеків – у 4,6 рази. Також на 16% зросла кількість татар, на 73% – азербайджанців, на 23% – корейців, на 12% – греків, на 16% – німців, на 21% – грузинів. Ці процеси мають, безперечно, багато геоетнополітичних аспектів. Так, через різновекторність геополітичних орієнтацій етнонаціональних меншин на півострові зниження демографічної ваги етнічних українців не може сприяти зрівноваженню геоетнополітичних процесів. Оскільки епіцентрами етнополітичної активності є переважно великі міста, то в цьому контексті з міст республіканського підпорядкування АР Крим найвищою була частка українців (понад 25%) за переписом 2001 року у Красноперекоську (40,9%), Арм'янську (36,2%), Ялті (27,6%), Джанкої (25,9%), найменшою (менше 20%) – у Керчі (15,4%), Судаку (17,6%), Феодосії (18,8%). У центральних містах півострова частка етнічно українського населення також була дещо нижчою від середньо-регіональних значень: у Сімферополі – 21,3%, у Севастополі – 22,4% (порівняно з переписом 1989 року зросла на 1,8%).

Негативним чинником у перебігу геоетнополітичних процесів є також значний рівень асиміляції та акультурації етнічно українського населення, що перешкоджає йому виконувати культурно-інтеграційні та державно-консолідуючі функції. Так, частка українців з рідною російською мовою є тут найвищою в Україні – 59,5% (у міському населенні – 65,3%, у сільському – 51,7%), а частка росіян з рідною українською – найменшою (0,2%). Ще більшим є рівень мовної русифікації українців у центральних містах: у Сімферополі – 70,8%, Севастополі – 70,1%. І лише в північних районах (Красноперекоському, Первомайському, Роздольненському) частка українців з рідною українською мовою є вищою за 50%. Негативними є і тенденції розвитку етнолінгвістичної ситуації, адже за міжпереписний період питома вага етнічно українського населення, що вважає рідною українську мову, зменшилася аж на 12,2% (з 52,6% до 40,4%), а питома вага всього населення, яке вважає рідною українську мову, – на 3,7% (з 13,7 до 10,0%). Найнижчим в Україні є також і рівень володіння українською мовою в середовищі етнонаціональних меншин, а це створює додатко-

ві культурні та інформаційно-комунікаційні бар'єри на шляху їхньої інтеграції в українське суспільство.

Насамкінець слід зазначити, що запропонована схема етногеографічного районування України має передусім пізнавальне значення. Але оскільки для кожного з цих районів характерним є не лише набір своєрідних проблем, але й етнокультурних і етнополітичних пріоритетів, то і їхнє об'єктивне відтворення, з поясненням низки причинно-наслідкових зв'язків, розкриває механізми та варіанти оптимізації геоетнополітичних взаємин. Отже, запропонована схема етногеографічного районування разом з окресленням основних ідентифікаційних ознак районів може слугувати інформаційно-територіальною моделлю при здійсненні регіональної етнополітики.

5.1. ГЕОЕТНОПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ ТА ДЕРЖАВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

5.1.1. Конституційні основи України в контексті геоетнополітичних взаємин

Конституція України, як її основний закон, прийнятий 28 червня 1996 року, окреслює головні політико-правові засади держави*. Так, у ст. 1 наголошено, що “Україна є суверенна і незалежна демократична, соціальна і правова держава”. Інші статті засвідчують, що Україна є унітарною державою з республіканською формою правління, демократичний устрій якої забезпечується розподілом державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України, яка має широкі повноваження в усіх сферах. Це, зокрема, – визначення засад зовнішньої і внутрішньої політики, затвердження програм соціально-економічного розвитку, внесення змін до Конституції, прийняття законів, затвердження Державного бюджету, здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів та ін.

Главою держави, гарантом її суверенітету і територіальної цілісності, згідно з Конституцією, є Президент України. Президент України

* У грудні 2004 року Верховна Рада України схвалила низку змін до Конституції, що передбачають перехід до парламентсько-президентської республіки, але питання конституційної і політичної реформи у кінці 2005 року все ще залишалось відкритим

є також Головнокомандуючим Збройними силами, призначає за згодою Верховної Ради прем'єр-міністра України, а також керівників деяких інших державних структур. Широкими є повноваження Президента в галузі зовнішньої і внутрішньої політики, у гарантуванні національної безпеки. Конституцією України передбачено систему противаг у стосунках Верховна Рада – Президент. Зокрема, Верховна Рада України в окремих, обмежених Конституцією, випадках може усунути Президента з поста на підставі імпичменту, а Президент – припинити повноваження Верховної Ради. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів, який “...відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України” (ст. 118)*.

Правосуддя в Україні, як зазначено у ст. 124, здійснюється виключно судами. Найвищим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, а єдиним органом конституційної юрисдикції є Конституційний Суд. Лише Конституційний Суд в Україні має право офіційного тлумачення Конституції України і вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України.

Окрім засадничих політико-правових принципів, Конституція визначає і деякі важливі геополітичні та етнополітичні основи держави Україна. Наприклад, це стосується підкресленої уваги до питань недоторканості і цілісності державної території (ст. 2), захист якої є однією з найважливіших функцій держави (ст. 17). Винятково Всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України (ст. 73). Важливо, що “укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України” (ст. 8). В інтересах безпеки “на території України не допускається розміщення іноземних військових баз” (ст. 17). Хоча Конституція України була прийнята під час досить гострого політичного протистояння, ввібравши як компромісний документ фрагменти різних концептуальних підходів, все ж вона окреслює основні параметри України як *національної держави* українського народу. Це виявляється, як уже зазначалося, у підкресленні в словах преамбули тягlosti українського державотворення та у посиланні на реалізацію права на самовизначення української нації (що слід розуміти, як української етнічної нації), а також усього українського народу, який у цьому випадку розглядається як єдність громадян усіх національностей, тобто як українська політична нація. Окрім цього, Основний Закон України окреслює й інші принципові моменти, що стосуються різних

* Тут і далі конституційні основи розкриваються без урахування змін, які вступили в дію з січня 2006 року

аспектів взаємин у етнополітичній сфері (щодо суб'єктів етнополітичних взаємин, статусу мов, громадянських прав, а також щодо інституту громадянства, форми державного устрою та ін.). Так, у ст. 11 зазначено, що “держава сприяє консолідації та розвитку української нації ..., а також розвитку ... самобутності всіх корінних народів і національних меншин України”. Отже, у Конституції України визначено основними суб'єктами етногеографічних взаємин українську етнічну націю, корінні народи та національні меншини. Однак, з огляду на недостатню конкретизацію та концептуальне обґрунтування, це положення Конституції зазнає критики як з боку громадських діячів, так і з боку науковців. Зокрема, автори довідника “Етнонаціональна структура українського суспільства” (К., 2004) В. Б. Євтух, В. Г. Трощинський та ін. вважають, що поняття корінний народ безпідставно потрапило в правові документи України, оскільки воно не визначене і за традиційним сприйняттям корінних народів у міжнародній практиці не може бути застосованим в українському суспільстві¹. Подібних поглядів дотримуються й інші етнополітологи². Отже, деяка суперечність у вживанні поняття корінні народи у міжнародній практиці та в Україні дійсно є, насамперед у тому аспекті, що воно використовується переважно лише до малих етнічних спільнот, значна частина яких перебуває лише на племінному рівні. З огляду на етнодемографічну ситуацію в Україні цю суперечність могло б, на наш погляд, зняти додаткове означення, тобто замість поняття “корінні народи” ми пропонуємо поняття “невеликі корінні народи”. Також доцільним є замінити поняття національні меншини дещо ширшим – етнонаціональні меншини, адже не всі неукраїнські етнічні групи потрапляють під поняття національні меншини (наприклад, роми-цигани). З огляду на визначальну роль у формуванні самобутності країни та в інших історичних процесах, а також зважаючи на інерцію становища українців як дискримінованого впродовж тривалого часу народу, *цю статтю Конституції слід, як ми вважаємо, доповнити положенням про державоформуюче значення української етнічної нації.*

Підкреслює український національний і, разом з тим, демократичний характер держави також положення ст. 10 Конституції “Державною мовою в Україні є українська мова”, де водночас проголошено, що “в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист

¹ Євтух В. Б., Трощинський В. Г., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. К., 2004. С. 4.

² Див., зокрема, Майборода О. Ідентифікація корінного народу як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн // Наукові записки. Ін-т політ. і етнонац. досл. НАН України. 2001. Вип. 22. С. 55–59

російської, інших мов національних меншин”. Виділення у переліку мов національних меншин російської мови, яке досить гостро дискутувалося під час прийняття Конституції, є логічним, через те, що саме етнічні росіяни є єдиною великою національною меншиною України, а також через її поширеність у середовищах інших спільнот та етнічних груп. Разом з тим, *питання державного статусу української мови як один з важливих атрибутів національної державності і чинник її культурної ідентичності та комунікаційної зв’язаності* є предметом геополітичного тиску, як зовнішнього (з боку Росії), так і внутрішнього, який здійснюється в напрямку надання статусу державної чи офіційної й російській мові. Це питання час від часу ініціюють деякі партії та політичні діячі, зважаючи на геополітичну кон’юнктуру. Оскільки такі вимоги, з одного боку, можуть порушити цілісність та стабільність України, а з другого – і Конституція України, і відповідний закон створюють достатньо широкі умови для нормального функціонування російської мови, то вони переважно мають деструктивний характер. Висловлювання таких вимог не відображає потреби населення, адже регіональна структура інформаційної сфери, порівняно з етнічною, свідчить не про дискримінацію російської мови, а, навпаки, про триваючу інерцію політики русифікації радянського періоду. Отже, періодична актуалізація цієї ідеї є засобом некоректної політичної боротьби. Окрім того, слід пам’ятати, що російська мова має статус державної і перебуває під державним захистом у сусідній Російській Федерації, тоді як українська мова лише в Україні реально може розраховувати на державну підтримку. Тому, зважаючи на означені чинники і історичні основи державності, недоцільно змінювати існуючі конституційні положення щодо статусу мов. Об’єктивних підстав чи значних труднощів в оволодінні російською спільнотою українською мовою на функціональному рівні немає як з огляду на відносну близькість двох мов, так і з огляду на той факт, що ще у 1989 р. абсолютна більшість населення України загалом, Харківської, Донецької та Луганської областей, зокрема, зазначила, що вільно володіє українською мовою. Питома вага населення, котре вільно володіє українською мовою, за період незалежності ще більше зростає, хоча через слабкість державної внутрішньої геополітики не настільки, щоб забезпечувати повною мірою комунікаційні зв’язки та консолідацію усього суспільства національної держави. Водночас утвердження української мови як державної сприятиме поглибленню геополітичної і культурної ідентифікації України.

Конституція України гарантує всім громадянам рівні конституційні права та рівність перед законом, проголошуючи, що “не може бути привілеїв та обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних

релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками” (ст. 8). Для захисту своїх інтересів представники етнонаціональних меншин мають конституційне право об’єднуватися в громадські організації. Тобто Конституція гарантує необхідні передумови для створення національно-культурних товариств національних меншин як елемента громадянського суспільства, “за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров’я населення або захисту прав і свобод інших людей” (ст. 36). Окремо виділено і право на одержання освіти рідною мовою: “Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства” (ст. 53).

Згідно з прийнятим у жовтні 1991 року Законом України про громадянство, і згідно з Конституцією (ст. 4), в Україні існує єдине громадянство. Таке положення відіграє помітну стабілізуючу роль, особливо у прикордонних регіонах зі значною часткою національних меншин, населення яких зважаючи на погіршення соціально-економічної ситуації в Україні, часто здійснює трудові поїздки у сусідні національні держави. Зокрема, це дало змогу уникнути багатьох етнополітичних непорозумінь та політико-правових колізій. Але деякі товариства етнонаціональних меншин, зокрема, російські, продовжують ставити питання про подвійне громадянство¹. Оскільки таким чином часто приховується прагнення уникнути певних обов’язків перед державою Україна і добитися виняткового правового становища, то такі вимоги не можна назвати конструктивними.

Хоча Конституція України однозначно визначає унітарну форму державно-територіального устрою (ст. 2), ця проблема залишається предметом політичних дискусій. Тобто, незважаючи на конституційне розв’язання, досить популярними залишаються ідеї федералізації України. Причому, якщо унітаристські погляди сповідують громадсько-політичні організації, які на перший план виносять ідеї консолідації і територіального зближення регіонів, то федералістські, разом з деякими ліберальними, – переважно політичні сили, орієнтовані на ослаблення центральної влади, відцентровий дрейф, розмивання української національної історичної суті державності. Для прикладу, вимога федералізації України була в програмах таких партій, як Конституційно-демократична партія, Міжрегіональний блок реформ, Громадянський

¹ “Русский вестник” (Газета Російської громади Львівської області), № 14, 1999

конгрес України, Партія регіонів України. Деякі інші партії ставлять питання про можливу федералізацію України у віддаленій перспективі (СДПУ(о)).

Отже, ставлячи питання про доцільність зміни форми державно-територіального устрою України, необхідно врахувати як світовий досвід, так і українські реалії. Зокрема, той факт, що у більшості федеративних держав їхній устрій визначався особливостями генези (Швейцарія, США тощо), передусім об'єднанням кількох державно-політичних суб'єктів. І можна назвати лише окремі приклади перетворення унітарної держави у федеративну, адже не вироблено чітких правових механізмів такої трансформації. Зокрема, в Бельгії, що мала поважні етногеографічні підстави (наявність двох автохтонних етнонаціональних спільнот, компактно розселених в межах своїх етнічних ареалів), упродовж 80-х років змінено основні принципи конституції і проголошено автономію двох регіонів – Фландрії та Валлонії, а також, як протипоказ сепаратизму, – й автономію Брюссельського столичного округу. Державу ж консолідує інститут монархії¹. Федеративний статус багатьох інших держав – етнонаціональних федерацій – визначив у ході історичного розвитку етногеографічний чинник, зокрема, множинність ареалів автохтонних народів, які мають помітне прагнення до створення державності. У цьому випадку федеративна угода стала певним компромісом у геоетнополітичних взаєминах, але її ефективність залежить від симетричності самої федерації, порушення якої може призвести до її розпаду, як це неодноразово відбувалось. Водночас за відсутності етнічної різноманітності деякі федеративні держави еволюціонують до унітаризму, наприклад, федеративні держави Латинської Америки, залишаючись федеративними лише умовно. Тому, враховуючи усі чинники, і насамперед з огляду на відсутність в Україні історичного досвіду та етнополітичних передумов федеративної організації (сучасна Україна не формувалася шляхом об'єднання кількох державно-політичних суб'єктів і не є сукупністю ареалів автохтонних народів, адже, як уже зазначалося, майже 95% її державної території – українська етнічна територія), *в Україні доцільно зберегти конституційно закладений принцип унітаризму*. Не можна вважати конструктивним і т. зв. історико-ментальний підхід, за яким слід було б механічно відтворити в сучасному державно-територіальному устрої політико-адміністративні одиниці минулих епох на основі автономізації таких історичних областей, як Галичина, Волинь,

¹ Дністрянський М., Зінько І. Тенденції розвитку територіального політико-адміністративного устрою зарубіжних країн // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжн. відн. Вип. 1. Львів, 1999. С. 78–83

Буковина, Підкарпатська Русь, Таврія тощо. Такий підхід не враховує того, що *об'єктивне існування культурно-ментальних відмінностей є переважно наслідком зовнішнього втручання*. Тобто історичні політико-адміністративні межі на території України, переважно встановлені неукраїнськими політичними режимами у своїх інтересах, були і залишаються бар'єрами, що перешкоджали і перешкоджають консолідації нації, тому повернення в епоху територіально-політичної роз'єднаності стало б генератором негативних процесів. *А оскільки формування історико-географічних областей як інерції попереднього політико-адміністративного поділу припадає на різні періоди історії, то фактично неможливим є й їхнє розмежування*.

Унітарна форма державно-територіального устрою не обов'язково означає жорстку централізацію, навпаки, як свідчить історичний досвід багатьох країн, забезпечує всі необхідні передумови у реалізації права місцевого самоврядування. Причому і сучасна Конституція України окреслює принцип “поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади” (ст. 132). Водночас у вдосконаленні моделі місцевого самоврядування пріоритет потрібно надавати самоврядуванню населених пунктів (міст, селищ і сіл), а не великих регіонів. Виняток тут становить Кримська автономія, яка згідно з Конституцією є “невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання” (ст. 52).

Оскільки Україна, як уже зазначалося, за своїм етногеографічним складом об'єктивно належить до типу переважно моноетнічних держав із значною часткою представників етнічних меншин та невеликих корінних народів, то, враховуючи й основні конституційні засади, й історичні передумови, вона має усі підстави розвиватись як *національна держава з однією регіональною автономією*, Автономною Республікою Крим, яка хоча й не має на сьогодні однозначного етнонаціонального характеру (причому, це зумовлено об'єктивними етногеографічними співвідношеннями), але у формуванні і функціонуванні якої все ж провідну роль відіграють етнонаціональні відмінності (єдиний в Україні регіон, де етнічні українці не становлять більшості). Це загалом відповідатиме етногеографічній структурі України, ставши основою її територіально-етнополітичної стабільності, але за умови тіснішої регіонально-культурної консолідації.

5.1.2. Державна територія і державний кордон України: етногеографічні параметри, розміщення і геополітичні виклики

Держава Україна успадкувала державну територію УРСР, сформовану лише з частковим урахуванням етногеографічного чинника. Тому процес успадкування визначив у геоетнополітичному аспекті деяку невідповідність і розмірів, і конфігурації державної території українській етнічній території, яка на основі національного принципу державотворення мала б стати ядром державної території України. Незважаючи на це, географічний потенціал території України (розміри та конфігурація, її географічне положення, природоресурсна забезпеченість та освоєність), є досить значним. Зокрема, за розмірами державної території, власне території суходолу, площа якої 603,7 тис. км², Україна належить до групи великих держав і знаходиться на другому місці в Європі (після Росії) і на 40 місці у світі¹. Окрім того, до складу державної території України як великої морської держави (довжина її морського кордону – понад 1050 км²) згідно з міжнародно-правовими документами входять *територіальні води* (внутрішні води і територіальне море) площею понад 20 тис. км². Остаточних розмірів територіальних вод України ще офіційно не встановлено через складність переговорного процесу з Росією і Румунією, що у випадку з Румунією стосуються визначення базової лінії в районі о. Зміїний і у випадку з Росією – визначення лінії кордону в районі Азовського моря. Водночас відсутність делімітації і демаркації морського кордону України спричиняє напруження і навіть локальні конфлікти між українськими прикордонниками і суб'єктами та службами сусідніх держав², у т. ч. і конфліктну ситуацію навколо українського острова Тузла, розміщеного у Керченській протоці. Стратегічне значення для України у її географічному положенні має також придунайське розташування (протяжність кордону України по Дунаю 174 км), адже Дунай – одна з найбільших річкових транспортних артерій, добре сполучена з іншими центрально- і західноєвропейськими річковими транспортними системами, яка належить до міжнародних рік. Причому, в зоні українського впливу знаходиться саме гирло Дунаю, що створює додаткові можливості для взаємодії морського і річкового транспорту.

У конфігураційному аспекті територія України більше витягнута із заходу на схід: найбільша протяжність із півночі на південь – 893 км,

¹ Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2003. С. 442.

² Алферьев І. В. Зона особливого напруження – морський кордон // Політика і час, № 10, 1998. С. 3–6

а з заходу на схід – 1316 км. Отже, за формою територія України має дещо нижчий від середнього ступінь компактності. Серед сусідніх держав більшою компактністю відзначаються Білорусь, Польща і Румунія, меншою – Молдова і Росія. Конфігурація території суходолу України ускладнюється кількома ареалами, що вклинюються в територію інших держав, особливо Південна Бессарабія, а також природною складністю берегової лінії, характерні риси якої визначає Кримський півострів. Хоча ці регіони виділяються й дещо особливими етногеографічними рисами, проте у суспільно-географічному аспекті, зокрема комунікаційному, вони досить добре пов'язані з ядром державної території як водними шляхами, так і наземними: Крим – двома залізничними лініями і двома автомагістралями, Південна Бессарабія – однією залізничною лінією і двома автомагістралями. У геоетнополітичному аспекті важливішою і до певної міри проблематичнішою є більша витягнутість державної території України із заходу на схід, яка потребує тісної комунікаційної і культурно-ментальної зв'язаності, на перешкоді якої є історичні бар'єри та недоліки конфігурації транспортної мережі з її інерційною спрямованістю у субмеридіональному напрямі.

Виділимо й окремі риси природного середовища, що опосередковано можуть мати певне значення у формуванні її територіально-етнополітичної системи, зокрема, в аспекті провідності-бар'єрності та ресурсної забезпеченості. Отже, у природно-географічному відношенні 95% території України – це рівнинні землі, включаючи низовини – 70% і височини – 25%. І лише 5% території – це середньовисотні гори з незначним ступенем бар'єрності. Середня висота території України – 170–180 м, а відносні перепади висот невеликі. Більша частина її поверхні має похил до Чорного моря. Кримський півострів (за винятком південного берега) і Волинське Полісся мають похил на північ. До басейну Чорного моря належить більша частина водозборів рік України, що ще раз засвідчує те, що Україна – насамперед причорноморська держава, а чинник причорноморського положення виконує на сьогодні важливу комунікаційно-об'єднувальну функцію. На водозбір внутрішнього, Азовського, моря припадає лише кілька відсотків території України. Водночас Україна є і прибалтійською державою, адже артерії Сяну і Західного Бугу (4% території) еднають її з прибалтійським світом. Особливо велике значення в історичній долі України і в територіальній організації українського суспільства загалом мають ріки Дніпро, басейн якого становить 44% її сучасної території, і Дністер – 16%. Важливо, що впродовж ХХ ст. бар'єрність цих рік зменшилася, і відповідно збільшилася провідність. Про це свідчить, зокрема, і такий факт: якщо на початку ХХ ст. по всій лінії течії Дніпра в межах сучасної України проходили межі губерній

(в межах Катеринославської губернії – повітів), то на сьогоднішній день межі областей проходять через Дніпро на ділянці, що має лише близько 250 км. Отже, беззаперечним є той факт, що ні особливості рельєфу, ні конфігурація річкової мережі принципово не перешкоджають консолідації нації і держави. Посилання деяких російських геополітиків¹ на природно закладену роз'єднаність України внаслідок розміщення в різних басейнах є цілком безпідставним з огляду на визначальну роль українського етнонаціонального чинника (українці, незважаючи на місцезнаходження у різних природних районах, розуміють свою єдність), а також враховуючи історичні й сучасні етнокультурні зв'язки у напрямку захід-схід та зменшення ролі природних бар'єрів, і відповідне зростання ролі інших чинників. Хоча, безумовно, посилення культурно-ментальної і комунікаційної зв'язаності західних і східних регіонів, як з огляду на більшу витягнутість держави із заходу на схід, так і інерційний вплив перебування цих регіонів у складі різних держав, – одна з актуальних проблем внутрішньої геополітики України.

В структурі природно-ресурсного потенціалу України 44,4% припадає на земельні ресурси, 13,1 – водні, 9,5 – природні рекреаційні, 4,2 – лісові, 0,5 – фауністичні і 28,3% – на мінеральні². Негативним у геополітичному аспекті є той факт, що, згідно з дослідженнями В. П. Руденка, "...контрастними є показники територіальної диференціації потенціалу природних ресурсів між областями України. За мінеральними ресурсами області різняться в 166 разів (Донецька і Херсонська), водними – 4,9 раза (Закарпатська і Одеська), земельними – 2,5 (Тернопільська і Луганська), лісовими – 2,6 (Львівська і Миколаївська), фауністичними – 8 (Полтавська і Тернопільська), природними рекреаційними – 2,7 (Одеська і Тернопільська), сукупними – 5,5 раза (Донецька і Волинська)"³. Але очевидно, що за сукупним природоресурсним потенціалом контрастність не є настільки значною, щоб стати помітною перешкодою зрівноваженого розвитку всіх регіонів і держави загалом.

Державна територія України – майже рівномірно заселений і економічно добре освоєний ареал. Хоча зберігається різниця (див. табл. 5.1 і табл. 5.2) між давно освоєними районами (Лісостеп, Полісся) і півднем України, активне освоєння якого відбулося у XIX столітті. Це помітно і в густоті населення, і в густоті поселень. Так, густота населення Донецької області у 4–5 разів переважає густоту населення Херсонської і Чернігівської областей. Ще більшими є контрасти у гус-

¹ Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997.

² Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. Львів, 1993.

³ Там само, С. 148

Таблиця 5.1

Регіональні відмінності відносних показників розселення населення України*

Україна, автономія і області	Густина населення (к-сть осіб на 1 км ²)	Густина міського населення (к-сть осіб на 1 км ²)	Густина міських поселень (к-сть поселень на 1 тис. км ²)	Густина сільського населення (осіб на 1 км ²)	Густина сільських поселень (кількість поселень на 1000 км ²)	Індекси параметрів**				
						Густина населення	Густина міського населення	Густина міських поселень	Густина сільського населення	Густина сільських поселень
Україна	84	58,7	2,25	27,7	47,8	1,91	2,12	1,64	1,62	2,06
АР Крим	83	67,0	2,67	30,0	36,8	1,89	2,42	1,95	1,75	1,59
Вінницька	70	33,5	1,77	38,5	55,3	1,59	1,21	1,29	2,0	2,38
Волинська	53	27,5	1,63	25,8	52,0	1,20	0,99	1,19	1,51	2,24
Дніпропетровська	119	103,4	2,29	19,9	45,3	2,70	3,73	1,67	1,16	1,95
Донецька	193,4	183,2	6,94	19,2	42,4	4,39	6,61	5,07	1,12	1,83
Житомирська	49	27,8	1,84	22,7	54,5	1,11	1,00	1,34	1,33	2,35
Закарпатська	101	41,4	2,73	58,6	47,5	2,30	1,49	1,99	3,43	2,05
Запорізька	76	59,5	1,36	18,2	33,9	1,73	2,15	0,99	1,06	1,46
Івано-Франківська	105	45,5	2,81	59,5	55,0	2,39	1,64	2,05	3,48	2,37
Київська	67	37,5	1,90	29,4	43,4	1,52	1,35	1,39	1,72	1,87
Кіровоградська	49	31,1	1,54	19,71	41,6	1,11	1,12	1,12	1,15	1,79
Луганська	103	93,6	5,47	14,4	29,7	2,34	3,40	3,99	0,84	1,28
Львівська	126	77,4	3,53	49,9	85,0	2,86	2,74	2,58	2,92	3,66
Миколаївська	54	36,5	1,18	18,7	37,2	1,23	1,32	0,86	1,09	1,60
Одеська	77	52,4	1,50	26,8	34,3	1,75	1,89	1,09	1,57	1,48
Полтавська	60	35,6	1,25	25,8	64,4	1,36	1,29	0,73	1,51	2,78
Рівненська	59	27,9	1,34	31,2	50,0	1,34	1,01	0,98	1,81	2,16
Сумська	58	38,4	1,47	21,7	63,0	1,32	1,39	1,07	1,27	2,72
Тернопільська	85	36,5	2,54	48,9	73,7	1,93	1,32	1,85	2,86	3,18
Харківська	97	80,2	2,52	21,1	55,4	2,20	2,90	1,84	1,23	2,39
Херсонська	44	27,7	1,37	17,1	23,2	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Хмельницька	73	37,3	1,80	36,7	68,7	1,66	1,35	1,31	2,15	2,96
Черкаська	71	39,8	1,48	33,6	39,5	1,61	1,44	1,08	1,96	1,70
Чернівецька	116	49,9	2,35	66,8	49,1	2,64	1,80	1,72	3,91	2,12
Чернігівська	42	24,5	1,44	19,1	47,2	0,95	0,88	1,05	1,12	2,03

* Таблиця розрахована за: Статистичний щорічник України. К., 1999.

** Відповідно до показників Херсонської області

тоті міського населення між північними Волинською, Житомирською і Рівненською областями, південною Херсонською областю, з одного боку, і Донецькою, Дніпропетровською та Луганською областями – з іншого. У сільській місцевості значні відхилення як в густоті населення, так і в густоті поселень спостерігаються між західними, південними й східними областями. Високий показник густоти населення Донецької, Луганської і Дніпропетровської областей зумовлює їхню значну демографічну вагу і навіть зміщення демографічного центру України трохи на схід від геометричного. Оскільки в цьому регіоні дещо нижча, ніж в середньому по Україні, частка осіб у дитячому віці, більша частка дорослого населення, то це, разом з економічними чинниками, посилює його електорально-політичну значущість, порівняно з історичним етнокультурним ядром України.

Важливо також відзначити, що середні показники забезпеченості населення сільськогосподарськими угіддями і показники виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу свідчать про наявність значних регіональних відмінностей сільськогосподарської освоєності території України. Так, частка сільськогосподарських угідь, яка припадає на одну працездатну особу, в Херсонській, Миколаївській областях більше, ніж у сім разів перевищує відповідний показник таких областей, як Закарпатська, Чернівецька, Івано-Франківська. Отже, як і на початку ХХ ст. залишається перенаселеною сільська місцевість у західних областях України. Водночас відчутною є недостатня сільськогосподарська освоєність південних і південно-східних регіонів, що проявляється у нижчих, ніж в середньому по Україні (за винятком Херсонської області), значеннях виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу¹. З огляду на це, *перспективною не лише з економічної, але і з етнополітичної точки зору могла б бути державна політика цілеспрямованого переселення населення густозаселених сільських районів Західної України в південні області держави, організованого повернення на батьківщину українців з-поза меж України.*

Істотно відрізняються регіони України й за рівнем промислового розвитку: за офіційними даними обсяги промислового виробництва на одну особу Донецької, Дніпропетровської, Запорізької областей є у вісім-десять разів вищими, ніж відповідний показник Чернівецької, Закарпатської, Тернопільської, Волинської областей (максимально обсяги промислового виробництва на одну особу Запорізької області переважають відповідні значення Чернівецької області у 10,9 раза), що

¹ Дністрянський М. С. Нерівномірність сільськогосподарської освоєності території України як чинник регіональної демоетнополітики // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. К., 2001. С. 173–174

Таблиця 5.2

**Регіональні відмінності деяких відносних показників
сільськогосподарської освоєності території України***

Україна, автономія й області	Ступінь розораності (у %)	К-сть с/г угідь (га) на одно- го сільського мешканця	К-сть с/г угідь (га) на одне сільське поселення	К-сть ріллі (га) на одного сільського мешканця	К-сть ріллі (тис.га) на одне сільське поселення	К-сть с/г продукції на душу населення (грн)	Індекси параметрів**					
							Ступінь розораності	К-сть с/г угідь на одно- го сільського мешканця	К-сть с/г угідь на одне сільське поселення	К-сть ріллі на одного сільського мешканця	К-сть ріллі на одного сільське поселення	К-сть с/г продукції на душу населення
Україна	80	2,48	1,41	2,00	1,13	502,4	1,82	4,4	1,8	8,0	3,3	1,2
АР Крим	71	2,11	1,78	1,52	1,27	353,8	1,61	3,7	2,3	6,1	3,7	0,9
Вінницька	86	2,00	1,34	1,73	1,15	878,4	1,95	3,5	1,7	6,9	3,4	2,2
Волинська	66	1,97	0,97	1,32	0,64	711,8	1,50	3,5	1,2	5,3	1,9	1,8
Дніпропетровська	84	3,97	1,72	3,35	1,45	365,1	1,91	7,0	2,2	13,4	4,3	0,9
Донецька	82	4,04	1,79	3,31	1,47	206,5	1,86	7,1	2,3	13,2	4,3	0,5
Житомирська	77	2,39	0,95	1,85	0,73	672,1	1,75	4,2	1,2	7,4	2,1	1,7
Закарпатська	44	0,57	0,78	0,25	0,34	404,6	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Запорізька	85	4,54	2,39	3,87	2,03	432,1	1,93	8,0	3,1	15,5	6,0	1,1
Івано-Франківська	77	0,63	0,69	0,49	0,53	443,3	1,75	1,1	0,9	2,0	1,6	1,1
Київська	84	2,06	1,35	1,73	1,14	861,6	1,91	3,6	1,7	6,9	3,4	2,2
Кіровоградська	88	4,24	1,94	3,74	1,71	798,3	2,00	7,4	2,5	15,0	5,0	2,0
Луганська	74	5,00	2,35	3,70	1,74	266,8	1,68	8,8	3,1	14,8	5,1	0,7
Львівська	69	1,08	0,63	0,75	0,43	428,2	1,57	1,9	0,8	3,0	1,3	1,1
Миколаївська	85	4,36	2,15	3,72	1,83	580,0	1,93	7,6	2,8	15,0	5,4	1,4
Одеська	81	2,86	2,20	2,34	1,80	479,6	1,84	5,0	2,8	9,4	5,3	1,2
Полтавська	84	2,95	1,14	2,50	0,96	777,1	1,91	5,2	1,5	10	2,8	1,9
Рівненська	72	1,46	0,91	1,06	0,65	645,8	1,64	2,6	1,2	4,2	1,6	1,6
Сумська	77	3,40	1,11	2,65	0,86	702,1	1,75	6,0	1,4	10,6	2,5	1,7
Тернопільська	83	1,58	1,03	1,32	0,85	720,0	1,89	2,8	1,3	5,3	2,5	1,8
Харківська	81	3,70	1,37	3,02	1,12	436,8	1,84	6,5	1,8	12,1	3,3	1,1
Херсонська	90	3,99	2,92	3,63	2,65	658,5	2,05	7,0	3,7	14,5	7,8	1,6
Хмельницька	80	2,14	1,09	1,73	0,87	770,7	1,82	3,8	1,4	6,9	2,6	1,9
Черкаська	90	2,10	1,72	1,90	1,55	832,0	2,05	3,7	2,2	7,6	4,6	2,1
Чернівецька	72	0,87	1,18	0,63	0,85	550,0	1,64	1,5	1,5	2,52	2,5	1,4
Чернігівська	69	3,67	1,38	2,54	3,61	925,3	1,57	6,4	1,8	10,2	10,6	2,3

* Таблиця розрахована за: Статистичний щорічник України. К., 1999.

** Відповідно до показників Закарпатської області

є результатом не лише об'єктивних природно-ресурсних передумов і особливостей історичного розвитку, але й наслідком регіональної економічної політики колишнього Радянського Союзу. Причому, впродовж 90-х років минулого століття спостерігалась тенденція до поглиблення територіальних диспропорцій промислового та загалом економічного розвитку, зумовленого нерівномірністю спаду виробництва за регіонами. Так, упродовж 1990–1998 років обсяги продукції промисловості Львівської області зменшилися на 74%, Волинської і Закарпатської областей – на 68%, водночас Запорізької і Одеської областей – лише на 19 і 18% відповідно². Така нерівномірність економічного розвитку, зумовлена, разом з деякими об'єктивними передумовами, й суб'єктивними чинниками (представництвом регіональних еліт у вищих органах влади, регіональною економічною політикою), може поглибити і деякі міжрегіональні політичні тертя, трансформуючись і в негативні етнополітичні наслідки.

Міжрегіональній етнополітичній консолідації на сьогодні мало сприяє розвиток транспорту через його занедбаний стан. Особливо це стосується автомобільного транспорту, середній рівень розвитку якого є значно нижчим, ніж в сусідніх, західних, державах. Разом з тим, щільність залізничних шляхів в Україні становить 38 км на тис. км² і є на середньому рівні щодо більшості сусідніх держав Центрально-Східної Європи, проте стан залізничного господарства, попри деякі позитивні зрушення останніх років, залишається незадовільним. У територіально-політичному й економіко-географічному аспектах відчутною є недостатність транспортних поєднань у напрямку захід-схід.

Отже, регіональні природні і соціально-економічні відмінності державної території України є досить помітними, але не є настільки значними, щоб стати потенційним детермінатором регіонального протистояння і відчуження. Навпаки, в деяких аспектах вони є взаємодоповнюваними. А параметри, природноресурсний потенціал і освоєність території України загалом об'єктивно підтверджують її геопроторову здатність забезпечити поступальний соціально-економічний розвиток суспільства, але лише за умови територіально-політичної консолідації.

Межею української державної території є державний кордон. У ст. 2 Конституції України зазначено, що "...територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою". Загальна довжина сухопутного державного кордону становить близько 5624 км, морського – понад 1050 км. Україна межує по суходолу з сімома державами

² Україна в цифрах. К., 1999. С. 46

Центральної і Східної Європи: Росією (довжина кордону 1955 км), Білоруссю (1084 км), Польщею (542 км), Словаччиною (98 км), Угорщиною (135 км), Румунією (608 км), Молдовою (1202 км). Це лише попередні цифри протяжності кордону, оскільки ще не закінчено роботи з перевірки та остаточного визначення його лінії¹. Найбільша частка довжини кордону (34,8%) припадає на кордон з Росією, далі йдуть: Молдова – 21,4%; Білорусь – 19,3%; Румунія – 10,8%; Польща – 9,6%; Угорщина – 2,4%; Словаччина – 1,7%. З огляду на досить значну кількість сусідів, очевидно, що проблеми функціонування державного кордону України і загалом етнополітичної стабільності у прикордонній смузі та й в усій державі істотно залежать від її сусідського етнополітичного положення у ширшому розумінні, включаючи ідентифікацію етнополітичних проблем і тенденцій, що відбуваються у цих державах. В цьому контексті позитивним чинником є те, що всі держави регіону визнають непорушність кордонів як один з основних принципів міжнародного права, підтверджений європейськими форумами і загально-визнаний усім міжнародним співтовариством. Але оскільки сучасні кордони у регіоні Центрально-Східної Європи є порівняно “молодими” і переважно формувалися в складних умовах Другої світової війни та за її результатами під впливом великих держав-переможців (на Тегеранській (1943), Ялтинській (1944) та Потсдамській конференціях (1945)), які хоча й були підкріплені двосторонніми міждержавними угодами, то все ж залишається відчутною визначальна роль інтересів великих держав коаліції, закладаючи в сучасних умовах і певні моменти напруженості. Це пов’язано насамперед з деякою невідповідністю державних кордонів етнічним межах, а також з іншими суб’єктивними чинниками розмежування. Так, існують великі ареали історичного розселення угорців на території Румунії і Словаччини, албанців – на території Сербії і Чорногорії, Македонії, сербів – на території Хорватії, Боснії і Герцоговини. Історичні німецькі області (без корінного населення) опинилися в складі Польщі і Росії. Внаслідок цього висуваються й територіальні претензії, але переважно на неофіційному рівні. Так само поширюються й ідеї відновлення великодержав. У цьому контексті генетично експансіоністське мислення окремих політичних еліт найбільше затрималося у Росії та Румунії. Ці та багато інших моментів є причиною певного політичного напруження, проте все ж більшість політичних сил регіону керується принципом реалізму і не ставить під сумнів доцільність стабільності державних кордонів.

¹ Боднар А. Л., Дьогтяр А. М., Трюхан М. О. Делімітація та демаркація кордонів: проблеми, пошуки, рішення // Укр. геогр. журн., 1998. № 3. С. 10

На етнополітичну географію України, зокрема, її прикордонних регіонів, певний вплив мають і внутрішні територіально-політичні процеси, що відбуваються в сусідніх державах, які за певних умов можуть стати генератором етнополітичного збурення. Так, проблема визначення місця і ролі національних меншин гостро стоїть для Румунії (чисельна угорська, німецька і українська меншини), Словаччини (чисельна угорська і українська меншини), Сербії і Чорногорії та Македонії (чисельна албанська меншина), Хорватії (чисельна сербська меншина), держав Балтії (чисельна російська меншина), Росії (народи Північного Кавказу, Поволжя, Європейської Півночі, чисельна українська меншина). Напруженими є стосунки між державоформуючою нацією та ромами-циганами в Чехії, Румунії, Словаччині. Гостре етнополітичне протистояння спостерігається в Боснії і Герцоговині, історичній області Косово (Сербія і Чорногорія). На етнополітичні рухи на Кавказі і Балканах частково наклалося й активізування ісламського чинника. Тому для Росії, Молдови, Боснії і Герцоговини, Македонії залишаються актуальними проблеми реорганізації територіально-політичного устрою в аспекті етнополітичної федералізації чи автономізації, насамперед задля забезпечення етнополітичних потреб автохтонних етнонаціональних спільнот і груп. З огляду на невідповідність державних кордонів та етнічних меж для багатьох держав також важливо, щоб державні кордони не стали бар'єрами, що розділяють цілісні етнокультурні організми.

В цьому контексті, враховуючи складність історії формування, характерні і водночас суперечливі типологічні особливості мають кордони України¹. Насамперед *це кордони, успадковані Україною від УРСР, але, з огляду на умови та обставини проведення, – це кордони, переважно нав'язані в односторонньому порядку впродовж того періоду, коли український народ не виступав повноправним суб'єктом міжнародно-правових відносин, не мав змоги реалізувати право на самовизначення на всій своїй етнічній території*. В історично генетичному аспекті деякі ділянки державного кордону України, передусім закарпатська ділянка, враховуючи обставини встановлення і їхню значну невідповідність етнічним межах, мають ознаки колоніальних, тобто вони проводились механічно за попередніми кордонами, які упродовж 20–30-х років минулого століття роз'єднували держави (Чехословаччину з Угорщиною і Румунією), що в культурно-національному відношенні не мають нічого спільного з українською державністю.

¹ Див. *Дністрянський М. С.* Типологічні риси і проблеми функціонування державних кордонів України // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Львів; Луцьк, 2000. Вип. XV. С. 298–301

З огляду на суб'єктивні моменти формування, Державний кордон України відповідає межі української етнічної території, що склалася на початок ХХ ст., лише на деяких ділянках: північному сході – з Білоруссю, на сході (від р. Десни до околиць м. Білопілья Сумської області) – з Росією і на незначних ділянках кордону з Угорщиною і Молдовою. Водночас державно-політичний чинник (переселення і депортації населення, насильна і природна асиміляція) уже значною мірою призвів до того, що крайні межі західного українського розселення збігаються із західним державним кордоном, особливо з його польсько-українською ділянкою. Якщо у післявоєнний період за межами державного кордону України у прилеглих регіонах сусідніх держав проживало близько 3 млн етнічних українців, то зараз їхня кількість через несприятливі культурно-політичні умови набагато зменшилася. Разом з тим, в Україні прикордонні ареали розселення національних меншин, які досить добре забезпечені соціально-культурною інфраструктурою і одержують допомогу сусідніх національних держав, зазнали лише незначного звуження. Отже, на сьогодні у прикордонній смузі України, тобто у 86 адміністративних районах, що безпосередньо прилягають до кордону, проживає понад 1 млн етнічно неукраїнського населення, що становить 10% від усього населення етнонаціональних меншин України. Саме у прикордонній смузі розміщено дев'ять адміністративних районів з усіх 22, де етнічні українці становлять меншість (абсолютну чи відносну). Найбільша концентрація етнічно неукраїнського населення у прикордонні з Угорщиною, Румунією, Молдовою. Причому, насамперед у сільській місцевості. Так, якщо у Берегівському районі етнічні угорці у 2001 році становили 76,1% населення, то у м. Берегові значно менше – 48,1%. Безпосередньо у західній прикордонній смузі, зокрема, розселено понад 90% всіх угорців та румунів і понад 80% усіх молдован та болгар України. Водночас порівняно незначна частка представників етнонаціональних меншин проживає у прикордонні з Білоруссю та Польщею. На східній ділянці кордону найбільш вагомою є частка етнічних росіян у прикордонній смузі в межах Луганської області. Отже, такі особливості етнонаціональної структури прикордонної смуги свідчать про її важливе місце в територіальній етнополітичній структурі держави, що мусить бути предметом всебічного моніторингу.

Характерною етнополітичною особливістю східних прикордонних районів України є нижчий рівень самосвідомості (етнонаціональної і державно-політичної) українського населення. Зокрема, російські політико-географи В. О. Колосов та О. І. Вендіна, порівнюючи наприкінці 90-х років минулого століття різні напрямки життєдіяльності населення

прикордонних Белгородської та Харківської областей, виявили такі їхні особливості: а) значною мірою перехідний та розмитий характер ідентичності населення обох областей, адже четверта-п'ята його частина вважає себе ще “радянськими людьми”; б) порівняно більша поширеність серед українського населення етнонаціональної та регіональної ідентичностей і менша – державно-політичної (“громадянин України”); в) помітне зростання української етнонаціональної та державно-політичної ідентичностей серед населення молодших вікових груп як наслідок об'єктивних етнополітичних процесів¹. Значить, остання особливість є ще одним підтвердженням того, що разом з непростими процесами становлення державного кордону зростатиме серед українського населення у прикордонній з Росією смузі й рівень усвідомлення своєї самобутності, причому більшою мірою це стосуватиметься власне державно-політичної ідентичності. Тобто міждержавний українсько-російський кордон у будь-якому випадку поступово ставатиме важливим чинником державно-політичної ідентифікації.

За часом формування виділяються дві ділянки кордону: східна і північно-східна, яка склалася впродовж міжвоєнного періоду (в 20-х роках минулого століття), і західна (включаючи південно-західну і північно-західну), що склалася в ході Другої світової війни й у післявоєнний період. Але, оскільки східна і північно-східна ділянки кордону реально були лише адміністративною межею, а відповідно західна і південно-західна частини кордону виступали в умовах ізоляціоністської політики СРСР “залізною завісою”, то безпосередньо тісніші контакти населення по обидва боки кордону, включаючи й родинні зв'язки, зберігаються переважно лише на східній і північно-східній ділянках і мало характерні для кордону із західними сусідами. В інших функціональних аспектах також помітними є інерційні відмінності цих двох ділянок Державного кордону України, адже західна ділянка кордону є ліпше розбудованою і значно більше, ніж північна і східна, виконує бар'єрні функції, перешкоджаючи незаконному переміщенню транзитних мігрантів, зброї, наркотиків. Разом з тим, для налагодження необхідних зв'язків між населенням по обидва боки кордону позитивне значення мало запровадження Україною за домовленостями із сусідніми державами системи спрощених переходів. Зокрема, лише у Закарпатській області у 2002 році діяло 17 пунктів переходу кордону,

¹ Колосов В. А., Вендина О. И. Российско-украинская граница: социальные градиенты, идентичность и миграционные потоки (на примере Белгородской и Харьковской областей) // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов / Под общ. ред. С. И. Пирожкова. Киев, 2002. С. 21–47

з яких сім міжнародні, чотири міждержавні та шість пунктів спрощеного переходу¹.

Історико-географічні та етногеографічні особливості кордону України до деякої міри впливають і на проблеми його делімітації та демаркації². Особливо це стосувалось і стосується українсько-румунської, українсько-молдавської та українсько-російської ділянок. Але етногеографічний чинник не настільки ускладнює процеси делімітації і демаркації, як іноді деструктивна позиція керівництва сусідніх держав (Румунії – щодо кордону у гирлі Дунаю та у районі о. Зміїний, Росії – в районі Азовського моря та Керченської протоки) та об'єктивні труднощі розмежування, зумовлені проходженням державного кордону України вздовж або близько транспортних комунікацій. Так, українсько-російський кордон на двох ділянках (у районі ст. Мілове Луганської області, Ворожба – Червоне Сумської області) проходить поблизу залізничних магістралей. Є подібні ситуації і на українсько-румунському кордоні (ділянка залізничної лінії Тячів – Рахів), українсько-молдавському (Рені – Серпневе).

Особливе геополітичне забарвлення має питання розбудови і режиму кордону з Росією. На думку деяких українських політичних діячів проросійської геополітичної орієнтації, демаркація і встановлення митниць розриває різноманітні зв'язки, що склалися між населенням прикордонних регіонів України і Росії. Зокрема, ще у середині 90-х років минулого століття В. Гриньов стверджував, що "...єдино прийнятним у взаємовідносинах України і Росії може бути тільки режим відкритих кордонів без прикордонних і митних бар'єрів"³. Але такі політичні побажання, висловлені переважно на рівні емоцій та загальних симпатій, не враховують як національних інтересів, так і об'єктивних проблем, що склалися на східному кордоні України (різке зростання кількості нелегальних транзитних мігрантів, зростання обсягів контрабанди наркотиків, зброї та ін.). Як уже зазначалося, Україна опинилася на шляху великого потоку масової нелегальної міграції з Центральної і Південно-Східної Азії в Європу. А у зв'язку з воєнними діями на Північному Кавказі впродовж 90-х років Україна стала великим "імпортером" незаконної зброї та злочинності. Щороку при спробі незаконного перетину кордону України прикордонники затримують десятки тисяч нелегальних мігрантів. А лише у 2000 році на східній ділянці кордону

¹ Гайнічеру О., Пилипенко Т. Шляхом злагоди і порозуміння // Вісник Держкомнацміграції України, 2003. № 1. С. 27.

² Див. Дністрянський М. С. Кордони і геополітика // Дзвін, 1994. № 4. С. 80–90.

³ Гриньов В. Б. Нова Україна: якою я її бачу. К., 1995. С. 84

було виявлено і вилучено контрабандних товарів на 9,9 млн грн., в 2001 році – на 10,95 млн грн.¹ В цьому контексті С. І. Пирожков зробив детальну класифікацію загроз, пов'язаних із неврегульованістю статусу кордонів та нерозвинутістю їхньої інфраструктури. Зокрема, серед політичних ним виділяються такі загрози: незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України; потенційна можливість втручання у внутрішні справи України у прикордонних районах; наявність сепаратистських тенденцій в окремих прикордонних районах; відсутність ефективних механізмів забезпечення законності, правопорядку, боротьби із злочинністю...² За таких умов очевидно, що *необхідність розбудови прикордонної інфраструктури і зрівноваження функцій різних ділянок державного кордону диктується не політичними ізоляціоністськими міркуваннями, а об'єктивними вимогами становлення незалежної держави та зовнішніми викликами.*

Функціонування державних кордонів неминує веде до деяких суспільно-географічних змін у прикордонній смузі. Змінюється соціально-економічна роль прикордонних поселень, формується своєрідний прикордонний уклад економічного життя та політичної активності. Так, Л. Г. Руденко, Г. Г. Старостенко, О. У. Хомра у 1995 р. відзначали ускладнення економічної, соціальної, демографічної й екологічної ситуації у прикордонних районах, зумовлене деформацією зон життєдіяльності населення³. Залишаються неврегульованими питання зовнішніх трудових поїздок населення українського прикордоння. Водночас у прикордонній смузі України, особливо у західній її частині, спостерігаються і позитивні тенденції: реалізуються спільні економічні проекти та проекти з поліпшення прикордонної транспортної інфраструктури.

До 2000 року на державному кордоні України зберігався безвізовий режим поїздок громадян України у сусідні держави, що загалом відповідало суспільним інтересам та тенденціям міжнародного регіонального співробітництва. Проте пізніше на західній ділянці кордону ситуація почала ускладнюватися (візовий режим з Україною ввела спочатку Словаччина, а потім і Польща, Угорщина, Румунія) з огляду на перспективи вступу сусідніх держав в ЄС, який вимагає встановлення

¹ *Махнюк А. В.* Становление украинско-российской границы и правовое регулирование ее пересечения // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов / Под общ. ред С. И. Пирожкова. Киев, 2002. С. 173.

² *Пирожков С. И.* Пограничный режим и миграционная подвижность населения Украины // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов / Под общ. ред С. И. Пирожкова. Киев, 2002. С. 9–21.

³ *Руденко Л. Г., Старостенко Г. Г., Хомра О. У.* Відтворення населення прикордонних регіонів України: територіальний аспект // Укр. геогр. журн., 1995. № 4, С. 12–21

єдиних зовнішніх кордонів і відповідних змін режиму. Ці обставини зобов'язують Україну активізувати свої кроки щодо оптимізації функціонування державного кордону, насамперед зрівноваження функцій його різних ділянок у напрямку зменшення бар'єрності на західній ділянці і збільшення – на східній. Отже, *делімітація, демаркація і розбудова східної і північно-східної ділянок державного кордону України, поглиблюючи її політико-правову і національно-культурну ідентичність, загалом сприятимуть поліпшенню соціально-економічної ситуації в державі.*

5.1.3. Геоетнополітичні аспекти функціонування столиці, вищих та центральних органів державної влади

В Конституції України (ст. 20) зазначається, що “Столицею України є місто Київ”. В різні історичні епохи столичні функції виконували також інші міста України (Чигирин, Батурин, Глухів – української гетьманської держави XVII–XVIII ст., Львів, Тернопіль, Станіслав (Івано-Франківськ) – ЗУНРу, Хуст – Карпатської України). До 1934 року столицею УРСР було місто Харків. Але попри перервність виконання столичних функцій, Київ можна віднести до традиційних столиць. Не применшуючи значення інших українських історичних центрів, зокрема, Львова, Харкова, все ж слід відзначити, що саме Київ упродовж ХХ ст. усвідомлювався як символ української державності і соборності, а його історична роль у гуртуванні всіх українських державницьких політичних сил є беззаперечною. Вирішальним був і вклад Києва у становленні новітньої української державності, коли наприкінці 80-х – на початку 90-х років це місто стало епіцентром політичних рухів за демократизацію суспільства і вихід України зі складу СРСР, що мало значний резонанс у інших регіонах.

Але вибір і функціонування столиці залежить не лише від історичних чинників. Поряд із загальнополітичними та соціально-економічними аспектами¹, столиця має важливе стратегічне значення і в геоетнополітичному контексті, адже: а) головне місто держави є значною мірою середовищем підготовки провідних етнонаціональних еліт і національно-політичних еліт; б) столиця подає імпульси загальнополітичного і етнокультурного розвитку; в) має найбільше можливостей для забезпечення національно-політичної консолідації усього на-

¹ Див.: Дністрянський М. С. Політико-географічні аспекти функціонування столиці та вищих органів державної влади України // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. Вип. 24. 1999. С. 9–14

селення. В цьому контексті цікавою є думка Л. Нагорної: “Відповідно до синергетичних уявлень нація є спільністю, яка потребує постійної самопідтримки. Вона сильна тоді, коли має впливовий, економічний, політичний, духовний центр, здатний об’єднати людей і водночас залишити їм відчуття свободи”¹. Однак виконання цих функцій у свою чергу залежить від низки інших суспільно-географічних передумов: географічного положення, достатнього демографічного, економічного та інфраструктурного потенціалу та, що особливо важливо, етнокультурної структури населення головного міста та його пов’язаності з регіональними центрами.

Отже, у цьому контексті для виконання столичних функцій сучасної України м. Київ має низку переваг географічного, у т. ч. геоетнополітичного, положення (порівняна близькість до геометричного центру України (близько 160 км), надзвичайно вигідне транспортне розміщення (Київ зв’язує основні магістралі (автомобільні, залізничні) з заходу на схід та з півночі на південь, є важливим річковим портом, маючи по Дніпру вихід до Чорного моря), близькість до центру корінного українського національного ареалу розселення. До недоліків географічного положення м. Києва слід віднести сусідство із Чорнобильською зоною – районом широкомасштабної екологічної катастрофи, та, що важливо у військово-геополітичному аспекті, – порівняна близькість до північного і північно-східного кордону (близько 100 км до кордону з Білоруссю і 200 км – з Росією).

Київ є найбільшим містом України (2,7 млн осіб), має потужний працересурсний потенціал (63% економічно активного населення, що значно більше, ніж у середньому по державі). Саме у Києві найвища серед усіх регіонів України частка осіб із вищою освітою – 24%. Столиця є ядром однієї з найпотужніших в Україні промислових агломерацій. У Києві, як свідчить офіційна статистика, найшвидшими в Україні темпами відбуваються зміни в економічних відносинах, відносно великий обсяг надходжень іноземних інвестицій. І щодо рівня розвитку інфраструктури переваги Києва очевидні, адже столиця – єдиний і найпотужніший в Україні автомобільно-залізнично-річково-авіаційний полімагістральний транспортний вузол. У місті є річковий і залізничний вокзали, п’ять автостанцій і, що особливо важливо, – два аеропорти, в т. ч. і міжнародного значення. В столиці функціонує метрополітен, найбільша в Україні довжина трамвайних і тролейбусних маршрутів. А за розробленим В. М. Юрківським інтегральним показником величини

¹ *Нагорна Л.* Криза національної самоідентифікації як чинник конфліктогенності // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. К., 1999. С. 165

соціально-культурного потенціалу, Київ значно переважає всі обласні центри¹. Київ також є основним духовно-релігійним центром нашої держави. Загальнонаціональними символами є такі пам'ятки духовної архітектури міста, як Софія Київська, Києво-Печерська Лавра, Андріївська церква та ін. У столиці знаходяться й управління більшості конфесій України.

Етнонаціональна структура населення Києва, згідно з даними перепису 2001 року, за кількісними співвідношеннями між основними суб'єктами (українська державоформуюча нація – велика російська національна група – малі національні групи) від загальнодержавної істотно не відрізняється. Лише дещо більшою, ніж у середньому по Україні, є у Києві частка етнічних українців – 82,2%. Причому, саме у Києві, порівняно з 1989 роком, приріст питомої ваги українців був найвищим – 9,7%. Зросла у столиці і концентрація етнічно українського населення: якщо у 1989 році у Києві проживало близько 5% усього населення України і трохи менше 5% етнічних українців, то у 2001 році – 5,3% усього населення України і 5,6% всіх українців. Кількість етнічних українців, котрі народилися у Києві, є досить значною – понад 1 млн 200 тисяч, що становить 89,3% від усього населення, народженого у столиці України. Серед етнічно неукраїнського населення, як і по Україні загалом, найбільшою є частка росіян – 13,1%, що дещо менше від середніх по Україні значень (17,3%). Близько третини етнічних росіян, котрі проживають у Києві, саме тут і народилися. За міжпереписний період питома вага росіян у столиці істотно зменшилася (на 7,8%), що стало наслідком міграцій та зміни самоідентифікації частиною населення. І лише трохи меншою від середньодержавного рівня (4,9%) є у Києві частка представників усіх малих етнонаціональних груп (4,7%). Порівняно з 1989 роком їхня питома вага також зменшилася, насамперед завдяки істотному зменшенню частки євреїв (з 3,9% до 0,7%) та деякому зменшенню частки білорусів (з 1,0% до 0,7%) і поляків (з 0,4% до 0,3%). Такі співвідношення дають змогу Києву відображати українську національну сутність держави і збалансовувати одночасно міжетнічні стосунки, адже тут зосереджена і значна частка еліт національних меншин України. *А помітна тенденція до зростання питомої ваги українського населення у столиці впродовж наступних періодів є результатом об'єктивного і прогресивного процесу нормалізації взаємовідносин великого центру і прилеглої округи.*

¹ Юрківський В. М. Соціально-культурний потенціал столиці і обласних центрів України // Вісн. Київ. ун-ту. Серія Геогр. Вип. 41. 1995. С. 28–31

Разом з тим, у багатьох сферах культурного життя Києва помітною, і навіть визначальною є інерція попередніх кількісних співвідношень в етнонаціональній структурі населення міста, яка впродовж ХХ ст. істотно змінювалась (див. табл. 5.3). Зокрема, ще дається взнаки той факт, що на початку ХХ ст. і навіть в часи національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) українці становили меншість у Києві, що, як вважають деякі історики, стало однією з причин поразки української революції. І в сучасних умовах інерція тривалого дискримінованого становища українства, насамперед у мовно-культурній сфері, не дає змоги призупинити процеси мовної асиміляції етнічних українців. Так, за переписом 2001 року, 14,2% етнічних українців вважали рідною російську мову, що значно більше, ніж в інших великих містах центрального регіону. Оскільки порівняно невеликою є частка росіян з рідною українською мовою (7,9%), то і питома вага всього населення з рідною українською мовою (72,1%) є значно меншою від частки етнічних українців. *Водночас сфера реального вживання української мови є значно вузькою від питомої ваги населення з рідною українською мовою з огляду на стійкі, сформовані довготривалими механізмами, стереотипи використання української мови (часто у маргіналізованому її вигляді) у домашній обстановці і вживання російської мови на роботі, у транспорті, у спілкуванні з друзями тощо. Тобто у сучасному Києві суперечливо поєднується високий ступінь зосередження української культурної і політичної еліти із значною акультурацією широкого загалу етнічно українського населення. Причому, акультуроване середовище виявляє тенденцію до свого розширеного відтворення.*

Таблиця 5.3

Динаміка етнонаціонального складу населення м. Києва протягом ХХ ст.
(за офіційними даними відповідних переписів населення)

Роки	Частка українців та найбільших етнонаціональних груп, %				
	українці	росіяни	євреї	поляки	інші
1897	22,1	54,4	13,0	8,0	2,5
1926	41,6	25,5	26,3	3,3	3,3
1959	60,1	23,0	13,9	0,8	2,2
1970	64,8	22,9	9,3	0,6	2,4
1979	68,9	22,2	6,2	0,5	2,2
1989	72,5	20,9	3,9	0,4	2,3
2001	82,2	13,1	0,7	0,3	3,7

Оскільки столиці часто започатковують нові ідеї та процеси, що поступово передаються в інші регіони, то деякі нові явища культурно-

політичного життя Києва можуть мати для всієї України як позитивне, так і негативне значення. Зокрема, впродовж першої половини 90-х років минулого століття Київ активно зміцнював продержавницькі національно-патріотичні настрої населення центрально-східних регіонів. Але наприкінці 90-х років політична активність киян помітно знизилась, багато громадян взагалі не брало участі у виборах. Це пов'язано насамперед з погіршенням соціально-економічного становища української національної інтелігенції та зменшенням її впливовості. Внаслідок цього на виборах до Верховної Ради України 1998 року серед політичних партій відносно перемогу здобула Комуністична партія (14,2%), яка значною мірою заперечує ідею української національної державності, хоча загалом політичні сили "просоюзницької" орієнтації набрали менше 25% голосів. Так само дальше звуження сфери впливу української мови, особливо у молодіжному середовищі столиці, є помітним негативом у перебігу процесів українського культурного утвердження. Однак вже у період т. зв. "помаранчевої" революції 2004 року столиця відіграла важливу, а можливо, й вирішальну, роль, започатковуючи нові процеси оздоровлення суспільства.

В підсумку зазначимо, що і надалі від тенденцій геоетнополітичного розвитку столиці залежатиме вибір моделі етнополітичного розвитку всієї України. А місто Київ загалом ще недостатньо використовує свій великий потенціал столиці у процесах етнокультурної консолідації українського суспільства.

Із функціонуванням столиці безпосередньо пов'язане функціонування вищих і центральних органів державної влади, яке також має важливий регіонально-етнополітичний аспект, адже стабільність держави якнайліпше забезпечується пропорційним і збалансованим представництвом у вищих і центральних структурах етнонаціональних спільнот і груп та регіональних еліт. Незалежно від того, чи залишиться Україна президентсько-парламентською, чи стане все ж парламентсько-президентською республікою*, її життєдіяльність як держави істотно залежить від діяльності Президента. Причому, важливе геоетнополітичне значення має не лише його позиція щодо актуальних проблем міжетнічних взаємин, але й низка інших моментів, включаючи етнонаціональне і регіональне походження, особливості територіальної структури його електорату та конфігурації сфери підтримки населення на різних етапах, яка може бути досить мінливою. Зауважимо, що істотним є не лише

* Ця модель не відповідає ні сучасним внутрішнім, ні зовнішнім соціально-політичним викликам, що постали перед Україною, і є наслідком безвідповідальних або провокаційних дій політиків і політичних сил, зацікавлених у послабленні позицій України

регіональне походження Президента, але й етнокультурні особливості регіону, де він сформувався як фахівець і політик.

Перший Президент нової України Л. М. Кравчук, котрий впевнено переміг на виборах 1 грудня 1991 року, намагався не акцентувати увагу на своєму походженні (історична Волинь, Рівненська область), ідентифікуючи себе політично з тією частиною колишнього радянського апарату, яка з розумінням сприйняла нові політичні зміни, і розраховуючи на підтримку виборців східної і південної України. І це, поряд з багатьма іншими чинниками, дало йому змогу одержати абсолютну більшість голосів у Кримській автономії, 21 області, містах Києві і Севастополі і меншість – у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, орієнтованих на більш радикальні перетворення у напрямі створення української демократичної національної держави. Понад 70% виборців проголосували за Л. Кравчука у 12 областях (Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій і Чернігівській) (див. рис. 5.1).

Другий Президент нової України, Л. Кучма (етнічний українець, народився у Чернігівській області, а трудова діяльність в основному пов'язана з Дніпропетровщиною) на виборах 1994 року, у другому турі, одержав перемогу над Л. Кравчуком у АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Херсонській і Чернігівській областях та у м. Севастополі (див. рис. 5.2). Якщо в основі передвиборної платформи Л. Кравчука на президентських виборах 1994 року були ідеї зміцнення української державності, українське національно-культурне відродження, висловлені загально й обережно, то Л. Кучма зробив ставку на ідеї боротьби зі злочинністю, економічного піднесення, надання російській мові статусу державної. Як бачимо з рисунка 5.2, ареал електоральної підтримки другого Президента нової України, Л. Кучми, має компактний характер, а його ядром є східні і південні регіони.

Президентські вибори 1991 і 1994 років, а також вибори до Верховної Ради 1994 і 1998 років, засвідчили наявність помітного територіального “вододілу” у політичних настроях українського населення між західними і південними та східними регіонами, лінія (смуга) якого досить широка і відносно динамічна. Такий “вододіл” спричинений багатьма чинниками, головно особливостями історичного розвитку та інерцією історичних ідеологій. Спроба Л. Кравчука знайти підтримку і розуміння на заході України призвела до його поразки на сході і півдні на виборах 1994 року, що з огляду на неспівмірність демографічної ваги регіонів і визначило результат виборів не на його користь. Проте

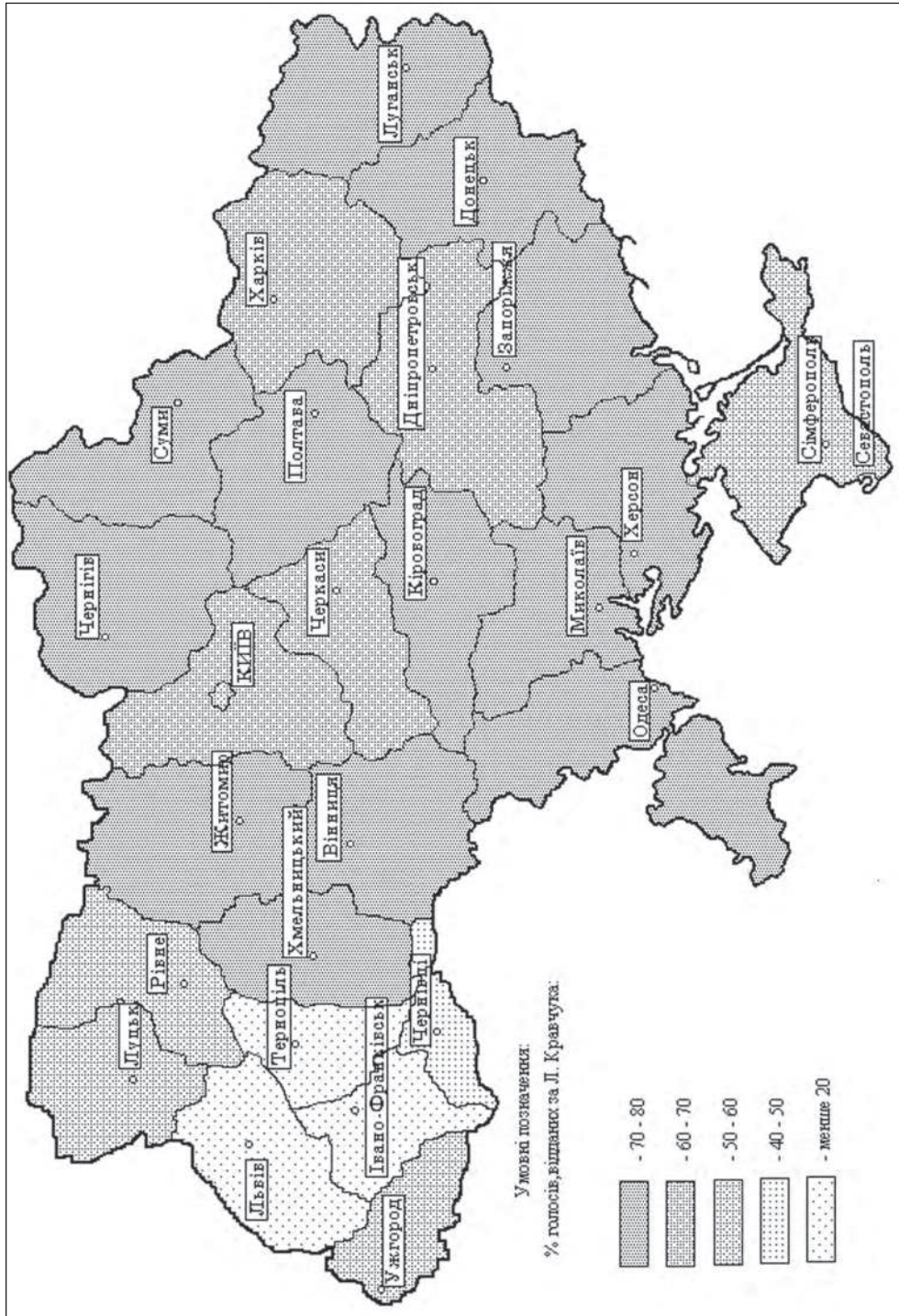

Рис. 5.1. Результати голосування за Л. Кравчука на виборах Президента України в грудні 1991 року

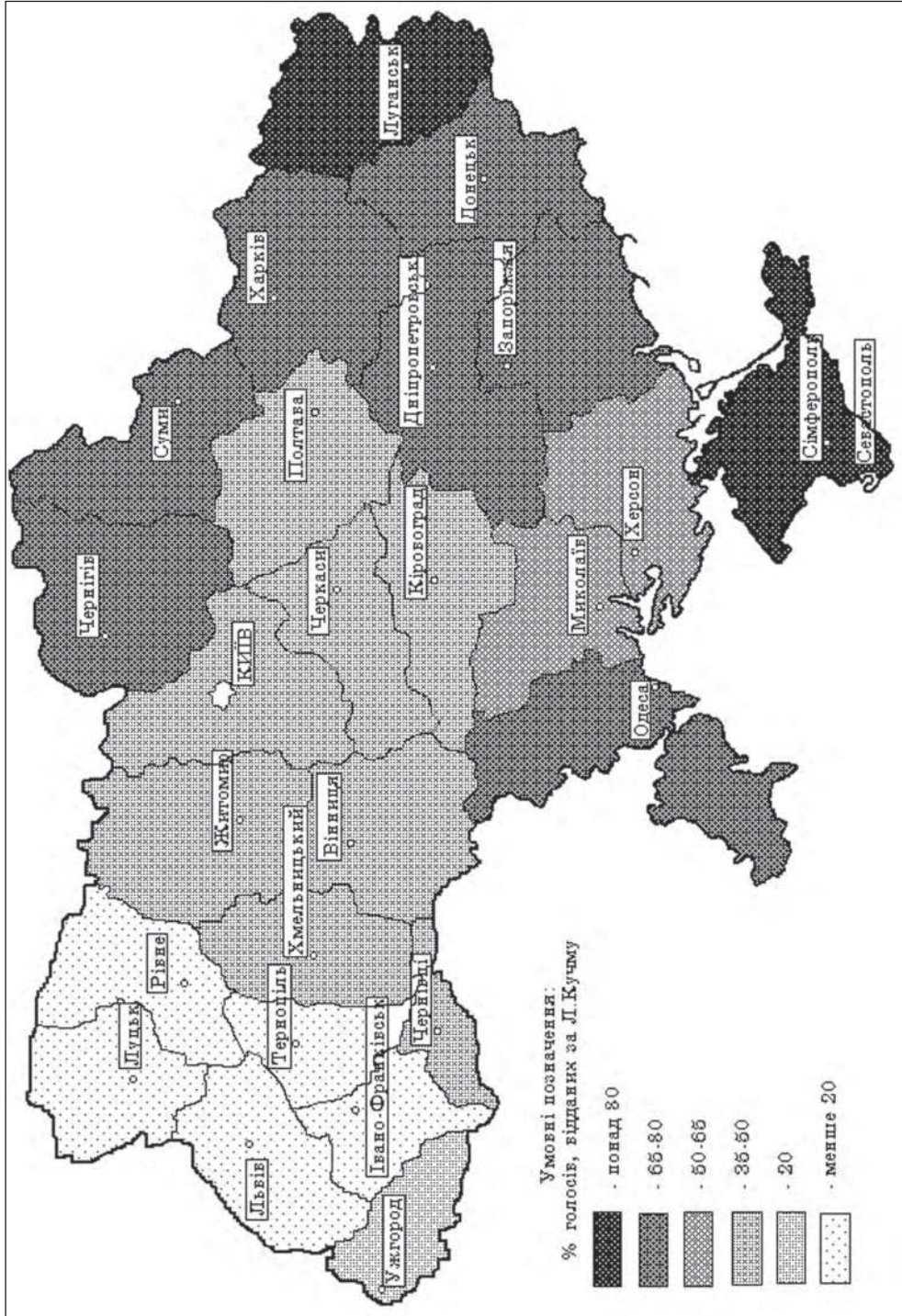

Рис. 5.2. Результати голосування за Л. Кучму у другому турі виборів Президента України 1994 року в розрізі регіонів

і президентські, і парламентські вибори засвідчують, що *цей регіонально-електоральний поділ не є настільки жорстким, щоб перешкодити формуванню загальнодержавної і загальнорегіональної ідеології, адже близько 95% території України – це українська етнічна територія, і при всіх регіональних відмінностях і несконсолідованості українське населення все ж усвідомлює свою єдність. До того ж, регіональна соціальна структура населення переважно однорідна, і більша частка населення етнонаціональних меншин, зокрема, етнічних росіян, саме Україну вважає своєю батьківщиною.*

Такі висновки підтверджують і результати президентських виборів 1999 року, які відобразили нову конфігурацію регіонального розподілу політичних сил. Вперше ареал електоральної підтримки Президента (ним знову став Л. Кучма) виявився не компактним, а розірваним, фрагментами якого водночас стали західні області, а також промислово розвинуті східні Дніпропетровська, Донецька області і південна Одеська область (див. рис. 5.3). Спираючись на т. зв. адмінресурс і проголошуючи ідеї, прийнятні для національно-демократичних та центристських сил (загроза втрати державності, проведення ринкових реформ та ін.), Л. Кучма у другому турі одержав 56,25% голосів громадян, котрі взяли участь у голосуванні, здобувши перемогу (абсолютну і відносну) у 17 регіонах західної, центральної, східної і південної України. Його опонента, лідера комуністів П. Симоненка, підтримало 37,8% виборців. Найбільшу електоральну підтримку П. Симоненку забезпечили центральні, переважно сільськогосподарські, регіони (Вінницька, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська області), що є наслідком не стільки особливих симпатій до комуністичної ідеології, як депресивності соціально-економічного розвитку регіонів та різкого зниження життєвого рівня населення, особливо сільського.

Консолідація регіонів різних частин України навколо постаті Президента є в Україні, з огляду на її геополітичне положення та різновекторність регіонально-політичних орієнтацій, вкрай необхідною. Її роль не може бути мінімізована з посиланнями на ситуацію в деяких розвинутих, переважно малих, державах Європи. Слід тут і враховувати чинник геополітичного положення, зокрема, зміцнення президентської влади в Росії. Тому модель цілісної української національної демократичної держави, яку ніколи не лихоманитиме загроза розпаду, у змозі втілити у життя авторитетний президент з достатніми повноваженнями та політичні сили, що спиратимуться на поєднання національно-демократичної ідеології у різній регіональній інтерпретації та лівоцентристської прагматичної політики, і що важливо – обов'язково з опорою на органи державної влади. Без такої опори цим силам все ж не вистача-

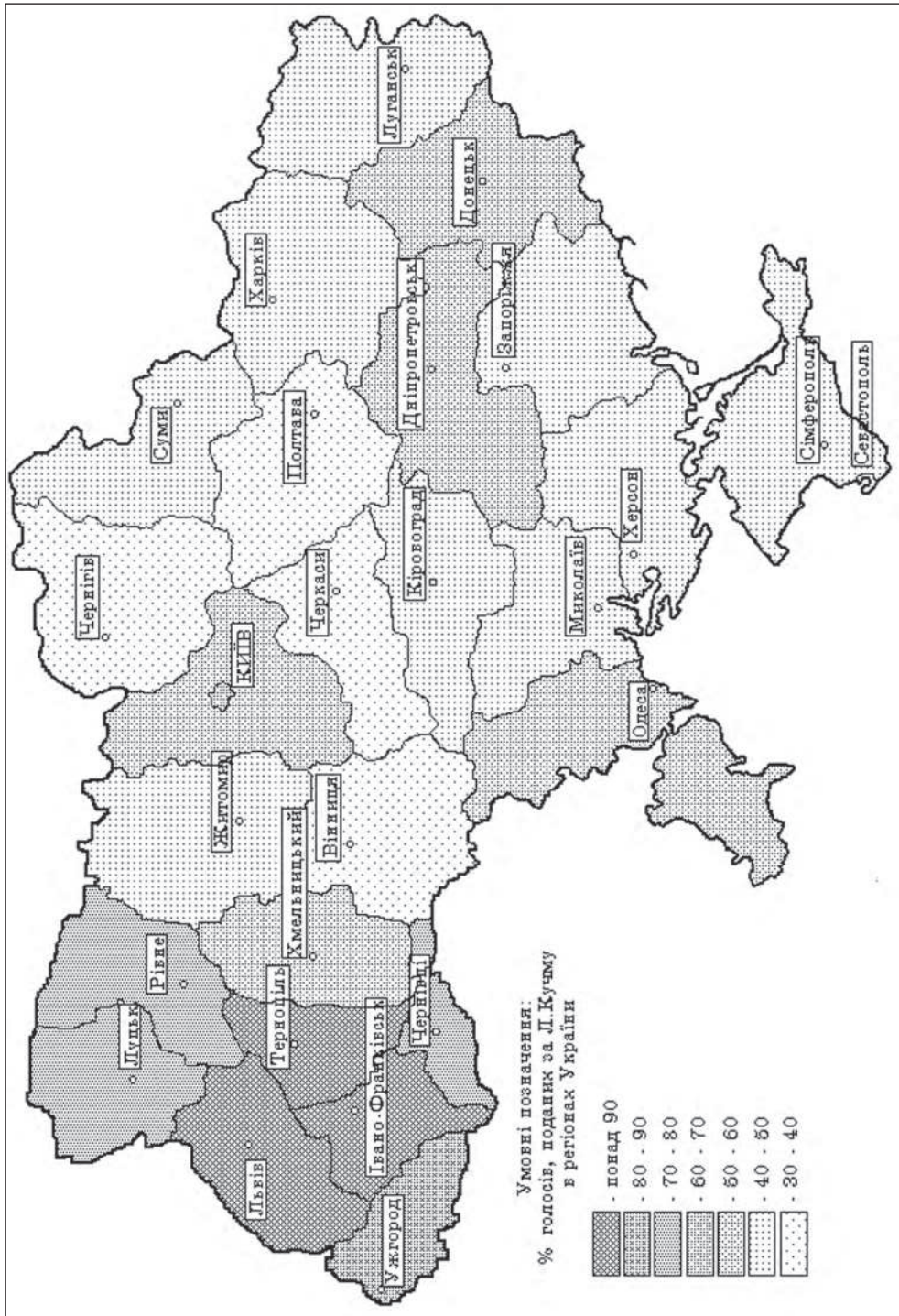

Рис. 5.3. Результати голосування за Л. Кучму в другому турі виборів Президента України у 1999 р.

тиме ресурсу для загальнодержавної консолідації. Це значною мірою підтвердили і президентські вибори 2004 року, на яких представник національно-демократичних сил В. Ющенко виступав як лідер опозиції, опонуючи насамперед провладному кандидату В. Януковичу, котрий, для того, щоб заручитися підтримкою російської національної групи України, висунув низку проросійських лозунгів (надання російській мові статусу державної, подвійного громадянства та ін.). У першому турі виборів відносну перемогу одержав В. Ющенко (43%), здобувши попри великий адміністративний та інформаційний тиск більшу підтримку у 16 регіонах та у м. Києві. Мобілізуючи етнічно російське населення пропагандою проросійських ідей, залякуючи російськомовних українців радикальним націоналізмом, який контролювані засоби інформації приписували В. Ющенку, і використовуючи всі інші можливості адмінресурсу, В. Янукович зумів одержати відносну більшість голосів у дев'яти регіонах та у м. Севастополі. Ще більш переконливою стала перемога В. Ющенка у другому турі виборів (51,99%), що переголосовувався за ухвалою Верховного Суду України, з огляду на значні фальсифікації та зловживання, які спричинили масові невдоволення усього українського народу (т. зв. “помаранчеву революцію”). Конфігурація другого туру виборів (див. рис. 5.4) має виражені етнополітичні особливості і наслідки. Зокрема, політична позиція та особистість В. Ющенка об'єднала фактично всі регіони історичного ядра України, пов'язуючи захід з правобережними та лівобережними територіями, але через кризові вияви української етнічності, постійні залякування фашизмом, радикальним націоналізмом все ж не забезпечила подолання розколу на межі центральних та східних й південних регіонів.

Як уже зазначалося, збалансованість територіальної етнополітичної системи держави залежить також і від пропорційності представництва етнонаціональних спільнот у центральних і місцевих органах влади. Передусім це стосується єдиного законодавчого органу України – Верховної Ради. Згідно з даними інформаційного довідника Верховної Ради України (автори-упорядники М. Ярош, А. Пивовар, А. Погорелова)¹, серед усіх депутатів законодавчого органу України першого скликання, обраних 1990 року, на початок скликання (449 осіб), було 337 етнічних українців (75,0%), 100 етнічних росіян (22,3%), 12 представників інших етнонаціональних меншин (2,7%), на кінець – з 434 депутатів – 326 українців (75,1%), 98 росіян (22,6%), 10 представників інших етнонаціональних меншин (2,3%). Отже, етнонаціональна структура парламенту першого скликання і на початок, і на кінець досить повно відповідала

¹ Верховна Рада України. Інформаційний довідник. Вип. 2. К., 2002

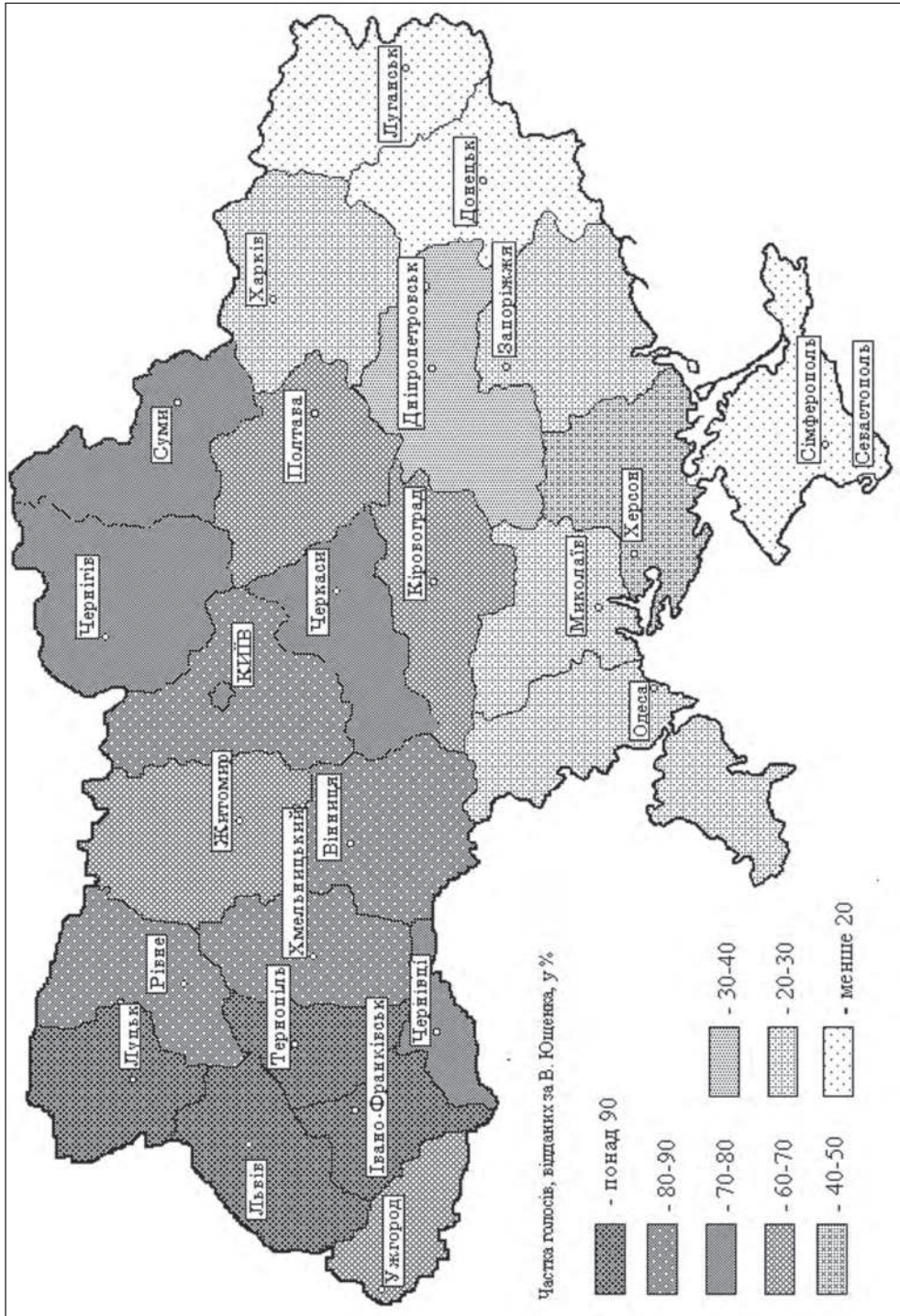

Рис. 5.4. Результати голосування за В. Ющенка у вирішальному турі виборів Президента України у 2004 році

основним пропорціям етнопонаціонального складу населення України. У Верховній Раді наступного скликання співвідношення етнопонаціонального складу депутатського корпусу істотно не змінилися: з 335 народних обранців на початок скликання українців було 252 (75,2%), росіян 68 (20,3%), представників інших етнопонаціональних меншин 15 (4,5%), на кінець скликання з 411 депутатів етнічних українців було 313 (76,2%), етнічних росіян 80 (19,5%), представників інших етнопонаціональних меншин 19 (4,6%). Лише серед депутатів-представників етнопонаціональних меншин дещо зросла питома вага неросіян. І якщо у Верховній Раді першого скликання, окрім етнічних українців, були представники шести етнопонаціональних меншин, то у Верховній Раді другого скликання їхнє число (12) зросло удвічі. Важливо, що представники етнопонаціональних меншин (етнічні росіяни) були безпосередньо й у керівництві Верховної Ради першого і другого скликань. Ще більше зміцнили позиції етнопонаціональних меншин і, навпаки, помітно зменшилася питома вага українців у депутатському корпусі Верховної Ради третього скликання. Зокрема, з 440 депутатів на початок скликання було обрано 312 етнічних українців (70,9%), 98 (22,3%) етнічних росіян і 30 (6,8%) представників інших етнопонаціональних меншин. Причому ці співвідношення загалом збереглися і на кінець скликання. На початок третього скликання зросло (до 14) і число представлених у Верховній Раді етнопонаціональних меншин. Такому розширенню представництва етнопонаціональних меншин у Верховній Раді посприяла низка чинників. Зокрема, тодішній закон України про вибори народних депутатів забороняв розривати між кількома виборчими округами ареал компактного розселення етнопонаціональної меншини. Це, наприклад, дало змогу етнічним угорцям та румунам обрати своїх представників до Верховної Ради України в тих округах Закарпатської і Чернівецької областей (з центрами у Берегово та у Герці), де вони становлять більшість. Окрім того, змішана виборча система підштовхнула керівництво більшості політичних партій і блоків до тіснішої співпраці з об'єднаннями етнопонаціональних меншин, залучаючи насамперед з прагматичних міркувань до партійних списків представників національних меншин. Позначився і той факт, що до партійних списків потрапила значна кількість підприємців, у середовищі яких питома вага представників етнопонаціональних меншин є значно вищою, ніж у структурі населення загалом. Вибори половини депутатського корпусу за партійними списками дали змогу делегувати до парламенту двох своїх представників і кримським татарам, котрі, з огляду на дисперсність розселення, низький ступінь компліментарності з етнічною більшістю, за мажоритарної системи такої можливості не мали б. Тому слід зауважити, що вимоги крим-

ських татар надати їм квоти на виборах до Верховної Ради України і Криму за мажоритарною системою мали поважні підстави. Водночас побоювання владних кіл України і Криму зробити для них виняток були недостатньо обґрунтованими, адже винятковою є й їхня історична доля, і сучасна етногеографія, і водночас досить значний демографічний потенціал, особливо у порівнянні з іншими депортованими етнічними групами Криму. В умовах пропорційної системи перспективи делегувати кримськими татарами своїх представників у парламент України та у вищій представницький орган Криму зростають, хоча через особливості партійно-політичної системи України та виборчого законодавства низка проблем все ще зберігається.

Основні параметри етнонаціональної структури депутатського корпусу Верховної Ради четвертого скликання засвідчили ще більше зростання представництва етнонаціональних меншин. Так, з 450 обраних народних депутатів етнічними українцями визнало себе лише 208 осіб (46%), етнічними росіянами – 38 осіб (8,4%), етнічними євреями вісім осіб (1,8%), ще по два депутати ідентифікували себе як кримські татари та етнічні вірмени і одним депутатом, згідно з самоідентифікацією, представлені бурятська, грецька, молдавська, осетинська, польська, угорська етнонаціональні групи. Не ідентифікувало себе у етнонаціональному аспекті аж 186 депутатів (41%)¹. Очевидно, що більшість з них – це також переважно представники етнонаціональних меншин, які з різних міркувань в офіційних даних вважають за недоцільне подавати свою етнонаціональну приналежність, хоча з огляду на поширення політичної та модерністських концепцій нації не зазначає свою етнонаціональну приналежність і частина депутатів – етнічних українців. Зокрема, про відносно більшу частку тих, хто заперечує необхідність запису у паспорті етнонаціональної приналежності серед росіян та російськомовних, порівняно з етнічними українцями, підтверджують соціологічні дослідження². Отже, *відносно значне представництво етнонаціональних меншин у Верховній Раді України свідчить про відсутність будь-яких дискримінаційних обмежень щодо них та наявність сприятливих передумов для реалізації їх прав і потенціалу*. Такі об'єктивні передумови навіть створюють для них певні переваги, зважаючи на історично зумовлений відносно вищий рівень урбанізації, освіченості, економічної ваги (велика частка менеджерів

¹ Пораховано за довідниками: Офіційна Україна сьогодні. К., 2003; Хто є хто в державному управлінні. К., 2003.

² Резнік О. Етнічність та її прояви у громадянському просторі України // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. К., 2003. С. 371

та власників великих підприємств), засвідчуючи водночас *зниження соціально-економічного становища і загалом політичних можливостей української етнічної нації*, що вже в іншому аспекті є *істотним негативним моментом етнополітичного розвитку*. Це особливо стосується виборів у одномандатних округах і особливо у районах з кризовими виявами української етнічності. Так, з 17 депутатів-мажоритарників Дніпропетровської області лише чотири (це 24%) ідентифікували себе як етнічні українці, а з 23 депутатів, обраних у одномандатних округах Донецької області, етнічними українцями визнали себе тільки шість (це 26%)¹.

Важливими етнополітичними рисами парламенту України усіх скликань, які сприяють етнополітичній стабільності, є також відсутність депутатських фракцій і груп, створених однозначно за етнонаціональною ознакою, а також участь представників етнонаціональних меншин у керівництві Верховною Радою та в окремих комітетах.

Досить значним є представництво етнонаціональних меншин і в центральних урядових структурах. Так, станом на 1 травня 1996 року з 35 міністрів Кабінету Міністрів було 10 представників етнонаціональних меншин (29%). У керівництві уряду на початку 2003 року з 17 міністрів (разом з прем'єр-міністром) було дев'ять етнічних українців, троє – етнічних росіян і п'ять керівників, котрі в етнонаціональному аспекті себе не ідентифікували² (з різних міркувань така позиція характерна насамперед для представників етнонаціональних меншин).

Етнополітичне значення має і проблема представництва у вищих органах влади регіональних еліт. В цьому контексті є підстави констатувати, що, на жаль, в Україні ще не сформовано механізму відтворення центральних і регіональних еліт, а це загалом перешкоджає оптимальному використанню великого творчого потенціалу, який перебуває в тіні, в областях, містах і у сільській місцевості. Поки що в столиці й у регіонах спостерігається номенклатурне “перетасування” одних і тих же кадрів відповідно до силового впливу окремих особистостей, регіональний егоїзм і суб'єктивізм у формуванні апарату органів влади. *Диспропорції у представництві регіональних еліт у центральних органах влади породжують і стимулюють відцентрові тенденції етнополітичного розвитку*. В адміністрації Президента, наприклад, станом на серпень 1996 року серед 21 відповідального працівника найбільше було вихідців із Дніпропетровщини (п'ять осіб), Київщини (чотири

¹ За довідниками: Офіційна Україна сьогодні. К., 2003; Хто є хто в державному управлінні. К., 2003.

² Там само

особи), Росії (п'ять осіб)¹. Помітним також є порівняно більше представництво в центральних органах вихідців з деяких інших регіонів, зокрема, Донеччини, Закарпаття та Житомирщини. Отже, відсутність прозорих механізмів відтворення і нормальної конкуренції регіональних еліт у вищих органах державної влади, що уже давно відзначається українськими дослідниками², не сприяє гармонізації етнополітичних взаємин.

5.1.4. Етнонаціональний чинник у функціонуванні регіональних органів державної влади і місцевого самоврядування

Сучасну ієрархічну і територіальну структуру адміністративного устрою, як і державну територію, Україна в своїй основі успадкувала від УРСР, але вже в незалежній Україні ця система знайшла конституційне закріплення. Отже, в Основному Законі України (розд. IX, ст. 135) зазначено, що "...систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони у містах, селища і села". Конституція містить перелік усіх адміністративних одиниць вищої ланки (автономна республіка, 24 області, міста Київ і Севастополь), зазначаючи також, що зміни територіально-адміністративного устрою України (утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів) є прерогативою Верховної Ради (ст. 85). Середню ланку адміністративно-територіального устрою (АТУ) України формують адміністративні райони і міста обласного підпорядкування, нижчу – міста районного підпорядкування, райони в містах, селища і села.

Відповідно до територіального поділу твориться система органів виконавчої і судової влади і місцевого самоврядування, а також будується система наглядово-контрольних органів, зокрема, прокуратури. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві і Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації, а голови адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. В Автономній Республіці Крим органом виконавчої влади є Рада Міністрів. Органами місцевого самоврядування в Україні є: на вищому (обласному) рівні – обласні Ради; на середньому рівні – районні, міські Ради (міст обласного підпорядкування) і на

¹ Хто є хто в українській політиці? Довідник. К., 1997.

² Див., зокрема: Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парохонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України // Вісн. НАНУ, 1998. № 7–8. С. 33–55

нижчому – сільські, селищні і міські Ради. Верховна Рада Автономної Республіки Крим є також представницьким органом Автономної Республіки Крим.

Оскільки етнополітичні аспекти системи адміністративно-територіального устрою України виявляються і в її територіальній організації, і в функціонуванні самих територіальних органів, то передусім розглянемо деякі структурно-територіальні параметри устрою (адміністративні межі, центри, розміри). В територіально-структурному вимірі Конституція України передбачає наявність двох типів адміністративних одиниць: населені пункти як адміністративні одиниці (місто, селище, село) і адміністративні одиниці окружного типу (область, район). З функціонального погляду у наявності таких двох типів адміністративних одиниць об'єктивно закладена суперечність: кожне поселення, з одного боку, органічно прагне забезпечити внутрішнє самоврядування, з другого, – таке поселення не можна відривати від обслуговуючої його території, його хінтерланду, оскільки виникнення і розвиток населених пунктів є результатом усієї сукупності суспільно-територіальних відносин, які сфокусувалися в одному місці. Ця суперечність, яка характерна для багатьох держав, спричиняючи і певні правові колізії, в Україні в етнополітичному аспекті своєрідно поєднується з суперечностями територіальної організації українського мовно-культурного середовища (великий адміністративний центр з домінуванням російськомовного середовища і переважно україномовна прилегла сільська місцевість та середовище малих міських поселень). Тобто, як уже зазначалося, *мовно-культурні особливості обласних центрів східної і південної України істотно відрізняються від структури мовно-культурної прилеглої місцевості, внаслідок чого адміністративні центри не в змозі адекватно і в повному обсязі надати усі необхідні послуги, а прилегла округа – забезпечити свої соціально-культурні потреби.*

Оскільки на формування обласних меж, особливо у західному регіоні, істотно вплинула хроніка включення різних територій до складу колишньої УРСР (приєднано у 1940 році частину Буковини – утворено Чернівецьку область, приєднано у 1945 році частину Карпатської України – утворено Закарпатську область), то іноді вони збігаються з лініями історичного регіонального відчуження, що не зовсім сприяє міжрегіональному етнополітичному зближенню. Водночас на середньому рівні, тобто рівні адміністративних районів, іноді питання адміністративних меж актуалізується особливостями етнонаціонального складу населених пунктів. Знову ж таки ця проблематика виникала і, ймовірно, ще виникатиме насамперед у Закарпатській та Чернівецькій областях. Прикладом толерантного щодо інтересів румунської національної меншини

розв'язання однієї з таких проблем є створення Герцаївського району Чернівецької області.

Детальніший аналіз інших параметрів сучасної адміністративно-територіальної системи України¹ дає змогу виявити низку недоліків (диспропорції розмірів і природоресурсного потенціалу адміністративних одиниць, невикладне розміщення адміністративних центрів і меж на всіх рівнях ієрархії та багато ін.). Помітною є й економічна проблема оптимізації кількості адміністративного персоналу, адже, незважаючи на намагання впорядкувати і обмежити його кількість, тенденції до його зростання в різних формах зберігаються. З огляду на це, використавши такі критерії, як необхідність зменшення кількості адміністративних одиниць і адміністративних штатів, наближення адміністративних центрів до периферійних територій, зменшення затрат населення на одержання адміністративних послуг, автором ще у 1995 році була запропонована модель переходу від триступеневої ієрархічної системи (центр-область-район-сілрада) до двоступеневої². Розглядався варіант ліквідації обласного і районного ступенів і створення нової адміністративної одиниці вищого рівня (умовно – округи), що охоплює територіально п'ять-шість сучасних районів, на основі зон соціально-економічного обслуговування центрів міжрайонного значення, які більш-менш рівномірно розміщені на території України. Кількість, географія і територія впливу таких центрів, урахувавши регіональні відмінності, дали змогу визначити середні параметри нової модельованої адміністративної одиниці (площа – 7,0–9,0 тис. км², кількість населення 500–800 тис. осіб) та їхню загальну кількість – 80³. Така модель до певної міри усувала б невідповідність соціально-культурного середовища великих міст та прилеглої округи, адже пропонувалось створити, враховуючи й інші чинники, окремі адміністративні округи навколо міст із населенням понад мільйон осіб. Суспільно-географічною основою адміністративних одиниць нижчого рівня (умовна назва – волость), які, як вважалося, можна було сформулювати через укрупнення сілрад, була (і є) наявність у межах адміністративних районів кількох підрайонів як зон впливу найбільш інфраструктурно значущого населеного пункту (містечка, селища). Важливо підкреслити, що запропонований варіант не розглядався як безпосередньо прикладний проект, а лише як суспільно-географічна модель організації двоступеневого устрою в Україні, що має свої пере-

¹ Див.: *Дністрянський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000.

² Див.: *Дністрянський М. С.* Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму геополітики // *Дзвін*, 1996. № 6. С. 93–107.

³ *Дністрянський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. С. 178–179

ваги, насамперед у геополітичному та геокультурному аспектах, адже дала б змогу змістити вагу соціально-економічного життя в глибину державної території, сприяючи консолідації і подоланню історичної роз'єднаності українських земель. Але, безперечно, такий варіант має низку недоліків: а) територія України загалом є зavelикою для організації двоступеневої системи АТУ; б) наявна триступенева система АТУ дуже "зрослася" з системою розселення; в) докорінна реформа потребує великих витрат і могла б поглибити неорганізованість і неузгодженість різних підрозділів суспільства.

Отже, з огляду на оптимальність триступеневої ієрархії адміністративно-територіального поділу для розмірів України, не докорінна зміна сучасної системи може бути стратегічним напрямом її вдосконалення, а окремі структурні зміни в межах теперішньої ієрархії, які поліпшили б її суспільно-географічну якість і функціональні можливості (утворення і зміна окремих одиниць, уточнення їхніх меж, зміна центрів, упорядкування категорійності поселень та ін.). Зокрема, для усунення диспропорцій у розмірах областей, які зумовлюють, зокрема, надмірну концентрацію регіональних політичних сил, а також задля подолання периферійності окремих районів та зменшення затрат населення на доїзд до обласних центрів доцільно, на нашу думку, додатково створити в Україні такі три області: Уманську, Криворізьку і Маріупольську (див. рис. 5.5). Водночас створення нових адміністративних ступенів на надобласному рівні чи укрупнення великих регіонів, яке за інерцією мислення радянських часів* пропонується окремими науковцями, є вкрай недоцільним. Тут слід урахувати, що об'єднання кількох областей призведе до створення надвеликих адміністративних одиниць, відповідних розмірам середніх європейських країн, що зовсім не характерно для унітарних держав. *А великі розміри (така логіка геополітичних процесів) підштовхуватимуть до постійного підвищення повноважень, статусу, концентрації і консолідації не завжди прордержавницьки налаштованих політичних сил.* Тому, замість того, щоб сприяти зміцненню територіальної єдності держави, такі пропозиції лише стимулюватимуть відцентрові рухи і сепаратистські настрої. А якщо ж урахувати, що *кількість і розміщення адміністративних одиниць вищого рівня певною мірою визначає кількість та географію центрів соціально-культурного життя,* то реалізація пропонованого варіанта стане причиною поступового сповзання більшості великих і середніх міст та прилег-

* Ігнорується, зокрема, той факт, що розміри України та її територіальна організація принципово відрізняються від відповідних кількісних і якісних характеристик колишнього Радянського Союзу

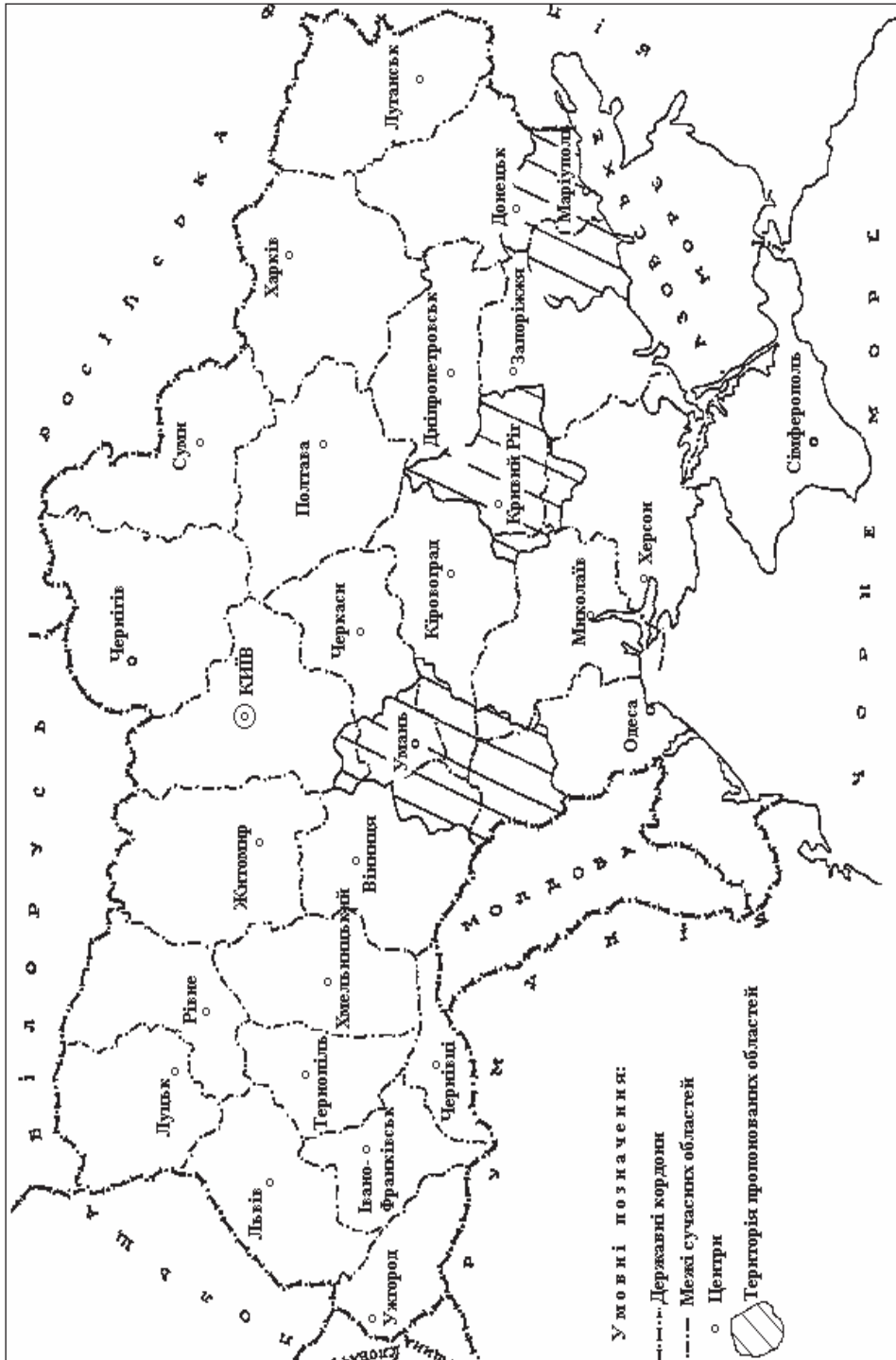

Рис. 5.5. Пропозиція вдосконалення обласного поділу України

лих до них районів на периферію соціально-економічного розвитку. Тобто замість того, щоб перенести вагу вирішення соціальних питань “вглиб” держави, всі вузли життєдіяльності суспільства знову будуть зосереджені лише в кількох центрах. Відповідно зросте периферійність і депресивність великих за розмірами віддалених територій. А загалом об’єктивні недоліки сучасного адміністративно-територіального устрою все ж не мають паралізуючого впливу на суспільство, який вимагав би негайної зміни системи, що сильно вкорінилася в територіальну організацію суспільства, особливо в систему розселення і комунікацій. Тому поспішне і непродумане реформування адміністративно-територіального устрою може закласти нові бар’єри на шляху етнополітичної консолідації українського суспільства¹.

Етнополітично-функціональна збалансованість АТУ України безпосередньо залежить від представництва етнонаціональних меншин в органах місцевої влади, включаючи і представницькі органи, і місцеву державну адміністрацію. Це особливо актуально для територій компактного розселення неслов’янських етнічних груп, адже в межах української етнічної території чи деяких східних районах з переважанням російської меншини етнонаціональна приналежність, через відносно вищий рівень компліментарності українців і слов’янських етнічних груп, принципового і визначального значення у виборах місцевих представницьких органів влади чи у відборі до роботи в місцевих управлінських структурах не має, і пропорційність їхнього представництва забезпечується автоматично. Тобто ця проблематика має значення насамперед у Закарпатській, Чернівецькій, Одеській областях та у АР Крим. У цьому контексті в офіційних матеріалах Державного департаменту у справах національностей та міграцій* за 2001 рік стосовно Закарпатської області зазначається, що “серед депутатів усіх рівнів рад області 5753 українці (83%), 918 угорців (13,3%), 42 росіяни (0,6%), 126 румунів (1,8%), 15 циганів (0,2%), 8 словаків (0,1%), 29 німців (0,4%), 2 євреї (0,02%) та 11 представників інших національностей (0,2%)”. Як бачимо, така структура представництва етнонаціональних спільнот і груп в органах місцевого самоврядування загалом відповідає етнонаціональній структурі населення регіону за переписом 2001 року. Відхилення є порівняно невеликими: частка угорців у представницьких органах є лише трохи вищою від їхньої питомої ваги, а частки росіян, румунів та словаків – дещо меншими. Важливо, що для Березівського району, де

¹ Дністрянський М. Чи потрібно реформувати адміністративно-територіальний устрій України? (політико-географічний погляд) // Політична думка. 2001. № 1–2.

* Пізніше реорганізований у Державний комітет у справах національностей та міграцій

етнічні українці становлять меншість, характерною була майже повна відповідність між етнонаціональною структурою місцевого самоврядування та етнонаціональним складом населення. Водночас, що стосується виконавчої гілки влади, то етнонаціональний склад працівників має вже дещо більші відхилення від загальнообласних співвідношень. Зокрема, в районних і міських адміністраціях значно меншою була питома вага угорців (7,1%), румунів (0,1%) та словаків (0,1%) і більшою питома вага росіян (3,5%). Так само у Берегівському районі частка угорців в управлінських структурах (41,9%) була помітно меншою від їхньої питомої ваги в усьому населенні. У складі Чернівецької обласної ради етнічні румуни становили 24,4%, що значно більше їхньої питомої ваги у населенні регіону. А частка молдаван була, навпаки, меншою – лише 1,1% (можна припустити, що частина депутатів-молдаван в обласному центрі принципово ідентифікує себе як румуни). Зате серед депутатів усіх рівнів частка румунів була майже на рівні питомої ваги в населенні області (11,7%), а молдаван – 9,8%, що помітно більше від їхньої частки в етнонаціональному складі населення. Отже, у двох західних областях із значною часткою компактно розселених етнонаціональних меншин, попри деякі відхилення, є загалом нормальні передумови для представництва етнонаціональних меншин в органах влади. А згідно з дослідженнями П. Надолішнього, в районах компактного проживання болгар, молдаван і гагаузів в Одеській області їхнє представництво в органах місцевого самоврядування практично пропорційне їхній частці у населенні¹.

Значно більше проблем, пов'язаних з представництвом етнонаціональних меншин в органах влади, спостерігається в АР Крим. Пояснюється це об'єктивними передумовами: репатрійоване населення є досить дисперсно розселеним, рівень міжетнічної компліментарності, зокрема, кримських татар та росіян – етнічної більшості регіону, є з огляду на історично-культурні чинники недостатнім. Тому етнонаціональна більшість і на рівні поселень, і на рівні адміністративних районів та виборчих округів переважно насторожено, з недовір'ям ставиться до претендентів у депутати з числа етнонаціональної меншості, внаслідок чого насамперед кримські татари не мають змоги повною мірою забезпечити своє представництво у виборних органах відповідно до своєї питомої ваги у регіоні. Так, згідно з офіційними даними Державного департаменту у справах національностей і міграцій, за підсумками виборів 1998 року до складу Верховної Ради АР Крим було обрано лише

¹ *Надолішний П.* Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. Київ; Одеса, 1999. С. 179

одного депутата з числа кримських татар, у міські ради – 40 осіб, у районні ради м. Сімферополя – шість осіб, що загалом значно менше питомої ваги кримських татар у етнонаціональній структурі регіону. Відносно ще меншим було на той час представництво етнонаціональних меншин в управлінських структурах автономії, яке налічувало лише 66 працівників, включаючи 5 заступників, 19 начальників відділів, 42 спеціалістів. Така ситуація створює додаткові напруження у міжетнічні стосунки, потребуючи привнесення певних коректив.

Стратегічно важливими є загальнодержавні співвідношення етнонаціонального складу керівництва обласних державних адміністрацій, адже вони значною мірою впливають на формування регіональних еліт. Оскільки має істотне значення й динаміка співвідношень, то зіставлення ситуації у 1996 та у 2003 роках свідчить про стабільність досить широкого залучення представників етнонаціональних меншин, передусім етнічних росіян, до управління регіонами. Так, у 1996 році етнічні неукраїнці очолювали четверту частину регіональних державних адміністрацій¹, а у 2003 році з 25 керівників регіональних державних адміністрацій (включно з керівником кримського уряду) 18 ідентифікували себе як етнічні українці, троє – етнічні росіяни і четверо не зазначили етнонаціональну приналежність² (переважно це представники етнонаціональних меншин).

Вузлом етнополітичної проблематики, пов'язаної з адміністративно-територіальним устроєм, є питання самоврядування етнонаціональних меншин. Прихильники територіальної форми етнонаціонального самоврядування посилаються на практику організації самоврядування, що існувала в УРСР у 20–30-ті роки. Першого грудня 1991 року жителі Болградського району Одеської області навіть проводили місцевий референдум щодо організації національного Болгарського району. Подібні вимоги надходили і від інших етнонаціональних меншин, компактно розселених у прикордонні. Унаслідок таких тенденцій можливість створення національно-адміністративних районів розглядалася в “Декларації прав національностей України” (ст. 2), прийнятій 1 листопада 1991 року³. Однак Конституція України ні у розділі IX “Територіальний устрій України”, ні у розділі XI “Міське самоврядування” не передбачає можливості створення етнонаціональних адміністративних районів. Проте, оскільки питання адміністративної реформи загалом

¹ Хто є хто в українській політиці. К., 1996. С. 48–350.

² За довідниками: Офіційна Україна сьогодні. К., 2003; Хто є хто в державному управлінні. К., 2003.

³ Етнополітика в Україні. Документи та матеріали. К., 1998. С. 15, 16

залишається відкритим, то необхідно проаналізувати всі його аспекти, зокрема, політико-географічні. З цього погляду слід виділити такі важливі моменти: 1) територія, де етнопонаціональні меншини становлять більшість, у сільській місцевості з часу 20–30 років зменшилася, тобто загалом зменшилась етнічна поліареальність регіонів України, особливо центральних; 2) такі райони залишаються переважно лише у прикордонній смузі, що актуалізує геополітичні чинники взаємин із сусідніми державами; 3) у межах районів компактного розселення етнопонаціональних меншин значну частку становить етнічно українське населення та представники інших етнічних груп, особливо у міських поселеннях; 4) аналогічних адміністративно-територіальних структур не створено для компактно розселеного етнічноукраїнського населення у прикордонній смузі сусідніх держав, що має значення з огляду на важливість паритетності у міжнародних стосунках. Тому, враховуючи ці та деякі інші політико-географічні аспекти (необхідність територіально-політичної консолідації, геополітична ситуація в сусідніх державах, зокрема, поширення великодержавницьких ідей, та можливі загрози дестабілізації окраїнних регіонів), створення т. зв. національних районів могло б стати своєрідним аргументом для висунення територіальних претензій до України з боку великодержавницьки орієнтованих еліт сусідніх національних держав, не вирішуючи реальних проблем життєдіяльності місцевого населення. Отже, саме екстериторіальна форма (національно-культурна автономія, “національно-персональна” автономія) мала б стати основною формою організації самоврядування етнопонаціональних меншин. На актуальності такої форми самоврядування наголошує і П. І. Надолішній, аналізуючи конкретні політико-правові аспекти проблеми на прикладі південного регіону¹. В свою чергу, реальне впровадження екстериторіальної форми самоврядування потребує вдосконалення наявної законодавчої бази України, зокрема прийняття закону про етнокультурну автономію.

Водночас зміни окремих елементів територіальної структури (межі, центри) в рамках діючої системи АТУ в інтересах етнопонаціональних меншин без зміни статусу самих одиниць є реальними. Прикладом такого розв’язання, як уже зазначалося, стало утворення Герцаївського району Чернівецької області з переважанням етнічно румунського населення. Отже, з геополітичного погляду, ставити питання про територіальну форму етнопонаціонального самоврядування доцільно лише щодо етнопонаціональних меншин – невеликих корінних народів, але реалії їхнього

¹ *Надолішній П. І.* Етнопонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні. К., 1998

сучасного розселення практично не дають змоги реалізувати цю ідею. Водночас автономію кримських татар у сучасних умовах можна забезпечити в екстратериторіальній формі, реалізувавши щодо них принцип національно-персональної автономії (враховуючи правову практику УНР). Причому, необхідні етнополітичні структури (представницькі та виконавчі) кримсько-татарського народу вже створені (курултай, меджліс), залишається надати їм відповідні юридичні повноваження.

5.2. ГЕОГРАФІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

5.2.1. Соціально-географічні передумови політичної активності етнопонаціональних спільнот і груп

Політико-правові, насамперед конституційні, засади державності та безпосередня участь етнопонаціональних спільнот і груп у діяльності центральних та місцевих органах влади, визначаючи рівень забезпечення основних соціально-політичних інтересів, є одними з основних чинників активності населення у етнополітичній сфері. Окрім уже проаналізованих наявних пропорцій та проблем у територіально-політичній сфері з виділенням окремих моментів невідповідності та незрівноваженості, рівень задоволення інтересів етнопонаціональних спільнот і груп залежить також від низки інших складових. Це, зокрема, стосується соціальних чинників, включаючи рівень добробуту, забезпеченості соціально-культурною інфраструктурою (школи, дошкільні заклади, засоби інформації тощо), можливості дотримуватись традиційної для певної спільноти і групи релігії. Іноді, як уже зазначалося, значення соціально-економічних чинників неомарксистськими підходами перебільшується, що помітно у спробах пов'язати етнополітичні рухи винятково з відсталістю окремих регіонів та соціально-територіальних груп. Несвідомо чи свідомо такі підходи ігнорують передусім політичні мотиви поведінки і об'єктивність та закономірність політико-правових та політико-культурних вимог відповідно до становища та потенціалу етнопонаціональних спільнот і груп. Але, не применшуючи ролі інших чинників та мотивів, безперечно, нерівність соціально-економічного розвитку може бути каталізатором багатьох процесів.

У цьому контексті деякі особливості нерівності економічного, зокрема промислового, розвитку регіонів України та пов'язані з ними можливі небезпеки для цілісності та зрівноваженого розвитку всієї державної території нами уже розглядалися. Водночас у розрізі окремих

соціальних груп, у т. ч. й етнонаціональних, мотиви поведінки передусім залежать від рівня доходів та зайнятості населення. Отже, за офіційними даними у 2001 році при середньому по Україні рівні грошових доходів населення у розрахунку на одну особу 2247,5 грн виділяються групи областей із більшим від середньоукраїнських значень рівнем доходів (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Миколаївська) та значно меншим (менше 1,5 тис.) – Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області¹. Наприклад, сума грошових доходів на одну особу у Донецькій області є у 3,1 раза вищою, ніж у Чернівецькій. Як бачимо, найнижчим рівнем прибутків населення характеризуються західні і центрально-західні регіони, що у поєднанні з історичними чинниками створює додаткові бар'єри на шляху консолідації української етнічної нації. Важливим є і те, що *дальше відставання у соціально-економічному розвитку деяких західноукраїнських регіонів зумовило зниження рівня добробуту розселених на заході держави етнонаціональних меншин, порівняно з населенням суміжних національних держав, яке до початку важливих геополітичних змін 90-х років було менше помітним. Унаслідок цього в середовищі етнонаціональних меншин не лише створюється більш привабливий образ історичної батьківщини і розвиваються більші сподівання на її підтримку, але й збільшується сумарний негатив у ставленні до української держави.* Ще більше віддзеркалює таку ситуацію проблема зайнятості. Зокрема, рівень зареєстрованого безробіття у Чернівецькій області був на 1 січня 2004 року найвищим в Україні². Так само до групи областей із найвищим рівнем безробіття входить і Закарпатська область. З огляду на такі соціально-економічні обставини значна частина населення західних регіонів змушена здійснювати трудові сезонні поїздки за кордон. Згідно з дослідженням Е. М. Лібанової та О. В. Позняка, “частка осіб, котрі брали участь у трудових міграціях у 2000 році, є помітно вищою серед населення областей, які межують з державами, що не входили до складу колишнього СРСР, і особливо висока у Закарпатській області, сусідами якої є чотири західні держави. Якщо ж включити у розгляд й довгострокових трудових мігрантів, то перевага областей, які прилягають до західного кордону, стане ще більш високою”³. Серед представників етнонаціо-

¹ Статистичний щорічник України за 2001 рік. К., 2002. С. 403.

² Україна в цифрах у 2003 році. К., 2004. С. 213.

³ Лібанова Э. М., Позняк А. В. Формирование потоков трудовых миграций в западных регионах Украины // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов / Под ред. С. И. Пирожкова. К., 2002. С. 128

нальних меншин у прикордонні більш поширеною є і т. зв. “човникова” торгівля у сусідніх державах, яка також не сприяє їхній інтеграції в українське суспільство. Однак загалом обсяги нерівності доходів і зайнятості різних соціально-територіальних груп у регіональному розрізі все ж не є такими значними, щоб спровокувати безпосередньо етноконфлікти. *Тобто негативний вплив соціальної географії на етнополітичну ситуацію має лише опосередкований характер, насамперед формуючи скептичну налаштованість до можливостей і перспектив української державності та сприяючи консервації міжрегіональних бар'єрів.*

Більш гострою з погляду етнополітичної стабільності є проблема соціально-економічного становища кримських татар, основними складовими якої є питання зайнятості, житла, надання земельних ділянок. Це пояснюється, одночасно з відчуттям історичної несправедливості, й тим, що у їхній ситуації є більші відхилення від середньоукраїнських показників. Так, згідно з даними Рескомнацу АР Крим, серед депортованих громадян, котрі приїхали і мешкають в автономії, на 1 січня 1999 року мало роботу лише трохи більше половини (52%), а понад 21 тисяча сімей мешкала в недобудованих будинках¹. Щодо забезпечення кримських татар земельними ділянками найбільш напружена ситуація склалася у містах Південного Берега (Судак, Алушта, Ялта), а щодо працевлаштування – у Євпаторії, Саках, Судаку, Ленінському та Роздольненському районах². Помітними є і диспропорції зайнятості кримських татар за галузями господарства. Зокрема, велика більшість з них працює у сільському господарстві, а дуже низьким є представництво у охороні здоров'я, на державній службі³. Отже, через відносно більший розмах різних соціальних проблем, особливо помітних на фоні не завжди ефективної діяльності владних структур, та враховуючи вагоме значення усвідомленої історичної несправедливості, можна зробити висновок, що *проблеми соціальної невлаштованості кримських татар, на відміну від інших спільнот і груп, можуть мати конфліктогенний характер*⁴, що потребує активної виваженої соціальної політики, зокрема, у сфері

¹ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Зб. док. // Упоряд. Ю. Білуха та ін. К., 1999. С. 87.

² Там само, С. 92.

³ Крушельницька Я. Соціально-економічне становище кримських татар // Українці та кримські татари: дві культури в одній країні. Матер. конф. 1998. С. 32.

⁴ В. Котигоренко, спираючись на істотні соціально-економічні обставини, вважає, що конфлікт між кримськими татарами та етнічною більшістю за матеріальні ресурси у АР Крим уже спостерігається (див. Котигоренко В. Матеріальні ресурси як об'єкт етнологічних домагань // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: у 2-х ч. Львів, 2001. Ч. 2. С. 144–145

зайнятості, у т. ч. і з урахуванням конкретних кількісних пропорцій етнонаціональної структури. Разом з тим, інші етнонаціональні групи, попри різні негативні обставини, безпосередньо із соціально-економічних мотивів не мають на сьогодні підстав для уявлень про свою дискримінацію.

Мотивація соціально-політичної активності етнонаціональних спільнот і груп особливо залежить від ситуації в культурно-освітній сфері, адже, з одного боку, саме через культурні аспекти виявляються проблеми етнонаціональної ідентичності, а з другого, – до цієї сфери завжди прикута особлива увага етнонаціональної інтелігенції. Причому культурно-освітній чинник значною мірою зумовлює вияви політичної активності не лише етнонаціональних меншин, але, на чому слід особливо наголосити, й української державоформуючої нації. Тут важливим є те, що *в культурно-освітній сфері насамперед найбільш випукло проявляються кризові явища української етнічності, зумовлені як тривалим дискримінованим становищем, так і несформованістю механізмів їхнього усунення у сучасних умовах.* Це помітно, зокрема, не лише у невідповідності між часткою етнічно українського населення та структурою культурно-інформаційної сфери України загалом, але й у значному відставанні у більшості регіонів питомої ваги україномовного культурно-освітнього середовища від частки населення, яке вважає рідною українську мову.

Отже, сучасний стан у шкільництві та інформаційній сфері зачіпає різні інтереси української етнічної нації та етнонаціональних груп. У цьому аспекті порівняння етнонаціональної і мовної структури населення з даними про розподіл дітей у дошкільних закладах за мовами виховання та розподіл учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів за мовами навчання по регіонах виявляє деякі істотні регіональні відмінності. Наприклад, попри загальну тенденцію до зростання питомої ваги закладів з українською мовою та зменшення питомої ваги закладів з російською мовою, що відповідає об'єктивним етнонаціональним співвідношенням, дуже помітною у цій сфері виявилась *поляризація* між такими регіонами, як АР Крим, Донецька, Луганська, Запорізька, Одеська, Харківська області, м. Севастополь, де частка закладів з українською мовою є значно меншою від питомої ваги населення з рідною українською мовою, та деякими західними регіонами, де частка закладів з українською мовою вже перевищила як частку етнічних українців, так і частку населення з рідною українською мовою. Отже, етнічно українське населення вже має достатні передумови для задоволення своїх потреб у центрально-західних регіонах, все ще залишаючись в дискримінаційних умовах у великих містах східної і південної

України. Водночас слід зазначити, що подекуди формальне зростання україномовних закладів у містах центральної і південної України ще не відображає якісних культурно-ментальних змін, а іноді штучна, непередбачена зміна мовного режиму спричиняє лише невдоволення місцевого населення.

Офіційні дані щодо співвідношень в інформаційній сфері хоча і є досить обмеженими, але також ілюструють регіональну диференціацію. Так, якщо за офіційними даними в середньому по Україні українською мовою у 2001 році здійснювалось 81,8% телемовлення державних телеорганізацій, російською – 17,1%, то у Донецькій, Луганській областях державне телемовлення українською мовою становило близько 50%, у АР Крим – близько 35%¹. Хоча впродовж 90-х років і спостерігався процес вирівнювання структури державного телерадіомовлення у регіонах відповідно до етнонаціонального складу населення, все ж з огляду на двомовний або лише формально україномовний формат багатьох передач, неврегульованість діяльності кабельного телебачення, приватних каналів *українська мова ще не займає в телерадіопросторі належного місця для виконання комунікаційно-інтеграційних функцій*. Окрім того, вплив державних телерадіокомпаній не покриває усієї території України, а внаслідок фактичної ліквідації проводового радіо у віддалених районах він навіть істотно зменшився. Слід також урахувати, що приватне телемовлення в східних і південних регіонах – винятково російськомовне. Разом з тим, для задоволення потреб етнонаціональних меншин теле- та радіомовлення державних телеорганізацій здійснюється за офіційними даними на польській, угорській, румунській, болгарській, татарській, німецькій та єврейській мовах². Так, мовлення для національних меншин ведуть Закарпатська, Одеська, Чернівецька облдержтелерадіокомпанії, а також Державна телерадіокомпанія “Крим” та Національна радіокомпанія України³.

Більш промовистими щодо стану україномовної культурної продукції є співвідношення у видавничій справі. Тут кризові моменти особливо загострені: у 2001 році тираж книжок українською мовою склав лише 58% від усього тиражу і 30,5% від тиражу 1990 року, тираж журналів українською мовою – 28% від усього тиражу і 11,3% від тиражу 1990 року, а разовий тираж газет українською мовою – 34% від усього тиражу і 10,5% від рівня 1990 року⁴. Як бачимо, у книговидавничій

¹ Статистичний щорічник України. К., 1998. С. 484.

² Там само, С. 507.

³ Чілачава Р., Пилипенко Т. Деякі аспекти реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин України // Вісник Держкомнацміграції. 2003. № 2. С. 32.

⁴ Див.: Статистичний щорічник України. К., 1998. С. 506

сфері та у випуску журналів і газет українська мова займає далеко не провідні позиції, що перешкоджає самій державоформуючій нації повною мірою здійснювати інтегровальні функції. Загалом, у різних комунікаційних зв'язках (центр – регіони, регіональний центр – прилеглі райони, регіон-регіон) ще не створено умов для повноцінної циркуляції україномовної інформації, яка б забезпечувала необхідну систему поєднань різних соціально-територіальних груп, формувала б культурну самобутність України, порівняно з іншими пострадянськими державами. *З огляду на це, розбудова і розширення мережі українських соціально-культурних закладів, розширення україномовної інформаційної сфери не може сприйматися як порушення інтересів інших спільнот, а як об'єктивний процес збалансування етнонаціональних потреб та інтересів і культурно-комунікаційна основа цілісності суспільства, тіснішої міжрегіональної інтеграції.*

Культурні вияви кризи української етнічності, відхід у деяких напрямках державної політики від засад національної державності не лише послаблюють цілісність українського суспільства, але й можуть безпосередньо спричинити конфліктні ситуації між, з одного боку, українськими національно-демократичними силами та з другого – тими владними структурами, які не розуміють значення цієї проблеми чи взагалі ігнорують її. Отже, ситуація дійсно поєднує досить багато негативних моментів, але їх не слід панічно перебільшувати, а *шукати реальні важелі та механізми етнокультурної й етнополітичної модернізації української етнічної нації, збільшуючи у культурно-освітній і культурно-інформаційній сфері систему поєднань з етнонаціональними меншинами, що має привести до усвідомлення всім українським суспільством необхідності консолідуючої ролі державоформуючої нації загалом та її культури зокрема.*

Рівень задоволення потреб етнонаціональних меншин в освіті на рідній національній мові як одна з важливих передумов довір'я до політики національної держави є досить диференційованим через різні ступені компактності розселення й асиміляції, історичні особливості та роль інших чинників (геополітичне розміщення, позиція відповідних сусідніх держав). Так, за даними працівників Держкомнацміграції, у 2002/03 навчальному році функціонувало 94 заклади з румунською мовою (25040 учнів), 69 закладів з угорською мовою (16562 учнів), 12 закладів – з кримськотатарською (3750 учнів), 4 – польською (1013 учнів), 9 молдавською – (3752 учні). Окрім того, було 2242 загально-освітні навчальні заклади, в яких навчання здійснювалось двома і більше мовами. Кримськотатарську мову як предмет вивчало 32508 учнів, болгарську – 13438 учнів, польську – 4106 учнів, молдовську – 2313

учнів, єврейську – 1305 учнів, угорську – 1268 учнів, словацьку – 349 учнів, гагаузьку – 212 учнів, румунську – 249 учнів¹. Отже, найліпше організоване шкільництво мовами етнонаціональних меншин у місцях їхнього компактного проживання у західноукраїнському регіоні. Фактично у повному обсязі вирішена в Україні ця проблема щодо румунської і угорської меншин, менше – щодо кримських татар, поляків, словаків, болгар. Найбільш актуальною є проблема організації шкільництва дисперсно розсіяних і значною мірою асимільованих меншин (євреїв, білорусів, греків), яка частково вирішується шляхом створення недільних шкіл та шкіл-інтернатів. Деяке невдоволення представників культурно-освітньої інтелігенції етнонаціональних меншин викликає також недостатність підручників і посібників на рідній мові. Залишається низьким і рівень викладання української мови у таких закладах освіти, що частково й зумовлює недостатній на сьогодні рівень володіння нею, а разом з іншими чинниками негативно впливає на здобуття вищої освіти.

Значні проблеми зберігаються в галузі регулювання мовної політики. Закон про мови було введено в дію ще 28 жовтня 1989 року в умовах існуючого на той час СРСР. Тому багато його положень застарілі, є підставою довільного тлумачення, інші потребують конкретизації й уточнення. Відсутність конкретного механізму та необхідних роз'яснень щодо впровадження української мови як комунікаційно-інтегративного чинника для всього суспільства, а також використання мов етнонаціональних меншин часто зумовлює різні політичні спекуляції і збурення, особливо напередодні виборчих кампаній.

Однак загалом, “як свідчить моніторинг міжетнічної ситуації, здійснений Держкомнацміграції, в нашій державі має місце безконфліктний, інтегративний тип розвитку міжнаціональної взаємодії”². Саме такому розвитку міжетнічних взаємин сприяло формування правової бази, зокрема, прийняття Декларації прав національностей України, Закону України “Про національні меншини в Україні”, Конституції України, Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про громадянство України”, “Про освіту”, “Про інформацію” та ін. І державні структури України, і інтелігенція державоформуючої нації підтримують право етнонаціональних груп та невеликих корінних народів визнавати свою ідентичність та усі громадянські права, усвідомлюють необхідність створення соціально-економічних, культурно-

¹ Чілачава Р., Пилипенко Т. Деякі аспекти реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин України // Вісник Держкомнацміграції, 2003. № 1. С. 22.

² Там само. С. 22

освітніх та інформаційних передумов для збереження ідентичності та оптимального розвитку культур. Тобто помітною є добра воля створити нормальні умови щодо всіх істотних напрямків життєдіяльності етнонаціональних меншин. Як свідчать соціологічні дослідження, проведені у Києві, більшість представників етнонаціональних меншин також вважає, що можливості задоволення їхніх національно-культурних потреб за роки незалежності розширились¹. Певний виняток у цьому аспекті становлять росіяни, що пояснюється інерцією їхнього домінуючого і значною мірою привілейованого становища в умовах колишнього СРСР. Як вважає О. Майборода, “російський націоналізм (в Україні – прим. авт.) не є реакцією групи на дискримінацію з боку більшості. Навпаки, він домагається збереження домінуючого статусу меншості у мовно-культурній сфері”². Разом з тим, *з боку етнонаціональних меншин ще недостатнім є усвідомлення закономірності і логічності утворення української національної держави, незворотності всіх державотворчих процесів, що формує скептичні настрої щодо незалежницького курсу та несприйняття необхідності культурної ідентифікації України, через що сповільнюються процеси загальносуспільної інтеграції.*

5.2.2. Географія і геополітичні орієнтації товариств етнонаціональних меншин

Громадсько-політична активність державофомууючої нації та етнонаціональних меншин виявляється досить широко у різних сферах, зокрема, у створенні громадських об'єднань, діяльності в політичних партіях, участі в виборах та ін. В цьому контексті важливою організаційно-демократичною формою активізації громадсько-політичної позиції насамперед етнонаціональних меншин є створення громадських об'єднань (товариств), які є необхідним елементом громадянського суспільства. Діяльність товариств забезпечує різні потреби невеликих корінних народів і груп, спрямовує вияви активності в організоване русло, а конструктивний діалог з владними структурами та загальноукраїнськими громадсько-політичними організаціями зменшує ймовірність появи екстремістських ідей. Географія, структура та культурно-інформаційна діяльність товариств етнонаціональних меншин, порівняно з етнонаціональним складом, відображають і рівень сформованості громадянського

¹ Пилипенко В., Привалов Ю. Національні меншини Києва: традиції, звичаї, проблеми інтеграції в український соціум // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. К., 2003. С. 508.

² Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998) // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. К., 1999. С. 152

суспільства, і певну диференціацію в етнополітичній активності окремих груп населення різних регіонів.

Початки творення сучасної мережі громадських об'єднань етнопонаціональних спільнот і груп в Україні припадають на кінець 80-х років і пов'язані з демократизацією радянського режиму часів перебудови. В незалежній Україні право на створення громадських об'єднань етнопонаціональних меншин одержало конституційні гарантії. А самі громадські об'єднання, згідно з відповідним законом, набули всеукраїнського чи регіонального (обласного) статусу. У 2001 році вийшло Розпорядження Президента України "Про підтримку діяльності національно-культурних товариств".

Державна політика сприяння творенню широкої мережі етнопонаціональних товариств швидко дала свої результати: у 1995 році було зареєстровано 18 всеукраїнських національно-культурних товариств і 249 об'єднань з регіональним і обласним статусом. Серед об'єднань етнопонаціональних меншин із всеукраїнським статусом було зареєстровано: єврейських – 3, російських – 1, грецьких – 2, польських – 2, в'єтнамських – 1, месхитинських турків – 1, болгарських – 1, 1 – асирійське, 1 – німецьке, 2 – румунських, 1 – угорське, 1 – грузинське, 1 – корейське¹. Більшість з них (10) були розміщені у Києві, 2 – у Чернівцях, по 1 – у Маріуполі, Одесі, Львові, Ужгороді, Донецьку, Багданівському районі Миколаївської області. Впродовж наступних років мережа товариств етнопонаціональних меншин швидко розширювалась. Згідно з офіційними даними Держкомнацміграції, на 1 січня 2004 року уже було зафіксовано 1067 національно-культурних товариств, 33 з яких мали всеукраїнський статус, 322 – обласний, 628 – міський, 84 – районний². В етнопонаціональному розрізі найбільше національно-культурних товариств створили представники грецької (99), єврейської (93), німецької (55), польської (54), азербайджанської (33) та вірменської (31) етнічних груп³.

Як засвідчив суспільно-географічний аналіз, проведений у 1996 році⁴, кількість і регіональне поширення етнопонаціональних об'єднань

¹ Національні меншини України: інформ. довідник / Упорядк. Т. І. Пилипенко, А. І. Осауленко. К., 1995.

² Москаль Г. Про імплементацію положень рамкової угоди про захист національних меншин в Україні // Вісник Держкомнацміграції України. № 1. 2003. С. 5.

³ Див.: Москаль Г. Про підсумки діяльності Держкомнацміграції України за 2002 рік та завдання на 2003 рік // Вісник Держкомнацміграції України, 2003. № 1. С. 6.

⁴ Дністрянський М. С. Географія громадських об'єднань етнопонаціональних меншин як відображення етнополітичних процесів // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. Київ-Луцьк, 2000. С. 268–271

етнонаціональних меншин (див. рис. 5.6) не зовсім відповідають етнонаціональній структурі України, у т. ч. й етнотериторіальній. Зокрема у тому, що деякі етнонаціональні меншини з меншою демографічною вагою проявляють більшу активність (грецька, єврейська, польська), і, навпаки, з більшою питомою вагою, – є менш культурно організованими (білоруська національна група). Це підтверджується і регіональними відмінностями поширення їхніх громадських об'єднань із обласним статусом. Так, згідно з офіційними даними за 1995 рік найбільшою була кількість єврейських товариств (38), організованих у всіх регіонах, за винятком Черкаської області. На другому місці кількість німецьких товариств – 30, які зосереджені у столиці та в регіонах історичного розселення німців. І кількісно на третьому місці – російські товариства. Рівень концентрації об'єднань за регіонами свідчить, що найбільшу організованість в етнокультурному житті виявляють етнічні групи в західних областях України (тут впливає високий рівень самосвідомості самих українців) та в регіонах і центрах підвищеної політичної активності (столиця, західні регіони). Особливо активною, як уже зазначалося, є громадсько-культурна діяльність польської і грецької меншин, яка спостерігається в основному в районах їхнього розселення. З найбільших етнонаціональних меншин найменшу активність в організації громадсько-культурного життя проявляють етнічні білоруси, молдавани і кримські татари. Щодо перших позначається високий ступінь асиміляції. Серед молдаван переважає сільське населення, що виділяється меншою організованістю. Окрім того, частина молдаван працює в румунських громадсько-культурних об'єднаннях. Кримські татари, як одна з найбільш політизованих і організованих спільнот, зосереджують свою громадську діяльність у переважно представництвах междлісу кримськотатарського народу. Громадсько-культурне життя угорців і румунів добре організоване в місцях їхнього компактного проживання (Закарпатській і Чернівецькій областях). Так, у Закарпатській області діють Демократична спілка угорців України, яка має всеукраїнський статус, понад 600 первинних осередків, а також 46 обласних національно-культурних товариств, у т. ч. угорських – 10, ромських – 14, словацьких – 4, російських – 4, румунських – 3, німецьких – 2, єврейських – 2¹.

Ступінь громадсько-культурної організованості етнонаціональних меншин не відповідає ступеню мовної асиміляції, зважаючи на низький рівень збереження рідної мови, характерний саме для євреїв, поляків,

¹ Гайнічеру О., Пилипенко Т. Шляхом злагоди і порозуміння // Вісн. Держкомнац-міграції України, 2003. № 1

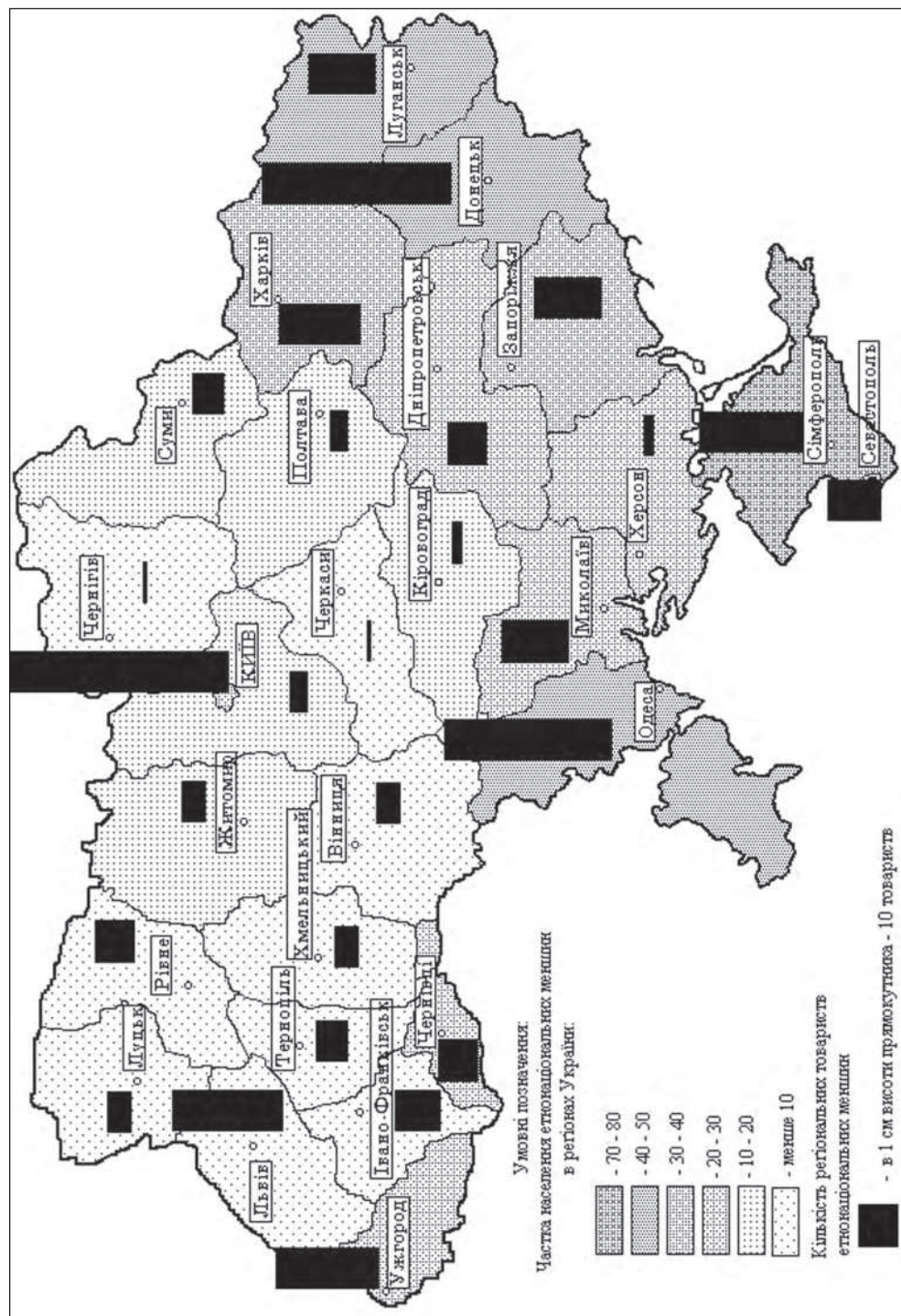

Рис. 5.6. Питома вага і громадська активність етнічнонаціональних меншин у регіонах України

греків і німців. Це також свідчить про наявність інших чинників у збереженні етнічної самобутності (релігія, історичні традиції). Проявляється у цьому явищі до певної міри і т. зв. компенсаційний ефект, тобто ситуація, коли з втратою деяких основних етнонаціональних ознак, зокрема, культурних, більш випукло виділяються деякі інші, насамперед соціально-політичні.

Абстрагуючись від етнонаціональної приналежності товариств і враховуючи лише їхню кількість, також можна помітити регіональні особливості. Зокрема, загальна кількість громадських об'єднань етнонаціональних меншин в регіонах України у 1995 році коливалась від 1 в Чернігівській і Черкаській областях до 16 – у Львівській, 24 в Одеській і 27 – в Донецькій областях та 39 у м. Києві. Ці кількісні характеристики організаційної активності етнонаціональних меншин, як бачимо, лише частково залежать від етнонаціональної мозаїчності регіонів (ранговий коефіцієнт кореляції між ступенем етнічної мозаїчності та кількістю товариств становить лише 0,54), на його значення впливають також історичні традиції меншин, ступінь політизації регіонів та розвинутості структур громадянського суспільства. Зокрема, саме останній чинник зумовив підвищену громадську активність етнонаціональних меншин у трьох галицьких областях з порівняно низьким ступенем етнічної мозаїчності і, навпаки, – їхню помітну пасивність у Чернігівській, Черкаській і Кіровоградській областях.

Більшість товариств етнонаціональних меншин займають конструктивну позицію в процесах українського державотворення. Так, для встановлення міжетнічної злагоди, довір'я і співпраці важливе значення мала робота з'їзду етнонаціональних товариств напередодні референдуму 1991 року, його підтримка ідеї незалежності і цілісності України. Помітним є і деяке зростання довір'я товариств до державних структур, і до українських громадсько-політичних організацій та партій. У цьому аспекті має значення хоч би часткове матеріальне забезпечення діяльності товариств. Позитивним моментом тут є, зокрема, поліпшення ситуації з наданням приміщень, хоча проблеми все ще залишаються. Як було зазначено у доповіді Голови Держкомнацміграції України Г. Г. Москаля за 2002 рік, “минулого року із 785 національно-культурних товариств забезпечено приміщеннями 321. З них передані на правах повної оренди – 125 приміщень, на умовах пільгової оренди – 79, у власність – 60, в безоплатне користування – 53, комунальну власність – 4. У Закарпатській, Луганській, Чернівецькій областях забезпечені приміщеннями всі громадські об'єднання національних меншин. Повільними темпами здійснюється ця робота в АР Крим, Житомирській, Донецькій, Сумській, Чернігівській, Херсонській областях та в

Києві”¹. З боку держави було проведено багато інших заходів для гармонізації взаємин з товариствами етнонаціональних меншин та створено ще більш сприятливі політико-правові передумови їхньої діяльності. Наприклад, виділяються з бюджету кошти на їхню культурницьку діяльність, створюються дорадчо-консультативні ради з представників етнонаціональних меншин, узгоджуються питання шкільництва, видавничої справи, теле- та радіомовлення.

Мали, однак, місце і деструктивні дії з боку окремих представників об’єднань етнонаціональних меншин чи їхніх керівників. Це стосується, зокрема, діяльності румунських об’єднань у Чернівцях на початку 90-х років, які на той час мало зважали на реальність існування української державності і включалися в реалізацію великодержавних румунських проектів, вимагаючи територіально-політичних змін. Так само угорське товариство, блокуючись із відверто сепаратистськими регіонально-політичними угрупованнями, на початку 90-х років всіляко пропагувало ідею автономії Закарпаття, що безпосередньо виходить за рамки проблематики соціально-культурної забезпеченості процесів життєдіяльності угорської етнічної групи. І на сьогодні позиція громадських об’єднань багатьох етнонаціональних меншин значною мірою визначається державною політикою та офіційною ідеологією сусідніх національних держав, а іноді позицією крайньо правих політичних сил цих держав, які не хочуть визнавати наявних політико-географічних реалій. Це призводить до висунення політичних вимог, які, не розв’язуючи соціально-культурних проблем, можуть порушити інтереси держави загалом та, зокрема, інших етнічних спільнот і груп. Зокрема, створена у Львові з ініціативи керівництва політичного об’єднання “Русский блок” Конфедерація національних товариств західних областей України активно включилася у реалізацію геополітичних євразійських проектів, висуваючи й інші політичні вимоги, які можуть призвести до зміни державного статусу України та підриву її цілісності. Є й інші суперечливі моменти в практичних діях товариств етнонаціональних меншин, зокрема, з огляду на їхні зовнішні зв’язки, використання символіки, публікацій в офіційних виданнях, які необ’єктивно трактують окремі моменти історії України тощо. Все це актуалізує проблему організації з боку держави постійного моніторингу за їхньою діяльністю з метою відстеження тенденцій та запобігання можливих конфліктних ситуацій і загроз, включаючи і контент-аналіз публікацій в офіційних виданнях.

¹ Доповідь Голови Держкомнацміграції України Г. Г. Москаля на засіданні підсумкової колегії “Про підсумки діяльності Держкомнацміграції України та завдання на 2003 рік” // Вісн. Держкомнацміграції України. 2002. № 2. С. 4

В останньому випадку особливо актуальним є попередження негативного впливу низки нелегалізованих російських об'єднань в АР Крим (Русская партия, Союз російських общин Криму, Прорив" та ін.), які заперечують теперішній статус півострова і займають відверто антиукраїнську позицію.

У ході складних процесів формування кримської автономії і утвердження української державності в Криму, реально функціонуючі органи самоврядування кримсько-татарського народу (курултай і меджлис)¹ значною мірою блокували діяльність сепаратистських політичних сил регіону, сприяючи таким чином зміцненню проукраїнських позицій на півострові. Проте, поглиблення протистояння влади автономії і кримсько-татарських національних структур несе в собі і деяку небезпеку дестабілізації ситуації в регіоні та посилення радикалізації самих структур. Зміцненню конструктивізму в їхньому функціонуванні в правовому полі України сприяло б їхнє офіційне визнання як особливих структур політичної системи України з конкретно і чітко окресленими правами, повноваженнями і обов'язками. Позитивним моментом у цьому напрямку можна вважати створення у 2000 році при Президентові України Ради представників кримськотатарського народу (згідно з відповідним указом).

Загалом рівнодія на векторів геополітичних орієнтацій товариств етнонаціональних меншин за часи незалежності України стала більше спрямованою у загальноукраїнське суспільство, але в деяких регіонах зберігаються сильні відцентрові імпульси. А поєднаність (організаційна, ідеологічна, культурна) таких об'єднань з українськими громадсько-політичними організаціями хоча і зростає, однак все ще залишається незадовільною.

5.2.3. Геоетнополітичні аспекти поширення і діяльності релігійних організацій

Відхід незалежної України від політики державного атеїзму і реальне втілення принципу свободи совісті дали змогу громадянам поступово реалізовувати свої права віруючих. Зважаючи на достатньо конструктивну позицію державних структур щодо діяльності релігійних організацій, рівень забезпечення релігійних потреб населення загалом і етнонаціональних меншин зокрема на сьогодні безпосередньо не слугує поважним мотивом соціально-політичної активності, однак сама ді-

¹ Керівники кримсько-татарського руху виступають проти того, щоб трактувати ці структури як громадські організації, вимагаючи для них окремого статусу

яльність релігійних організацій і структур істотно впливає на перебіг геоетнополітичних процесів. Характер, вага і вектори такого впливу є дуже різними і динамічними.

Передусім очевидно, що від співвідношень у самій структурі релігійної сфери, у т. ч. й територіальній, залежатимуть перспективи культурно-політичної консолідації української нації і всього суспільства. Важливе значення має також динаміка структурних зрушень з відображенням ліній соціальних розривів та поєднань. Отже, за офіційними даними на 1 січня 2004 р. в Україні було зареєстровано 27579 релігійних громад, які представляють понад 26 церков, конфесій, напрямків і течій¹. Кількість релігійних громад, що припадає на 10 тис. осіб, за регіонами істотно відрізняється. Причому, має місце виражений просторовий тренд: поступово зменшується в східному і південному напрямі, що відображає і загальне зменшення релігійності населення. Найщільнішою є мережа релігійних громад у Тернопільській (13,2 громад / 10 тисяч осіб), Закарпатській (9,5), Львівській (9,5) та Івано-Франківській (8,3) областях. Найнижча щільність релігійних громад – у Луганській (1,6), Донецькій (1,4) і Харківській (1,3) областях.

Згідно з історичними традиціями, сьогодні в Україні домінують християнські конфесії (96,7% усіх громад). Але за останні роки помітно зростає кількість і нехристиянських організацій, що пояснюється як об'єктивним прагненням деяких етнонаціональних меншин (євреїв, кримчаків, караїмів, кримських татар) відновити традиційні релігії, так і наступом деяких модерних культів, що знайшли більш сприятливе середовище у великих містах Південної і Східної України. В західному регіоні, де вплив традиційних християнських конфесій вищий, популярність неорелігійних вчень є мінімальною. Серед християнських конфесій за кількістю громад на першому місці є УПЦ (Московського Патріархату) – 10310 зареєстрованих громад, 37% від усіх громад, на другому місці – УПЦ КП (3352 громад, 12%), на третьому УГКЦ – 3328 громад (12%). Далі ідуть: – Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів – 2311 громад, Союз християн віри євангельської (п'ятдесятників) України – 1349 громад і УАПЦ – 1154 громади². Як бачимо, особливо складна ситуація склалася в українському православі, яке формують аж три конфесії.

Картографічне відображення частки громад різних конфесій від їхньої загальної кількості засвідчує, що лише дві конфесії (УГКЦ і

¹ Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2004 року // Людина і світ. 2004. № 1. С. 31–34.

² Там само

УПЦ (МП) мають виражені ареали домінуючого впливу. УПЦ (МП) переважає не лише на півдні і сході України, а також значною мірою у центральній Україні, на Волині, Буковині і навіть в Закарпатті (див. рис. 5.7), в 11 областях становить понад 50% від усіх релігійних організацій, понад 60 % – у північно-східних Чернігівській і Сумській. У трьох галицьких областях (Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській) абсолютно переважає УГКЦ (див. рис. 5.8). Незважаючи на територіальну неспівмірність регіонів впливу, можна припустити, що кількість віруючих обидвох конфесій, з огляду на значно вищий рівень релігійності населення західних областей, є приблизно однаковою.

УПЦ КП не становить абсолютної чи відносної більшості в жодному регіоні, створюючи значний фон лише в Києві і Київській області, у волинських і галицьких областях та на Дніпропетровщині (див. рис. 5.9). Протестантські конфесії традиційно найбільший вплив мають у південних областях, а також на Буковині та на Сході, дещо менший у центральних і північних регіонах і порівняно незначний – у Галичині (див. рис. 5.10). Регіональні відмінності кількісних співвідношень громад різних релігійних організацій відображає ступінь конфесійної мозаїчності областей, який можна розрахувати, визначаючи частки громад окремих конфесій у загальній кількості релігійних організацій (аналогічно індексу етнічної мозаїчності Б. Еккеля).

Проведені нами розрахунки засвідчують, що найбільшою конфесійною мозаїчністю (0,91) відзначаються м. Київ (значні частки громад УПЦ (МП), УПЦ КП, протестантських громад), Донецька (0,79), Запорізька (0,77) і Миколаївська області (0,76), де, крім православних, значною є кількість протестантських громад. Порівняно висока конфесійна мозаїчність характерна і для АР Крим (відносно великі частки громад УПЦ (МП), протестантських та мусульманських громад), Закарпатської області (завдяки кількості громад УПЦ (МП), греко-католицької і протестантських конфесій) та найменшою – для регіонів з домінуючою часткою УПЦ (МП) – Сумська, Чернігівська, Хмельницька, Вінницька, Луганська області. Отже, конфесійна мозаїчність більше характерна для великих міст та межових в історико-географічному відношенні регіонів. Загалом відхилення в значеннях ступеня конфесійної мозаїчності різних частин України є невеликими¹.

Порівняно з етнічною, конфесійна мозаїчність регіонів є вищою майже у два рази, що пов'язано насамперед з конфесійною неоднорід-

¹ Див.: *Дністрянський М. С.* Регіонально-конфесійні відмінності в Україні як гео-етнополітичний чинник // *Вісник Львів. ун-ту. Сер. міжн. відносини.* Вип. 6. 2001. С. 50–54

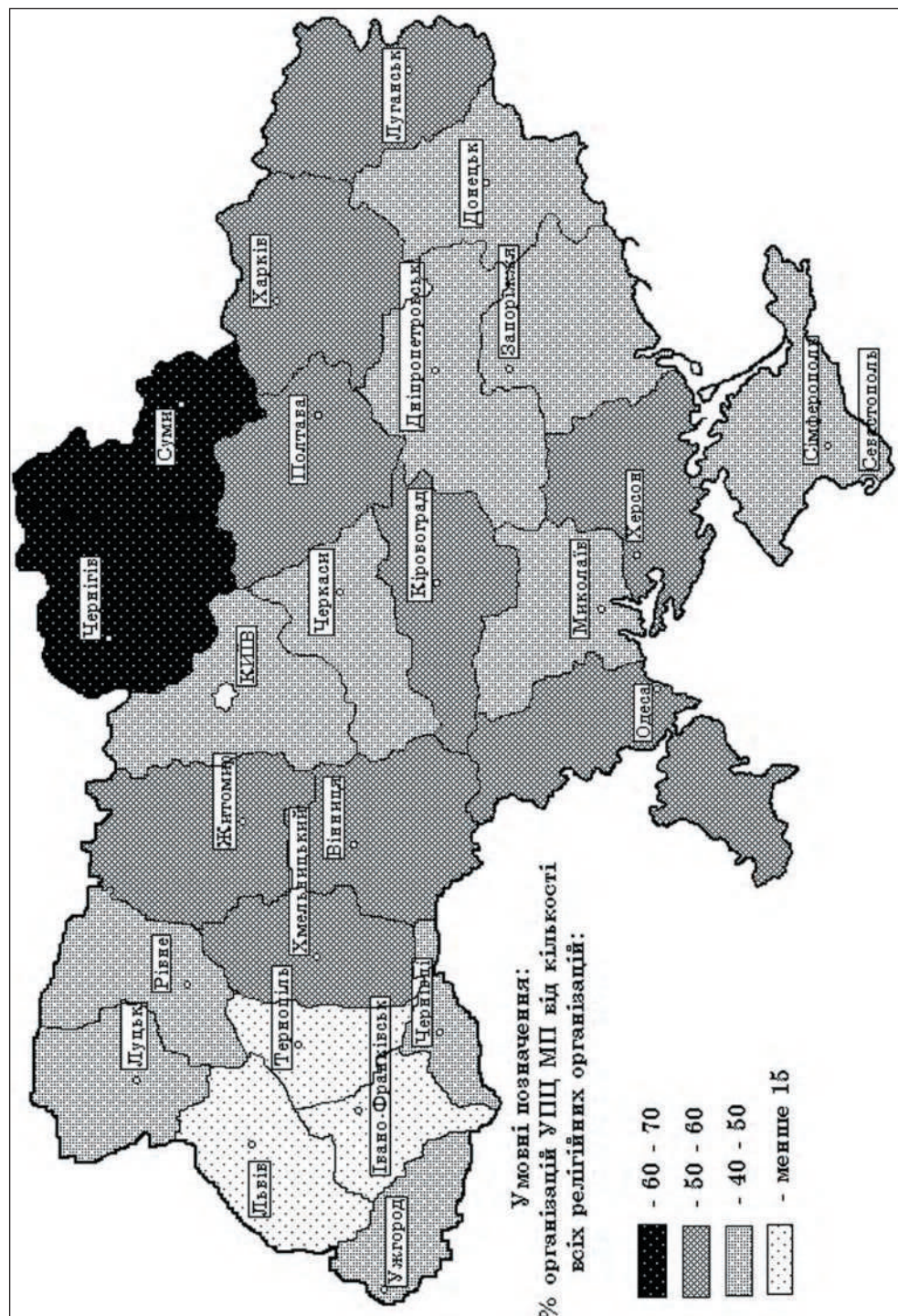

Рис. 5.7. Частка організації УПЦ (МП) від усієї кількості релігійних організацій у регіонах України

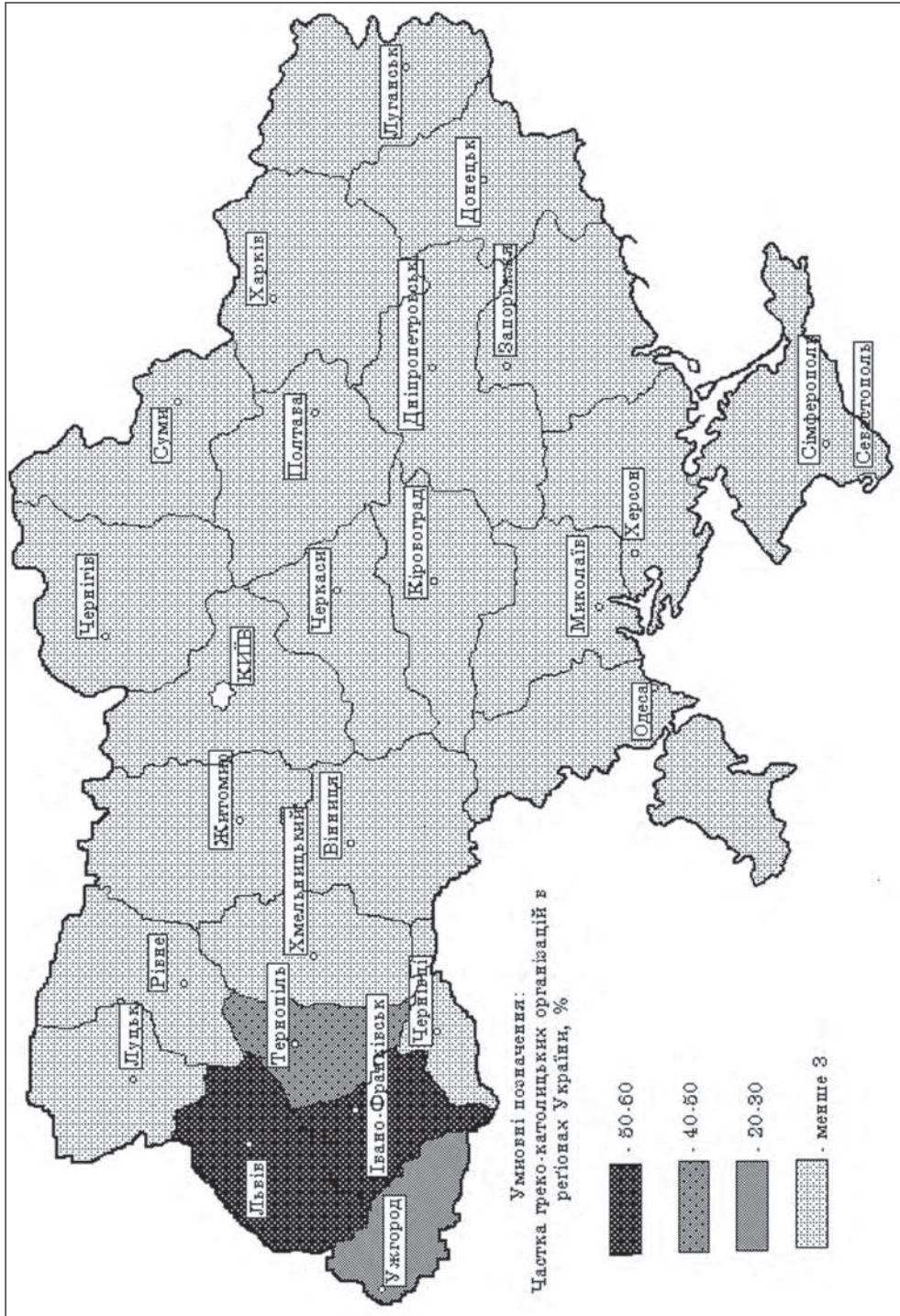

Рис. 5.8. Частка греко-католицьких організацій від усієї кількості релігійних організацій в регіонах України

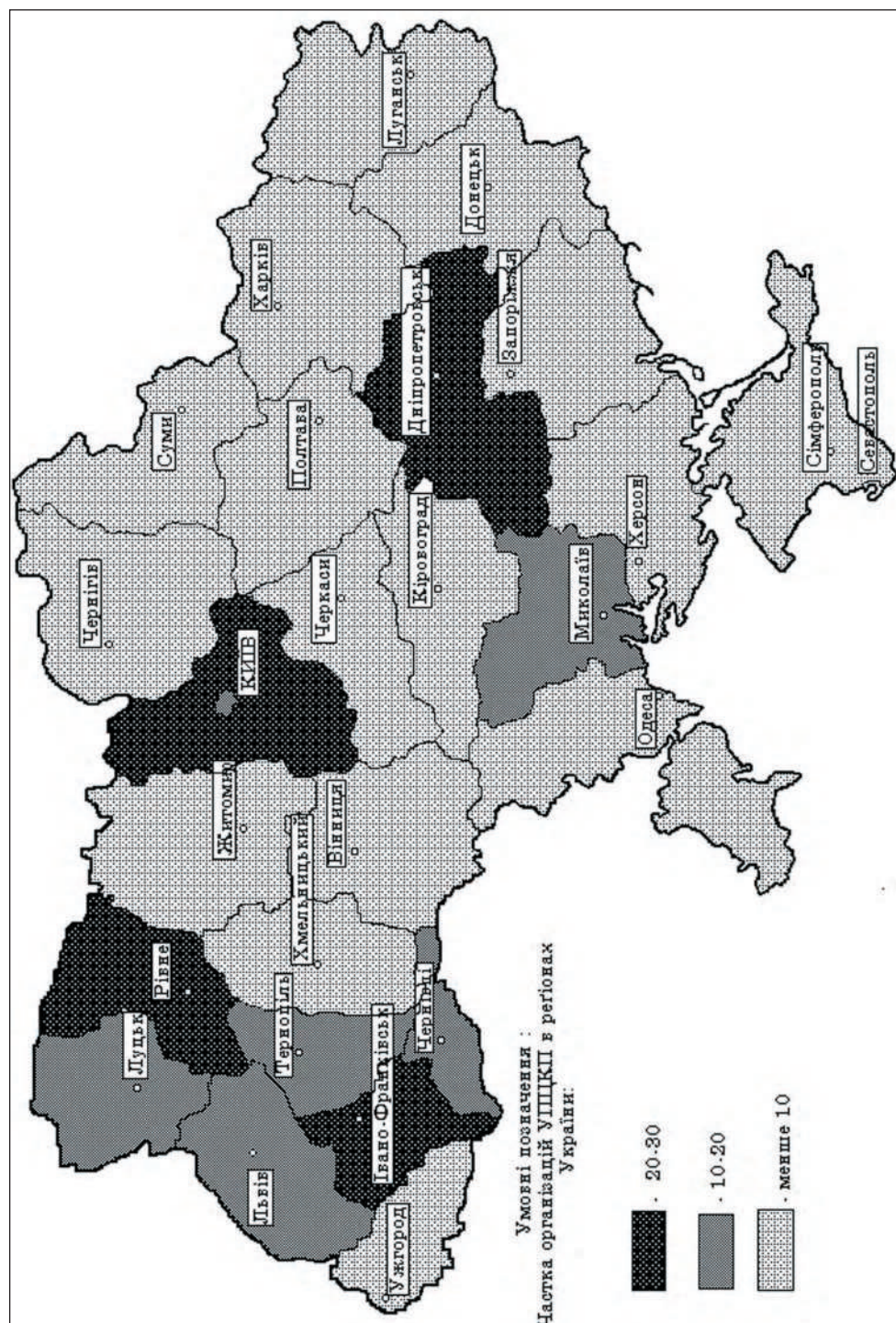

Рис. 5.9. Частка організації УЦКП від усієї кількості релігійних організацій в регіонах України

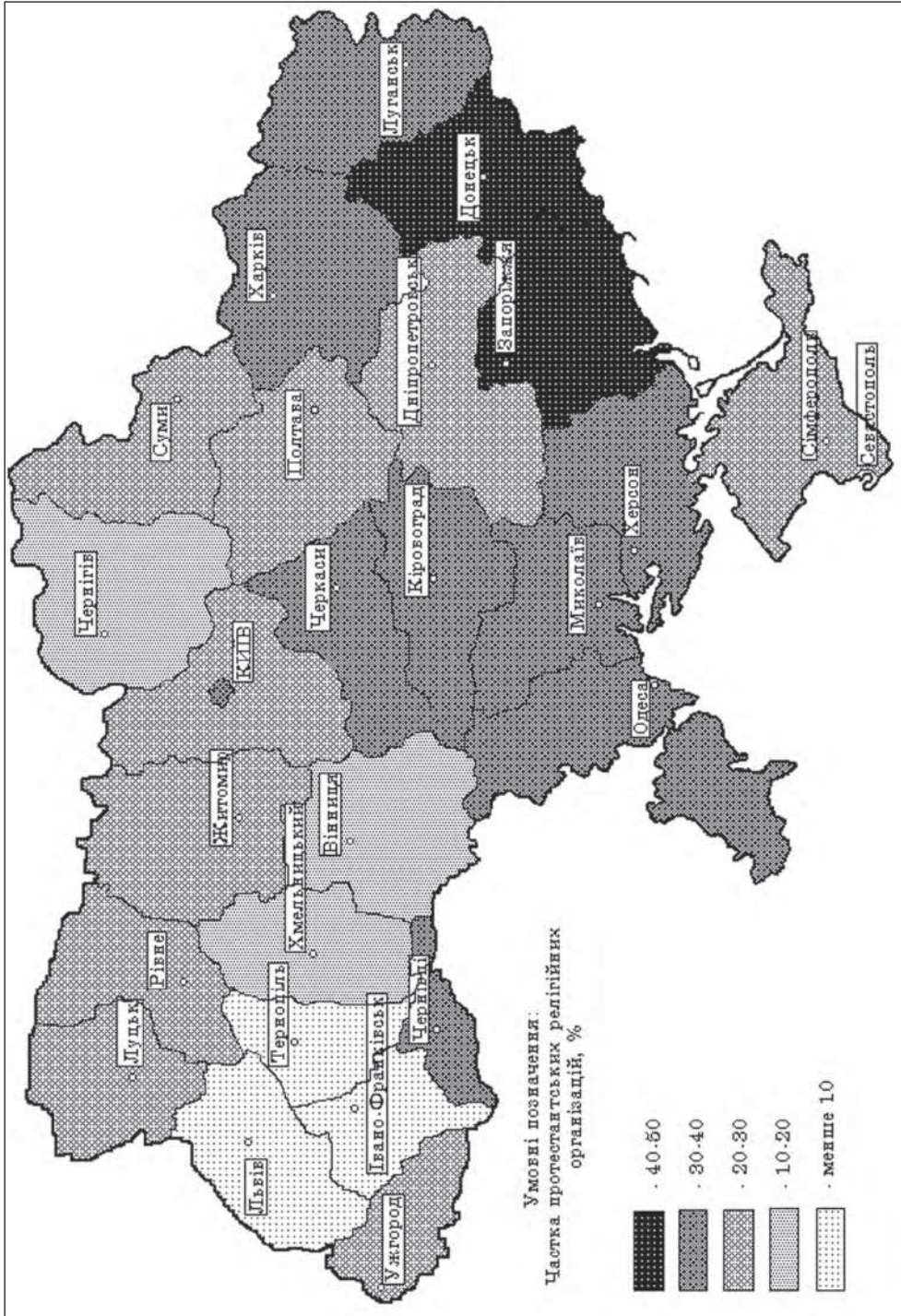

Рис. 5.10. Частка протестантських організацій від усієї кількості релігійних організацій в регіонах України

ністю державоформуючої української етнічної нації. Впродовж 90-х років в Україні спостерігалась тенденція до зростання конфесійної мозаїчності внаслідок намагання традиційних конфесій розширити межі свого впливу, тривалих розколів у православ'ї, дальшого поширення протестантизму, відродження релігійних організацій етнонаціональних меншин. Але географія етнонаціональних меншин все ж не здійснює вирішального впливу на конфесійну мозаїчність, а тому загалом по Україні зв'язок між ступенем етнічної і конфесійної мозаїчності не простежується (коефіцієнт кореляції між двома показниками наближається до нуля).

Високий ступінь конфесійної мозаїчності України загалом та у більшості регіонів засвідчує, що український народ і держава є поліконфесійними. Така ситуація, коли представники одного народу належать до кількох конфесій, трапляється доволі часто, не створюючи значних проблем культурно-політичного плану. Але в Україні становище дещо ускладнюється відсутністю соціальної впорядкованості у стосунках між ними, характерною для добре сформованих національно-політичних спільнот, конкуренцією за переважаючі впливи у ще донедавна атеїстичному суспільстві, а також деякими прямими виявами нетерпимості та протистояння. Проте їх також не слід гіперболізувати, адже для більшості населення, особливо інтелігенції, етнонаціональна свідомість стоїть вище за конфесійну і підстав для виділення окремих етноконфесійних груп у структурі української етнічної нації немає. Але факт ідентифікації великих груп населення, в т. ч. територіальних, з певними конфесіями залишається все ж генератором регіонального відчуження, особливо у поєднанні з історично-географічними чинниками. Важливою передумовою його подолання могло б стати усвідомлення культурно-політичною елітою неможливості і недопустимості монополізації релігійної сфери якоюсь однією конфесією. В цьому аспекті претензії на особливі права у духовному житті найбільш характерні для УПЦ (МП), керівництво якої нетерпимо реагує на спроби поширення впливу УПЦ КП, УГКЦ, протестантських об'єднань у Києві, центральних і східних регіонах.

Важливим геополітичним чинником є насамперед мовно-культурне середовище конфесій, яке істотно впливає на культурні орієнтації та менталітет віруючих. Наприклад, лише УГКЦ, УАПЦ і УПЦ КП мають виразне українське національно-культурне обличчя. УПЦ (МП) використовує в літургії російський варіант церковнослов'янської мови, а в проповідях, навчальних закладах, церковній літературі – переважно сучасну російську мову. Внаслідок цього в середовищі УПЦ (МП) триває асиміляція етнічних українців, які становлять більшість віруючих цієї

конфесії. Деякі з ієрархів цієї церкви навіть заперечують самотність українського етносу і продовжують розглядати його як частину т. зв. єдиного російського народу. Водночас етнокультурна ідеологія самоуправної греко-католицької Ужгородсько-Мукачівської єпархії ґрунтується переважно на позиціях політичного русинства, тобто запереченні приналежності етнічно українського населення Закарпаття до українського етносу і проголошенні його окремим народом.

Збільшує свій вплив в Україні римо-католицька церква, активно розбудовуючи свої структури (вже створено п'ять єпархій). З етнонаціонального погляду римо-католицька церква виступає, з одного боку, як церква позаєтнонаціональна, залучаючи в свої ряди всіх прихильників католицизму, з іншого – за засобами впливу, складом духовенства (з 474 священнослужителів 268 іноземців¹, переважно громадяни Польщі та Угорщини) має в центральній Україні польський національно-культурний характер, в Закарпатті – угорський. Виконуючи важливі духовні функції зі збереження і відродження етнокультурної самотності поляків і угорців, римо-католицька церква (особливо в центральній Україні) намагається також поширити вплив і на частину етнічно українського населення, що сприймається неоднозначно не лише традиційними українськими конфесіями, але й частиною української національної інтелігенції.

З геоетнополітичного погляду також значущою є ситуація щодо адміністративно-територіальної організації конфесій із визначенням об'єктивних орієнтацій на різні міжнародні культурно-політичні центри. Це стосується насамперед найбільшої за кількістю громад конфесії – УПЦ, підпорядкованість якої Московському патріархату суперечить сучасному принципу організації православних конфесій (незалежна держава – незалежна помісна церква). Така невідповідність становища найбільшої конфесії державному статусу України гальмує процес кристалізації її культурно-політичної ідентичності, посилює вплив російської ідеології і політики в українському соціально-політичному житті. Політичне значення мають й деякі інші моменти, пов'язані зі статусом та діяльністю УПЦ (МП). Зокрема, з 1998 року під егідою цієї конфесії почали створювати т. зв. православні братства, особливо на півдні і сході України, які займаються активною громадсько-політичною діяльністю під патронатом деяких єпископів, хоча сама Київська митрополія від їхньої діяльності відмежовується. Як свідчить зміст друкованої продукції цих братств, основний напрям їхньої діяльності – боротьба

¹ Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2004 року // Людина і світ, 2004. № 1. С. 31–38

проти автокефалії, проти впровадження української мови в церковні обряди і що симптоматично, – за відновлення Російської монархії. Тому не можна не погодитись із С. І. Здіоруком, котрий вважає, що “...особливої ваги набуває проблема якнайшвидшого усунення впливів релігійних структур і формувань, залежних від іноземних зарубіжних центрів, зокрема, орієнтованих на церковно-політичний істеблїшмент Російської Федерації, оскільки підпорядкування національних православних церков різних держав одна одній тягне за собою політичну залежність нації”¹.

Не відповідає фактичному статусу України й адміністративна організація греко-католицької церкви, оскільки греко-католицька Ужгородсько-Мукачівська єпархія не входить у структуру УГКЦ і прямо підпорядкована Ватикану. Фактично поза адміністративним впливом глави УГКЦ перебувають і впливові чернечі чини.

Важливий аспект геополітичної проблематики діяльності конфесій – прямі конфлікти на рівні громад. Поява таких конфліктів зумовлена не стільки світоглядною нетерпимістю, як низькою культурою міжконфесійних взаємин у країні, яка ще донедавна мала офіційну атеїстичну ідеологію. Відрадно, що за останні роки кількість таких конфліктів, за офіційними повідомленнями, значно зменшилась, і на сьогодні вони мають лише локальний характер. За даними Державного комітету у справах релігій, “...найбільше скарг релігійних організацій на місцеві державні адміністрації надходило до судів з Львівської, Рівненської, Закарпатської областей.... У багатьох областях (Луганській, Дніпропетровській, Житомирській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Харківській, Черкаській, Чернігівській та у м. Севастополі) порушень на релігійному ґрунті взагалі не встановлено”². Важливу роль у послабленні міжконфесійного протистояння, спричиненого переважно майновими проблемами, відіграла українська інтелігенція, в середовищі якої більш популярними є ідеї українського християнського екуменізму. В цьому відношенні позитивне значення мало і створення при Президентові України Всеукраїнської Ради Церков.

Досить поширеними були в Україні і приклади прямого впливу конфесійних структур на політичну ситуацію в державі³. Так, на внут-

¹ Здіорук С. І. Релігійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти // Національна безпека України (1994–1996). К., 1997. С. 67–72.

² Інформ. звіт Держ. комітету у справах релігій за 1998 рік “Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин в Україні” // Людина і світ, 1999. № 2. С. 30.

³ Див., зокрема: Юраш А. Конфесійний фактор на парламентських виборах 1998 року: соціологічно-футуристичні студії // Ставропігійон, 1997. С. 112–120

рішньорегіональному рівні простежується певний зв'язок між географією конфесій і географією виборів. Під час усіх президентських виборів і частково виборів депутатів Верховної Ради у 1994, 1998 і 2002 роках активно спрацювали найбільші конфесії – УПЦ (МП) і УГКЦ. У 1998 році ієрархія УПЦ (МП) прямо і опосередковано підтримала проросійське політичне об'єднання – Партію регіонального відродження України. Ці та багато інших випадків засвідчують, що в середовищі УПЦ (МП), особливо на рівні вищого духовенства, ідеї української державності є мало сприйнятливі. У зворотному напрямку політичні партії і окремі політики теж іноді відкрито заявляють про свої симпатії й антипатії до окремих релігійних об'єднань. Зокрема, про необхідність надання особливого привілейованого статусу УПЦ (МП) у своїх передвиборчих кампаніях неодноразово заявляв лідер проросійської Слов'янської партії О. Базилюк. Як не парадоксально, безпосередню підтримку УПЦ (МП) надають ліві партії, ідеологія яких ґрунтується на атеїзмі (КПУ, ПСПУ), але яких пов'язує з УПЦ (МП) неприйняття засад української національної державності та симпатії до російського великодержавництва.

Чинником конструктивної інтеграції етнонаціональних меншин в українське суспільство є, як уже зазначалося, створення достатніх умов для задоволення їхніх релігійних потреб. Тобто, характерна для радянського періоду нетолерантність владних структур до релігійних об'єднань етнічних меншин, яка була однією з причин їхньої еміграції, посилюючи водночас і асиміляційні процеси, в сучасній Україні фактично не спостерігається. Але відмінності у рівнях релігійності серед етнонаціональних меншин є досить істотними. Як свідчать соціологічні дослідження, проведені у Києві, “найбільш віруючими серед представників національних меншин є євреї, поляки, татари, цигани та молдавани. Менше віруючих серед росіян”¹. Упродовж 90-х років минулого століття кількість релігійних громад, створених етнічними меншинами, значно зросла, а географія розширилась. За офіційними даними Державного комітету у справах релігій на початок 2004 року налічувалось понад 1000 таких громад близько одинадцяти віросповідних напрямків (не враховуючи римо-католиків). Майже половина з них (445) – мусульманські громади, понад 93% яких зосереджені в АР Крим².

¹ Пилипенко В., Привалов Ю. Національні меншини Києва: традиції, звичаї, проблеми інтеграції в український соціум // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. К., 2003. С. 505.

² Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2004 року // Людина і світ, 2004. № 1. С. 31–38

Організація релігійного життя мусульман має всі підстави в Україні будуватись на конструктивних засадах, про що свідчить розбудова релігійної інфраструктури (7 навчальних закладів, 90 недільних шкіл, 5 періодичних видань). З 433 священнослужителів лише 20 – іноземці. Але з огляду на загальносвітові суперечливі моменти політизації ісламу поява окремих структур екстремістської орієнтації хоча і є малоюмовірною (зокрема, зважаючи на морально-політичні впливи кримсько-татарських громадсько-політичних організацій), але все ж є можливою, що потребує постійного моніторингу з боку держави за релігійним життям у цьому середовищі. Іншим моментом політизації релігійного життя етнопонаціональних меншин України, досить суперечливим через конкуренцію різних регіональних впливів, стало утворення напередодні виборів до Верховної Ради України 1998 року Партії мусульман України, яка проте об'єднала лише незначну частку громадян України, що сповідують іслам.

Порівняно широкою, зокрема, й з огляду на дисперсність розселення, є мережа громад іудеїв (239), в розпорядженні яких є 5 навчальних закладів, 77 недільних шкіл, 21 періодичне видання. Громади одержують значну допомогу і підтримку з-поза меж України, а зі 136 священнослужителів – 60 іноземців. Фактично у кожному населеному пункті Закарпатської області із значною часткою угорців організовані громади Закарпатської реформатської (угорської) церкви, загальна кількість яких становить 107. Церква курує діяльність 105 недільних шкіл. Серед 68 її священнослужителів лише 8 іноземців. Розбудовують свої структури і Вірменська апостольська церква (20 громад, 3 недільні школи, 14 священнослужителів (з них 9 іноземців)), і лютеранські об'єднання (84 громади, 2 навчальні заклади, 43 недільні школи, 80 священнослужителів (з них 9 іноземців). Найбільше громад російських старообрядців зосереджено у Чернівецькій (10) та Вінницькій областях (9)¹. Загалом, кількість релігійних об'єднань етнопонаціональних меншин продовжує зростати, що відповідає об'єктивним соціальним процесам. Переважно позитивно вирішуються й питання повернення їм культових приміщень чи створення умов для будівництва нових.

Отже, структурний зріз релігійної сфери та її геоетнополітичної значущості свідчить про збереження істотних, історично зумовлених регіональних відмінностей та деяке переважання відцентрових етнополітичних орієнтацій релігійних структур. Оскільки саме політичні кордони минулого є одним з основних чинників релігійно-конфесійної

¹ Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2004 року // Людина і світ, 2004. № 1. С. 31–38

диференціації, то це посилює їхню бар'єрну роль у міжрегіональних взаємосприйняттях. Водночас значущість регіонально-конфесійних відмінностей в Україні значно перебільшується в деяких сучасних геополітичних моделях. Зокрема, як уже зазначалося, О. Дугін, заперечуючи в перспективі геополітичну цілісність України, зухвало проектує її розподіл з огляду на конфесійні відмінності регіонів¹. Однак, як засвідчує розвиток подій, політичне значення релігійно-конфесійного чинника хоча й слід ураховувати, але також не можна перебільшувати, адже, наприклад, політична ментальність населення переважно православних волинських і переважно греко-католицьких галицьких областей за багатьма ознаками є ближчою, ніж тих же галицьких областей й історично переважно греко-католицького Закарпаття. Ще раз слід наголосити, що цілісність держави Україна забезпечується насамперед етнополітичними підставами і, зокрема, усвідомленою єдністю державоформуючої української нації та її історичними соборницькими етнополітичними традиціями. А проблема об'єктивної поліконфесійності українського народу потребує терпимості і толерантного ставлення. Тому політичні функції релігійно-територіальної диференціації України не є настільки вагомими, щоб говорити про принципову культурно-цивілізаційну "несумісність" різних частин держави, що начебто мало впливати з суб'єктивних геополітичних підходів. А бар'єри міжконфесійного взаємосприйняття можуть бути поступово усунуті внаслідок здобутків етнополітичного розвитку, включаючи соціально-економічні та культурні, а також унаслідок об'єктивних процесів розмивання ареалів виняткового домінування окремих конфесій. Пospрияти у цьому може й виважена регіональна етнокультурна політика, здійснювана державою та відповідальними державницькими політичними силами, одним з принципів якої може стати положення про *недопустимість різних форм діяльності релігійно-конфесійних структур, спрямованої на порушення етнокультурної цілісності українського народу та поглиблення регіонального відчуження*.

5.2.4. Геоетнополітичні аспекти діяльності політичних партій

Попри важливе політичне значення діяльності громадських об'єднань та релігійних організацій все ж основними суб'єктами, що забезпечують соціально-політичні інтереси різних груп населення, у т. ч. й етнополітичні, є політичні партії. В сучасній Україні вже сформована достатня законодавча основа функціонування політичних партій. Зо-

¹ Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1967

крема, у Конституції України (ст. 36) зазначено, що “...громадяни України мають право на свободу об’єднання у політичній партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров’я населення або захисту прав і свобод інших людей”. У статті 9 Закону України “Про об’єднання громадян” підкреслено, що “...політичні партії в Україні створюються і діють тільки з всеукраїнським статусом”. Забороняється створення і діяльність політичних партій, керівні органи чи структурні осередки яких знаходяться за межами України.

Рівень і структура підтримки політичних партій, а також і їхні територіальні особливості в багатьох державах істотно залежать від історично-політичних традицій. Що стосується України, то ретроспективний регіональний огляд розвитку політичних течій¹ засвідчує, що, з одного боку, в сучасній Україні низький рівень тяглості політичних традицій, зокрема, через фізичну відсутність представників історичних ідеологій, органічну перерваність поступальної лінії розвитку, а з другого – сучасні найвпливовіші партії – це не стільки функціональні структури нового суспільства, як релікти політичної боротьби кінця 80-х років.

Отже, офіційний реєстр на 1 січня 2004 року включав 108 політичних партій². Зіставлення кількості політичних партій за останні роки свідчить про те, що процес формування нових партій та їхньої реорганізації є дуже динамічним. Така важлива характеристика партій, як кількість їхніх членів в Україні, на жаль, може бути лише умовною, оскільки фактично всі партії значно завищують кількість своїх членів. Тому загальна кількість “партійців” в Україні не перевищує 2% дорослого населення, що свідчить загалом про досить низький рівень політичної структуризації суспільства. Ще меншим є вплив політичних партій і сама кількість “партійців” у віддалених сільських районах, адже партійно-політичне життя переважно зосереджується в обласних центрах і менше – в містах обласного (республіканського) підпорядкування.

Характерним недоліком партійної системи України є неконкретизованість ідеологічних засад самих партій, унаслідок чого основними структурними елементами, що визначають українську політику, за-

¹ Див.: Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. С. 270–274.

² Партії та політики: хто є хто. К., 2003. С. 51–55

лишаються різні угруповання, переважно регіональні, що склалися навколо окремих особистостей та бізнесових груп. Проте, незважаючи на порівняно низький рівень наступності партійно-політичних традицій, регіональні відмінності впливу історичних ідеологій (переважно не в чистому вигляді, а у формі складних переплетень і накладань) є досить помітними.

З огляду на складне поєднання різних геоетнокультурних, соціально-політичних і економічних вимірів, досить непростою є в Україні і проблема типології політичних партій за основними ідеологічними ознаками. Тобто поширений поділ партійно-політичного спектра на праві, центристські та ліві політичні сили, який є загалом достатнім для характеристики партійних систем багатьох розвинутих європейських держав, стосовно України є не завжди продуктивним і може бути застосований лише в окремих випадках. Це розуміє більшість українських дослідників партійно-політичних систем, намагаючись змодельювати різні виміри ідеологічних принципів та діяльності політичних партій. Так, В. Васютинський, використовуючи діаграму Сарторі, на осі абсцис показав ставлення партій до реформ, на осі ординат – політичні настрої партій (патріотичні – з одного боку, проросійські – з іншого)¹. А. Колодій розміщує партії в системі таких координат: капіталізм – соціалізм, демократія – авторитаризм². І. Мельник спробував використати дві площини, що одночасно моделюють ставлення партій до ролі держави в соціально-економічній сфері, до демократичних свобод і орієнтацій у системі НАТО, ЄС – Росія, СНД³. Означені моделі загалом були досить об'єктивними зрізами партійно-політичного спектра України. Проте середовище політичних партій дуже неоднорідне, і їхні ідеологічні позиції є мінливими з огляду на пов'язаність з центральними чи місцевими органами влади, бізнесовими структурами. А в складі партій, які сповідують політичний і економічний лібералізм, є одночасно й українські патріотичні, і проросійські настрої. Тому на відсутності чіткості і однорідності в ідеологічних принципах політичних партій наголошує більшість українських політологів. Певне методологічне значення для типологізації партійно-політичного спектра України може мати й виділення І. Бекешкіною восьми політико-ідеологічних течій

¹ *Васютинський В.* З досвіду психосемантичного вивчення масової політичної свідомості громадян України // *Українські варіанти*. Львів, 1997. Ч. 1. С. 15.

² *Колодій А. Ф.* Політичний спектр: про деякі критерії “лівих” і “правих” політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // *Філософ. і соц. думка*. К., 1995. Ч. 9–10. С. 10.

³ *Мельник І.* Нарис політичної геометрії // *Студії Політолог. центру “Генеза”*, 1997. № 2. С. 14–16

(комуністична, соціалістична, соціал-демократична, “зелені”, ліберальна, християнсько-демократична, національно-демократична, націоналістична) та аналіз динаміки ідентифікації населення з ними за період з 1994 по 2003 роки¹.

Отже, враховуючи позицію та принципові етнополітичні риси ідеології політичних партій (національний характер держави, державна мова, оцінення історичних етапів державотворення), їхні геополітичні орієнтації, а також підходи до організації державного устрою та ставлення до економічної ролі держави й економічних свобод (від економічного лібералізму – до командно-адміністративної системи), весь партійно-політичний спектр України можна поділити на шість груп: 1) партії, що найбільшою мірою спираються на російську національну ідею та російсько-євразійське великодержавництво (партія “Русский блок”, партія “Русско-украинский союз” (Русь), партія “Союз”, Слов’янська партія, політична партія “Русь єдина” та ін.); 2) політичні партії, що генетично виходять із російського більшовизму, з сильними проросійськими настроями, євразійськими геополітичними орієнтаціями, поєднаними з ідеями реставрації СРСР (Партія комуністів (більшовиків) України, Комуністична партія України, Комуністична партія робітників та селян, Комуністична партія України (оновлена), Комуністична партія (трудящих), Прогресивна соціалістична партія України); 3) проросійсько-космополітично-орієнтовані партії, що стоять на позиціях економічного лібералізму (Політична партія “Яблуко”, Конституційно-демократична партія, Партія регіонів та деякі ін.); 4) лівоцентричні політичні партії, які поєднують ідеї української політичної нації із космополітизмом, проросійськими симпатіями (Соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України, партія Всеукраїнського об’єднання лівих “Справедливість”, партія “Соціал-демократичний Союз”); 5) правочентристські політичні партії, що підтримують ідею української політичної нації за наявності певних космополітичних настроїв, кон’юнктурних геополітичних орієнтацій, спираються на теперішні чи колишні структури виконавчої влади (Аграрна партія України, Ліберальна партія України, Народно-демократична партія, партія “Демократичний союз”, Партія промисловців і підприємців України, політична партія “Трудова Україна”, СДПУ(о), Українська партія “Єдність” та ін.); 6) партії української націонал-демократії (Народний рух України, Український народний рух, Українська республіканська партія “Собор”, партія “Реформи і порядок”, Конгрес українських націоналістів, Республікан-

¹ *Бекешкіна І.* Політична диференціація українського суспільства // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. К., 2003. С. 182

ська християнська партія, Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"); 7) українські право-радикальні угруповання (Українська національна асамблея, Соціал-національна партія, Організація українських націоналістів в Україні); 8) інші політичні партії з переважно невизначеними етнополітичними принципами (екологічні, вікові, фахові, релігійні, соціальних груп тощо).

Однозначне віднесення деяких політичних партій до означених груп, з огляду на нечіткість їхніх програмних положень, невизначеність позицій у політичній боротьбі, залежність від окремих особистостей і бізнесових угруповань, є досить умовним. Так само очевидно, що низка політичних партій існує лише на папері. Тому у переліку партій, що належать до певного типу, вказано лише більш впливові політичні сили та об'єднання з найбільш характерною ідеологією. Окрім того, ідеологічні засади, а особливо практичні дії низки політичних партій, істотно змінюються. Наприклад, СДПУ(о) поступово еволюціонувала від лівоцентричної партії соціал-демократичного типу у закрите політично-бізнесове об'єднання. Причому, на еволюцію ідеологічних засад політичних партій впливає і персональний склад партій, і передвиборна кон'юнктура, і середовище електоральної підтримки, адже згідно з соціологічними даними, диференціація серед етнічних спільнот і груп за політичними поглядами є досить помітною. Так, серед етнічних росіян у західному регіоні вдвічі більшою, порівняно з етнічними українцями, була питома вага тих, хто не довіряв Президентові (на початок 1998 р.), і більш поширеними були ліві і лівоцентричні погляди¹. Так само значно більшою серед етнічних росіян є частка тих, хто позитивно ставиться до ідеї приєднання України до союзу Росії та Білорусі і водночас меншою частка прихильників пріоритетних зв'язків з країнами Заходу².

Отже, структура самих блоків споріднених політичних партій дає змогу зробити певні висновки. Насамперед помітно, що хоча однозначно легальних партій, орієнтованих лише на одну етнонаціональну групу, фактично немає, зате широким є спектр політичних партій, які у тій чи іншій формі, на тій чи іншій основі (ліберальній, комуністичній) орієнтуються на тісне зближення чи об'єднання з Росією, реставрацію СРСР чи створення нової російсько-євразійської великодержави. Це і маловпливові політичні партії, які відверто орієнтуються на відновлення російської великодержави (Слов'янська партія, "Русский блок"), але намагаються залучити під різними лозунгами, іноді завуальованими

¹ Вибори-98 (партії і електорат у передвиборний період). Львів, 1998. С. 67–68.

² *Кисла Г.* Етнічна належність: чи завжди вона є чинником етнодистанціювання? Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. К., 2003. С. 377

(союзницькими), до реалізації цих проектів і етнічно українське населення; це також і традиційно більшовицькі ліві партії, і досить впливові політичні сили, яких за їхніми соціально-економічними принципами відносять до правого блоку (МБР, КДПУ, Партія регіонів та ін.). Попри деяку неоднорідність партійних середовищ, все ж серед комуністичних політичних сил проукраїнський державницький елемент є незначним. Тому, використовуючи понятійно-термінологічні підходи О. Майбороди¹, усі партії цього типу можна означити як політичні сили російського націоналізму. Характерною його особливістю на сучасному етапі стає “етнізація великодержавницької ідеї у формі апеляції до слов’янської єдності”². Водночас, попри помітні в останні роки тенденції до консолідації, досить розпорошеним залишається блок українських національно-демократичних політичних сил.

Серед інших партій особливо виділяється група т. зв. християнських. В Україні, яка є традиційною християнською державою, але з порівняно низьким ступенем релігійності населення, утворення політичних партій з означенням “християнська” є закономірним явищем. Проте через їхню кількість (аж 6), тут прослідковується насамперед прагнення скопіювати західні моделі і одержати певні переваги по лінії міжнародних міжпартійних контактів, що свідчить про певну штучність таких утворень. Своєрідним явищем політичного життя України стало утворення напередодні виборів 1998 року Партії мусульман, яка на виборах 1998 року набрала понад 52 тис. голосів, а в Кримській автономії – трохи більше 1,5% від усіх голосів.

Запропоноване групування політичних партій підтверджується й етнонаціональним складом членів партій, зокрема, депутатів відповідних фракцій парламенту. І хоча моноетнічних депутатських представництв політичних партій немає, все ж помітно, що питома вага етнічних меншин у проросійських та провладних політичних партіях є більшою, ніж у національно-демократичних. Так, у Верховній Раді III скликання серед 84 депутатів-комуністів лише 42 депутати (50%) ідентифікували себе як етнічні українці, а з 14 депутатів фракції ПСПУ лише четверо вказали на приналежність до української етнічної нації. Так само з 14 депутатів від СДПУ(о) семеро ідентифікували себе як етнічні українці, один – як етнічний росіянин і шестеро – не зазначили своєї етнонаціональної приналежності. Порівняно невеликою була питома вага етнічних українців і у фракції Партії Зелених України (з

¹ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.) // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. К., 1999. С. 151–153.

² Там само. С. 153

19 осіб восьмеро етнічних українців, один українець російського походження, п'ятеро росіян і п'ятеро таких, що не ідентифікували себе). Водночас серед 32 депутатів фракції Народного Руху України було 26 етнічних українців, троє – етнічних росіян, один кримський татарин і один, що не ідентифікував себе¹.

Етнонаціональний склад депутатських партійних фракцій у Верховній Раді IV скликання також до певної міри відображає й етнонаціональне обличчя політичних партій, і загальносоціальні тенденції. Зокрема, ще більше звузилося етнічно українське представництво в СДПУ(о): з 18 депутатів від цієї партії, обраних в багатомандатному окрузі, етнічними українцями себе визнали лише четверо (22%), а з 40 депутатів фракції СДПУ(о) вважає себе українцями лише 11 осіб (28%). Дещо зменшилась частка етнічних українців і у середовищі КПУ. Так, з 60 депутатів фракції комуністів зазначило етнічно українську приналежність лише 27 осіб (45%), а 12 (20%) осіб вказало на етнічно російське походження. Порівняно з комуністами, питома вага етнічних українців у середовищі Соціалістичної партії є помітно вищою, що значною мірою забезпечує їй більшу підтримку центрально-українських сільських регіонів. Зокрема, серед 20 депутатів фракції СПУ 14 українців, двоє – росіян, один молдаван (троє депутатів не ідентифікували свою етнонаціональну приналежність). Менше половини етнічних українців і у депутатських фракціях таких провладних партій, як Партія регіонів (лише 12 депутатів (28%) з 42 вважає себе етнічними українцями), і лише трохи більше (до 60%) – у фракціях АПУ, НДП. Залишається відносно вищою частка етнічних українців у політичних силах національно-демократичної орієнтації. Так, у депутатській фракції блоку Ю. Тимошенко 14 депутатів з 18 (близько 78%) самоідентифікували себе як етнічні українці, а зі 102 депутатів фракції блоку “Наша Україна” – 61 (понад 60%)². В середовищі “Нашої України”, як бачимо, досить значним є представництво етнонаціональних меншин, що має як позитивні (посилюється пов'язаність етнонаціональних меншин з українською національно-демократичною ідеологією), так і негативні аспекти (непропорційне зменшення представництва етнічних українців, відображаючи кризові вияви української етнічності, засвідчує послаблення політичного потенціалу української етнічної нації в процесах консолідації усього суспільства на засадах національної державності).

¹ Хто є хто в Україні? Довідник. К., 1999.

² Пораховано за довідниками: Офіційна Україна сьогодні. К., 2003; Хто є хто в державному управлінні. К., 2003

Питома вага етнічних росіян серед членів партій, які виходять з російського більшовизму, а також ліберальних проросійських партій є також вищою від частки росіян у етнонаціональній структурі України загалом. Причому, помітним є її зростання із сходу на захід, а в деяких західних областях вони становлять більшість. Інша частка політично активних етнічних росіян більше поповнює ряди Соціалістичної та провладних партій, значно меншою є їхня питома вага, ніж в середньому в Україні, у середовищі національно-демократичних сил. Зокрема, з 32 депутатів фракції Народного Руху України у Верховній Раді 1998 року лише троє ідентифікували себе як етнічні росіяни, так само у фракції “Наша Україна” у 2002 році зі 102 депутатів вважало себе етнічними росіянами лише два депутати.

Основним виміром етнополітичної значущості політичних партій все ж є конфігурація їхньої електоральної підтримки, яка і дає найбільше матеріалу для оцінення векторів геоетнополітичних орієнтацій в Україні. Оскільки рівень підтримки партій виявляється насамперед на виборах на пропорційній основі (за партійними списками), то певні висновки з цього приводу можна зробити на основі зіставлення результатів виборів до Верховної Ради 1998 і 2002 років, що проводились за змішаною системою. Їхнє узагальнення, попри інформаційний тиск, заангажованість центральної і місцевої влади, дає змогу виділити не лише ареали впливу політичних партій різних етнополітичних типів, але й тенденції його змін. Отже, на виборах до Верховної Ради України 1998 року 21 політична партія йшла за своїм окремим списком, інші 19 політичних партій були об’єднані у дев’ять блоків: Національний фронт, блок СПУ і Сел. ПУ, СЛОН, “Трудова Україна”, “Менше слів”, Партія праці та Ліберальна партія – РАЗОМ, “Вперед Україно”, Блок демократичних партій – НЕП, “Європейський вибір України”¹. В такій ситуації середовище провладних політичних сил представляли, зокрема, НДП, СДПУ(о), відверто проросійських політичних сил – об’єднання СЛОН, а чи не найбільш розпорошеним виявилось середовище національно-демократичних сил, з яких чотиривідсотковий бар’єр подолав лише Народний Рух України. Найбільша на той час національно-де-

¹ Виборчий блок “Партія праці та ліберальна партія – “Разом” – однойменні партії. Виборчий блок “Менше слів” – Соціал-національна партія України, Всеукраїнське політичне об’єднання “Державна самостійність України”. Блок демократичних партій НЕП – Демократична партія, Партія економічного відродження. Виборчий блок “Європейський вибір України” – Ліберально-демократична партія. Виборчий блок “СЛОН” – Міжрегіональний блок реформ, Конституційно-демократична партія. Виборчий блок “За правду, за народ, за Україну” – Соціалістична та Селянська партії України

мократична партія одержала перемогу у суміжних західноукраїнських областях (Львівській, Рівненській, Івано-Франківській, Волинській і Тернопільській) і ще у 21 регіоні набрала понад 4% голосів (крім Донецької, Запорізької, Луганської, Сумської і Харківської областей та м. Севастополя)¹. Помітним стало послаблення впливу Руху у Чернівецькій і Закарпатській областях та у м. Києві. Отже, вибори засвідчили істотне послаблення впливу розпорощених національно-демократичних партій.

Найбільше голосів виборців здобула Комуністична партія (24,68%), яка одержала відносну перемогу у 18 регіонах. Вплив комуністів мав яскраво виражений просторовий тренд: частка голосів, поданих за них, зростала у східному і південному напрямках, досягаючи максимальних значень у Луганській області (45,9%) і м. Севастополі (46,0%). Етнічний чинник справив значний вплив на результати голосування за Комуністичну партію. Так, існує досить тісна кореляційна залежність між часткою російської меншини і часткою голосів, відданих за комуністів (коефіцієнт кореляції 0,73). Якщо до перемоги комуністів долучити успішні результати блоків СПУ і Сел. ПУ та ПСПУ, то помітно, що навесні 1998 року в Україні домінуючими були протестні настрої. Опорою блоку Соціалістичної і Селянської партій стали центральноукраїнські сільськогосподарські області (Черкаська, Хмельницька, Полтавська і менше – Вінницька і Кіровоградська). Загалом чисельне зростання електорату лівих партій стало реакцією на відсутність прагматизму і реалізму націонал-демократичних сил, неефективність економічної політики, що її проводили представники провладних ліберально-демократичних партій.

Істотним також став той факт, що у парламент не пройшли політичні партії (СЛОН, Партія регіонального відродження), які відкрито заперечували український національний характер державності і зробили ставку на російську меншину і на російську ідею в Україні (під виглядом двомовності). СЛОН не подолав чотиривідсотковий бар'єр в жодному регіоні, ПРВУ – лише у Чернівецькій області. Обидві політичні сили набрали менше 1% голосів. Отже, як справедливо вважає О. Майборода, “суттєвих політичних успіхів досягла лише комуністична версія російського націоналізму”².

З провладних політичних сил лише у деяких центральних і західних областях пододала чотиривідсотковий бар'єр СДПУ(о). Суб'єк-

¹ Див.: *Дністрянський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. С. 280–289.

² *Майборода О.* Російський націоналізм в Україні (1991–1998 роки) // *Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному суспільстві.* К., 1999. С. 153

тивним чинником (особисті зв'язки лідерів) пояснюється її переконлива перемога у Закарпатській області. Вплив НДП виявився досить обмеженим, а найбільші успіхи зафіксовано у тих областях, де обласні адміністрації контролювали функціонери НДП (Вінницька, Миколаївська області). Близькою до подолання чотиривідсоткового бар'єра була провладна Аграрна партія, найбільші успіхи якої припали на дві Волинські області (Волинську і Рівненську), де вона вийшла, після Руху, на друге місце. Одинадцять кандидатів від Аграрної партії перемогли в одномандатних округах. Серед партій, які не подолали бар'єр, виділяється Національний фронт, який одержав велику підтримку (понад 20%) у двох галицьких областях і перемогу в кількох одномандатних округах.

Вибори 1998 року відобразили кілька тривожних моментів і насамперед зменшення підтримки населенням національно-демократичної ідеології, тобто ідеології, яка у національній державі має відігравати консолідуючу роль. Критичною стала ситуація й у географічному аспекті – зменшилися території і кількість регіонів України, де ще зберегли популярність національно-демократичні ідеї. Це стало результатом багатьох чинників. І, зокрема, того, що більшість національно-демократичних партій не відстежила тих змін, які сталися в соціальній структурі України, формально декларуючи свої орієнтації на реально неіснуючий середній клас, проголосивши лозунги ліберальної економіки, що стали прикриттям тотального розкрадання державного майна. Різке соціальне розшарування і загальне збідніння більшості громадян використали партії політичного реваншу (КПУ, ПСПУ та ін.) для успішних політичних спекуляцій. Соціальною опорою національно-демократичних партій була інтелігенція, інженерно-технічні працівники, західноукраїнське селянство, студентство. Саме ці соціальні прошарки найбільше вразили невдалі економічні перетворення. Разом з тим, національно-демократичні і радикально-націоналістичні партії у пошуках економічних спонсорів намагалися захищати інтереси новонародженого великого, переважно торгового і лихварського, капіталу. Але за своїм походженням склад приватного бізнесу здебільшого був чужий національній ідеї, оскільки його більшість становили колишні номенклатурні працівники, частково і кримінальний елемент. Це і зумовило процес поступового звуження соціальної бази державницьких сил, що загалом вимагало внесення коректив (модернізації і конкретизації) в їхні соціально-економічні платформи.

Виборча кампанія 2002 року відобразила вже інші тенденції. Насамперед більш консолідованими вийшли на вибори українські національно-демократичні сили, об'єднані у два блоки – “Наша Україна”

та “Блок Юлії Тимошенко”, які за результатами голосування вперше одержали найбільшу підтримку. Блок “Наша Україна” здобув відносну перемогу (23,6%) і, що особливо важливо, одержав, долаючи інерцію регіонально-історичної відчуженості, велику підтримку у територіальному вимірі, перемігши на більшій частині історичного ядра України, включаючи і Лівобережну (зокрема, Сумську і Чернігівську області), і Правобережну, і Західну Україну. Подолав чотиривідсотковий бар’єр і “Блок Юлії Тимошенко” (7,3%), одержавши найбільшу підтримку у двох галицьких областях (Львівській та Тернопільській), а також у центральних та волинських регіонах, насамперед обласних центрах. Слід відзначити, що порівняно високі результати обидвох блоків пояснюються не лише більшою прихильністю до національно-демократичної ідеології, але й безпосереднім впливом лідерів – В. Ющенко та Ю. Тимошенко.

Провладні політичні сили представляли партії блоку “За єдину Україну” та СДПУ(о), що спиралися більше на адмінресурс, ніж на ідеологічні принципи. Особливо помітну роль зіграв адмінресурс на виборах депутатського корпусу у мажоритарних округах. А за партійними списками – це найбільше проявилось у Донецькій області, забезпечивши там відносну перемогу блоку “За єдину Україну” (36,8%), а також його порівняно високу підтримку у Сумській (17%), Миколаївській (14,4%), Одеській (14,4%) та Луганській (14,4%) областях. Спрацював цей чинник і в Закарпатській та Чернівецькій областях, але вже більше на користь СДПУ(о). Адмінресурс вперше істотно послабив позиції Комуністичної партії на Донеччині, а також в окремих округах півдня і сходу України, зменшуючи і вплив у великих містах цієї частини України національно-демократичних сил.

Певна диференціація відбулася серед лівих політичних сил: якщо КПУ (зайняла на виборах друге місце – 19,9%) залишилася на ідеологічних засадах російського більшовизму, то СПУ (п’яте місце – 6,9%) поступово еволюціонувала у напрямку до українського лівоцентризму. Це, зокрема, вплинуло на те, що у межах центральної України (Вінницька, Київська, Полтавська, Черкаська області) переважно етнічно українське сільське населення у виборі між лівими силами віддало перевагу СПУ. Причому, у Полтавській області СПУ одержала навіть відносну перемогу (22,0%). Вплив комуністичної ідеології найбільш помітно виявився у АР Крим, Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Миколаївській і Херсонській областях та у м. Севастополі.

Політичні сили, які відверто заперечували принципи незалежного національно-державного розвитку України й спиралися на ідеї російського великодержавництва (виборчий блок “Русский блок”, Ви-

борчий блок політичних партій ЗУБР (За Україну, Білорусію, Росію), одержали відносно незначну кількість голосів, менше 1% (“Русский блок” – 0,73%, ЗУБР – 0,43%), засвідчуючи, що у безпосередньому вигляді такі ідеї українським населенням мало сприймаються.

Отже, загальнодержавні політичні процеси початку ХХІ ст. дають підстави стверджувати, що партійно-політична структура України перебуває ще у фазі становлення. Її формування відстає від багатьох інших загальносуспільних процесів. Про це свідчить і малочисельність, і недостатня впливовість партій, що зумовлено як історичними передумовами формування партійно-політичної системи України, так і соціальною неструктурованістю українського суспільства. А сумарний вектор впливу політичних партій хоча й має доцентрове спрямування, дуже повільно розмиваючи історично-географічні бар’єри, все ж ще не забезпечує всіх регіональних етнокультурних поєднань, необхідних для ефективного функціонування національної держави. Просторово обмежений (в основному локальний і регіональний) та ситуативний характер впливу політичних партій є водночас відображенням недостатньої сформованості і структурованості територіально-політичної системи України.

Враховуючи регіональні відмінності впливу історичних ідеологій та абстрагуючись від конкретних політичних сил і особистостей, у концептуальному аспекті найбільше об’єднати територіально усі регіони України може партія чи партійний блок, які зуміють синтезувати на патріотичних засадах ідеологію української національної демократії з ідеологією лівоцентризму та послідовно реалізувати програму творення соціально-орієнтованої ринкової економіки в системі демократичної української національної держави.

5.2.5. Регіональні і внутрішньорегіональні відмінності етнополітичної активності населення України

Аналіз і узагальнення різних виявів політичної і, зокрема, електоральної поведінки громадян України стали актуальним предметом багатьох досліджень, здійснених з різних фахових позицій. У цьому аспекті найбільш повну картину особливостей активності громадян на виборах подають насамперед соціологічні дослідження¹. Однак, незважаючи на те, що на усі передвиборні кампанії та загалом політичні процеси в незалежній Україні чи не найбільш істотно впливав етнонаціональний чинник, на цьому з різних причин (недостатність інформації,

¹ Зокрема, Інституту соціології НАН України, Київського міжнародного інституту

побоювання етнополітичних збурень та ін.) акцентувалось недостатньо уваги. Особливо мало використовувався потенціал суспільної географії в аналізі ролі етногеографічних особливостей політичної активності. Тут можна назвати лише окремі спроби. Наприклад, Ф. Д. Заставний підтвердив залежність результатів референдуму 1991 року у кожному регіоні від етнонаціональної структури регіонів, зокрема, від питомої ваги етнічних українців і росіян¹. Зв'язок між часткою тих, хто підтримав незалежність України, і часткою етнічних українців у регіонах більше проявився, якщо брати до уваги не стільки кількість тих, хто взяв участь у голосуванні, як число тих, хто був включений у списки до голосування (тут помітним стає те, що значна кількість етнічних росіян не взяла участі у референдумі). Це підтверджують і соціологічні дослідження В. Хмелька, згідно з якими 55% етнічних росіян висловилися "за", 28% утримались, і 15% проголосувало "проти"².

Отже, територіальна диференціація етнополітичної активності населення України формується регіональними і внутрішньорегіональними відмінностями політичної активності української етнічної нації, а також особливостями політичної активності етнонаціональних меншин і насамперед єдиної великої національної групи – росіян. Проявляються ці відмінності, зумовлені багатьма чинниками (рівень етнонаціональної самосвідомості, вплив історичних ідеологій, соціально-демографічні особливості), у різних сферах (участь у діяльності громадських організацій, політичних партій, масових політичних акціях), але насамперед – в електоральній поведінці. З огляду на це, розглянемо спочатку територіальні особливості електорально-політичних настроїв у межах ядра української етнічної території, де визначальним є значення етнічноукраїнського чинника. Помітні тут регіональні відмінності політичної активності українців розглядалися (найчастіше самими політиками та політологами) переважно лише в контексті контрастів по лінії Захід-Схід, що, безперечно, є надто спрощеним підходом³. Так само й у багатьох популярних публікаціях вияви територіальної диференціації електоральної поведінки пояснюються винятково історико-географічними чи історико-геокультурними бар'єрами. Це особливо характерно

¹ Заставний Ф. Д. Національно-географічна оцінка референдуму за незалежність України // Проблеми географії України. Мат. наук. конф. Львів, 1994. С. 13–15.

² Хмелько В. Референдум: хто був "за" і хто "проти" // Політологічні читання, 1992. № 1. С. 44

³ Наприклад, відомий своїми українофобськими поглядами політолог В. Маленкович у виступах на телебаченні напередодні і під час президентських виборів 2004 року не лише гіперболізував відмінності політичної поведінки українського населення Заходу і Сходу, але й усіляко намагався їх протиставити і навіть політично зіштовхнути

для зарубіжних і, зокрема, російських геополітиків, котрі завжди виділяють роль історичного кордону по Збручу та ментальні відмінності Лівобережної і Правобережної України, часто проектуючи розкол держави і можливу інкорпорацію Росією східних регіонів. Такі коментарі, звичайно, потребують істотних уточнень. Дійсно, історико-географічний чинник виявлявся і виявляється досить помітно у майже всіх виборчих кампаніях, насамперед через різний вплив історичних ідеологій, але все ж він є лише одним з чинників, часто поєднуючись з багатьма іншими (соціальний склад, демографічні параметри, позиції етнонаціональних меншин, економічна ситуація, рівень етнонаціональної самосвідомості та ін.). Тому, якщо роль цього чинника була особливо помітною, як уже зазначалося, під час президентських виборів 1991 і 1994 років, а також виборів до Верховної Ради України 1994 і 1998 років¹, то вже наступні і президентські, і парламентські вибори засвідчили, що, поперше, регіонально-електоральна полярність не є настільки вираженою, щоб перешкодити формуванню єдиної української політичної нації і національної держави, і, по-друге, зросла роль інших чинників, зокрема, дещо змінилися симпатії населення щодо різних ідеологічних течій, зросла роль т. зв. адмінресурсу. Причому, слід зробити застереження, що адмінресурс як чинник політичної боротьби має не лише негативні аспекти (зловживання владними повноваженнями для досягнення домінування в інформаційній сфері, безпосередній силовий тиск, вияви фальсифікації виборів та ін.), але й окремі позитивні сторони (організаційна роль у поєднанні з державою тих територій, які мало ідентифікуються з українською державницькою ідеєю, забезпечення елементарної стабільності й усіх процесів життєдіяльності суспільства), що у свою чергу завжди позитивно сприймається і викликає довір'я певної частини населення. Успішність застосування адмінресурсу залежить від рівня сформованості ідеологічних симпатій та ступеня протестної налаштованості, яку, у свою чергу, можуть різко зменшити різні соціальні виплати. Тому загалом висновки про *об'єктивно-ситуативний, але не іманентний характер певної полярності політичних настроїв українського населення*, як уже підкреслювалось, підтверджують і результати президентських виборів 1999, і парламентських виборів 2002 років, які виявили деякі нові особливості політичних настроїв, регіонального розподілу політичних сил². Наприклад, особливо велику роль

¹ Див. *Дністряньський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. С. 280–290.

² *Томенко М.* Законодавча, виконавча та судова влади України до і після виборів 2002 року // *Універсум*, 2002. № 9–10

і підготовленість адмінресурсу Донеччини підтвердили парламентські вибори 2002 року (саме (і лише) у цьому регіоні провладне об'єднання "За єдину Україну" одержало перемогу) і вибори Президента України 2004 року, що позначилося не лише у високих відсотках поданих за провладного кандидата В. Януковича, але й у мінімізації підтримки лідера комуністів, що через історичні ідеологічні уподобання виглядає неприродно.

Отже, чинник інерції історичного розвитку у складі різних держав все ще залишається помітним. Це виявляється і на внутрішньорегіональному рівні. Так, у межах Тернопільської області, у північних, історично волинських районах, на виборах Президента України в 1999 році дещо більше голосів (близько 10%), ніж у середньому по області (4,8%), набрав лідер комуністів П. Симоненко. Відносно більше тут проголосувало за В. Януковича на виборах 2004 року, але різниця уже істотно зменшилась. Так само у межах Чернівецької області зберігається диференціація між історично буковинськими та історично північно-бессарабськими районами, які дещо менше підтримують українські національно-демократичні партії та їхніх лідерів. Так, за даними ЦВК, у другому турі виборів президента України за В. Ющенка у Сторожинецькому окрузі (історична Північна Буковина) проголосувало 84,6% виборців, а у Хотинському окрузі (історична Північна Бессарабія) – значно менше – 74,8%.

Однак зіставлення кількох виборчих кампаній все ж засвідчує поступове, хоча й повільне, розмивання історичних регіонально-ментальних бар'єрів між регіонами з високою часткою етнічних українців, що, наприклад, спостерігається між історичною Галичиною та Східним Поділлям. Цьому і надалі сприятиме факт відносної однорідності соціальної структури населення регіонів України. А прискорити цей процес могли б вагомі здобутки у соціально-економічній та культурній сферах, розширення мережі представництв політичних сил із загальнонаціональною ідеологією, зростання їхнього авторитету та впливовості. Водночас внаслідок зростання електоральної ролі російського націоналізму в Україні намітився більший розкол між регіонами історичного ядра України та південними і східними регіонами зі значною часткою етнічно російського населення. Це спричинено й зменшенням питомої ваги етнічних українців, що, як уже зазначалося, зумовлює і зменшення частки українців з рідною українською мовою, і водночас збільшення піддатливості щодо підтримки російських великодержавницьких ідей.

Майже у кожному регіоні України помітними є істотні відмінності між електоральною поведінкою населення обласного центру та інших

районів області, які однак виявляються у великих історичних регіонах основного етнічно українського ареалу по-різному. Це зумовлено дещо відмінним соціальним і етнонаціональним складом самих центрів й регіонів, рівнем самосвідомості і відповідно деякими особливостями ментальності, соціальних потреб та інтересів. Як і в багатьох інших державах, українське село виявляє більшу інерційність у ідеологічних переорієнтаціях, залежно від регіональних особливостей. Зокрема, сільські райони Галичини більше орієнтуються на консервативні національно-демократичні кола, а в обласних центрах виявляють порівняно більші симпатії і до ліберальних, і до радикальних українських політичних сил. Водночас у центральних, південних та південно-східних регіонах село продовжує виявляти симпатії до лівих політичних сил. І якщо підтримка селянами Соціалістичної партії, з огляду на її лівоцентристську ідеологію, українське культурне обличчя, має природний характер і поважні підстави до співпраці, то інерційні симпатії до Комуністичної партії, навпаки, є значною мірою тимчасовими. Тут позначається невдоволення сучасним соціально-економічним становищем, яке за інерцією порівнюється з деякими економічними перевагами 70-х років минулого століття (насамперед щодо зайнятості), які у свою чергу пов'язуються з владою комуністів. Тому, наприклад, на виборах до Верховної Ради України 2002 року комуністи у сільській місцевості центрально-східної Полтавської області набрали 15–20%, а у східній Луганській області – від 20 до 55% (причому, у сільських районах із значним переважанням етнічно українського населення – 20–30%, із значною часткою етнічних росіян – 35–55%)¹. Але у перспективі дистанціювання українського селянства більшої частини України від Комуністичної партії через її маргіналізацію, догматизм, російське культурне обличчя і великоросійські імперські амбіції неминуче зростатиме. Про це, зокрема, свідчить і поступове зменшення на виборах 2004 року підтримки у сільській місцевості лідера комуністів П. Симоненка порівняно з рівнем підтримки керівника Соціалістичної партії О. Мороза. Отже, *за об'єктивними передумовами українська сільська місцевість – це природне середовище поступового розширення підтримки українських національно-демократичних та лівоцентристських сил, але за умови встановлення тісних взаємозв'язків, насамперед з сільською інтелігенцією, та реального відстоювання цими політичними силами інтересів селян.*

Разом з тим, обласні центри півдня і сходу України, з огляду на більшу частку інтелігенції, студентства, відносно менший вплив адмінресурсу, часто надавали порівняно більшу, ніж українське село,

¹ Сіра С. В. Україна партійна. Політико-географічний вимір. К., 2004. С. 117

підтримку українським національно-демократичним силам. Досить значною є тут і частка прихильників ліберальних поглядів. Так, саме (і лише) у Херсонському окрузі у другому турі президентських виборів 2002 року перемогу одержав В. Ющенко. Порівняно з іншими частинами областей відносно вищою була його підтримка й у Запоріжжі та Одесі. Але через відсутність стійких ідеологічних переконань іншою характерною особливістю електоральної поведінки населення великих міст східної і південної України є нестабільність і нестійкість підтримки різних політичних сил, унаслідок чого зростають можливості використання адмінресурсу. Так, на парламентських виборах 1998 року в урбанізованій Дніпропетровській області відносно перемогу (понад 35% голосів) одержала “Громада”, яка на той час вже виступала як опозиційна сила, використовуючи окремі елементи національно-демократичної ідеології та спираючись на попередні адміністративні зв’язки її керівників. Але вже у 2002 році національно-демократичні сили у містах цього регіону набрали лише трохи більше 10% голосів. Так само у Запоріжжі у 1998 році відносно значну підтримку (близько 20%) одержали національно-демократичні партії, зокрема, “Народний рух”, “Реформи і порядок” (певну роль зіграли тут і особисті впливи керівників), але вже на наступних виборах підтримка блоку “Наша Україна” більше, ніж удвічі, зменшилася. Вирішальним, поряд з активізацією політичної активності російської етнічної групи, став вплив адмінресурсу у великих містах південної та східної України і на президентських виборах 2004 року. Отже, порівняння результатів кількох виборчих кампаній засвідчує, що середовище великих міст південної і східної України також може певною мірою підтримати національно-демократичні сили і відповідні ідеологічні принципи, але у більш ліберальній формі і за сприяння органів державної влади та місцевого самоврядування.

Порівняльний аналіз результатів другого туру виборів 2004 року за територіальними округами дає змогу виявити й інші географічні внутрішньорегіональні особливості. Так, більше довір’я до владних структур, а відповідно і більш можливим є вплив адмінресурсу у поліських районах, причому у межах усіх областей – Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської і Сумської, що пояснюється як дещо нижчим рівнем етнонаціональної самосвідомості українського населення, порівняно з іншими частинами зазначених регіонів, так і комунікаційною віддаленістю, що, у свою чергу, є одним з чинників депресивності соціально-економічного розвитку. І якщо, наприклад, у межах західної та центральної частини Українського Полісся В. Ющенко переміг, але з порівняно меншою перевагою, ніж в інших частинах відповідних областей, то у межах поліських районів Сумської області –

поступився В. Януковичу. Але така етнографічна група, як гуцули, виділяючись високою самосвідомістю, наприклад, у межах гірського Рахівського району Закарпатської області, значно більше підтримує українські національно-демократичні сили на виборах усіх рівнів, порівняно з населенням рівнинної частини цього регіону.

Внутрішньорегіональні відмінності електоральних настроїв населення можуть бути зумовлені і низкою інших об'єктивних та суб'єктивних чинників: контрастів промислового розвитку, загальної динаміки соціально-економічного розвитку (занепад, депресивність, піднесення), обсягів надходження капіталовкладень. Зокрема, спад і депресивність зумовлюють протестні настрої (їх найбільше використовують як партії російського більшовизму (КПУ, ПСПУ), так і опозиційні сили), а деяке піднесення підтримує авторитет провладних структур. Досить значною є роль та сфера територіального впливу окремих бізнесових структур та відомих політиків, яка особливо проявляється на виборах у мажоритарних округах, долаючи іноді вплив ідеологічних симпатій. Різниця у прихильності до окремих політичних сил та політиків у межах одного регіону може досягати 20% і навіть більше. Так, за даними ЦВК, у другому турі виборів Президента України у межах Полтавської області в одному з найбільших індустріальних центрів, м. Кременчук, В. Ющенко підтримало понад 52% громадян, а у Лохвицькому окрузі – понад 73%. На парламентських виборах 2002 року відносно перемогу у Західному Донбасі (східна частина Дніпропетровської області) одержав Блок Ю. Тимошенко значною мірою завдяки підтримці Незалежної профспілки гірників України¹.

Особливо помітні відмінності в електоральних уподобаннях зберігаються між етнічними українцями, етнічними росіянами та іншими етнонаціональними групами та ще й залежно від макрорегіональних та внутрішньорегіональних особливостей. Так, згідно з соціологічними дослідженнями В. Хмелька, на виборах до Верховної Ради України 2002 року “серед етнічних українців – порівняно з етнічними росіянами – прихильників блоку “Наша Україна” більше майже у 4,4 раза, прихильників блоку Ю. Тимошенко – в 2,6 раза, а Соціалістичної партії – в 2,1 раза; і навпаки, прихильників КПУ менше у майже в 1,9 раза, а прихильників блоку “За єдину Україну” та СДПУ (о) – в 1,3 раза”. Внаслідок цього “найбільше голосів серед етнічних українців – з перевагою у 1,6 раза – отримав блок В. Ющенко “Наша Україна”... Серед етнічних росіян перше місце, як і раніше, отримала Компартія – з перевагою більше, ніж у 5 разів, порівняно з часткою голосів, відданих

¹ Регіональний портрет України. К., 2003. С. 59

за блок “Наша Україна”. Друге місце серед етнічних росіян мав блок “За єдину Україну”, а третє – СДПУ (о)... Розподіл голосів виборців з інших етнічних груп – як і етнічних росіян – дав перше місце також комуністам”¹. Важливо, що підтримка етнічними українцями національно-демократичних політичних сил у 2002 році також була істотно диференційована між обласними центрами та сільською місцевістю. Зокрема, саме в обласних центрах Західної України та м. Києві найбільшу підтримку одержав блок Ю. Тимошенко. Проголошення В. Януковичем у 2004 році ідеї надання російській мові статусу державної за всіма ознаками не було сприйняте етнічно українським населенням не лише у Західній Україні, але й у центральній, значною мірою визначивши тут переважну підтримку В. Ющенка, найбільш помітну у сільській місцевості. Хоча, очевидно, позначилось тут і несприйняття українським селом кримінального минулого В. Януковича.

На результати всіх виборчих кампаній та загалом перебіг політичних процесів в Україні завжди мала і матиме істотний вплив позиція єдиної великої етнонаціональної групи – росіян. Передбачаючи зростання політизації російської етнічності, як з огляду на демографічний потенціал, так і на історичні традиції, В. Нагірний стверджує, що “російська етнічна група буде залишатися вагомим чинником внутрішньополітичного життя, матиме своє, відмінне від офіційного, уявлення про концепцію державотворення”². І якщо політична активність етнічних росіян упродовж 90-х років переважно виявлялася у комуністичних та ліберально-демократичних формах (за винятком Криму, де діяла низка радикальних російських угруповань), то на початку ХХІ ст. в середовищі етнічних росіян з’явилися дещо інші політичні тенденції, особливо напередодні і під час виборів до Верховної Ради 2002 року та під час президентських виборів 2004 року. Їхнім відображенням стало, зокрема, утворення і консолідація деяких об’єднань з маргінальними поглядами (“Русский блок”), які, однак, як уже зазначалося, не одержали істотної підтримки. Це також засвідчило, що етнічні росіяни, займаючи загалом досить високе соціально-економічне становище (значно вище середнього по Україні) та поважне представництво в органах державної влади, з одного боку, досить лояльно ставляться до ідеї української державності загалом, але, з другого боку, через різні причини *ще не розглядають цю державність відрубно від російської державницької ідеї і не сприймають*

¹ Хмелько В. Електорати парламентських виборів 2002 року в демографічних вимірах // <http://www.dif.org.ua/publics/doc.php.action=7\17>.

² Нагірний В. Російська етнічна група України: пошук місця у процесі українського державотворення // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. Львів, 2001. Ч. 1. С. 310

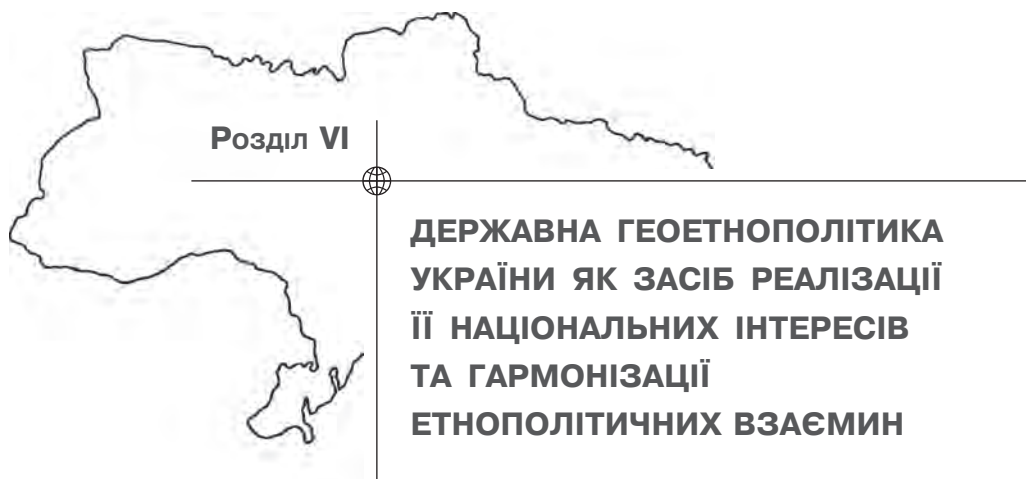
повною мірою засади культурної ідентичності та самобутності України. Звідси – величезна популярність ідей союзу з Росією, подвійного громадянства, надання російській мові статусу державної. Через це, а також ураховуючи позицію офіційних російських кіл, під час президентських виборів 2004 року відбулася своєрідна політична мобілізація значної частини етнічних росіян, які зуміли на засадах регіональної солідарності втягнути у свої проекти значну частину русифікованого етнічно українського населення, що в результаті забезпечило досить високий рівень підтримки провладному кандидату В. Януковичу у східних та південних регіонах. Отже, *суперечності інтересів етнічних росіян та української державоформуючої нації виявилися і виявлятимуться досить помітно.* Однак, з огляду на неоднорідність самого етнічно російського середовища в Україні, порівняно високий ступінь різних суспільних зв'язків з етнічними українцями та низку інших чинників, *можливість появи масштабних конфліктних ситуацій у трикутнику російська національна група – українська етнічна нація – держава Україна є малоімовірною.* В цьому контексті найбільш оптимальним варіантом розвитку взаємин є лібералізація російського етнополітичного руху та його даліше зближення з українськими ліберальними національно-демократичними та лівоцентристськими силами на засадах взаєморозуміння, поваги, і, що особливо актуально, – недопущення різких деструктивних дій та зовнішнього втручання.

І парламентські вибори 2002 року, і президентські вибори 2004 підтвердили, що у районах компактного розселення невеликих етнопонаціональних меншин на сьогодні більше довіряють владним структурам (і відповідно більший вплив адмінресурсу) та лівим партіям і менше підтримують українські національно-демократичні сили. Так, на виборах президента 2004 року у Герцаївському окрузі Чернівецької області (більшість населення – етнічні румуни) за В. Юценка проголосувало у другому турі порівняно з іншими районами області найменше виборців. Подібна ситуація й у місцях компактного розселення угорців і румунів Закарпатської області. Помітне недовір'я до українських національно-демократичних сил і велика роль адмінресурсу виявились і серед болгар, гагаузів, молдован та росіян у Південній Бессарабії (Одеська область), де у другому турі виборів 2004 року було надано найбільшу в області підтримку провладному кандидату В. Януковичу. Зокрема, у Болградському окрузі (більшість населення – етнічні болгари) за В. Януковича проголосувало найбільше виборців з усіх округів Одеської області (понад 85%).

Серед етнопонаціональних меншин виняток становлять кримські татари. Завдяки конструктивній співпраці блоку “Наша Україна” та

структур кримсько-татарського руху на сьогодні простежується досить тісний кореляційний зв'язок між питомою вагою кримських татар у районах АР Крим та часткою голосів, відданих у 2002 році за блок "Наша Україна" та у 2004 році – за В. Ющенка на президентських виборах (коефіцієнт кореляції між часткою кримських татар у 10 виборчих округах АР Крим і часткою голосів, поданих за В. Ющенка у вирішальному турі виборів, становить 0,90). Водночас вплив відносно більшої частки етнічних українців у північних районах Криму щодо підтримки опозиційних національно-демократичних сил простежується ще дуже мало: провладний кандидат В. Янукович одержав тут у другому турі підтримку на рівні середньорегіональних значень.

Підсумовуючи, зазначимо, що внутрішньорегіональні відмінності електоральної поведінки населення України виявлятимуться, з огляду на вплив багатьох чинників, ще більш рельєфно, що потребує детального соціального моніторингу електоральних настроїв, і не лише у розрізі великих макрорегіонів (як це переважно зараз практикується), а на рівні адміністративних районів та поселень. *А щодо стратегії внутрішньої геополітичної боротьби, то важливо, щоб політичні сили, які прагнуть повною мірою реалізувати ідею України як цілісної української національної держави, спиралися не лише на ідеологічні симпатії і протестні настрої, використовуючи переважно м'які варіанти національно-демократичної ідеології, але й на значний конструктивний потенціал територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування.*

6.1. ПРЕДМЕТ, МЕТА І ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ГЕОЕТНОПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Загальновизнаним засобом забезпечення зрівноваженого перебігу етнополітичних процесів на внутрішньодержавному рівні є ефективна державна етнополітика, яку розглядають як “систему тактико-стратегічних дій, заходів і накреслень певного політичного суб’єкта (держави, політичної партії, громадсько-політичного руху та ін.) в галузі етноісторичних, етнокультурницьких та ін. взаємин народів-етносів між собою та в їхніх стосунках з державою”¹. Тут необхідно зазначити, що поняття етнополітики як цілеспрямованої діяльності є лише складовою поняття етнополітики в ширшому контексті, тобто у розумінні етнополітики як усієї сфери суспільного життя, до якої належать політичні взаємовідносини державної нації з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою².

В Україні з самого початку проголошення незалежності майже усі політичні сили та державні структури розуміли актуальність конструктивного впливу на етнонаціональну сферу суспільства з метою узгодження інтересів усіх суб’єктів етнополітичних взаємин, формуючи інституційні, правові, політичні та соціально-культурні засади етнополітики. З цією метою розробляли як її концептуальні засади, так і

¹ Політологічний енциклопедичний словник. К., 1997. С. 122.

² Майборода О. Етнополітика // Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996. С. 488

прикладні аспекти. В результаті на сьогодні в Україні вже функціонує досить сформована система державних структур, покликаних забезпечувати реалізацію конституційних принципів державної етнополітики та формувати правові основи розв'язання окремих етнополітичних проблем. Центральним органом у цій системі є Державний комітет України у справах національностей і міграцій, якому підпорядковані відповідні структури на регіональному рівні. Безпосередньо не підпорядкований лише Республіканський комітет у справах національностей та депортованих громадян АР Крим, що, на думку керівництва Держкомнацміграції України, порушує вертикаль управління у цій галузі¹. Держкомнацміграції України вніс помітний вклад у гармонізацію міжетнічних взаємин в Україні. Особливо значними є його здобутки у встановленні тісних зв'язків з товариствами етнопонаціональних меншин, місцевими структурами влади в процесі розширення необхідної соціально-культурної інфраструктури, розв'язанні проблем біженців, депортованих, малих автохтонних етнічних спільнот (караїмів, кримчаків) тощо. В міру можливостей проводились і заходи щодо підтримки етнічних українців, котрі проживають поза межами України. Роботі Комітету не сприяла його неодноразова реорганізація (з 1993 до 2001 їх було шість)², спричиняючи плинність кадрів та інші відомчі проблеми.

Широкою в Україні є і мережа наукових закладів, які проводять фундаментальні і прикладні дослідження етнополітичних взаємин. Це, наприклад, інститути в системі НАН України (Інститут етнопонаціональних та політичних досліджень (м. Київ), Інститут соціології (м. Київ), Інститут держави і права ім. В. Корецького, Інститут народознавства (м. Львів), Інститут українознавства (м. Львів) та ін.), а також Національний інститут стратегічних досліджень (м. Київ), Національний інститут проблем міжнародної безпеки (м. Київ), значна кількість наукових центрів у вищих закладах освіти.

Завдяки зусиллям науковців, політиків, громадських діячів, котрі представляють інтереси етнопонаціональних меншин, у незалежній Україні розроблені також і вагомні політико-правові засади здійснення етнополітики. За словами М. Панчука і О. Рафальського, «етнопонаціональна політика будь-якої держави з поліетнічним складом населення має виходити з пріоритетів права. Принцип верховенства права в етнопонаціональній політиці означає, що країна, яка претендує на статус правової держави, виходить з інтересів не одного суб'єкта нації, держа-

¹ Москаль Г. Про підсумки діяльності Держкомнацміграції України за 2002 рік та завдання на 2003 рік // Вісник Держкомнацміграції України. 2003. № 1. С. 5.

² Там само. С. 16

ви, титульного етносу чи етнічних меншин, а з балансу інтересів усіх зацікавлених сторін”¹. У цьому аспекті правовому узгодженню інтересів усіх суб’єктів етнополітичних взаємин в Україні сприяло прийняття Декларації прав національностей України (1991), Закону України “Про національні меншини” (1992), Конституції України (1996), ратифікація рамкової конвенції про захист національних меншин (1997), а також деяких інших законів, які прямо чи опосередковано стосуються різних аспектів етнополітики (“Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про громадянство України”, “Про освіту”, “Про інформацію”, “Про вибори народних депутатів України” (вересень 1997 року), “Про об’єднання громадян” та деякі ін.). Ці політико-правові документи охоплюють засадничі інтереси життєдіяльності етнонаціональних спільнот і груп (щодо загальнолюдських, виборчих прав, культурно-освітніх потреб тощо), враховуючи й етногеографічні особливості України, зокрема, при окресленні контурів виборчих округів. Але є тут і окремі зауваження. Так, Н. Макаренко звертає увагу на деякі суперечливі моменти Закону України “Про об’єднання громадян”, згідно з яким статус всеукраїнського може отримати товариство, яке має осередки у 14 регіонах, що, з огляду на компактність розселення деяких груп, складно організувати².

Обґрунтування та здійснення етнополітики може розглядатися в різних контекстах (економічному, правовому, культурному і т. д.). Зважаючи на значущість етнотериторіальних відмінностей і загалом роль географічного чинника (і як середовища життєдіяльності, і як сфери впливу), важливим є моделювання етнополітики й у контексті з суспільно-географічними реаліями. Це зумовлює *необхідність спроектувати етнополітику у географічні виміри політики*, тобто у вже сформовані у рамках суспільної географії моделі *геополітики і регіональної політики*. А оскільки етнополітика – це насамперед питання внутрішньої політики, то важливо вписати її не стільки у геополітику міждержавних і міжнаціональних взаємин, як у *внутрішню геополітику*. В цьому контексті зазначимо, що ідея і деякі концептуальні основи внутрішньої геополітики, зокрема, щодо розв’язання внутрішніх конфліктів, безпосередньо пов’язані з діяльністю французького науковця І. Лакоста – видавця і редактора відомого геополітичного журналу “Геродот”. Деякі оригінальні підходи у проведенні внутрішньої геополітики з’явилися і в Україні. Наприклад, в аналізі міжрегіональних

¹ Панчук М., Рафальський О. Етнополітика України: досвід десятиліття // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: у 2 ч. Львів, 2001. Ч. 2. С. 130.

² Макаренко Н. До питання про основні напрями сучасної державної етнополітики в Україні // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. У 2 ч. Львів, 2001. Ч. 2. С. 141

геоетнополітичних взаємин важливе методологічне значення може мати обґрунтована М. Багровим “закономірність компліментарності” регіонів держави, основана на тому, що “жодна функціональна складова регіональної етногенетичної системи не може існувати без інших складових, які функціонально доповнюють її, адже кожна підсистема зв’язана з іншими відповідно до загального принципу доповнюваності”¹. В разі окреслення методологічних засад внутрішньої геополітики з позицій інтересів не одного якогось регіону, а усієї держави зберігає свою актуальність і конструктивність функціональний підхід, запропонований американським політико-географом Р. Хартшорном, на думку котрого, завданням політико-географічного дослідження держави (а такий підхід можна екстраполювати більш конкретно і на геоетнополітичні взаємини) є виявлення й аналіз сили чинників, які забезпечують єдність такої держави, і відповідно – виявлення сукупності чинників, які можуть порушити її цілісність, та загалом – аналіз співвідношення між відцентровими і доцентровими силами². Єдність держави гарантує спільність інтересів, мети, загальнополітичних і культурних орієнтацій, які він означив як державну ідею. Основними чинниками, які забезпечують таку цілісність, формують державну ідею, Р. Хартшорн вважає роль видатної особистості, династії, національну приналежність і мову, спільність політичних традицій.

Внутрішня геополітика може значною мірою поєднуватись із регіональною політикою, яку М. Д. Пістун визначає як діяльність держави, спрямовану на забезпечення комплексного економічного, політичного, соціального та культурного розвитку окремих територій країни³, і яка має значні напрацювання насамперед щодо збалансування регіональних соціально-економічних процесів, які впливають і на етнополітичну стабільність. Концептуальні основи регіональної політики в Україні вже досить добре розроблені й обґрунтовані, зокрема, у суспільній географії, у працях І. О. Горленко, О. В. Заставецької, К. В. Мезенцева, Я. Б. Олійника, М. Д. Пістуна, В. А. Поповкіна, А. В. Степаненка, О. Г. Топчієва та ін.⁴ Отже, узагальнюючи і доповнюючи підходи, сформовані у рамках внутрішньої геополітики та регіональної політики, доцільним, на наш погляд, є окреслення окремого сектора етнополітики як політичної діяльності, що формується на стику з політичною географією, геополітикою та регіональною політикою, означивши його

¹ Багров Н. В. Региональная геополитика устойчивого развития. Киев, 2002. С. 64.

² Хартшорн Р. Политическая география // Американская география. М., 1957.

³ Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. К., 1996. С. 117.

⁴ Див., зокрема: Пістун М. Д., Мезенцев К. В., Тьорло В. О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект. К., 2004

як *державна геоетнополітика*, в основі якої — *сукупність заходів держави, спрямованих на оптимізацію і збалансування територіальної етнополітичної системи держави, усунення загроз етнополітичній стабільності, профілактику і розв'язання територіальних етноконфліктів*. Основи державної геоетнополітики визначаються насамперед політико-правовими засадами держави, її корінними інтересами та внутрішньою територіальною організацією етнополітичної сфери.

Ядром геоетнополітики держави, з огляду на внутрішньодержавні виміри самої проблематики, є внутрішня геоетнополітика (див. рис. 6.1). Але як і для геополітики загалом характерною є залежність багатьох аспектів внутрішньої геополітики від зовнішньополітичних аспектів, так само і на внутрішню геополітику впливає низка зовнішніх геоетнополітичних чинників, а тому ці аспекти (внутрішні і зовнішні) необхідно розглядати у єдності, розуміючи пріоритетність, особливо в умовах України, саме внутрішньої геоетнополітики. На сьогоднішній день безперечним є те, що примноження сукупного силового потенціалу України і збільшення можливостей регіонального лідерства залежатиме насамперед від консолідованості регіонів України та перспектив формування української політичної нації. Зважаючи на структуру політичного простору держави та спираючись на підходи Р. Хартшорна з визначення об'єктивних доцентрових і відцентрових тенденцій, *внутрішню геоетнополітику України доцільно розглядати як сукупність заходів держави та інших політичних сил, спрямованих на оптимізацію територіально-етнополітичних співвідношень та зрівноваження геоетнополітичних процесів у трьох підсистемах: 1) державна територія і кордони; 2) територіальна організація державної влади і місцевого самоврядування; 3) територіальна організація політичної активності населення*¹. Водночас у контексті зовнішніх взаємозв'язків слід насамперед виділити такі чинники, що безпосередньо впливають на здійснення внутрішньої геоетнополітики: 1) етногеографічне розміщення; 2) тенденції етногеополітичних процесів у сучасному світі; 3) міжнародно-правові стандарти розв'язування регіональних етнополітичних проблем.

Оскільки система соціально-територіальних поєднань, які забезпечують зрівноваженість геополітичних процесів, у таких підсистемах, як державна територія і кордони, територіальна організація державної влади і місцевого самоврядування вже частково сформована політико-правовими документами та діяльністю державних інститутів (окремі проблеми та перспективи їхнього функціонування вище висвітлені), то

¹ Див.: Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. С. 10

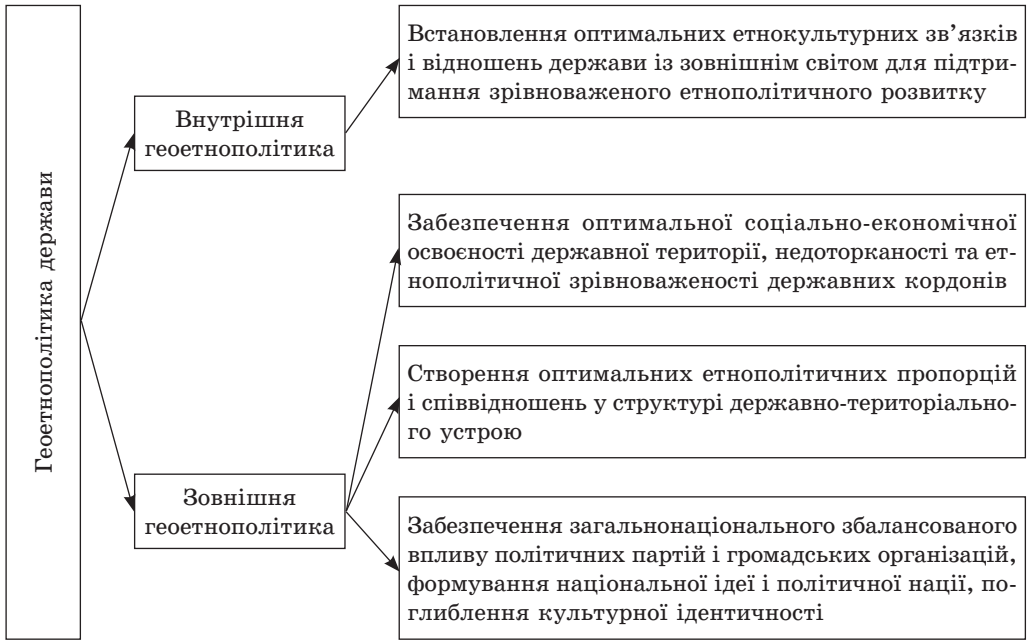

Рис. 6.1. Концептуальна модель напрямів державної геоетнополітики

на цей час у здійсненні державної геополітики на перший план виходять проблеми регіонально-структурних змін у політичних настроях населення. Саме в сфері територіальної організації українського громадянства, його етнокультурних особливостей і політичних орієнтацій найбільш рельєфно виявляються, з одного боку, консолідуючі (доцентрові) чинники, і з другого – територіально-розділюючі, відцентрові процеси та породжені ними небезпеки. Абстрагуючись від чинників територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування та деяких інших політико-правових аспектів, можна зазначити, що *основними гарантами цілісності держави Україна є цілісність української етнічної нації та сукупність усіх її взаємозв'язків з етнонаціональними меншинами*. Тому, через інерцію історичного політичного розвитку регіонів України в складі різних держав, реалії етногеографічної ситуації, основною метою внутрішньої геоетнополітики в Україні має стати *цілеспрямоване формування системи поєднань у взаєминах по лінії українська етнічна нація – етнонаціональні меншини, центр держави – регіони з особливими етногеографічними і політичними особливостями, етногеографічні регіони з одними характерними рисами – регіони з дещо відмінними рисами*. У геостратегії досягнення цієї мети ключове значення матиме становлення української політичної нації та утвер-

дження загальноукраїнської національної ідеї. Реалізація означених цільових установок передбачає, зокрема, розв'язання таких проблем, як: а) територіальна консолідація, подолання регіонального відчуження та інерції історичної територіально-політичної роз'єднаності в рамках самої української етнічної нації; б) консолідація української політичної нації; в) кристалізація культурної ідентичності України; г) попередження й уникнення регіональних етноконфліктів. Усі ці питання тісно пов'язані між собою і навіть перетинаються, до того ж, розв'язання одного з них стане запорукою успішного розв'язання інших.

У зовнішньоетнополітичному аспекті особливо важливим є значення *етногеополітичного розміщення, тобто системи відношень держави Україна загалом та її етногеографічних районів до етнонаціональних об'єктів і етнополітичних процесів, що знаходяться поза межами її державної території (держави, етнополітичні рухи, вогнища етноконфліктів та ін.)*, і які можуть як сприяти, так і перешкоджати зрівноваженню геоетнополітичних процесів всередині держави. Намагаючись змоделювати різні напрями внутрішньої геоетнополітики, не можна не вдаватися і до цілеспрямованих зовнішньополітичних дій, спрямованих на встановлення таких зв'язків і відношень держави із зовнішнім світом, які, нейтралізуючи негативні впливи, сприяли б її рівновазі і стабільності. Тут слід підкреслити лише, що на сьогодні основною (методологічною і прикладною) проблемою у цьому напрямку є, і ще тривалий час залишатиметься, проблема взаємин з таким сусідом, як Росія, насамперед з огляду на значну частку етнічних росіян в Україні та кількість етнічних українців в Росії. Ця проблема включає і різні аспекти, і різні рівні (загальнодержавний, регіональний). З особливо гострих питань можна виділити, наприклад, проблеми функціонування державного кордону, статусу мов, культурної ідентичності і культурно-інформаційних зв'язків, історичної спадщини та ін. Але оскільки усі аспекти проблеми українсько-російських міждержавних взаємин безпосередньо залежать від взаємного бачення місця обох держав у майбутній територіально-політичній організації світу, то це зумовлює необхідність усвідомлення політичними елітами обох держав передусім безальтернативності незалежно-державного розвитку України і добро-сусідських партнерських стосунків на засадах взаємоповаги, рівності та з урахуванням порівняно високого ступеня міжнаціональної компліментарності.

Предметом зовнішньої геополітики України є і цілеспрямоване формування в засобах масової інформації країн світу позитивного і об'єктивного образу України як держави, яка має своє культурне обличчя і вміє збалансовувати етнонаціональні взаємини, що є важливою

передумовою усвідомлення міжнародним співтовариством її самобутності і здатності забезпечувати у міжнародних відносинах стабілізуючі функції.

Здійснення державної геоетнополітики України не може не спиратися на позитивні загальноєвропейські стандарти. Але тут слід зробити застереження, що у європейській практиці розв'язання регіональних етнополітичних конфліктів накопичено як позитивний, так і негативний досвід. Зокрема, Україна могла б ефективно використати досвід Німеччини щодо розв'язання мовно-культурних проблем у федеральній землі Шлезвіг-Гольштейн чи в італійській провінції Південний Тіроль (Трентіно Альто-Адідже). Водночас неприйнятною є практика розв'язання регіональних етнополітичних конфліктів, які здійснювали упродовж 90-х років такі держави, як Росія (на Північному Кавказі), Союзна Республіка Югославія, Хорватія.

Важливо також наголосити, що успішно реалізувати всі напрями державної геоетнополітики зможуть лише владні структури і політичні сили, які користуватимуться довір'ям більшої частини суспільства і більшості регіонів, і забезпечать прозорі відносини в усіх сферах та справедливе відтворення керівного кадрового потенціалу в столиці та регіонах.

6.2. ІНТЕГРАЛЬНЕ ОЦІНЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ І СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ТА НЕБЕЗПЕК ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ДЕРЖАВНОЇ ГЕОЕТНОПОЛІТИКИ

Важливою передумовою конструктивної і ефективної геоетнополітики держави є наявність широкої інформаційної бази, що включає як емпіричні, так і аналітичні матеріали щодо реальних співвідношень, суперечностей і проблем на різних рівнях (загальнодержавному, регіональному, локальному). Оскільки історико-географічні особливості та основні структурні параметри етногеографії України як передумова формування інформаційних засад геоетнополітики нами вже значною мірою відображені, то залишається актуальною потреба узагальнити *складнощі етнополітичних взаємин у державі загалом та у регіонах. Таке узагальнення засвідчує рівень поляризаційної напруженості у взаєминах центр – регіони та регіони – регіони, який залежить від діапазону відхилень за найбільш істотними етнокультурними показниками.* Складність етнополітичних взаємин визначає також більшу чи меншу ймовірність етнополітичних конфліктів. Хоча очевидно, що ймовірність

конфліктів визначається не лише складністю етнополітичної ситуації, але й наявністю деструктивних політичних сил та деструктивних зовнішніх впливів. Так само поява чи уникнення етнополітичних конфліктів безпосередньо залежить і від ролі місцевих політичних еліт.

Обґрунтовуючи методика інтегрального оцінення ступеня складності етнополітичних взаємин в регіонах України, виходимо з того, що етнонаціональні взаємини ускладнюють: 1) висока етнонаціональна мозаїчність і етнонаціональна поліареальність; 2) високий ступінь кризи української етнічності, який збільшує ймовірність підтримки населенням маргінальних чи деструктивних щодо загальнодержавних інтересів політичних лозунгів; 3) низький рівень компліментарності міжетнічних взаємин. Отже, якщо рівень етнонаціональної мозаїчності регіонів відображають значення індексу Б. Еккеля, визначеними для всього населення, то етнонаціональну поліареальність до певної міри розкриває індекс етнічної мозаїчності сільського населення та частка етнонаціональних меншин у сільському населенні. Рівень кризи української етнічності у кількісному аспекті засвідчує, зокрема, частка українців у міському і сільському населенні, які вважають рідною російську мову. Водночас при спробі кількісно описати рівень компліментарності населення регіонів складно врахувати усі чинники. Але оскільки тривалість спільного проживання сприяє більшій компліментарності, деякі характерні особливості регіонів у цьому контексті розкриває показник частки осіб, що народилися поза Україною, а також, ураховуючи важливість культурно-релігійних стереотипів у встановленні толерантних взаємин, – і ступінь релігійно-конфесійної мозаїчності, який можна розрахувати, видозмінивши індекс етнонаціональної мозаїчності Б. Еккеля (замість часток етнонаціональних, поставивши частки релігійно-конфесійних громад). Отже, припускаємо, що чим більший у регіоні ступінь релігійно-конфесійної мозаїчності, тим меншим є рівень компліментарності у міжетнічних взаєминах, що відповідно підвищує ступінь їхньої складності.

Окрім об'єктивних етногеографічних передумов, етнополітичні взаємини у регіонах може ускладнювати і наявність деструктивних етнополітичних чинників: зовнішніх (близькість до районів етнополітичної нестабільності, неврегульованість питань державного кордону, територіальні претензії з боку окремих політичних сил сусідніх держав) і внутрішніх (поширеність громадсько-політичних угруповань, що ставлять під сумнів ідею української державності, популярність ідей ревізії форми державного устрою та мовного законодавства (висунення вимог щодо надання російській мові статусу державної)). Оцінення значення таких деструктивних чинників може мати лише відносний характер,

тому для зручності розрахунків наявність кожного з вище зазначених чинників пропонується оцінити одним балом.

Отже, розрахунки значень виділених показників, переведення їх у бали і визначення сумарного показника (див. табл. 6.1) засвідчують, що складність етнополітичних взаємин у регіонах України визначається насамперед етногеографічними відмінностями, тобто визначальні риси етногеографічної структури мають засадниче значення й у геоетнополітичних співвідношеннях. А даліше переведення сумарного значення складності етнополітичних взаємин (у балах) у рейтингові рівні (дуже низький, низький, середній, високий, дуже високий) (див. рис. 6.2) засвідчує, що як *особливі полюси геоетнополітичних взаємин виділяються лише Кримська автономія (разом з містом Севастополем), Донецщина (Донецька і Луганська області) та Одеська область*. Водночас із заходу на схід, по осі історичного ядра України, від Львівщини аж до Сумщини, за всіма ознаками немає підстав для ускладнення етнополітичних взаємин, а сама геоетнополітична диференціація є мало вираженою. Певне *напруження у міжрегіональних етнополітичних взаєминах*, абстрагуючись від деяких історичних чинників, *найбільш ймовірно лише у відношенні регіонів історичного ядра до регіонів з найбільшою складністю етнополітичних взаємин*, а враховуючи рівень політизованості населення і стереотипні ідеологічні симпатії – між Волинсько-Галицькими областями, з одного боку, та Кримським і Донецьким регіонами – з другого. На заході середнім рівнем етнополітичної складності виділяються Закарпатська і Чернівецька області, а також два південних регіони – Миколаївська і Херсонська області, які характеризуються близькістю майже усіх етнополітичних показників. Деяко вищою від середнього рівня складності є етнополітична ситуація у Харківській та Запорізькій областях.

Отже, однозначним лідером щодо складності етнополітичних взаємин є Кримський регіон, включаючи і м. Севастополь, який характеризується і найвищим рейтингом етнонаціональної та релігійної мозаїчності, і найгострішими виявами кризи української етнічності, і порівняно низьким рівнем міжетнічної компліментарності. А через наявність деструктивних етнополітичних чинників (зовнішні небезпеки, етнополітичні рухи з маргінальними геополітичними поглядами) найбільш ймовірним є виникнення тут етнополітичних конфліктів. Зважаючи на внутрішню складність етнополітичних взаємин та зовнішні деструктивні чинники, насамперед великодержавницькі амбіції частини політичних еліт сусідніх держав, поява етнополітичних конфліктів можлива також у Донецькій, Луганській, Чернівецькій, Закарпатській, Одеській областях. Водночас *на більшій частині території України виникнення*

Таблиця 6.1

**Показники інтегральної оцінки складності етнополітичних взаємин
в регіонах України (у балах)**

Автономія і області України	Етніонаціональна мозаїчність усього населення	Етніонаціональна мозаїчність сіль- ського населення	Рівень кризи укра- їнської етнічності	Частка населення, яке народилося поза Україною	Релігійно-конфесій- на мозаїчність	Наявність деструк- тивних етнополі- тичних чинників	Сумарний показник складності етнопо- літичних взаємин
АР Крим	5	5	5	5	4	5	29
Вінницька	1	1	1	1	2	1	7
Волинська	1	1	1	1	1	1	8
Дніпропетровська	3	2	2	2	2	2	13
Донецька	3	4	5	3	4	4	25
Житомирська	5	1	1	1	2	1	8
Закарпатська	3	3	2	1	4	3	16
Запорізька	4	3	3	2	4	2	18
Івано-Франківська	1	1	1	1	2	1	7
Київська	1	1	1	2	3	1	9
Кіровоградська	2	1	1	2	2	1	9
Луганська	5	4	5	3	2	4	23
Львівська	1	1	1	1	2	1	7
Миколаївська	3	2	2	2	4	1	14
Одеська	5	5	3	2	3	4	22
Полтавська	2	1	1	2	2	1	9
Рівненська	1	1	1	1	3	1	8
Сумська	2	2	1	2	1	1	9
Тернопільська	1	1	1	1	3	1	8
Харківська	4	3	3	3	3	3	19
Херсонська	3	2	2	2	3	1	13
Хмельницька	1	1	1	1	2	1	7
Черкаська	1	1	1	2	3	1	9
Чернівецька	4	4	1	1	4	3	17
Чернігівська	1	1	1	1	1	1	6
м. Київ	3	–	2	2	5	2	
м. Севастополь	5	–	5	5	–	5	

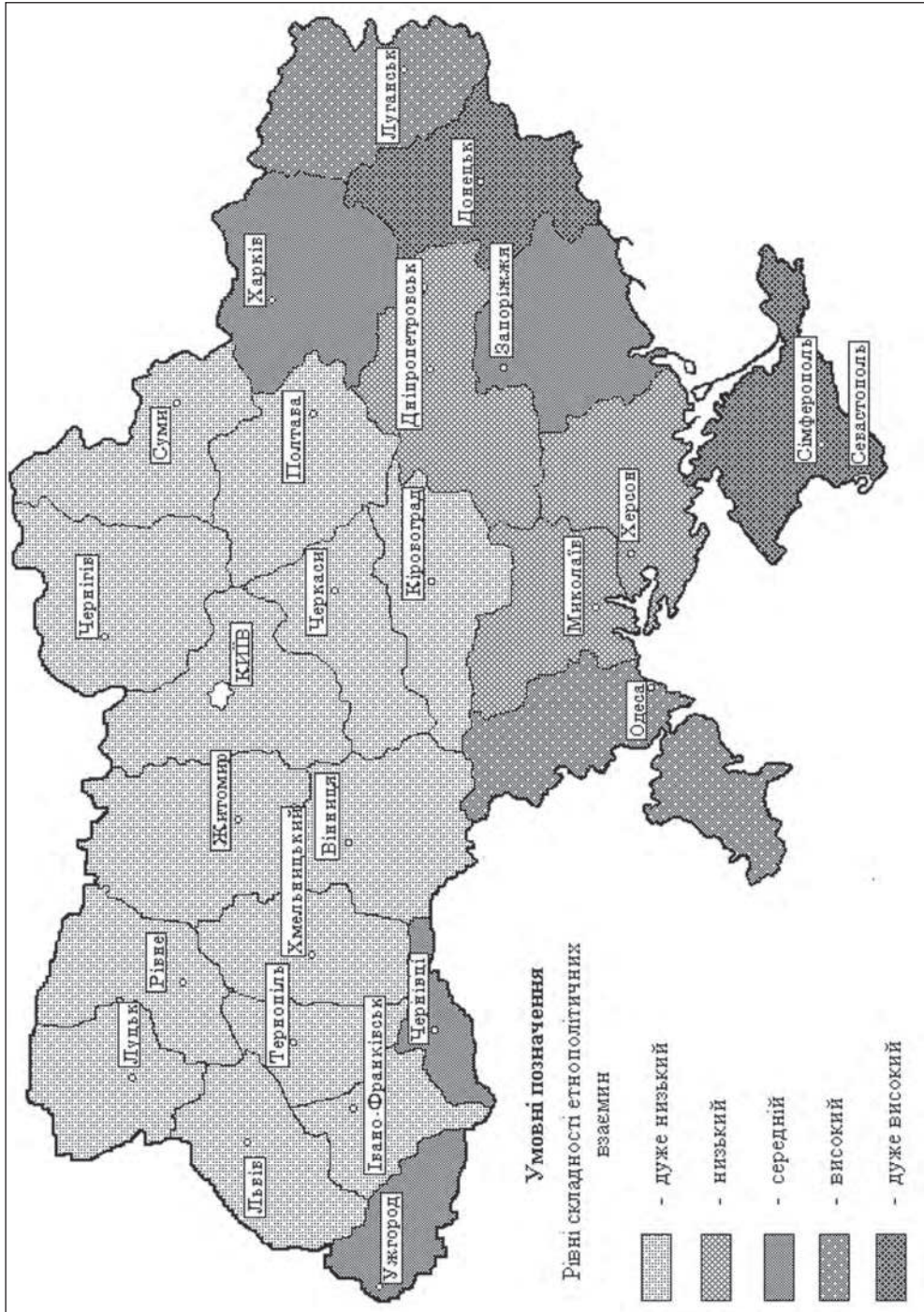

Рис. 6.2. Рівні складності етнополітичних взаємин у регіонах України

етнополітичних конфліктів є загалом малоімовірним, що однак не виключає можливості появи різних суперечностей.

Отже, через поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників на сьогодні можна виділити низку *суперечностей геоетнополітичних взаємин* в Україні та регіонах, зумовлених, насамперед *невідповідністю співвідношень регіональної мовно-етнічної структури населення і її репрезентативності в соціально-культурній і політико-правовій сферах*, серед яких, залежно від суб'єктів, можна виділити такі різні типи: суперечності етнічної групи і центральної влади, етнічної групи і державоформуючої більшості, етнічної групи і регіональної влади, етнічної групи й етнічної групи (регіональної більшості). У випадку ідентифікації усього регіону з якоюсь етнополітичною ідеєю і, як уже зазначалося, у випадку поглиблення поляризованості етнокультурної ситуації, можуть з'явитися і суперечності такого роду, як етногеографічний регіон – центральна влада, етногеографічний регіон – етногеографічний регіон. Як ми уже зазначали, помітні відмінності між волинсько-галицькими регіонами, з одного боку, донецькими регіонами і Кримом, з другого, зумовлювали і зумовлюватимуть не лише спроби захисту інтересів різних мовно-культурних груп, але й різні необ'єктивні, часто спекулятивні, оцінки і навіть політичні збурення.

Щодо внутрішньорегіональних суперечностей, то вони, безумовно, найбільше характерні для регіонів з високою етнополітичною складністю і мають різні виміри. Тобто суперечності тут можуть проявлятися як між різними спільнотами й групами, так і між політичними силами, що відображають їхні інтереси, а також між ними та державними структурами. Зокрема, такі різновекторні орієнтації характерні для Криму, який залишається основним вузлом суперечливого розвитку етнополітичних процесів в Україні. Одним з генераторів появи таких суперечностей є активізація, використовуючи термінологію О. Майбороди, “російського націоналізму”, який виявляється у різних формах, у тому числі і у радикальній (євразійство, “слов'янська” імперія). Так, на півострові діє низка легальних і нелегальних російських політичних об'єднань відверто антиукраїнського спрямування (Русская партия, Конгрес російських общин Криму, Республіканський рух Криму та деякі інші). З цими об'єднаннями на платформі “союзу східнослов'янських народів” часто блокуються і кримські комуністи. До середини 90-х років з політичними силами “російського націоналізму” відверто солідаризувалися і владні структури автономії. Усе це зумовлювало і зумовлює суперечності насамперед з центральною владою в Україні, загальноукраїнськими політичними силами, особливо національно-демократичними, та кримсько-татарським рухом. Сприйняттю етнічними

росіянами Кримського регіону ідеї незалежної України не сприяє те, що саме тут відносно найвищою є частка населення, що народилося в Росії і представляло переважно заідеологізовані верстви суспільства (військові, партійно-господарська номенклатура). Особливо це стосується Севастополя, який до того ж відчуває постійний тиск з боку російського Чорноморського флоту і деяких російських великодержавницьких політичних сил, що генерує додаткові імпульси до загострення суперечностей.

До найголовніших проблем, пов'язаних з поверненням депортованого населення та його інтеграцією в українське культурно-політичне середовище, слід насамперед віднести: а) соціально-економічні (зайнятість, розселення і забезпечення житлом, надання земельних ділянок); б) політико-правові (представництво кримських татар в органах влади, статус кримськотатарського народу та його представницьких структур); в) геокультурні (забезпечення освітніх, релігійних потреб, релігійно-політична ідеологія окремих кримсько-татарських груп, рівень володіння українською мовою). Накопичення проблем відбувається на фоні складної криміногенної ситуації та відставання регіону у соціально-економічному розвитку. Негативним чинником розвитку етнополітичної ситуації є також низький ступінь компліментарності кримських татар і етнічної більшості регіону – росіян, зумовлений багатьма причинами, у т. ч. й часто діаметрально-протилежним трактуванням історичних подій.

Разом з тим, серед етнонаціональних спільнот Криму в найбільш дискримінаційних умовах щодо забезпечення культурно-освітніх потреб є етнічні українці, адже питома вага україномовної культурно-освітньої інфраструктури є на порядок меншою не лише від частки етнічних українців, але й частки населення з рідною українською мовою. Так, рідною українську мову вважало тут у 2001 році 10% усього населення, водночас лише 1% учнів денних загальноосвітніх закладів навчалися українською мовою і 3,2% дітей у дошкільних закладах виховувались українською мовою¹. Тому створення відповідної культурно-освітньої інфраструктури для українського населення, самосвідомість якого зростатиме з огляду на політизацію етнічних росіян та кримських татар (за принципом протиставлення), є не лише питанням історичної і соціальної справедливості, але через різновекторність етнополітичних орієнтацій, і питанням національної безпеки. Тобто в умовах загострення етнополітичних суперечностей, зокрема, між кримськими татарами та етнічними росіянами, саме етнічні українці могли б забезпечувати на півострові стабілізуючі функції.

¹ Статистичний щорічник України за 2001 рік. К., 2002. С. 467

Історичні особливості соціально-економічної освоєності визначили і основні проблеми та суперечності Донецького етногеографічного району: слабку втягнутість в український історично-політичний процес, високу регіональну самосвідомість, яка протиставляється загальнонаціональній, акультурацію українського населення, популярність просоюзницьких ідей, яка посилюється соціальними особливостями на фоні великих труднощів економічної трансформації. Так само дуже низькою є частка україномовної інформаційної та соціально-культурної інфраструктури. За офіційними даними на 1 січня 1997 р. в Донецькій області на 27 обласних російськомовних газет і 33 міські російськомовні видання припадало 3 обласні і 3 міські україномовні видання. У 2001–2002 роках частка учнів середніх закладів освіти, що навчалися українською мовою, порівняно з початком 90-х років істотно зросла (до 17–20%)¹, але все ще залишається значно меншою від частки населення, що вважає рідною українську мову (24–30%). Водночас зростання кількості україномовних шкіл у цьому регіоні часто мало формальний і штучний характер, зумовлюючи і навіть провокуючи невдоволення. Відносно вищий рівень індустриального розвитку Донеччини зумовив появу тут потужних фінансово-промислових груп, які в останні роки виявили амбіції щодо свого домінуючого становища в політичній системі всієї України, *нав'язуючи українському суспільству сформовану у регіоні модель соціально-культурних взаємин*, що могло б призвести до загострення міжрегіонального протистояння. Найбільш помітно це проявилось у ході президентської кампанії 2004 року, яка стала генератором збурення усіх новоосвоєних земель з приводу подвійного, насамперед російського і українського, громадянства та надання російській мові статусу державної.

Слабо інтегрованим в українське державно-політичне середовище залишається Одеський регіон. Суперечливі моменти етнополітичного розвитку зосереджуються найбільше у регіональному центрі (м. Одеса), та у південно-бессарабській історичній області. Поряд з об'єктивними чинниками етнополітичної складності, суперечливий характер мають і деякі ідеологічні особливості. Зокрема, *нав'язаний населенню сучасними засобами інформації історичний образ Одеси, поширена історична міфологія як складові офіційної ідеології міської і регіональної еліти майже не пов'язують місто з українською культурною традицією*. Через це ігнорується низка вагомих обставин, адже Одеса, попри свою культурну різноманітність, була й у другій половині ХІХ ст., і у ХХ ст. одним з центрів українського культурного та частково політичного руху.

¹ Статистичний щорічник України за 2001 рік. К., 2002. С. 467

Такий інформаційний образ регіонального центру не відповідає і його сучасній етнопонаціональній структурі, основу якої за переписом 2001 року становлять етнічні українці (61,6%), засвідчуючи необхідність адекватних коректив у культурно-інформаційній політиці в інтересах і етнопонаціональної більшості, і етнопонаціональних груп.

Компактно розселені в Південній Бессарабії етнопонаціональні меншини (болгари, гагаузи, молдовани) досить політизовані і мало інтегровані в українське культурне середовище. Їхня активність визначається певною мірою і перебігом подій у сусідніх Молдові (включаючи і Придністров'я) і Румунії, що за несприятливих обставин і на фоні соціально-економічної депресивності може стати чинником дестабілізації. Серед етнічних болгар популярними є ідеї національної адміністративно-територіальної автономії, реалізація яких, з огляду на мозаїчність розселення етнопонаціональних груп та геополітичне становище регіону, могла б створити додаткові етнополітичні труднощі.

Соціологічні дослідження І. Попової, проведені в Одеській області, підтверджують й кризовий стан української етнічності. Так, “серед тих, хто рідною вважає українську мову, спілкується у сім'ї кожен п'ятий, на роботі та в громадських місцях – кожен третій”¹. Така невідповідність, на думку автора, спричинена тим, що значній частині населення “російськомовність нав'язана утвореним соціокультурним середовищем”². Отже, стан української етнічності в регіоні, безперечно, не сприяє консолідаційним процесам.

Етнополітична проблематика Харківсько-Дніпровського етногеографічного району (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області) визначається не лише його етногеографічною структурою, геополітичним положенням, але й значним економічним, насамперед промисловим, потенціалом. Саме тут зосереджені стратегічно важливі наукомісткі конкурентно спроможні виробництва, сформувалися потужні фінансово-промислові угруповання, які у боротьбі за впливи у загальноукраїнському масштабі вже використовували і надалі використовуватимуть й етнополітичні ідеї. Оскільки у структурі бізнесово-промислової еліти частка етнічних українців та загалом громадян, пов'язаних з українською культурно-політичною традицією, відносно невелика, то у соціально-політичній активності помітним є використання лозунгів ліберального варіанта “російського націоналізму” в Україні. З огляду на

¹ *Попова І.* Мова як фактор політичного та культурного самовизначення (на матеріалах соціологічних досліджень в одеській області) // *Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку.* К., 1994. С. 129–137.

² Там само. С. 130

це, боротьба бізнесових угруповань за впливи на загальнодержавному рівні може підштовхнути й етнополітичні суперечності. Підставою для цього є і високий ступінь асиміляції та акультурації етнічних українців у регіональних центрах, особливо у Харкові та Запоріжжі, що зумовлює й значну поширеність регіональної та радянської ідентичностей. Тому, незважаючи на те, що, наприклад, Харків двічі у своїй історії був епіцентром українського національно-культурного піднесення (20-ті, 30-ті роки XIX ст. і 20-ті роки XX ст.), а весь етногеографічний район ще зберігає, зокрема, пам'ять про козацтво (слобідське і запорізьке), на етнополітичну ситуацію тут істотно впливає прикордонне розміщення, наслідки міграційних процесів, привносячи певну напруженість та деяку небезпеку збурення Харкова та інших регіональних центрів з причини надання російській мові статусу державної. Поряд з впливовими українськими культурними колами, в регіональних центрах зосереджуються об'єднання, що стоять на позиціях російської великодержавності, євразійства. Водночас у сільській місцевості через зниження життєвого рівня і соціальне невдоволення популярними є і просоюзницькі ідеї.

З пізніше колонізованих територій (можна сказати Нової України) найменш проблематичним є етнополітичний розвиток Херсонської і Миколаївської областей, які за більшістю параметрів відзначаються однорідністю ситуації. Суперечності, пов'язані з недостатньою українською національною ідентифікацією, тут також помітні, але *деструктивна політизація населення на основі мобілізації регіональної чи радянської ідентичностей має менше об'єктивних підстав*. Відповідно й небезпеки загострення суперечностей усього району з центральною владою є мало ймовірними. Тут сільська місцевість ще має резерв місткості, яку можна було б використати у політиці заохочувальної міграції селян з перенаселених сільських місцевостей західних областей, що мало б стати альтернативою заселення території іммігрантами з колишнього Радянського Союзу, більше сприяючи загальнодержавній інтеграції.

У двох західних областях, Закарпатській і Чернівецькій, які виділяються від інших порівняно вищим ступенем етнополітичної складності, упродовж 90-х років минулого століття міжетнічних конфліктних ситуацій фактично не спостерігалось, але у процесах етнополітичної консолідації є низка проблем. Як уже зазначалося, розселені в сільській прикордонній місцевості неслов'янські автохтонні етнічні меншини (угорці, румуни, молдовани) досить добре забезпечені культурно-освітньою інфраструктурою¹, проте мало інтегровані в загальноукраїнське

¹ Гайнічеру О., Пилипенко Т. Шляхом злагоди і порозуміння // Вісник Держкомнацміграції України, 2003. № 1. С. 15

середовище, у т. ч. і через погане володіння українською мовою, оскільки до 1991 року у школах з неукраїнською і неросійською викладовими мовами українську мову фактично не вивчали. *Але не лише за культурними, а й за соціально-економічними інтересами населення етнонаціональних меншин тут більше орієнтоване у напрямку до сусідніх національних держав.* На фоні скептичної чи протестної налаштованості до української влади *товариствами етнонаціональних меншин висувуються завищені вимоги*, що спричиняє певні етнополітичні тертя, зокрема, з українськими національно-демократичними об'єднаннями. *Попри відносно високий ступінь української етнонаціональної самосвідомості, зберігаються не лише етнографічні відмінності, але і негативні історичні стереотипи взаємосприйняття між буковинськими, бессарабськими, закарпатськими етнічними українцями та українцями сусідніх регіонів.* У Закарпатті залишається актуальною проблема політичного русинства, а також проблема комплексної соціальної адаптації (зайнятість, житло, освіта, культурні інституції) ромської (циганської) етнічної групи.

Волинсько-Галицький етногеографічний район є одним з епіцентрів як історичного українського розселення, так і державно-політичних процесів. Велика втягнутість в український історичний процес і достатньо цілісне етнокультурне середовище дає цьому району об'єктивні підстави стати одним з лідерів у консолідації національної держави та політичної нації. Однак слабкість економічного потенціалу, зумовлена поряд з об'єктивними передумовами і суб'єктивними чинниками, значно зменшила його соціально-економічну роль у загальнодержавних процесах. Так, у Львівській області впродовж 90-х років (до 1998 р.) падіння обсягів промислового виробництва було найбільшим в Україні (при середньому по Україні зниженні промислового виробництва на 51%, у Львівській області його обсяги становили аж 73%)¹, а через деякі об'єктивні труднощі та управлінську бездіяльність фактично було доведено до краху роботу найбільших промислових підприємств. *Деяко нижчою від середньоукраїнського рівня є тут компліментарність етнічних українців та росіян, особливо населення старшого віку, зумовлена складними історичними перипетіями, спричиняючи певне взаємне недовір'я.* Але загалом, враховуючи всі об'єктивні чинники, можна стверджувати, що *у цьому районі вагомих етнополітичних перешкод для консолідації всього українського суспільства немає.* Разом з тим, через високий ступінь ідентифікації населення цього етногеографічного району з українською державницькою ідеєю, *у випадку різкого*

¹ Україна у цифрах у 2000 році. К., 2001. С. 57

відходу державного керівництва від принципів побудови України як національної держави, тут можливі й етнополітичні збурення, і поява конфліктних ситуацій з центральною владою.

Усі підстави стати ядром консолідації українського громадянства на засадах національної державності та безконфліктного розвитку етнополітичних процесів має найбільший за площею Центральний етногеографічний район, зважаючи на його розміри, місцезнаходження, історичне значення, так і етногеографічні реалії. Зокрема, характерними особливостями району є і порівняно високий ступінь української самосвідомості, і водночас високий ступінь компліментарності з найбільшою етнопонаціональною групою – росіянами. Тому загалом суперечності етнополітичного розвитку є мало вираженими. Деякі кризові вияви крайньої етнічності (асиміляція та акультурація в російське культурне середовище) характерні переважно лише для столиці та регіональних центрів. Сільська місцевість та малі міські поселення мають досить цілісний український характер. Для зміцнення державотворчого потенціалу української етнічної нації і розширення впливу Центрального етногеографічного району у західному, східному і південному напрямках залишається актуальною проблема розширення українського культурного середовища в обласних центрах та соціально-економічне піднесення сільської місцевості.

6.3. ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Регіональні відмінності складності геоетнополітичної ситуації в Україні актуалізують необхідність здійснення таких напрямків геоетнополітики, які мали б універсальний вплив, знімаючи якомога більше наявних і регіональних, і міжрегіональних суперечностей. Таку ефективність геоетнополітичної діяльності, з огляду на всі позитивні приклади, безперечно, може забезпечити об'єднання суспільства навколо національної ідеї. Значним є, на думку І. Кресіної, потенціал національної ідеї і у запобіганні міжетнічних конфліктів¹. І в процесі новітнього державотворення, і у період незалежності політичні еліти України досить добре усвідомлювали необхідність формування національної ідеї, але зважаючи на методологічну розмитість, штучне ускладнення проблеми

¹ Кресіна І. Консолідаційні потенції національної ідеї як запобіжника міжетнічних конфліктів // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. К., 1999. С. 246–250

через некоректні зіставлення ситуації в Україні з ситуацією у великодержавках (імперського типу, переселенського типу), замість відповідних порівнянь з європейськими національними державами, особливо часів становлення, так і не спромоглися чітко сформулювати і донести зміст загальнонаціональної ідеї до широких верств населення, виявляючи значною мірою свою методологічну і практичну беспорядність. А тому відсутність конкретики та усвідомлення всім суспільством, особливо у регіональному вимірі, засадничих принципів національної ідеї залишається характерною особливістю етнополітичних взаємин, збільшуючи ймовірність непередбачуваних збурень. У цьому контексті С. Павлюк справедливо зазначає: “Наче закляттям над українським народом стали пошуки національної ідеї та ідеології, їх змісту, функцій, психологічної сили, тоді, як нічого надскладного у формуванні цих понять немає”¹. І які ж прості засадничі принципи лежать в основі національної ідеї? На наш погляд, абстрагуючись від деяких ідеологічних моментів (а питання національної ідеї – це і наукова, і ідеологічна проблема), з історично-генетичних та етногеографічних передумов логічно випливає: *принципи національної ідеї національних держав, як і засади життєдіяльності будь-яких природних соціально-територіальних колективів, також мають мати природний характер, не потребуючи постійного висування особливих штучних проєктів*. Тобто основний зміст національної ідеї національної держави визначається самим типом її етнополітичної системи. Інакше кажучи, *сама ідея національної держави як реалізація природного права нації на самовизначення і як логічний наслідок історичного розвитку країни, культурно-політичну самобутність якої визначила ця нація, є основною підвалиною національної ідеї національних держав*. Принципово іншою є ситуація з формуванням національних ідей (передусім у державно-політичному розумінні) різних великодержав, особливо імперського типу, а в окремому випадку – й держав переселенського типу. Усіх їх об’єднує значною мірою штучний характер державотворення та формування державної території. А тому такі штучні проєкти, часом дуже вдалі, як, наприклад, США, і зовсім невдалі, як колишній СРСР, постійно потребують оновлення ідеологічних лозунгів, часто й пошуку зовнішніх ворогів, які б консолідували і мобілізували суспільство, адже на відміну від національних держав їх не можуть об’єднати ні по горизонталі, ні по вертикалі такі геоетнополітичні чинники, як єдина етнонаціональна територія, єдиний мовно-культурний ареал, єдиний історичний етнополітичний процес тощо.

¹ Павлюк С. Особливості та динаміка сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців: до питання теорії етносу // Слово і час, 2002. № 6. С. 3

Але твердження про те, що національна державність і є основою національної ідеї відповідних держав, не заперечує і її багатогранності, і багатоаспектності. Тому окреслення змісту ідеї національної держави має різні виміри, а оскільки особливо важливим є поєднання ідеї національної держави з усвідомленням регіональної самобутності і загальнодержавної культурної ідентичності, то завжди актуальними є *історично-географічні та політико-географічні складові національної ідеї*. Їхня значущість підтверджується й тим, що з державною (національною) ідеєю може ідентифікуватись все суспільство або якась його частина, вся територія держави або якесь її ядро. В цьому контексті в Україні, з огляду на історичну регіонально-ментальну відчуженість, яка виявляється насамперед на побутовому рівні і є наслідком тривалого перебування етнічноукраїнських регіонів у складі різних держав, саме історично-географічні виміри загальнонаціональної ідеї є в центрі уваги. Особливо негативні наслідки мала територіально-політична роз'єднаність українських земель упродовж ХІХ і першої половини ХХ ст., коли в Європі активізувалися націотворчі і державотворчі процеси. Важливо зауважити, що й після приєднання частини західноукраїнських історичних регіонів до УРСР владні структури не лише нічого не робили для подолання негативних стереотипів міжрегіонального сприйняття, а, навпаки, всіляко підтримували, а то і підсилювали їх на масовому рівні. За словами І. Дзюби “до рівня політичних провокацій та політичної істерії було доведено компрометацію “бандерівщини”, що створювало у значної частини “східняків” негативний стереотип “західняка”: дуже важливий компонент негласної стратегії розмивання української національної ідентичності, нейтралізації національної самосвідомості”¹. І лише вузьке коло творчої інтелігенції, головно літературної, намагалося здійснювати деякі кроки у напрямку консолідації. На жаль, і у часи незалежності центральні політичні еліти часто використовували важіль провокування регіонального протистояння. Причому, цей прийом використовували як центральні державні структури, так і окремі політичні сили та політики, сприяючи і надалі поширенню необ'єктивних історичних версій. Внаслідок цього помітних зрушень у подоланні історичних бар'єрів взаємосприйняття так і не відбулося. В таких умовах, як вважає Л. Нагорна, “потенціальна конфліктність підігривається міфологізованими версіями історії, які у неокомуністичному та націоналістичному зображенні мають діаметрально-протилежний вигляд”².

¹ Дзюба І. М. Україна перед Сфінксом майбутнього. К., 2001. С. 25.

² Нагорна Л. Криза національної самоідентифікації як чинник конфліктогенності // Етнополітичні та міжетнічні конфлікти у пострадянському просторі: уроки для України. К., 1999. С. 68

Отже, в сучасних умовах для подолання історичної регіонально-ментальної відчуженості важливо зблизити різні регіональні погляди сприйняття українського історичного процесу, усуваючи вияви антагонізму і підсилюючи вияви симпатії і взаєморозуміння. Необхідним є насамперед *пізнання, відбір і усвідомлення таких регіонально-історичних особливостей та цінностей, які, відзначаючись історичною об'єктивністю, мали б водночас загальнонаціональне значення, відображали б втягнутість усіх регіонів України в єдиний загальноукраїнський історичний процес*. Це необхідно і для трактування історії у шкільних підручниках, підручниках вищої школи, і на рівні офіційного відзначання історичних подій та їхнього суспільного усвідомлення і відображення у засобах масової інформації. Можна попередньо виділити окремі принципи такого підходу¹: а) висвітлення регіональних історичних процесів здійснюється в контексті єдності та унікальності українського історичного процесу, державницьких прагнень українського народу, соборності всіх українських земель; б) перебування регіону в складі різних держав не розглядається як підстава до його особливого місця в сучасній територіально-політичній системі; в) видатні історичні події в житті кожного регіону, що відбувалися в контексті загальноукраїнських процесів, набувають загальнонаціонального масштабу; г) відомі українські політичні і культурні постаті історичних регіонів вшановуються на загальнодержавному рівні; ґ) суперечливі моменти історії детально аналізуються насамперед фахівцями, а на громадському рівні не актуалізуються теми, які можуть стати предметом політичних спекуляцій. А загалом, у загальнодержавній ідеології слід спиратися на ті моменти регіональної історії, які підкреслюють роль і вклад регіону у загальнонаціональне державотворення і загальнонаціональні здобутки.

Оскільки лінії історичного регіонального відчуження, що пролягають колишніми державно-політичними кордонами, іноді збігаються з сучасними адміністративними межами, то є сенс *внести і певні корективи в систему адміністративно-територіального устрою з тим, щоб його структура усіляко розмивала, нівелювала такі історичні межі-бар'єри*.

Політичній еліті України потрібно усвідомити, що *ідея української національної держави може бути адекватно сприйнята лише за умови хоч би часткової реалізації соціально-економічних інтересів широких верств українського народу*. Інакше, внаслідок величезної невідповідності очікувань та соціально-економічних реалій, зумовлене реаліза-

¹ Дністрянський М. С. До концепції української національної ідеї: географічний аспект // Наук. вісник Чернів. ун-ту. Вип. 104. Географія. Чернівці, 2001. С. 71–74

цією владними структурами неоптимальних моделей і спекулятивних ідей, може статися своєрідне відторгнення, як це відбувалося впродовж 1917–1920 років. На жаль, економічні перетворення у 90-х роках вже у новій Україні також здійснювалися переважно з метою перерозподілу власності в інтересах невеликих груп, абсолютно ігноруючи інтереси широких верств суспільства, особливо тих, які найбільше зберігали українську самобутність (інтелігенція, селянство, студентство), що загалом істотно підірвало довір'я населення до української державності. Інтереси зміцнення української національної держави актуалізують *необхідність посилення економічної ролі регіонів історичного ядра України, які на сьогодні через об'єктивні і суб'єктивні передумови істотно відстають у промисловому розвитку*. Цього, зокрема, можна досягти шляхом цільових капіталовкладень у розвиток великої наукомісткої промисловості й агропромислового комплексу.

Оскільки, як наголошує С. Павлюк, “національна ідея як сутнісний стрижень ідеологічної системи за своїм історико-суспільним змістом повинна цілковито розкрити квінтесенцію цивілізаційного й духовно-культурного феномену українськості”¹, то поряд з історично-географічними чинниками важливо виділити й значущість суспільно-географічних відмінностей. Однак, в усіх спробах окреслення української національної і загальнодержавної ідей з суспільно-географічного погляду відмінності регіонів України настільки перебільшуються, що *формується невірний образ України не як єдиної цілісної держави, а мозаїки окремих країн*. Тому відштовхуючись від філософських аспектів і враховуючи насамперед регіональні особливості, в політико-географічному відношенні національну ідею можна розглядати як *синтез усвідомлених усім суспільством державно-політичних ідеалів та соціокультурних цінностей української етнічної нації й етнонаціональних меншин у процесі творення національної держави, але в усьому регіональному розмаїтті*, а також їхнього *позитивного досвіду, основних загальноновизнаних моментів української історії всіх регіонів, збалансованих регіональних соціально-економічних інтересів та орієнтацій*. Тобто, *важливим є не стільки випуклий показ істотних відмінностей, як їхнє синтетичне зображення, яке загалом свідчило б про цілісність країни*. Саме таке, *регіонально-інтеграційне, трактування української національної ідеї* сприятиме її загальнодержавному сприйняттю і поширенню.

Утвердження української національної ідеї в усіх регіонах є передумовою формування української політичної нації як спільноти людей

¹ Павлюк С. Особливості та динаміка сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців: до питання теорії етносу // Слово і час, 2002. № 6. С. 6

на основі єдиного громадянства, усвідомлення своїх прав і обов'язків, спільних державних і економічних інтересів, державного патріотизму. *Саме становлення української політичної нації у змозі забезпечити дві вирішальні передумови цілісності української держави – це цілісність самої української етнічної нації та систему оптимальних взаємозв'язків етнічних українців з етнонаціональними меншинами.* Але обґрунтування культурно-політичного типу української політичної нації залишається дискусійним, оскільки нав'язливо пропагуються моделі, що акцентують увагу лише на спільності громадянства і фактично виключають із структури політичної нації її засадничі елементи – українські етнокультурні риси. Наприклад, В. Гриньов виступає за таку політичну модель суспільства, яка “в принципі виключає будь-які національні пріоритети”¹. Такого погляду дотримується й низка інших політичних сил (і частково ліберального спрямування, і лівої орієнтації), які захищають насамперед позиції російської національної меншини та інтереси сусідньої російської держави. Але реалізація цієї моделі, яка ігнорує визначальну роль української державоформуючої нації, могла б на практиці, зокрема, й з огляду на сучасні вияви кризи української етнічності, призвести не лише до втрати культурної самобутності України, але й до розколу українського суспільства, адже *в кризові моменти (а вони виникають періодично) у державах з двома чи кількома культурними центрами, з чітко окресленими компактними ареалами впливу, між ними відразу простежуються лінії розриву.* Досвід усіх європейських національних держав засвідчує, що справжню цілісність громадянського суспільства може забезпечити лише інтеграція навколо культурної традиції державоформуючої нації, але із збереженням культурної самобутності етнонаціональних меншин. Причому, забезпечити інтеграційні функції можуть і державоформуючі нації, які у період бездержавності зазнали сильної асиміляції чи акультурації (наприклад, чеська, фінська нації).

Спільність території, економічних і політичних інтересів безумовно є вагомими чинниками інтеграції суспільства. Але, оскільки консолідація держав, особливо європейських, так чи інакше мусить здійснюватись на якійсь мовно-культурній основі, то свідоме неокреслення пріоритетів у цій сфері дезорієнтуватиме суспільство, формуючи різні нові регіональні чи національні ідентичності і закладаючи у перспективі нові розколи. Тому не просто спільне громадянство, а повага до історії України, її культурної самобутності, яку визначив насамперед український народ, український патріотизм, усвідомлення спільності долі і мети можуть

¹ Гриньов В. Нова Україна: якою я її бачу. К., 1995. С. 61

бути підвалиною політичної єдності громадян України. А це у свою чергу зумовлює необхідність розроблення *не полі- чи двокультурної, а дворівневої моделі української політичної нації: на вищому рівні – культурно-політична інтеграція суспільства на основі національної ідеї, комунікаційну єдність якого визначала б українська мова та українська етнонаціональна культура, і на нижчому рівні – плюралізм етнічних культур, який передбачає збереження (і створення) оптимальних умов функціонування культур етнонаціональних меншин та невеликих корінних народів*. Також важливо, що українська політична нація не може бути аналогом т. зв. радянського народу, в основі концепції якого була повна асиміляція, а точніше, русифікація населення колишнього Радянського Союзу. *Збереження мовно-культурної самобутності етнічних меншин є необхідною передумовою їхнього довір'я до державоформуючої нації*. Отже, українська політична нація – це *насамперед високий ступінь інтегрованості всіх спільнот і груп в українську культуру і, зокрема, мову, але саме така інтеграція, яка не передбачає обов'язкової акультурації населення етнонаціональних меншин*.

Реалізація означених підходів і закладає підстави до поступової консолідації та соціально-культурної модернізації української етнічної нації, і водночас зумовлює необхідність розв'язання таких проблем, як міжрегіональне зближення, подолання соціально-територіального відчуження в її середовищі, і взагалі – подолання кризових виявів української етнічності. Державний патріотизм, усвідомлення загальнонаціональних інтересів і громадянської відповідальності за долю держави як передумови національно-політичної консолідації населення України сприятиме зближенню поглядів етнічних українців усіх регіонів, незалежно від мовної ідентифікації, прагнення більше пізнати і зрозуміти свою національну ідентичність і регіональні особливості, усуваючи водночас окремі полярні підходи, що загалом має стати вагомим чинником усвідомлення пріоритетності власне етнонаціональної спільноті порівняно з іншими ідентифікаційними ознаками (регіональними, релігійними, мовними). Тобто *формування політичної нації через участь у спільних громадянських і соціально-економічних проєктах, пізнання особливостей і позитивного досвіду інших регіонів поступово усуватимуть регіональний егоїзм, розвиватимуть гіперболізовані вияви регіональної ідентичності*.

Становлення української політичної нації потребує й *гармонізації взаємин етнічних українців з етнонаціональними групами*. Принципово важливими передумовами у цьому процесі мало б стати *позитивне сприйняття з боку населення етнонаціональних меншин того, що етнічні українці в Україні – державоформуюча нація, а з боку етнічних*

українців усвідомлення відповідальності за створення демократичного справедливого суспільства з високим рівнем добробуту всього населення.

Переважно двоетнічний характер східних (Донецька і Луганська) і частково південних (Крим) регіонів засвідчує, що *регіональні проблеми і перспективи формування української політичної нації в Україні залежатимуть насамперед від взаємин української етнічної нації і найбільшої (і єдиної великої) в державі російської етнічної групи.* Більшість об'єктивних підстав дає змогу сподіватися на конструктивний варіант розвитку взаємин, хоча є тут і деякі негативні моменти. Передусім позитивне значення мав сам розвиток політичної ситуації в кінці 80-х – на початку 90-х рр., ставлення до референдуму 1991 р. та його результатів, які засвідчили, що “інстинкт сусідства, інстинкт землі”, за словами В. Липинського, як основа територіального українського патріотизму охопив досить значну частину етнічних росіян в Україні. Його утвердженню і надалі сприятимуть такі об'єктивні чинники, як: високий ступінь міжетнічних українсько-російських шлюбів, близькість мов, відсутність помітних культурно-ментальних бар'єрів та політичної конфронтації на момент новітнього державотворення. Результати соціологічних опитувань, проведені О. В. Нельгою, засвідчують, що більшість росіян в Україні саме Україну вважає національною Батьківщиною, і ця частка вища серед росіян, котрі народилися в Україні¹.

Водночас зберігається низка геоетнополітичних проблем, пов'язаних із попереднім домінуючим становищем росіян у колишньому Радянському Союзі, значна частина яких і сьогодні політично ідентифікує себе з радянськими людьми. Звідси і найбільша підтримка саме комуністичної форми російського націоналізму в Україні та популярність політичних орієнтирів на відновлення союзу в різних формах, досить активна участь у діяльності різних лівих політичних сил просоюзицької орієнтації.

Сприйняття російською меншиною об'єктивної української історії як окремого цілісного процесу, а також української мови та культурних цінностей відбувається надзвичайно складно, що пов'язано як з інерцією впливу міфологізованих варіантів історії Російської імперії, так і зі стійкими негативними уявленнями про перспективи української культури в українних регіонах і особливо у великих містах. Згідно з соціологічними дослідженнями Л. Ази, “порівняння компетентності росіян щодо української мови і українців щодо російської свідчить на користь останньої комбінації”².

¹ Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій. К., 1997. С. 214.

² Аза Л. Білінгвізм у контексті демосоціальної диференціації // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. К., 2002. С. 374

Зважаючи на кризу самої комуністичної ідеології та провали у діяльності прокомуністичних політичних сил, відхід від комуністичного варіанта російського націоналізму в Україні є на сьогодні характерною тенденцією, зумовлюючи більшу диференціацію політичних настроїв у середовищі російської етнічної групи, у т. ч. перехід деякої її частини на більш екстремістські погляди (імперські євразійські, слов'яно-імперські), які відзначаються агресивнішим несприйняттям повноцінної української державності, її цілісності.

Однак поява масової політичної сили, що об'єднала б етнічних росіян на відверто антиукраїнській платформі, провокуючи безпосередньо політичні конфлікти, є на сьогодні малоймовірною, через їхню велику інтегрованість (особливо населення у молодшому та середньому віці) в загальнодержавні соціально-економічні процеси, високий ступінь компліментарності між етнічними росіянами та українцями, значне їхнє представництво в органах державної влади та участь у діяльності загальноукраїнських політичних партій. Безперечно, ця велика етнонаціональна група і надалі виявлятиме відмінні від етнічних українців геополітичні настрої, але важливо, щоб узгодження її інтересів із загальнодержавними відбувалося на конструктивній основі. Цьому могло б сприяти поступове подолання негативних історичних культурно-психологічних стереотипів, гуртування навколо розв'язання конкретних проблем життєдіяльності всього суспільства, а також оптимізація стосунків України і Росії на засадах рівноправності і добросусідства. Тому безконфліктна інтеграція росіян як етнічної групи із значним соціально-демографічним потенціалом, великими культурними і громадянськими традиціями в українське соціально-політичне середовище значно підвищить його сукупний потенціал. З цього приводу В. Липинський наголошував: "А творцем України є той, хто в святе діло незалежнення української колонії приносить все найкраще, що є в ньому, в тій культурі, з якої він до українства прийшов. Наприклад, з московської культури принести можна почуття авторитету, організації, дисципліни – якраз те, чого українству так бракує"¹.

Не менш значимим є зміцнення довірливих стосунків української етнічної нації з іншими етнонаціональними меншинами, яке потребує недопущення найменших проявів антагонізму та егоїзму. За словами О. Бочковського, "...національний егоїзм, що відкидає порозуміння між народами, в першу чергу шкодить інтересам власної нації"². В цьому аспекті загалом найбільш сприятливими є передумови інтегра-

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. К., 1995. С. 23.

² Бочковський О. І. Життя нації. Наука про націю та її життя. Львів, 1939. Ч. 2

ції в українську політичну націю етнічних білорусів, які серед малих етнічних груп є кількісно найбільшими, виділяючись відносно більшою демографічною вагою серед міського населення. Це зумовлено багатьма чинниками (історичними, культурними), що загалом визначає високий рівень компліментарності між українцями та білорусами. Але все ж простежуються й суперечливі моменти. Зважаючи на значну асиміляцію (власне русифікацію) та урбанізацію, деяка частина етнічно білоруського населення може бути втягнута в екстремістські вияви політизації російської етнічності, насамперед (з урахуванням зовнішньополітичних орієнтирів білоруської держави) у, нібито, союзницько-слов'янському варіанті.

Лише деякі зовнішньополітичні чинники (з огляду на політичне становище в Молдові та Румунії) можуть зумовити негативні політичні збурення серед етнічних молдаван, більшість яких складає сільське населення. Помітною перешкодою у процесі їхньої інтеграції у загальноукраїнське становище є незадовільне володіння українською мовою. Ще більше це стосується й румунської етнічної групи, але, на відміну від молдаван, етнічні румуни в Україні є більш політизованими, й у їхній політичній активності, як уже зазначалося, є суперечливі моменти. Зокрема, поширені тут, головно серед інтелігенції, сподівання на ірреденту і відновлення т. зв. Великої Румунії внаслідок послаблення в Україні центральної влади і можливі дезінтеграційні процеси. Досить замкнутим і мало інтегрованим в загальноукраїнські процеси є і середовище угорської етнічної групи. Але *оскільки усі ці групи об'єднує економічний прагматизм, то й поєднання їх з етнонаціональною більшістю може і має здійснюватись насамперед на соціально-економічних засадах.*

Оптимізація взаємин із сусідніми західними та південно-західними державами, поєднана зі створенням інформаційних і культурно-освітніх передумов, забезпечить і більшу інтеграцію в рамках політичної нації й досить компактно розселених у південних регіонах етнічних болгар, греків, гагаузів, на сьогодні ще слабо пов'язаних культурно і соціально-політично з українською державоформуючою нацією. Водночас геополітичні реалії кінця ХХ ст. помітно зблизили з державоформуючою нацією етнічних поляків та представників інших західнослов'янських груп.

Перспективи формування української політичної нації значною мірою залежать і від взаємин української етнічної нації та єврейської етнічної групи. Незважаючи на різке зменшення питомої ваги євреїв у кількості населення України, ця етнічна група зберігає помітний демографічний потенціал у деяких дуже великих містах – Києві (0,70%), Харкові (0,77%), Одесі (1,2%). Значно більшою є соціально-економічна роль етнічних євреїв в Україні, адже з огляду на великі традиції місь-

кої культури, високий ступінь освіченості, традиційного прагматизму вони займають дуже високі щаблі у сфері бізнесу, банківської справи, інформаційній сфері. Водночас негативну роль у взаєминах між євреями та українцями в Україні відіграють деякі *стереотипи історичного відчуження, зумовлені у минулому різним соціальним укладом та слабкістю соціальних зв'язків, культурно-релігійними відмінностями та різними геополітичними орієнтаціями в історії України першої половини ХХст.* Внаслідок такої різновекторної спрямованості для євреїв в Україні характерною є *однозначна ідентифікація з російською культурною (і частково, геополітичною) традиціями та значна віддаленість від українських державно-політичних та культурних інтересів*, що є унікальним явищем, не характерним для взаємин етнічних євреїв з державоформуючими націями інших європейських держав. Все це зумовлювало і зумовлює вияви, і не лише на побутовому рівні, українофобії з боку українських євреїв та антисемітизму – з боку етнічних українців. У часи новітнього українського державотворення (кінець 80-х – початок 90-х років) намітилась позитивна тенденція до українсько-єврейської співпраці у демократизації суспільства і помітне етнокультурне зближення, що мало стати доброю передумовою для подальшого усунення негативних стереотипів взаємосприйняття у процесі становлення української політичної нації. Однак наприкінці 90-х – початку ХХІ ст. знову характерним стало зростання недовір'я, зумовлене різними чинниками, у т. ч. некоректними ідеологічними випадками з обидвох боків. Так, не вдаючись до конкретики, з боку єврейської інтелігенції це виявилось у пропаганді під різними лозунгами моделі держави, яка б не мала жодною мірою українського національно-культурного характеру, у практичних діях з витіснення української мови, культури з впливових засобів масової інформації, провокуванні розколу української етнічної нації за мовною ознакою під демагогічними гаслами захисту прав російськомовних українців, а з боку частини української інтелігенції – у нерозумінні об'єктивності високого соціального статусу євреїв в Україні як наслідку природних процесів соціальної конкуренції в складних умовах трансформації суспільства, за якої успіху добиваються більш мобільні і підготовлені особи та групи, а також у звинуваченні усієї єврейської групи у наростанні соціально-економічних й етнокультурних негараздів в Україні та ін. Особливо негативне значення має те, що приклади ксенофобії з обидвох сторін проявлялися не лише на побутовому рівні, а й на рівні ідеологічних обґрунтувань, з некоректними історичними посиланнями. Такі тривожні сигнали зумовлюють необхідність прямого, відкритого і чесного діалогу національної інтелігенції обидвох народів і узгодження принципів, що передбачали б

відмову від тотальних історичних звинувачень чи звинувачень у якійсь всезагальній змові і водночас — конструктивну співпрацю на засадах творення України як європейської національної держави, консолідованої в інтересах усього суспільства українською етнічною нацією на основі української культурної традиції (а не мультикультурного суспільства переселенського типу) із гарантуванням усіх громадянських та культурних прав етнонаціональним меншинам, і створення умов для реалізації громадянами свого потенціалу (фахового, творчого тощо), незалежно від етнонаціональної приналежності.

З огляду на швидке й істотне зростання питомої ваги, історичні і етногеографічні особливості, все більш актуальною стає проблема інтеграції в українське суспільство кримських татар. Сприятливими передумовами успішності цього процесу є українсько-кримськотатарська співпраця на рівні політичних організацій (Народний Рух України, блок “Наша Україна” – Меджліс кримськотатарського народу) і політичних лідерів, що взаємовигідно узгодили деякі інтереси і у політичній, і у соціально-економічній сферах. Важливо, що *такі тенденції розвитку взаємин можуть стати і для міжнародного співтовариства прикладом толерантної співпраці народів, які мають значні культурно-цивілізаційні відмінності, спростовуючи різні надумані геополітичні схеми і прогнози.* Разом з тим, не можна не враховувати і низки несприятливих передумов. Насамперед тут слід виділити негативні зовнішні чинники (геополітичне положення, тенденції геокультурних взаємин у сучасному світі, поширення деструктивних ідеологій). Зокрема, як засвідчує практика взаємин на місцях¹, негативно впливає на компліментарність кримських татар та росіян й українців пропаганда суперечливих концептуальних положень щодо неминучості зіткнення культур-цивілізацій та не завжди коректне інформаційне висвітлення проблеми т. зв. ісламського тероризму. Залишає тут слід і сам розвиток подій у сусідніх, нестабільних, регіонах світу (Кавказ, Балкани, Близький Схід). Кримськотатарське середовище загалом залишається замкнутим у межах Кримського півострова, мало пов’язуючись із загальноукраїнськими справами. Недостатність розвитку української соціально-культурної інфраструктури у межах автономії не сприяє й в оволодінні кримськими татарами на функціональному рівні українською мовою. А тому усунення усіх цих гальмівних чинників передбачає передусім зміцнення позицій українських державницьких сил та розширення системи поєднань Криму з усією Україною.

¹ Див.: Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. К., 2004

Отже, формування української політичної нації – тривалий процес, результативність якого залежатиме від багатьох передумов. І насамперед – від активності самої української етнічної нації, її конструктивності, здатності творити *модерне суспільство і привабливе культурно-інформаційне та економічне середовище*. Важливо у регіональній геотнополітиці також урахувати, що консолідація нації – це не лише етнополітичний процес взагалі, а насамперед політико-географічний, оскільки його перебіг має регіональні особливості, а успішність залежить від інших (соціальних, економічних, культурних) міжрегіональних і внутрішньорегіональних процесів.

6.4. ПОГЛИБЛЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ ЯК ПРЕДМЕТ ДЕРЖАВНОЇ ГЕОЕТНОПОЛІТИКИ

Із проблематикою формування української політичної нації безпосередньо пов'язана така вузлова геотнополітична проблема України, як *проблема поглиблення культурної ідентичності України. Культура, як відомо, виконує важливі геополітичні функції ідентифікації держави, утвердження її місця у світі, консолідації її населення, формує морально-етичні засади його життєдіяльності*. Але з огляду на несприятливі історичні передумови, культурна цілісність українського суспільства зазнає різних викликів. Насамперед через *несприятливі історично-геополітичні передумови професійна українська культурна творчість так ще і не піднялася до висоти української народної культури*, що завдає суспільству величезних втрат, адже внаслідок цього професійний український культурний продукт дуже часто має вторинний характер, що формує і відповідну ментальність та поведінку як тих, хто його творить, так і тих, хто його сприймає. Важливо, що на цій проблемі ще акцентував увагу у 20-ті роки С. Рудницький¹, і вона залишається актуальною і до сьогоднішнього дня. Невідповідність ситуації вимогам часу поглиблює небезпеки порушення цілісності суспільства, створюючи лінії геокультурних розривів (міжрегіональних і внутрішньорегіональних). В умовах глобалізаційних процесів посилились і зовнішні виклики культурній самобутності країн, зокрема, нав'язлива пропаганда уніфікованих культурних стандартів. Деякі зовнішні небезпеки українській культурній ідентичності зумовлені і геополітичними інтересами сусідніх держав. Так, Г. Перепелиця звертає увагу на не-

¹ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передм. О. І. Шабля. Львів, 1994. С. 331–346

безпеку російської культурної експансії в Україну, яка “...має сприяти зміцненню російської культурної ідентичності і відтак розмиванню української культурної ідентичності”¹ і здійснюватися в контексті з іншими експансіоністськими діями в економічній, інформаційній та інших сферах. Посилюють інформаційно-культурний тиск на суміжні українські регіони й такі держави, як Польща, Румунія, Угорщина. Але все ж найбільша злободенність проблематики зумовлена високим ступенем асиміляції, а ще більше – акультурації державоформуючої нації, етнічних українців, причому усіх без винятку регіонів (хоча й різною мірою), унаслідок тривалої дискримінаційної щодо українства політики, що загалом і призвело до послаблення його опірних можливостей (див. табл. 6.2).

Проблема акультурації етнічних українців виявляється по-різному, але насамперед – у інформаційно-психологічній залежності від російської культурної продукції. Свідченням цього є домінування в Україні російськомовної книжкової продукції. Так, у 2001 році в Україні було випущено українською мовою лише 58% усіх примірників книжок, що, враховуючи кількаразове переважання закордонної продукції, надає на українському книжковому ринку велику перевагу російськомовній книзі. Водночас ще гірша ситуація з випуском українською мовою журналів і газет. Наприклад, тираж україномовних журналів становив у 2001 році лише 28% від усього річного тиражу, а разовий тираж газет українською мовою – 34% від усього тиражу². Ще більш критично виглядає ситуація у регіональному вимірі, адже основна україномовна продукція виходить у м. Києві та західноукраїнських регіональних центрах. Але це лише окремі штрихи до відображення ступеня акультурації. Її обсяги є значно глибшими, враховуючи мізерну частку україномовної продукції у галузі кіновиробництва і кінопрокату, молодіжної субкультури (естрада, дискотеки та ін.).

Проблеми акультурації етнічних українців поглиблюються через характерні особливості *деконцентричного типу розселення населення з рідною українською мовою, який уже намічається у центральній Україні, але особливо гостро проявляється у південних і східних регіонах* (див. табл. 6.2), що загалом посилює й *неоптимальність територіальної структури української культурної сфери*. Тобто, як уже зазначалося, основні носії української культури зосереджуються тут у сільській місцевості та у середовищі невеликих міських поселень, а великі міста,

¹ Перепелиця Г. Виклик майбутньому. Геополітичні витоки асиметрії українсько-російських відносин // Політика і час, 2004. № 10. С. 13.

² Статистичний щорічник України за 2001 рік. К., 2002. С. 506

Таблиця 6.2

**Диференціація ступеня русифікації етнічних українців
у сільській місцевості та міських поселеннях за регіонами України**

Україна, автономія, області	Частка етнічних українців у сільській місцевості, котрі вважають рідною російську мову, %	Частка етнічних українців у міських поселеннях, котрі вважають рідною російську мову, %	Різниця у рівнях асимиляції етнічних українців у містах та сільській місцевості, %	Рейтинг різниці у рівнях русифікації етнічних українців у містах та сільській місцевості
Україна	2,7	21,8	19,1	-
АР Крим	51,7	65,3	13,6	9
Вінницька	0,1	2,5	2,4	16
Волинська	0,0	0,5	0,5	22
Дніпропетровська	1,5	21,2	19,7	7
Донецька	21,4	64,3	42,9	1
Житомирська	0,3	3,9	3,6	13
Закарпатська	0,1	1,4	1,3	19
Запорізька	10,0	38,6	28,6	5
Івано-Франківська	0,0	0,4	0,4	23
Київська	0,4	2,5	2,1	17
Кіровоградська	0,8	5,1	4,3	12
Луганська	14,2	56,9	42,7	2
Львівська	0,0	0,7	0,7	21
Миколаївська	2,0	26,6	24,6	6
Одеська	4,3	41,3	37,0	3
Полтавська	0,4	4,8	4,4	11
Рівненська	0,0	0,8	0,8	20
Сумська	3,8	9,7	5,9	10
Тернопільська	0,0	0,2	0,2	24
Харківська	3,9	33,2	29,3	4
Херсонська	3,2	20,3	17,1	8
Хмельницька	0,1	1,6	1,5	18
Черкаська	0,2	2,9	2,7	15
Чернівецька	0,0	3,0	3,0	14
Чернігівська	2,3	8,2	5,9	10

як фокуси територіальних відносин, не те, що не відображають потреби, якісно вищі вияви та загалом новий якісний рівень української культури, що мало б бути у випадку природних, нормальних взаємин, а навпаки, – стають культурно чужорідними тілами в рамках суцільного українського культурного простору. Це, як видно з рисунка 6.3, найбільше стосується Донецької, Луганської, Одеської, Харківської, Запорізької, Миколаївської і Дніпропетровської областей. Такі слабкі місця географії української культури (акультурація широких верств населення, міська культура і міське середовище) стають особливо помітними на фоні посилення російської культурної експансії та масованого наступу західної, переважно американської, масової культури. Отже, як ми уже частково зазначали, *недостатній розвиток україномовної культури у великих містах перешкоджає українській етнічній нації створити передумови для синергетичного ефекту в процесі нового культурного піднесення, завершити необхідний процес модернізації, зумовлюючи до певної міри і кризу української етнічності загалом*. На жаль, для призупинення дії означених механізмів постійного відтворення і навіть поглиблення всіх кризових виявів української культури за роки незалежності рішучих кроків так і не було здійснено, і що важливо – втрачено найбільш сприятливий для культурно-психологічного оновлення української етнічної нації момент, яким міг бути факт проголошення і боротьби за незалежність. Навіть навпаки, як вважає Б. Бахтеев, відбувався процес “інтегрування країни і суспільства, утвердження дедалі більшої їх однорідності, але не на українській, а на “малоросійській основі”¹. Отже, *психологія культурної вторинності, соціально спрямована у радянські часи у напрямку до союзного центру, переорієнтувалася до центру України, захоплюючи все більші і більші території і шарки суспільства*. З’явилася і низка ідеологічних обґрунтувань щодо недоцільності усунення наслідків асиміляції та акультурації етнічних українців і сприйняття їх як непорушних реалій². В цьому контексті відзначимо, що *подальша істотна мовно-культурна дивергенція в середовищі української етнічної нації неминуче призведе до порушення її цілісності, а відсутність монолітності державоформуючої нації, у свою чергу, – це очевидний розлом у підвалинах цілісності держави*.

Однією з основних концептуальних проблем внутрішньої геоетнополітики України є питання оптимізації територіальної структури української культури, насамперед в аспекті розширення (а у бага-

¹ Бахтеев Б. Зберігши Україну, ми її втратили? // Сучасність, 2002. № 7–8. С. 46–51.

² Див., зокрема: Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка, 1999. № 3. С. 120–123

*тьох випадках, і створення) багатогранного україномовного міського культурного середовища. У цьому контексті актуальними є висновки С. Павлюка: “Саме міста сьогодні визначають усі головні перспективи етносоціальних та етнокультурних процесів України. Саме тут зароджуються всі ембріони нашого майбутнього: бо українство поза містом є українством поза добою, українством без майбутнього”¹. Отже, в основі такої геоетнополітики оптимізації української культурної сфери та зрівноваження взаємин центрів і обслуговуючої території, здійснення й ефективність якої залежатиме не лише від державних структур, але й від української культурно-політичної еліти загалом, – передусім *призупинення дії чинників акультурації та створення нових механізмів самоусвідомлення* мешканцями великих міст необхідності і доцільності *якісного культурно-лінгвістичного переходу*.*

Таке самоусвідомлення, яке на перший погляд може видатись ілюзорним, своєрідним ідеалістичним прожектором, як засвідчують історичні приклади, є реальним, але може бути здійснене не внаслідок моралізаторства чи поверхової штучної “українізації”, а через систему дієвих спонукальних заходів, які мусять мати не насильницький, але всеохоплюючий, наступальний характер. Тобто мова йде про формування таких умов і обставин, за яких сукупна дія усіх чинників життєдіяльності (взаємини з владними структурами, праця, освіта, інформація) зумовлювала б внутрішню потребу інтеграції в українське мовно-культурне середовище. А один із ефективних кроків у цьому напрямку – творення осередків привабливого, насамперед для молоді, українського цілісного культурного середовища (література, естрада, кіно, спорт), включаючи й елементи молодіжної субкультури.

Успішність реалізації програми культурної модернізації української етнічної нації (в контексті урбанізаційних процесів) потребує економічної підтримки та активізації ролі культурного середовища тих великих і середніх міст (а це переважно Західна і центральна Україна), де зберігається і функціонує цілісне україномовне культурне середовище, і передусім столиці – міста Києва. Зокрема, з огляду на високий ступінь концентрації культурної і політичної еліти, порівняно високу частку етнічних українців та осіб з вищою освітою загалом, саме Київ має усі підстави започаткувати процес мовно-культурного оновлення української етнічної нації у регіонах центральної і Східної України, хоча з іншого боку, у другій половині 90-х рр. та на початку XXI ст. у культурному середовищі Києва намітилось і багато негативних тенден-

¹ Павлюк С. Особливості та динаміка сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців: до питання теорії етносу // Слово і час, 2002. № 6. С. 6

цій (русифікація підприємницького і молодіжного середовищ, зростання ролі масової культури, насамперед, російської й американської та ін.). Отже, враховуючи те, що столиці переважно завжди започатковують нові суспільні тенденції, *призупинення деструктивних процесів та позитивні зрушення в українській мовно-культурній сфері Києва дали б додаткові імпульси формуванню нової культурної ідентичності України.*

Порівняно з кінцем 80-х, початками 90-х років різко зменшився культурний вплив на всю Україну міського середовища найбільших західноукраїнських центрів, зокрема Львова. Однією з причин цього явища, поряд з багатьма іншими, є відсутність тут реальних економічних здобутків, великі провали у галузі промисловості, що у свою чергу зумовлено слабкістю і невідповідністю організаційно-господарської еліти, знижуючи і сукупний потенціал регіону, і його провідні позиції у політичній та культурній сферах. Але, зважаючи на широту та цілісність культурного середовища (і по горизонталі, і по вертикалі), західноукраїнські культурні осередки залишаються важливим плацдармом для нової хвилі українського культурного піднесення. Отже, об'єктивні проблеми потребують ефективної системної політики, яка попри усі складності може бути реальною і успішною, забезпечуючи уже у найближчій перспективі формування суцільного цілісного україномовного середовища насамперед у всіх обласних центрах центрального етногеографічного району України, а згодом – і Центрально-Причорноморського та Харківсько-Дніпровського етногеографічних районів.

Розв'язання такої комплексної проблеми, безперечно, потребує диференційованого підходу і щодо різних груп населення, передусім урахування вікових особливостей та соціального походження громадян. В цьому контексті *найбільш сприятливою для такого переходу категорією населення великих міст, можна сказати, його авангардом, можуть стати ті вихідці із сільської місцевості, котрі вирости в україномовному середовищі, але одержали освіту, і вже адаптувались до міського життя, зберігаючи водночас свою культурну ідентичність, але не виявляючи її через дискомфортні умови та в силу інерції дії багатьох чинників.* Кристалізація геокультурної ідентичності України залежатиме і від вектора *релігійної складової культури*, від гармонізації мовно-культурних взаємин у релігійній сфері¹, відповідно з потребами культурної модернізації української нації та зовнішніми викликами.

На жаль, *дотеперішня політика незалежної України у культурній сфері не лише не сприяла усуненню механізмів акультурації етнічних*

¹ Дністрянський М. С. Регіонально-конфесійні відмінності в Україні як геоетнополітичний чинник // Вісник Львів. ун-ту. Сер. міжн. відн. Вип. 5. 2001. С. 22–31

українців, а, навпаки, в деякому аспекті (двомовний або російськомовний формат молодіжних теле- і радіопередач, засилля російської преси, естради, зростання впливу проросійськи орієнтованої олігархії тощо) лише поглиблювала мовно-культурні проблеми української етнічності. Але перспективи розв'язання цієї проблеми, хоча й не надто оптимістичні, все ж простежуються. Це, зокрема, влучно окреслює І. Дзюба: “Під страхітливим тиском ідеологічної та естетичної цензури і русифікаторської нівеляції українська культура нагромадила величезну “стиснену” енергію невикористаних можливостей, загальмованих поривань, і ця “пружина”, починаючи розпрямлятися, обіцяє неабиякий культурно-історичний прорив. Щоправда поки що тільки обіцяє...”². В цьому контексті оптимізація нового українського культурного простору України внаслідок гармонізації взаємин по лінії велике місто – прилегла округа, а також його природне розширення у південному і східному напрямку, залучаючи свіжі людські резерви і втягуючи великі регіони з їхнім позитивним досвідом, могло б створити додаткові передумови й для нового якісного стану української культури, нового самобутнього культурного обличчя України, її геоетнополітичної ідентифікації та стабілізації.

¹ Дзюба І. М. Україна перед Сфінксом майбутнього. К., 2001. С. 34

ВИСНОВКИ

З огляду на системоформуючу роль географічних чинників у етнополітичному розвитку, істотні взаємовпливи територіальної організації етнонаціональної і політичної сфер суспільства, уся сукупність їхніх співвідношень та взаємодії зумовлює характер багатьох сучасних соціально-політичних процесів та тенденцій. Дослідження всіх аспектів цих взаємин можна означити як етнополітико-географічний, або геоетнополітичний, аналіз. На його основі в рамках політичної географії (на стику з етногеографією) формується напрям наукових досліджень – етнополітична географія, в якій на теоретичному рівні вивчають роль територіальної організації етнонаціональної сфери у геополітичних процесах, а на прикладному – розробляють моделі стабільного розвитку територіально-етнополітичних систем, попередження і профілактики територіальних конфліктів та прогнозують дальший перебіг геоетнополітичних процесів.

Значною перешкодою поглиблення геоетнополітичних досліджень є поширеність понятійно-термінологічних систем, які відзначаються принципово іншими підходами щодо розуміння сутності етнічності, національної ідентичності, політичних вимірів етнічності, що зумовлено різним досвідом сприйняття етнополітичних реалій. З урахуванням усіх принципових засад, понятійно-термінологічна система, що сформува-лася у теорії етносу, найбільш об'єктивно, повно і в єдності відображає сутнісні виміри феноменів етнічного і національного, є методологічно конструктивною у геоетнополітичному аналізі, оскільки адекватно відображає етнічну строкатість світу.

Основними елементами складної структури етнічної сфери людства та окремих країн є цілісні етнонаціональні спільноти та їхні частини – етнічні групи. Серед сукупності географічних чинників життєдіяльності та політичної активності етнонаціональних спільнот і груп визначальне значення в етнополітичних процесах має насамперед територіальна організація етнонаціональної сфери, тобто розміщення етнічних спільнот і груп на території, включаючи і їхнє розселення і

територіальні співвідношення та зв'язки між структурно-територіальними підрозділами.

Етнонаціональна спільнота і в антропологічному, і в соціально-культурному аспектах є складним утворенням, включає різні структурно-територіальні підрозділи. В структурно-територіальній організації етнонаціональної спільноти чи групи важлива роль належить мережі розселення, яка може як сприяти, так і перешкоджати комунікаційній зв'язаності і консолідації етносу чи етнічної групи. Достатній демогеографічний потенціал, розвинута соціально-культурна структура та оптимальна територіальна організація етнонаціональної спільноти, поєднані з високим рівнем самосвідомості, є основою її державоформуючих можливостей.

Об'єктивні тенденції геополітичних і геокультурних процесів засвідчують, що саме державність створює щонайширші умови для реалізації і збереження етнонаціональної самобутності. Тому політизація етнонаціональних взаємин – це об'єктивний процес розширення сфери життєдіяльності спільнот. А основним наслідком і відображенням природного розвитку етнополітичних процесів є формування національних держав, характерними рисами яких є: особливі історично-генетичні засади (сформувалися або безпосередньо внаслідок етнополітичного самовизначення, або внаслідок об'єднання різних державних утворень на єдиній етнонаціональній основі), територіальна організація (в основі державної території лежить ареал розселення державоформуючого етносу) та чітко виражене культурне обличчя, яке визначає культура державоформуючої нації.

Хроніка територіально-політичних змін упродовж двох останніх століть, зіставлення політичної та етнічної карт засвідчують, що більшість держав Європи й Азії, їхня внутрішня державно-територіальна організація, є результатом складних процесів етнополітичної активізації і консолідації населення. А тенденція до відповідності територіально-політичної і етногеографічної організації сучасного світу – одна з сучасних глобальних закономірностей. Зважаючи на інерційність самої територіально-політичної організації і зміщеність фаз етнополітичного розвитку, закономірною є диференційність перебігу геоетнополітичних процесів у регіонах світу, що особливо помітно виявляється там, де проживає автохтонне населення та в регіонах переселенського типу.

Відсутність геополітичних передумов для життєдіяльності і розвитку етнічних спільнот і груп, неузгодженість їхніх інтересів зумовлюють появу етнополітичних конфліктів, які проявляються насамперед як геоструктурно-функціональна суперечність, зумовлена неадекватним відображенням етногеографічних особливостей у територіально-політичній

системі. Етнополітичний конфлікт з політико-географічного погляду не можна вважати неминучим явищем, тим більше, закономірним наслідком політизації етнопонаціональних взаємин.

Організаційно-мобілізаційна роль етнопонаціонального чинника в політичних процесах найбільш рельєфно виявляється на рівні окремих держав. Органічна і генетична зв'язаність політичних та етнопонаціональних компонентів формує етнополітичну систему держави. Оскільки важливе системоформуюче значення і в структурі етнічних спільнот, і у структурі держави мають власне територія, а також територіальні співвідношення і процеси, то кожна етнополітична система є своєрідною територіально-етнополітичною (геоетнополітичною) системою.

Територіальна організація етнопонаціональної сфери більшості держав є синтезом територіальних структур окремих етнічних спільнот і груп. Поліетнічність держави визначається не самим фактом наявності представників різних етнічних спільнот, а множинністю ареалів корінних етнічних територій. Зважаючи на типологічні відмінності територіальної організації етнопонаціональної сфери держав та враховуючи загальні кількісні співвідношення етнопонаціональних спільнот й історичні етногеографічні передумови, виділяємо такі основні типи держав за особливостями етнопонаціональної структури населення: 1) моноетнічні держави, в основі яких етнічна територія одного етносу при незначній частці (до 10%) етнічних меншин і малих корінних народів; 2) переважно моноетнічні держави, понад 80% території яких – це ареал розселення одного етносу при наявності порівняно невеликих ареалів компактного розселення етнічних меншин та малих корінних народів; 3) держави з наявністю двох домінуючих етнічних ареалів при порівняно незначній частці (до 10%) етнічних меншин – переважно двоетнічні держави; 4) поліетнічні держави з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за кількісного переважання (понад 65%) одного з них; 5) поліетнічні держави з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за відсутності домінуючого (понад 65%) переважання одного з них; 6) поліетнічні держави колонізаційного (переселенського) типу із расово змішаним населенням і порівняно великою часткою аборигенів; 7) поліетнічні держави колонізаційного типу із расово змішаним населенням і порівняно невеликою часткою аборигенів (до 10%).

Ураховуючи особливості територіальної структури етнополітичної сфери, етногенетичні основи державності, виділяємо такі типи етнополітичних систем держав світу: 1) національні держави з єдиним етнополітичним центром; 2) національні держави з етнопонаціонально-територіальними автономіями; 3) федеративні держави, організовані за переважно етнопонаціональним чи етнопонаціонально-територіальним принципом;

4) держави колонізаційного типу з європейським культурним ядром, що сформувались як політичні нації; 5) держави колонізаційного типу із значною часткою аборигенного населення чи населення африканського походження, що формуються як політичні нації; 6) держави з несформованими, але відносно стабільними, територіально-етнополітичними системами (держави Африки й Азії, утворені на основі колишніх колоніальних володінь з етнічноскладним, але етнокультурно спорідненим складом населення, що формуються як політичні нації); 7) держави з несформованими і нестабільними територіально-етнополітичними системами (держави Африки і Азії, утворені на основі колишніх колоніальних володінь з етнічнострокатим і різнорідним етнонаціональним складом населення).

Незважаючи на закономірне зближення етногеографічної та територіально-політичної структур світу, їхнє приведення у повну відповідність є в принципі неможливим, але можливість пропорційності і зрівноваженості цих двох сфер, оптимізації їхніх співвідношень, є реальною. Водночас саме система національних держав та етнонаціональних федерацій – це найбільш оптимальна і природна форма територіально-політичної організації людського суспільства.

В географічному аналізі етнополітичного життя України методологічно значущими є найважливіші здобутки світової та української наукової і громадсько-політичної думки. Але політична географія більшості провідних шкіл політичної географії кінця XIX – першої половини XX ст. не завжди адекватно відображала реальні потреби гармонізації геоетнополітичних взаємин, відстаючи від її теоретичного осмислення в базових соціально-політичних науках. Водночас більш виважені політико-географічні праці, присвячені етнополітичній тематиці, підготовлені науковцями недержавних народів, не набули широкого поширення і не були настільки значущими, щоб визначати міжнародно-політичну і міжнародно-правову думку.

Перешкодою щодо розроблення цілісної системи об'єктивних знань про геоетнополітичні співвідношення в Україні та формування концептуальних засад зрівноваженої етнополітики є: по-перше, некритичне застосування методологічних підходів західних суб'єктивістських модерністських концепцій нації і націоналізму, які в українській етнополітичній літературі часто еклектично поєднуються з крайньо природно-детерміністичними поглядами; по-друге, перенесення досвіду і прикладних технологій, які стосуються поліетнічних суспільств на рівень національних держав з домінуючим автохтонним населенням; по-третє, потяг до поверхово-сенсаційних пояснень, ефективність яких не підтверджена жодними здобутками, що загалом

є наслідком дії стереотипів масової культури; по-четверте, використання апарату різних понятійно-термінологічних систем, які часто діаметрально протилежно трактують такі феномени, як нація, етнічність, націоналізм та ін. В аналізі сучасної геоетнополітичної ситуації в Україні поширеними методологічними хибами є: 1) абсолютизація історично-географічних відмінностей України; 2) гіперболізація поліетнічності України; 3) екстраполяція етнокультурної і етнополітичної ситуації, що склалася у великих містах східної і південної України, на весь регіон.

Поєднання історично-географічного та (гео)структурно-функціонального підходів визначає такі основні етапи у стратегії геоетнополітичного дослідження держави загалом і пропонованого аналізу геополітичної ситуації в Україні: 1. Конкретизація і вдосконалення понятійно-термінологічного апарату щодо етнонаціональної ідентичності та її взаємин з політичною сферою. Обґрунтування концептуальних засад взаємозв'язаного функціонування етногеографічних та територіально-політичних структур. 2. Історично-генетичний аналіз етногеографічних і територіально-політичних процесів в Україні впродовж ХХ ст. Обґрунтування просторових трендів їхнього взаємовпливу. Виявлення слідів інерції минулого в сучасній територіально-етнополітичній системі. 3. Структурно(геоструктурно)-функціональний аналіз складових етнополітичного простору. Виявлення регіональних пропорцій і диспропорцій у геоетнополітичних зв'язках і співвідношеннях. Дослідження вектора рівнодійної етнополітичних сил. 4. Аналіз регіональних етнополітичних відмінностей. Виявлення і попередження можливих регіональних етноконфліктів. Розроблення перспективних моделей оптимізації етнополітичних взаємин та основ регіональної етнополітики. Усі зазначені етапи дослідження пронизує перехресний аналіз впливу етногеографічних структур на територіальну організацію політичної сфери й у зворотному напрямі – впливу територіально-політичних структур на етногеографічну ситуацію й етногеографічні процеси.

Аналіз історичних особливостей формування державності України впродовж ХХ ст. засвідчує, що її державна територія в історично-генетичному відношенні має інтеграційний характер, спричиняючи помітні історико-географічні відмінності. Але основним чинником, який визначив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні, абстрагуючись від того, яким шляхом це було здійснено, став український етнонаціональний чинник, право українського народу на самовизначення на своїй етнічній території, його соборницькі орієнтири. Об'єктивне відображення всіх обставин формування державних кордонів упродовж 1918–1945 рр. свідчить, що процес розмежування

хоч і завершився в геоетнополітичному аспекті не на користь України, все ж мав офіційний міждержавний характер.

Оскільки основи державної політики в галузі територіального управління на українських землях упродовж ХХ ст. переважно визначалися не українськими інтересами, то не лише принципи управління, але й розміри та конфігурація адміністративних одиниць на українських землях відзначалися непропорційністю щодо розмірів української етнічної території та системи розселення українського народу. З огляду на роль адміністративних центрів і меж у поширенні геокультурних явищ, адміністративні центри УРСР вплинули на географію акультурації та асиміляції етнічно українського населення.

Динаміка демоетнонаціональних змін в Україні була зумовлена дією геополітичного чинника, насамперед державною політикою в галузі міжетнічних стосунків. Нерівномірність динаміки кількості та питомої ваги різних етнонаціональних спільнот і груп у межах сучасної України, неорганічний характер багатьох етнодемографічних процесів призвели до поглиблення міжрегіональної і внутрішньорегіональної поляризації в межах ареалу розселення української нації, гальмуючи процеси її модернізації. В межах українського етнодемографічного ядра, зважаючи на вищий ступінь цілісності культурного середовища, етнодемографічні втрати були не так помітні, як на окраїнах української етнічної території. Водночас з позицій життєдіяльності українського народу як державоформуючої нації необхідно виділити і такі позитивні моменти етнічної історії ХХ ст., як зростання частки українського населення у містах, а також зменшення етнічної мозаїчності окраїнних західних регіонів.

Дослідження сучасної територіальної організації етнонаціональної сфери, яка є фундаментом формування територіальної етнополітичної системи та визначальним чинником її розвитку, здійснені за результатами останнього перепису населення 2001 року, засвідчили, що абсолютна кількість та питома вага української державоформуючої нації та етнонаціональних груп залишаються істотно диференційованими як в розрізі сільського і міського населення всієї України, так й за адміністративними регіонами вищого рівня. Кількісні зміни в етнонаціональній структурі населення України впродовж 1989–2001 років проявляються і у якісних зрушеннях у територіальній структурі етнонаціональної сфери, насамперед стосовно диференційованого зростання питомої ваги української етнічної нації у розрізі регіонів: частка етнічних українців зросла у всіх регіонах, за винятком АР Крим, але найбільше у м. Києві та у східних і південних областях, де на кінець 80-х була переважно нижчою від середніх по Україні значень. У ре-

зультаті таких змін зріс демографічний потенціал української етнічної нації, особливо в напрямку із заходу на схід, засвідчуючи прогресивну з геополітичної точки зору тенденцію до вирівнювання (деполяризації) етнопонаціонального простору України.

Для етнічно неукраїнського населення характерним є на сьогодні великий розрив кількісних співвідношень: без урахування росіян, частка всіх інших етнопонаціональних меншин не досягає в усьому населенні 1%. Такі кількісні співвідношення в середовищі етнічно неукраїнського населення свідчать про те, що на сьогодні в Україні є лише одна велика етнопонаціональна група – етнічні росіяни і зовсім немає середніх за людністю етнопонаціональних меншин.

Аналіз етнодемографічних співвідношень в Україні та регіонах не дає підстав для абсолютизації їхньої поліетнічності. Це підтверджується й аналізом етнотериторіальної мозаїчності. Лише Одеську область, насамперед її південно-західну частину (Південну Бессарабію), з огляду на такі дві ознаки, як високий ступінь етнопонаціональної мозаїчності та множинність ареалів компактного розселення етнічних груп, можна однозначно вважати поліетнічним регіоном. Набула за останній період рис більш поліетнічного (переважно триетнічного) регіону й АР Крим. Структура населення ще двох регіонів (Донецька та Луганська області) має переважно двоетнічний (українсько-російський) характер. Індекс етнотериторіальної мозаїчності на великій більшості території України наближається до нуля, що характерно для етнічно моноареальних держав.

За міжпереписний період абсолютна кількість етнічних українців в Україні збільшилася лише на 0,3%, але їхня питома вага зросла більш істотно – на 5,1% (з 72,7% у 1989 році до 77,8% у 2001 році). Зростання частки етнічних українців відбулося передусім в міському середовищі (на 7,9%), тоді коли у сільській місцевості – лише на 0,6%. Абсолютна кількість українців у містах зросла на 4,8%, а у сільській місцевості зменшилася на 6,5%. Загалом демографічна вага української етнічної нації в Україні підтверджує її державоформуючий характер й особливу геополітичну відповідальність у забезпеченні цілісності держави Україна.

Послаблюють державотворчий потенціал української етнічної нації значні відмінності у рівнях етнопонаціональної свідомості, які найбільше зумовлені історичними чинниками і проявляються досить рельєфно у визнанні рідної мови та у її вживанні на побутовому рівні. Порівняно з 1989 роком частка українського населення з рідною російською мовою у містах зросла на 1,8%, а у селах – на 0,7%, відображаючи кризовий стан української етнічності. Найбільша частка українців (переважно

це мешканці обласних центрів та великих міст) асимілювала в російськомовне середовище в АР Крим (59,5%), Донецькій (58,7%) та Луганській (49,4%) областях. Великі контрасти між міським і сільським населенням у визначенні українцями своєї рідної мови характерні для Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей.

Територіальний порівняльний аналіз мовної асиміляції українців у середовищі великих міст та у сільському і містечковому середовищах з урахуванням деяких інших геокультурних параметрів дає змогу окреслити просторову модель культурно-лінгвістичної структури українського етносу з виділенням таких районів: 1) ареал з відносно цілісним українським культурним середовищем; 2) ареал з переважно цілісним сільським середовищем і середовищем малих міських поселень та деякою акультурацією українського населення обласних центрів, де менше 10% етнічних українців вважає рідною російську мову; 3) ареал з порушеними внутрішньорегіональними етнокультурними зв'язками: мовно асимільоване українське населення великих і середніх міст (більше 10% етнічних українців вважають рідною російську мову) і лише частково асимільованим українським населенням сільської місцевості; 4) ареал із загостреними кризовими виявами української ідентичності (половина міського і більше 20% сільського українського населення вважає рідною російську мову).

Мовна асиміляція етнічних українців та представників етнічних меншин у російськомовне середовище зумовила також невідповідність етнонаціональної структури населення структурі населення за рідною мовою і загалом, і за регіонами. Перший український перепис населення 2001 року засвідчив, що зросла частка населення з рідною українською мовою до 67,5% (на 2,8%), зменшилася (до 29,6%) питома вага населення з рідною російською мовою (на 3,2%). В регіональному вимірі тенденції зміни структури населення за рідною мовою істотно диференційовані: при зростанні частки населення з рідною українською мовою у більшості регіонів, у АР Крим, Донецькій та Луганській областях спостерігалось її зменшення.

Українську мову визнають рідною на близько 80% території України, хоча в деяких регіонах (Донбас, крайній південь України) вона функціонує лише в сільській місцевості й у маргіналізованому вигляді, не охоплюючи всіх верств населення і відповідно не забезпечуючи усіх комунікаційних зв'язків. З огляду на те, що міста – це вершинні комунікаційні вузли етносоціальних зв'язків, етномовна біполярність значної частини території України (велике, переважно російськомовне, місто і здебільшого україномовні сільське середовище та середовище малих міських поселень) розриває систему територіальних поєднань.

Українське культурне середовище сільської місцевості та малих міських поселень, не знаходячи свого логічного вивершення у середовищі великих міст, зазнавало і зазнає поступової маргіналізації та акультурації. Через продовження розвитку процесів урбанізації і відповідно неминуче звуження українського мовно-культурного середовища сільської місцевості, загроза поглиблення кризи української етнічності стає досить реальною, перешкоджаючи українській етнічній нації завершити необхідний процес модернізації.

В контексті єдності української етнічної нації виділяється й проблема політичного русинства. Результати перепису 2001 року засвідчили, що політичне русинство – локальне у просторі явище, зосереджене переважно в українсько-угорській етноконтактній смузі: 43% усього населення, що ідентифікувало себе як русини, проживає у містах Ужгороді та Мукачевому, ще 30% розселено у Свалявському районі. За винятком Перечинського, Ужгородського та Свалявського, у всіх інших адміністративних районах частка тих, хто вважає себе русинами, є меншою 1% від усього етнічно українського населення. З урахуванням усіх зазначених чинників стає очевидно, що об'єктивних підстав і реальної небезпеки етнічної сецесії в Закарпатті не існує.

За переписом 2001 року в Україні проживало 10699,2 тис. (22,2%) населення, яке не ідентифікує себе з українською етнічною нацією, формуючи середовище етнонаціональних меншин, у структурі якого виділяються етнонаціональні групи та невеликі корінні народи (кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки). Кількісно найбільшою етнічною групою в Україні є росіяни (8,33 млн осіб (17,3%). Упродовж 90-х років, урахуваючи тенденції міграційного обміну України з Російською Федерацією, абсолютна кількість і частка росіян зменшились (на 26,6% та 4,8% відповідно). Найбільше зменшення частки росіян (більше 5%) відбулося у східних та південних регіонах переважно внаслідок реінтеграції частини представників цієї групи з українським етнічним корінням в українське середовище. Внаслідок зменшення питомої ваги росіян, вони на сьогодні уже не становлять абсолютної більшості у сільському населенні АР Крим, а лише відносно. У демографічних параметрах етнічних росіян зауважено закономірність: чим меншою є їхня компактність та питома вага у структурі всього населення, тим більшою є незрівноваженість статеві структури та вищим середній вік. Розселення етнічних росіян в Україні, враховуючи їхню частку в сільському населенні та частку обласного центру щодо загальної кількості росіян, має в західній і центральній частинах України переважно дисперсний характер. Росіяни в Україні, як демографічно і політично домінуючий етнос колишнього Радянського Союзу, незважаючи на велику віддале-

ність від ареалу свого формування, майже не зазнали асиміляції (лише 3,5% з них вважає рідною українську мову). Найбільша питома вага етнічних росіян з рідною українською мовою є у тих регіонах, де, з одного боку, росіяни розселені найбільш дисперсно та, з другого, – порівняно цілісним є українське мовно-культурне середовище.

Дослідження структури населення за рідною мовою (на 2001 р.) дали змогу виділити такі групи етнонаціональних меншин: 1) менше 25% спільноти чи групи вважає рідною мову своєї національності (білоруси, євреї, поляки, греки, німці, корейці, казахи, чехи, латиші); 2) вважає рідною мову своєї національності 26–51% спільноти (татари, словаки, вірмени, грузини, цигани, узбеки, литовці); 3) вважає рідною мову своєї національності 52–75% спільноти (молдавани, болгари, азербайджанці, гагаузи); 4) понад 75% спільноти вважає рідною мову своєї національності (росіяни, кримські татари, румуни, угорці). За винятком частки поляків, угорців, румунів, чехів, словаків, циган, котрі порівняно більше асимілювали в українське, ніж в російське мовне середовище, представники всіх інших груп, які не визнають рідною мову своєї національності, здебільшого визнали рідною російську мову. Природна асиміляція в українське більшою мірою, ніж російське, середовище, характерна для етнонаціональних меншин із високою часткою сільського населення, розселених в західних і центральних регіонах.

На основі аналізу широкої сукупності означених етнодемографічних та етносоціальних показників нами виділено як окремі етногеографічні райони, такі групи областей: 1) Закарпатська і Чернівецька області; 2) Волинсько-Галицький район (Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області); 3) Центральний район (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська і Чернігівська області); 4) Донецький район (Донецька і Луганська області); 5) Одеський район (Одеська область); 6) Центрально-Причорноморський район (Миколаївська і Херсонська області); 7) Дніпровсько-Харківський регіон (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); 8) Кримський район (АР Крим).

Аналіз положень Конституції України, що мають етнополітичне значення, засвідчує, що Основний Закон хоча й увібрав як компромісний документ фрагменти різних концептуальних підходів, все ж окреслює основні параметри України як національної держави, сформованої на основі самовизначення українського народу. Оскільки Україна не формувалася шляхом об'єднання кількох державно-політичних суб'єктів і не є сукупністю ареалів автохтонних народів, то в основі форми її державно-територіального устрою доцільно зберегти конституційно закладений принцип унітаризму. Незважаючи на те, що за своїм етноге-

ографічним складом Україна належить до моноетнічних держав із значною часткою представників етнічних меншин та невеликих корінних народів, вона має всі підстави розвиватись як національна держава з однією регіональною автономією, Автономною Республікою Крим.

Важливою передумовою етнополітичної консолідації України є забезпечення недоторканості, цілісності й економічної освоєності її державної території. Стратегічно важливим є те, що одним з основних об'єктивних аргументів в усіх необхідних обґрунтуваннях політичної цілісності державної території України є той факт, що у її основі – українська етнічна територія. Огляд природно-географічних особливостей, розселення населення і розміщення господарства засвідчує, що регіональні природні і соціально-економічні відмінності території України є досить помітними, але не є настільки значними, щоб бути потенційним детермінатором регіональних конфліктів, а у багатьох аспектах є взаємодоповнюваними. Зважаючи на значні регіональні відмінності соціально-економічної освоєності, перспективною могла б бути політика цілеспрямованого переселення населення густозаселених сільських районів Західної України в південні області.

Перспективи становлення етнополітичної системи України залежать і від етногеографічних параметрів та функціонування її Державного кордону. З огляду на суб'єктивні моменти формування, Державний кордон України відповідає межі української етнічної території, яка склалася на початок ХХ ст., лише на деяких ділянках: північному сході – з Білоруссю, на сході (від р. Десни до околиць м. Білопілля Сумської області) – з Росією і на незначних ділянках кордону з Угорщиною і Молдовою. Через особливості етнонаціональної структури прикордонної смуги, становлення і зміцнення Державного кордону України потребує розв'язання низки таких геоетнополітичних проблем, як протидія територіальним претензіям і спробам привнесення деструктивних збурень у життєдіяльність прикордонних районів, завершення делімітації і демаркації кордону, неврегульованість та негативні соціальні наслідки сезонних трудових поїздок населення.

В структурі територіальної етнополітичної системи держави визначне місце належить столицям, які подають імпульси загальнополітичного і етнокультурного розвитку, мають найбільше можливостей для забезпечення національно-політичної консолідації усього населення. Для виконання столичних геоетнополітичних функцій сучасної України м. Київ має низку переваг геоетнополітичного положення, його етнонаціональна структура населення за кількісними співвідношеннями між основними суб'єктами від загальнодержавної істотно не відрізняється, підтверджуючи здатність Києва відображати українську національну

сутність держави і збалансовувати одночасно міжетнічні стосунки. А помітна тенденція до зростання питомої ваги українського населення у столиці впродовж наступних періодів є результатом об'єктивного і прогресивного процесу нормалізації взаємовідносин великого центру і прилеглої округи. Водночас у мовно-культурній сфері Києва помітною є інерція попередніх кількісних співвідношень в етнопонаціональній структурі населення міста, не даючи змоги призупинити процеси мовної асиміляції етнічних українців. Причому акультуроване середовище виявляє тенденцію до свого розширеного відтворення. Тому місто Київ, забезпечивши тісніші міжрегіональні геополітичні поєднання, загалом ще недостатньо використовує свій великий потенціал столиці у процесах етнокультурної консолідації українського суспільства.

Дослідження представництва етнопонаціональних меншин у Верховній Раді й інших вищих і центральних органах державної влади України засвідчило відсутність будь-яких дискримінаційних обмежень щодо них та наявність сприятливих передумов для реалізації прав, що загалом є позитивним чинником. Розглядаючи перспективи самоврядування етнопонаціональних меншин, вважаємо, що створення т. зв. національних районів у сучасних умовах не є конструктивним розв'язанням проблеми, оскільки могло б стати своєрідним аргументом для висунення територіальних претензій до України з боку великодержавницьки орієнтованих еліт сусідніх національних держав, не вирішуючи реальних проблем життєдіяльності місцевого населення. А тому саме позатериторіальна форма (етнокультурна автономія, "національно-персональна" автономія) мала б стати основною формою організації самоврядування етнопонаціональних меншин.

Стабільність геоетнополітичної системи держави забезпечується зрівноваженою політичною активністю етнопонаціональних спільнот і груп, зумовленою різними (економічними, політико-правовими, соціально-культурними) мотивами. Дослідження засвідчили, що негативний вплив соціальної географії на етнополітичну ситуацію має переважно лише опосередкований характер, передусім формуючи скептичну налаштованість до можливостей і перспектив української державності та сприяючи консервації міжрегіональних бар'єрів. З огляду на відносно більший розмах різних соціальних проблем, лише проблеми соціальної невладштованості кримських татар, на відміну від інших спільнот і груп, можуть мати конфліктогенний характер, що потребує активної виваженої соціальної політики. Водночас інші етнопонаціональні групи, попри різні негативні обставини, безпосередньо із соціально-економічних мотивів не мають на сьогодні підстав для уявлень про їхню дискримінацію.

Проявом громадсько-політичної активності етнопонаціональних меншин є створення громадських об'єднань (товариств), які є необхідним елементом громадянського суспільства. Аналіз географії, структури та культурно-інформаційної діяльності товариств етнопонаціональних меншин, порівняно з етнопонаціональним складом, засвідчив і певну диференціацію у етнополітичній активності окремих груп населення різних регіонів. Загальна кількість громадських об'єднань етнопонаціональних меншин у регіонах України також мало залежить від етнопонаціональної мозаїчності регіонів, на його значення впливають історичні традиції меншин та ступінь політизації регіонів. Незважаючи на те, що рівнодійна векторів геополітичних орієнтацій товариств етнопонаціональних меншин за часи незалежності України стала більше спрямованою у загальноукраїнське суспільство, все ж у деяких регіонах зберігаються сильні відцентрові імпульси. А поєднаність (організаційна, ідеологічна, культурна) таких об'єднань з українськими громадсько-політичними організаціями все ще залишається незадовільною.

З огляду на достатньо конструктивну позицію державних структур щодо діяльності релігійних організацій, рівень забезпечення релігійних потреб населення загалом і етнопонаціональних меншин зокрема на сьогодні безпосередньо не слугує поважним мотивом соціально-політичної активності, однак сама діяльність релігійних організацій істотно впливає на перебіг геоетнополітичних процесів. Релігійно-географічний аналіз, виявляючи збереження істотних, історично зумовлених регіональних відмінностей та деяке переважання відцентрових етнополітичних орієнтацій релігійних структур, засвідчує, що від співвідношень у релігійній сфері залежатимуть насамперед перспективи культурно-політичної консолідації української нації. Не сприяють етнополітичному зближенню різних територіальних груп українського народу окремі негативні моменти, пов'язані з етнокультурним середовищем та ідеологічними засадами конфесій. Але загалом політичні функції релігійно-територіальної диференціації України не є настільки вагомими, щоб говорити про принципову культурно-цивілізаційну "несумісність" різних частин держави.

Основні результати етнополітичної активності забезпечує насамперед діяльність політичних партій. Ураховуючи принципи етнополітичні риси ідеології політичних партій, їхні геополітичні орієнтації, а також підходи до організації державного устрою та ставлення до економічної ролі держави і економічних свобод (від економічного лібералізму – до командно-адміністративної системи), весь партійно-політичний спектр України можна поділити на вісім груп: 1) партії, що найбільшою мірою спираються на російську національну ідею та російсько-євразійське ве-

ликодержавництво (партія “Русский блок”, партія “Русско-украинский союз” (Русь), партія “Союз”, Слов’янська партія, політична партія “Русь єдина” та ін.); 2) політичні партії, що генетично виходять із російського більшовизму, з сильними проросійськими настроями, євразійськими геополітичними орієнтаціями, поєднуючись з ідеями реставрації СРСР (Партія комуністів (більшовиків) України, Комуністична партія України, Комуністична партія робітників та селян, Комуністична партія України (оновлена), Комуністична партія (трудящих), Прогресивна соціалістична партія України); 3) геокультурно-проросійськи орієнтовані партії, що стоять на позиціях економічного лібералізму (Політична партія “Яблуко”, Конституційно-демократична партія, Партія регіонів та деякі ін.); 4) лівоцентричні політичні партії, які поєднують ідеї української політичної нації із космополітизмом, проросійськими симпатіями (Соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України, партія Всеукраїнського об’єднання лівих “Справедливість”, партія “Соціал-демократичний Союз”; 5) правоцентристські політичні партії, що підтримують ідею української політичної нації за наявності певних космополітичних настроїв, кон’юнктурних геополітичних орієнтацій (Аграрна народна партія України, Ліберальна партія України, Народно-демократична партія, партія “Демократичний союз”, Партія промисловців і підприємців України, політична партія “Трудова Україна”, СДПУ(о), Українська партія “Єдність” та ін.); 6) партії української націонал-демократії (Народний рух України, Український народний рух, Українська республіканська партія “Собор”, партія “Реформи і порядок”, Конгрес українських націоналістів, Республіканська християнська партія, Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”); 7) українські право-радикальні угруповання з елементами ідеології інтегрального націоналізму (Українська національна асамблея, Соціал-національна партія, Організація українських націоналістів в Україні); 8) інші політичні партії з переважно невизначеними етнополітичними принципами (екологічні, вікові, фахові, релігійні, соціальних груп тощо). Сумарний вектор впливу політичних партій, хоча й має доцентрове спрямування, розмиваючи історично-географічні бар’єри, все ж ще не забезпечує всіх регіональних етнокультурних поєднань, необхідних для ефективного функціонування національної держави.

Територіальна диференціація етнополітичної активності населення України формується насамперед регіональними і внутрішньорегіональними відмінностями електоральної поведінки української етнічної нації і етнонаціональних меншин і передусім – етнічних росіян. Аналіз електорально-політичних настроїв у межах ядра української етнічної території підтверджує значущість історико-географічного чинника.

Але регіонально-електоральна полярність не є настільки вираженою, щоб перешкодити формуванню єдиної української політичної нації і національної держави. Висновки про об'єктивно-ситуативний, але не іманентний характер певної полярності політичних настроїв українського населення засвідчують і результати президентських виборів 1999 року, і парламентських виборів 2002 і президентських виборів 2004 років. Зіставлення географії кількох виборчих кампаній свідчить про поступове, хоча й повільне, розмивання історичних регіонально-ментальних бар'єрів, особливо між регіонами з високою часткою етнічних українців.

Особливо помітні відмінності в електоральних уподобаннях зберігаються між етнічними українцями, етнічними росіянами та іншими етнонаціональними групами, виявляючись по-різному залежно від макрорегіональних та внутрішньорегіональних особливостей. Електоральна активність свідчить, що етнічні росіяни, займаючи загалом досить високе соціально-економічне становище (значно вище від середнього по Україні) та поважне представництво в органах державної влади, з одного боку, досить лояльно ставляться до ідеї української державності загалом, але, з другого боку, через різні причини ще не розглядають цю державність окремо від російської державницької ідеї і не сприймають повною мірою засади культурної ідентичності та самобутності України. Водночас поява масової політичної сили, яка б об'єднала етнічних росіян на відверто антиукраїнській платформі, провокуючи безпосередньо політичні конфлікти, є на сьогодні малоімовірною, з огляду насамперед на їхню велику інтегрованість (особливо населення у молодшому та середньому віці) в загальнодержавні соціально-економічні процеси, високий ступінь компліментарності між етнічними росіянами та українцями, значне їхнє представництво в органах державної влади та участь у діяльності загальноукраїнських політичних партій.

Географія парламентських виборів 2002 року і президентських виборів 2004 засвідчила, що у районах компактного розселення невеликих етнонаціональних меншин на сьогодні відносно більше довіряють владним структурам та лівим партіям і менше підтримують українські національно-демократичні сили. Серед етнонаціональних меншин певний виняток становлять кримські татари через досить тісний зв'язок між географією кримських татар у районах АР Крим та часткою голосів, відданих на виборах 2002 та 2004 років за національно-демократичні сили.

Загальноновизнаним засобом забезпечення зрівноваженого перебігу етнополітичних процесів на внутрішньодержавному рівні є ефективна державна етнополітика. Зважаючи на значущість етнотериторіальних відмінностей і загалом ролі географічного чинника (і як середовища

життєдіяльності, і як сфери впливу), важливим є моделювання етнополітики й у контексті з суспільно-географічними реаліями, що зумовлює необхідність спроектувати етнополітику у географічні виміри політики, насамперед у вже сформовані у рамках суспільної географії моделі геополітики і регіональної політики.

Узагальнюючи і доповнюючи підходи, сформовані у рамках внутрішньої геополітики та регіональної політики, доцільним є виділення окремого сектора політичної діяльності, що формується на стику з політичною географією, геополітикою та регіональною політикою, означивши його як державна геоетнополітика. В основі державної геоетнополітики є сукупність заходів держави, спрямованих на оптимізацію і збалансування територіальної етнополітичної системи держави, усунення загроз етнополітичній стабільності, профілактику і розв'язання територіальних етноконфліктів.

Примноження сукупного силового потенціалу України і збільшення можливостей регіонального лідерства залежатиме насамперед від ефективності внутрішньої геоетнополітики, спрямованої на оптимізацію територіально-етнополітичних співвідношень та зрівноваження геоетнополітичних процесів у трьох підсистемах: 1) державна територія і кордони; 2) територіальна організація державної влади і місцевого самоврядування; 3) територіальна організація політичної активності населення.

Важливою передумовою здійснення державної геоетнополітики є узагальнене відображення складності етнополітичних взаємин у державі загалом та у регіонах. Рейтинговий аналіз за характерними показниками свідчить, що як особливі полюси складності геоетнополітичних взаємин виділяються лише Кримська автономія (разом з містом Севастополем), Донеччина (Донецька і Луганська області) та Одеська область. Водночас із заходу на схід, по осі історичного ядра України від Львівщини аж до Сумщини, за всіма ознаками немає підстав для ускладнення етнополітичних взаємин, а сама диференціація у складності геоетнополітичних взаємин є мало вираженою.

На сьогоднішній день у здійсненні державної геоетнополітики України на першому плані є проблеми регіонально-структурних змін у політичних настроях населення, де найбільш рельєфно виявляються, з одного боку, консолідуючі (доцентрові) чинники, і з другого – територіально-розділюючі, відцентрові процеси та породжені ними небезпеки. Абстрагуючись від політико-правових аспектів та деяких інших чинників, у геоетнополітичному аспекті основними гарантами цілісності держави Україна є цілісність української етнічної нації та сукупність її тісних поєднань з етнопонаціональними меншинами.

У геостратегії забезпечення оптимальних взаємозв'язків ключове значення має становлення української політичної нації та утвердження загальноукраїнської національної ідеї. З огляду на те, що принципи національної ідеї національних держав, як і загалом засади життєдіяльності будь-яких природних соціально-територіальних колективів, також мусять мати природний характер, сама ідея національної держави як реалізація природного права нації на самовизначення і як логічний наслідок історичного розвитку країни, культурно-політичну самобутність якої визначила ця нація, є основною підвалиною національної ідеї національних держав. Оскільки особливо важливим є поєднання ідеї національної держави з усвідомленням регіональної самобутності і загальнодержавної культурної ідентичності, то завжди актуальними є історично-географічні та політико-географічні складові національної ідеї.

В сучасних умовах для подолання історичної регіонально-ментальної відчуженості важливо зблизити різні регіональні погляди сприйняття українського історичного процесу, усуваючи вияви антагонізму і підсилюючи вияви симпатії і взаєморозуміння. Необхідним є насамперед пізнання, відбір і усвідомлення таких регіонально-історичних особливостей та цінностей, які, відзначаючись історичною об'єктивністю, мали б водночас загальнонаціональне значення, відображаючи втягнутість усіх регіонів України в єдиний загальноукраїнський історичний процес.

Утвердження української національної ідеї в усіх регіонах є передумовою формування української політичної нації як спільноти людей на основі єдиного громадянства, усвідомлення своїх прав і обов'язків, спільних державних і економічних інтересів, державного патріотизму, культурної самобутності, що зумовлює необхідність розроблення не полічи двокультурної, а дворівневої моделі української політичної нації: на вищому рівні – культурно-політична інтеграція суспільства на основі національної ідеї, комунікаційну єдність якого визначала б українська мова та українська етнонаціональна культура, і на нижчому – плюралізм етнічних культур, який передбачає збереження (і створення) оптимальних умов функціонування культур етнонаціональних меншин та малих корінних народів. Формування політичної нації через участь у спільних громадянських і соціально-економічних проектах, пізнання особливостей і позитивного досвіду інших регіонів поступово усуватиме регіональний егоїзм, розмиватиме гіперболізовані вияви регіональної ідентичності.

Особливо актуальною у сучасних умовах є геоетнополітична проблема збереження і поглиблення культурної ідентичності України, адже з огляду на несприятливі історичні передумови, культурна цілісність українського суспільства зазнає різних викликів, посилюючи небез-

пеки цілісності суспільства, створюючи лінії геокультурних розривів (міжрегіональних і внутрішньорегіональних). Дальша істотна мовно-культурна дивергенція в середовищі української етнічної нації може призвести до порушення її цілісності, водночас відсутність культурної єдності державоформуючої нації – це очевидний розлам у підвалинах цілісності держави.

Оптимізація територіальної структури української культури, насамперед в аспекті розширення чи створення багатогранного україномовного міського культурного середовища як одна з основних концептуальних і прикладних проблем внутрішньої геоетнополітики України може бути реалізована через формування таких умов і обставин, за яких сукупна дія усіх чинників життєдіяльності зумовлювала б внутрішню потребу інтеграції в українське мовно-культурне середовище. Успішність реалізації програми культурної модернізації української етнічної нації в контексті урбанізаційних процесів потребує активізації ролі культурного середовища тих великих і середніх міст, де зберігається і функціонує україномовне культурне середовище, і передусім столиці – міста Києва. Оптимізація нового українського культурного простору України сприятиме формуванню нового самобутнього культурного обличчя України, її дальшій геоетнополітичній ідентифікації та стабілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Авксентьев В. А.* Этнические конфликты: история и типология // Социс, 1996. № 12.
2. *Аза Л.* Білінгвізм у контексті демосоціальної диференціації // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. К.: Інститут соціології НАН України, 2002.
3. *Аза Л.* Регіональний аспект етномовної диференціації // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. К.: Інститут соціології НАН України, 2003.
4. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. М.: Мысль, 1983.
5. *Алферьев И. В.* Зона особливого напруження – морський кордон // Політика і час, 1998. №10.
6. *Альтерматт У.* Етнонаціоналізм в Європе. М., 2000.
7. *Антонюк Н. В.* Українське культурне життя у “Генеральній губернії” (1939-1944). Львів, 1997.
8. *Антонюк О. В.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. К., 1999.
9. Атлас народів мира / Под ред. С. И. Брука и Р. С. Аненченко. М., 1964.
10. Атлас України й сумезних країв / Під заг. ред. В. Кубійовича. Львів, 1937.
11. *Багров Н. В.* Региональная геополитика устойчивого развития. Киев: Лыбидь, 2002.
12. *Баран О.* Єпископ А. Бачинський і церковне відродження на Закарпатті. Йорктон, 1963.
13. *Барвінський В.* Досліди з поля статистики. Львів, 1901.
14. *Бахтєєв Б.* Зберігши Україну, ми її втратили? // Сучасність, 2002. № 7–8.
15. *Бекешкіна І.* Політична диференціація українського суспільства // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. К., 2003.
16. *Берзина М. Я.* Этнические территории, этнические границы и проблемы их картографирования // Проблемы этнической географии и картографии. М., 1978.
17. *Бжезінський З.* Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів: Івано-Франківськ, 2000.
18. *Боднар А. Л., Дьогтяр А. М., Трюхан М. О.* Делімітація та демаркація кордонів: проблеми, пошуки, рішення // Укр. геогр. журн., 1998. № 3.
19. *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи, 1994.
20. *Бочковський О.* Боротьба народів за національне визволення. Націологічні нариси. Подєбради: Обрій, 1923.

21. *Бочковський О.* Вступ до націології. Мюнхен, 1991-1992.
22. *Бочковський О. І.* Життя нації. Наука про націю та її життя. Львів, 1939. Ч. 2.
23. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. М.: Наука, 1983.
24. *Брук С. И., Чебоксаров Н. Н.* Расы человека / Народы мира: историко-этнографический справочник. М., 1988.
25. *Бублик С.* Етноконфесійна група // Мала енциклопедія етнодержавознавства. К.: Довіра; Генеза, 1995.
26. *Буценко А.* Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. Харків: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928.
27. *Валіцький А.* Чи можливий ліберальний націоналізм / Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000.
28. *Варзар І. М.* Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. К., 1995.
29. *Васютинський В.* З досвіду психосемантичного вивчення масової політичної свідомості громадян України // Українські варіанти. Львів, 1997. Ч. 1.
30. Верховна Рада України. Інформ. довідник // Авт.-упор.: М. Ярош, А. Пивовар, А. Погорелова. К., 2002. Вип. 2.
31. *Вибори-98 (партії і електорат у передвиборний період).* Львів, 1998.
32. *Винниченко І.* Геополітичне переміщення народів // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. К., 1993.
33. *Вілсон Е.* Національна ідентичність в Україні // Політична думка, 1999. № 3.
34. *Вільчинський Ю.* Олександр Потебня: думки про слово і національність // Слово і час, 1992. № 1.
35. *Гайнічеру О., Пилипенко Т.* Шляхом злагоди і порозуміння // Вісник Держкомнацміграції України, 2003. № 1.
36. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм // Націоналізм. Антологія / Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000.
37. *Гердер Й.-Г.* Избранные сочинения. М.; Л.: Гослитиздат, 1959.
38. *Гердер Й. Г.* Мова і національна індивідуальність / Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000.
39. *Гобсбаум Е.* Націоналізм наприкінці ХХ ст. // Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000.
40. *Голиков А. П.* Введение в экономическую и социальную географию. Харьков, ХГУ, 1992.
41. *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія в Україні (1917–1920). Мюнхен; Париж; Єрусалим: Дніпрова хвиля, 1967.
42. *Гонак М. І.* Закони економічної географії – основа теорії і практики територіальної організації продуктивних сил // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. К., 1999.
43. *Гонтарева І. Б.* К вопросу о типах федеративных систем // Политическая наука, 2003. № 3.
44. *Горленко І. О., Тарангул Л. Л.* Регіональна політика України: зміст і напрями реалізації // Укр. геогр. журнал. 1999. №3.
45. *Гошко Ю. Т.* Населення Українських Карпат XV – XVIII ст.: заселення, міграції, побут. К.: Наукова думка, 1976.

46. *Гринів О.* Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Львів: Світ, 2004.
47. *Гриньов В. Б.* Нова Україна: якою я її бачу. К.: Абрис, 1995.
48. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття: Навч. пос. К.: Генеза, 1996.
49. *Грушевський М.* На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали // Ред. і вступ. стат. Л. Р. Винара. Нью-Йорк; Львів; Торонто; Мюнхен, 1992.
50. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: Т-во “Знання”, 1991.
51. *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. Л.: Наука, 1990.
52. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. Л.: Изд-во ЛГУ, 1989.
53. *Гусев В. І.* Закон “Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки // Наук. зап. ІПіЕНД, К., 1999. Вип. 8.
54. *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. К.: Інститут археології АН України, 1993.
55. *Дашкевич Я.* Етнічні псевдоменшини в Україні // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К.: ІНТЕЛ, 1994.
56. *Дашкевич Я.* Національне питання в Україні // Україна: наука і культура. К., 1994. Вип. 28.
57. Декларація прав національностей України, прийнята Верховною Радою України 1 листопада 1991 р. // Голос України, 1991.
58. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року // Права людини в Україні. К., 1998. Вип. 21.
59. *Ден В. Э.* Учение Рудольфа Челлена о предмете и задачах геополитики // Изв. Рус. геогр. общ. 1997. Т. 129. Вып. 1; Вып. 2.
60. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – поч. 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. Львів, 1996–1998.
61. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Зб. док. (1941–1998) / Упоряд. Ю. Білуха та ін. К.: Абрис, 1999.
62. *Дергачев В.* Раскаленные рубежи: очерки маргинальной коммуникативности // Под ред. А. И. Уемова. Одесса: Астропринт, 1998.
63. *Держалюк М.* Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях XX століття // Політична думка, 1996. № 1.
64. *Джаман В. О.* Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. Чернівці: Рута, 2003.
65. *Джеймс Мейс.* Геополітичні імплікації етнополітики // Політична думка, 1995. № 5.
66. *Джеймс П., Мартин Дж.* Все возможные миры. История географических идей. М.: Прогресс, 1988.
67. *Джонстон Р. Дж.* География и географы. М.: Прогресс, 1987.
68. *Дзюба І. М.* Україна перед Сфінксом майбутнього. К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2001.
69. *Дністрянський М. С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів, 1992.

70. *Дністрянський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2000.
71. *Дністрянський М. С.* Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003.
72. *Дністрянський М. С.* Політико-географічні проблеми функціонування столиці та вищих органів державної влади України // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр., 1999. Вип. 24.
73. *Дністрянський М. С., Зінько І. З.* Тенденції розвитку територіального політико-адміністративного устрою зарубіжних країн // Вісн. Львів. ун-ту. Сер.: Міжн. відн. Львів, 1999. Вип. 1.
74. *Дністрянський М. С.* Регіональні відмінності впливу політичних партій України за результатами виборів до Верховної Ради України 1998 року // Регіональна економіка, 1999. № 1.
75. *Дністрянський М.* Географія громадських об'єднань етнонаціональних меншин як відображення етнополітичних процесів // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. Київ; Луцьк, 2000.
76. *Дністрянський М. С.* Формування української політичної нації як вузлова проблема регіональної етнополітики // Регіональна економіка, 2000. № 4.
77. *Дністрянський М. С.* Праці С. Рудницького і Ю. Липи в контексті європейської політико-географічної думки // Історія української географії, 2000. Вип. 2.
78. *Дністрянський М. С.* Мовно-географічна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця. 2001. Вип. 1.
79. *Дністрянський М. С.* До концепції української національної ідеї: географічний аспект // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. Географія. Вип. 104. Чернівці, 2001.
80. *Дністрянський М. С.* Етногеополітичний чинник в територіальній організації державної влади і місцевого самоврядування // Наук. записки Терноп. державного пед. ун-ту. Серія: Географія. Тернопіль, 2000. № 1.
81. *Дністрянський М. С.* Етнонаціональна мозаїчність сільського і міського населення України: пізнавальні і прикладні аспекти // Укр. географ. журн., 2001. № 2.
82. *Дністрянський М. С.* Зовнішньополітичні аспекти регіональної етнополітики України // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, 2001. № 1.
83. *Дністрянський М. С.* Регіонально-конфесійні відмінності в Україні як геоетнополітичний чинник // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжн. відн. Львів, 2001. Вип. 5.
84. *Дністрянський М. С.* Типологія держав світу за етнонаціональним складом населення та характером територіальних етнополітичних відносин // Україн. географ. журн., 2002. № 4.
85. *Дністрянський М. С.* Картографічний метод в етногеополітичних дослідженнях: методологічні проблеми та перспективи використання // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжн. відн. 2001. Вип. 6.
86. *Дністрянський М. С.* Зміни етнонаціональної структури населення України протягом 1959-1989 років: загальні тенденції та регіональні особливості // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця, 2002. Вип. 4.

87. *Дністрянський М. С.* Етнонаціональна сфера суспільства і її геополітичні функції: методологічний підхід та порівняльно-історичний аналіз // *Історія української географії*, 2002. Вип. 6.
88. *Дністрянський М. С.* Геоетнополітичні процеси і тенденції в сучасному світі: загальні закономірності і регіональні особливості // *Економічна і соціальна географія: Зб. наук. праць. К., 2003. № 53.*
89. *Дністрянський М.* Релігійні відносини як чинник формування етнонаціонального простору України // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжн. відн.* 2003. Вип. 29. Ч. 2.
90. *Дністрянський М. С.* Етнонаціональний чинник у геополітичних процесах: глобальні виміри і неадекватні інтерпретації // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжн. відн.* 2002. Вип. 7.
91. *Дністрянський М.* Деякі методологічні хибки аналізу сучасної геополітичної ситуації в Україні та їхня історично-генетична зумовленість / *Історія української географії*, 2004. Вип. 9.
92. *Дністрянський М.* Геополітичні виміри мовно-географічних процесів в Україні упродовж 1959–1989 років // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжн. відн.* 2004. Вип. 13.
93. *Дністрянський М.* Перспективи використання етнічно-картографічної спадщини Володимира Кубійовича в сучасних дослідженнях // *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії.* Харків, 2004. Вип. 4.
94. *Дністрянський М. С.* Кордони і геополітика // “Дзвін”, 1994. № 4.
95. *Дністрянський М. С.* Чи потрібно реформувати адміністративно-територіальний устрій України? (політико-географічний погляд) // *Політична думка*, 2001. № 1–2.
96. *Дністрянський М. С.* Типологічні риси і проблеми функціонування державних кордонів України // *Соціально-економічні дослідження в перехідний період.* Львів; Луцьк, 2000. Вип. XV.
97. *Дністрянський М. С.* Історія формування українсько-білоруського державного кордону в контексті етнополітичних проблем // *Картографія та історія України.* Зб. наук. праць. Львів; Київ; Нью-Йорк, 2000.
98. *Дністрянський М. С.* Порівняльний аналіз національного складу населення Волинської, Житомирської і Рівненської областей // *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність.* Наук. зб. Житомир: Волинь, 1998. Т. 18.
99. *Дністрянський М. С.* Деякі концептуальні підходи до географічних досліджень етнополітичних процесів // *Географічна наука та освіта в Україні.* К., 2000.
100. *Дністрянський М. С.* Нерівномірність сільськогосподарської освоєності території України як чинник регіональної демоетнополітики // *Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України.* К., 2001.
101. *Дністрянський М. С.* Геоетнополітичні конфлікти: структурно-функціональна зумовленість, типологія, проблеми попередження // *Сучасні проблеми і тенденції розвитку географічної науки.* Львів, 2003.
102. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія як напрям наукових досліджень: концептуальні положення і підходи // *Географічна освіта і наука в Україні.* К., 2003.
103. *Дністрянський М. С.* Конфесії і етнополітика: український варіант / “Дзвін”, 1997. № 2.

104. *Дністрянський М. С.* Вплив природного середовища на територіальну організацію етнонаціональної сфери: історико-методологічні підходи та сучасні інтерпретації // Природничі науки на межі століть. Матер. наук.-практ. конф. Ніжин, 2004.
105. *Дністрянський М. С.* Етнополітичне районування як інформаційна основа державної геополітики // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. Матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (20–21 квітня 2004 р.). К., 2004.
106. *Дністрянський М. С.* Регіональні етнополітичні проблеми України і Криму в контексті конструктивної зрівноваженої геополітики // Геополитические и географические проблемы Крыма в многовекторном измерении Украины. Симферополь, 2004.
107. *Дністрянський С.* Загальна наука права і політики. Прага: Накл. Укр. Ун-ту, 1923. Ч. 1.
108. *Дністрянський С.* Національна статистика. Львів, 1909.
109. *Дорогунцов С. І., Олійник Я. Б., Степаненко А. В.* Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки.: навч. посібник. К.: СТАФЕД-2, 2001.
110. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. 2 вид. Т. 1. Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954.
111. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. 2 вид. Т. 2. Українська гетьманська держава. Нью-Йорк, 1954.
112. *Доценко А. І.* Регіональне розселення: проблеми і перспективи. К.: Наукова думка, 1994.
113. *Доценко А. І.* Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні. К.: РВПС України НАН України, 2003.
114. *Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия. Киев, 1917.
115. *Драгоманов М.* Листи на Надніпрянську Україну. К., 1915.
116. *Драгоманов М. П.* Вибране. К.: Либідь, 1991.
117. *Дубович І.* Країнознавчий словник-довідник. Львів: Видавничий дім “Панорама”, 2003.
118. *Дугин А. Г.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997.
119. Етнічні спільноти України: Довідник. К.: Фенікс, 2001.
120. Етнографічна мапа Української Соціалістичної Радянської Республіки. Харків, 1925.
121. Етнографія України / За ред. С. А. Макарчука. Львів: Світ, 1994.
122. Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. К., 1998.
123. Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі / За ред. Ю. Римаренка. К.: 1999.
124. *Євтух В. Б.* Етнополітичний ренесанс в Україні // Quo vadis, Україно? Одеса, 1992.
125. *Євтух В. Б.* Національні меншини – об’єкт державної етнополітики // Укр. геогр. жур., 1997. № 3.
126. *Євтух В. Б.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. К.: Фенікс, 1997.
127. *Євтух В. Б.* Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. К.: Стилос, 2000.

128. *Євтух В. Б., Трощинський В. Г., Галушко К. Ю., Чернова К. О.* Етнонаціональна структура українського суспільства. К., 2004.
129. *Жекулин В. С.* Историческая география: предмет и методы. Л.: Наука, 1982.
130. Життя етносу: соціокультурні нариси // Б. Попов, В. Ігнатов, М. Степико та ін. К.: Либідь, 1997.
131. *Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р.* Етнополітична карта світу XXI століття: Методичний і предметний коментарі. Тернопіль: Мандрівець, 2000.
132. *Жупанський Я. І.* Історія географії в Україні. Львів: Світ, 1997.
133. *Жупанський Я. І., Круль В. П.* Ландшафт і етнос: деякі дефініції та характеристики взаємодії і впливу // Ландшафт як інтегруюча концепція XXI сторіччя: Зб. наук. праць. К., 1999.
134. *Жупанський Я. І., Круль В. П.* Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство, 1994. № 1–2.
135. *Жупанський Я. І., Сухий П. О.* Соціально-економічна картографія. Чернівці, 1996.
136. Закон України “Про національні меншини в Україні” // Відомості Верховної Ради України, 1992. №36. 8 вересня.
137. *Заставецька О. В.* Комплексний економічний і соціальний розвиток території: теоретичні і методичні основи дослідження. Тернопіль, 1997.
138. *Заставецька О. В., Заставецький Б. І., Ткач Д. В.* Географія населення України. Навчальний посібник. Тернопіль, 2003.
139. *Заставецький Б.* Етногеографічне районування // Соціально-економічна географія України. Львів, 1994.
140. *Заставний Ф. Д.* Географія України. У 2 кн. Львів: Світ, 1994.
142. *Заставний Ф. Д.* Демографічні втрати України. Голодомори, війни, еміграції. Львів, 2003.
143. *Заставний Ф. Д.* Всеукраїнський перепис населення 2001 р. (результати, аналіз, оцінка). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003.
144. *Заставний Ф. Д.* Національно-географічна оцінка референдуму за незалежність України // Проблеми географії України. Матер. Наук. конф. Львів, 1994.
145. *Здіорук С. І.* Релігійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти // Нац. безпека України (1994–1996). К., 1997.
146. *Зілінський І.* Карта українських говорів. Варшава, 1933.
147. *Зіллер Ж.* Політико-адміністративні системи країн ЄС. К.: Основи, 1996.
148. *Зінич В. Т.* Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. К.: РВПС України НАН України, 2004.
149. *Іванишин В., Радевич-Винницький В.* Мова і нація. Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1994.
150. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. М.: Госстатиздат, 1963.
151. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. М.: Статистика, 1973.
152. *Каледин М.* Политическая география: истоки, проблемы, принципы научной концепции. СПб, 1996.
153. *Каменка Ю.* Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000.

154. *Камінський А.* Основи міжнародних відносин. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001.
155. *Карский Е. Т.* Этнографическая карта белорусского племени. Петроград, 1917.
156. *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. К.: Ін-т економіки, управління та господарського права, 1999.
157. *Картунов О., Маруховська О.* Історія зарубіжної етнополітичної думки / Політологічні читання, 1994. № 4.
158. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. К.: Либідь, 1999.
159. *Кисла Г.* Етнічна належність: чи завжди вона є чинником етнодистанціювання? Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. К., 2003.
160. *Кісь Р.* Аспекти національної ідеї. К.: Укр. Вид. Спілка, 1997.
161. *Ковальчук А. С.* Географія релігії в Україні. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003.
162. *Козлов В. И.* Этнос и территория. // Сов. этнограф. 1971. №6. С. 94–98.
163. *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону (1941–1951 рр.). Львів: Каменярь, 1998.
164. *Колодій А. Ф.* Політичний спектр: про деякі критерії “лівих” і “правих” політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософ. і соц. думка. К., 1995. Ч. 9–10.
165. *Колодій А.* Нація як суб’єкт політики. Львів: Кальварія, 1997.
166. *Колосов В. А., Вендина О. И.* Российско-украинская: социальные градиенты, идентичность и миграционные потоки (на примере Белгородской и Харьковской областей) // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов / Под общ. Ред. С. И. Пирожкова. К., 2002.
167. *Колосов В. А., Мироненко Н. С.* Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001.
168. *Колосов В. А., Трейвиш А. И.* Этнические ареалы современной России: сравнительный анализ риска национальных конфликтов // Полис, 1996. № 2.
169. *Колосов В. А.* Политическая география. Проблемы и методы. Л.: Наука, 1988.
170. Конституція України, прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. К.: Преса України, 1997.
171. *Конюхова И. А.* Право народов на самоопределение как принцип федерализма // Политическая наука, 2003. № 3.
172. *Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д.* Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття: Статистико-демографічне дослідження. Львів: Вища школа, 1996.
173. *Кордуба М.* Територія і населення України. Відень, 1918.
174. *Косик В.* Україна під час Другої світової війни (1938-1945). Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992.
175. *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К., 2004.
176. *Котигоренко В.* Матеріальні ресурси як об’єкт етногрупових домагань // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: у 2 частинах. Львів, 2001. Ч. 2.
177. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. К.: Основи, 1997.

178. *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітичний аналіз. К.: Вища школа, 1998.
179. *Кресіна І.* Консолідаційні потенції національної ідеї як запобіжника міжетнічних конфліктів // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. К., 1999.
180. *Крилов М.* Пам'ять втрачених сіл (Зниклі ойконіми Запоріжжя: 1945–2000). Довідник. Мелітополь: “Мелітополь”, 2002.
181. *Крушельницька Я.* Соціально-економічне становище кримських татар // Українці та кримські татари: дві культури в одній країні. Матер. конф. Євпаторія, 1998.
182. *Кубійович В.* Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. Весбаден, 1983.
183. *Кубійович В.* Наукові праці // Упорядк. і вступ. стат. проф. О. Шаблія. Париж; Львів: Фенікс, 1996.
184. *Кубійович В.* Переселення на Західній Україні до 1938 року // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевид. в Україні. К., 1994.
185. *Кузик П.* Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002.
186. *Куц О. М.* Геополітичні аспекти етноконфліктів // Конфлікти і культура: різноманітність їх проявів. Матер. конф. Харків, 1997.
187. *Куц О., Куц Ю.* Етнополітичні аспекти розбудови української держави. Харків, 1999.
188. *Кушнер П. И.* Этнические территории и этнические границы. М., 1951.
189. *Лавров С. Б., Никитина М. Г.* “Табуированная” геополитика: от заката к взлету // Известия РГО, 2000. Вып. 2.
190. *Лаврук М. М.* Гуцули Українських Карпат (етногеографічне дослідження). Львів: Вид. Центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005.
191. *Левандовський В.* Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ ст. // Політична думка, 1994. №3.
192. *Леонова А. О.* Етнокультурна політика України. К., 1998.
193. *Леонюк В.* Берестейський словник. Львів: Афіша, 1996.
194. *Либанова Э. М., Позняк А. В.* Формирование потоков трудовых миграций в западных регионах Украины. // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов / Под ред. С. И. Пирожкова. К.: НИПМБ, 2002.
195. *Луца Ю.* Чорноморська доктрина. Одеса, 1942.
196. *Луца Ю.* Призначення України. Львів: Просвіта, 1992.
197. *Луца Ю.* Розподіл Росії. (За виданням 1954 р.). Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995.
198. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Київ; Філадельфія, 1995.
199. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк: Булава, 1956.
200. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2 т. К.: Основи, 1994.
201. *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів: Олір, 1995.
202. *Лоза Ю.* Україна. Історичний атлас. К.: Видавництво “Мапа”, 2000.
203. *Лозинський Р. М.* Національний склад міського населення Галичини в 1939–1989рр. // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. Львів, 1998. Вип. 22.
204. *Мазурок О. С.* Города западноукраинских земель эпохи империализма . Львов: Свит, 1990.

205. *Майборода А. Н.* Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. К.: Наукова думка, 1993.
206. *Майборода О.* Етнополітика // Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996.
207. *Майборода О.* Ідентифікація корінного народу як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досл. НАН України. К., 2004. Вип. 22.
208. *Майборода О.* Російський націоналізм в Україні (1991–1998) // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. К., 1999.
209. *Майнеке Ф.* Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм/ Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000.
210. *Макаренко Н.* До питання про основні напрями сучасної державної етнополітики в Україні // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. У 2 ч. Львів, 2001. Ч. 2.
211. *Макарчук С. А.* Український етнос (виникнення та історичний розвиток). К., 1992.
212. *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Вища школа, 1983.
213. *Максаковский В. П.* Географическая картина мира. Кн. II. М., 2004.
214. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Відп. ред. Ю. І. Римаренко. К.: Довіра: Генеза, 1996.
215. *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. Львів: Світ, 1995.
216. *Малиновська О. Ю.* Етнополітичні аспекти формування українсько-польського кордону у 1918–1939 рр. // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Географія. 2000. Вип. 46.
217. *Малиновська О.* Репатріація в Україну // Проблеми міграції, 1999. № 4.
218. *Мальський М., Мацяк М.* Теорія міжнародних відносин. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002.
219. *Мариняк Я.* Українська нація в творчій спадщині С. Рудницького й В. Кубійовича. Сучасні теорії нації та націоналізму // Зб. наук. праць. Тернопіль, 2000.
220. *Масляк П. О.* Менталітетна база геостратегії Росії й України: теорія і практика в ХХІ ст. // Українознавство. 2002. Ч. 3.
221. *Масляк П. О.* Географічні джерела геополітики в умовах глобалізації // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. У 4-х т. К., 2004. Т. 3.
222. *Масляк П. О., Олійник Я. Б., Степаненко А. В.* Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу. К.: Лібра, 1996.
223. *Махнюк А. В.* Становление украинско-российской границы и правовое регулирование ее пересечения // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов / Под общ. ред. С. И. Пирожкова. К., 2002.
224. *Мацініні Д.* Обов'язки перед країною / Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000.
225. *Мельник І.* Нарис політичної геометрії // Студ. політолог. центру "Генеза", 1997. № 2.

226. *Мишанич О.* “Карпаторусинство”, його джерела й еволюція у ХХ ст. К.: Видавнича фірма “Відродження”, 1992.
227. *Мітряєва С. І.* Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства. Київ: Ужгород, 2001.
228. *Міхновський М.* Самостійна Україна. Львів, 1900.
229. *Монолатій І.* Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині. Коломия: Інститут Дослідів Галичини, 2002.
230. *Москаль Г.* Про імплементацію положень рамкової угоди про захист національних меншин в Україні // Вісн. Держкомнацміграції України, 2003. № 2–4.
231. *Москаль Г.* Про підсумки діяльності Держкомнацміграції України за 2002 рік та завдання на 2003 рік // Вісн. Держкомнацміграції України. 2003. №1.
232. *Нагірний В.* Російська етнічна група України: пошук місця у процесі українського державотворення // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. Львів, 2001. Ч. 1.
233. *Нагорна Л.* Криза національної самоідентифікації як чинник конфліктогенності // Етнополітичні конфлікти у постоталітарному просторі. К., 1999.
234. *Нагорна Л.* Радянська національна політика // Політологічні читання, 1995. № 1.
235. *Нагорна Л. П.* Національна ідентичність в Україні. К., 2002.
236. *Надолішній П. І.* Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. К.: Вид-во УАДУ, 1998.
237. *Надолішній П.* Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. Київ; Одеса: АстроПринт, 1999.
238. *Нам І.* Національно-персональна (культурна) автономія в історії та сучасності // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К.: ІНТЕЛ, 1994.
239. Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. Г. Меликян. М., 1994.
240. Народы мира: историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю. В. Бромлей. Ред. коллегия: С. А. Арутюнов, С. И. Брук, Т. А. Жданко и др. М.: Сов. энциклопедия, 1988.
241. Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К.: Державний комітет статистики України, 2004.
242. *Наулко В.* Етнічний склад населення Української РСР. Статистично-картографічне дослідження. К.: Наукова думка, 1965.
243. *Наулко В.* Карта сучасного етнічного складу населення УРСР. К.: Наукова думка, 1966.
244. *Наулко В.* Динаміка етнічного складу населення України протягом ХХ століття // Укр. геогр. журн., 1997. № 1.
245. Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000.
246. Національний склад населення України, ч. II. К.: Мінстат України, 1992.
247. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К.: Державний комітет статистики України, 2003.

248. Национальный состав населения СССР: По данным всесоюзной переписи населения 1989 года. М.: Финансы и статистика, 1991.
249. Національні меншини в Україні у ХХ ст.: Політико-правовий аспект // М. І. Панчук та ін. К., 2000.
250. *Нельга О. В.* Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник. К.: Тандем, 1997.
251. *Никитина М. Г.* Геосоциология: период формирования // Укр. геогр. журн., 2005. № 2.
252. *Олексіюк Т.* Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини. Упорядк. та вступ. стат. В. Сергійчука. К., 2004.
253. *Олійник Я., Степаненко А.* Науковий статус геополітики // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. Київ; Луцьк, 2000.
254. *Олійник Я. Б., Степаненко А. В.* Вступ до соціальної географії: Навч. посібник. К.: Т-во "Знання", КОО, 2000.
255. *Олійник Я. Б., Степаненко А. В.* Трансформація геополітичного становища України // Сус.-геогр. проблеми розвитку продуктивних сил України. К.: Ніка-Центр, 2001.
256. *Онищенко І. Г.* Діалектика становлення українського етносу та нації (Етнополітичний аспект). К.: Четверта хвиля, 1997.
257. *Ортега - і - Гасет Х.* Вибрані твори. К.: Основи, 1994.
258. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997.
259. Офіційна Україна сьогодні. К.: Український Видавничий Центр, 2003.
260. *Охримович В.* Русини-латинники. Львів, 1912.
261. *Охримович В.* Фактичні і фіктивні страти русинів у демографічному балансі Галичини за десятиліття 1900–1910. Львів, 1912.
262. *Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О.* Географія релігій. К.: "АртЕк", 1999.
263. *Павлюк С.* Особливості та динаміка сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців: до питання теорії етносу // Слово і час. 2002. № 6.
264. *Паламарчук М., Пістун М., Шаблій О.* Про економіко-географічні закони / Экономическая география. К., 1980. Вып. 29.
265. *Паламарчук О.* Геополітика як інтеграційний напрям вирішення міждержавних проблем (досвід розробки вихідних понять) // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. Київ; Луцьк, 2000.
268. *Панасенко Т.* Етнос та ландшафт: аспекти взаємодії / Ландшафти і сучасність. Збірник наукових праць. Київ; Вінниця, 2000.
269. *Панченко О.* Лев Ребет: нація і держава, демократія і право. Гадяч, 2003.
270. *Панченко О.* Держава, право і революція у визвольній концепції Анатолія Камінського. Гадяч, 2001.
271. *Панчук М.* Політичне русинство в Україні // Політична думка, 1995. №6.
272. *Панчук М., Рафальський О.* Етнополітика України: досвід десятиліття // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: у 2 ч. Львів, 2001. Ч. 2.
273. *Парахонський Б.* Генезис, структура і відновлення української нації // Розбудова держави, 1992. № 4.
274. *Перепелиця Г.* Виклик майбутньому. Геополітичні витоки асиметрії українсько-російських відносин // Політика і час, 2004. №10.

275. *Пилипенко В., Привалов Ю.* Національні меншини Києва: традиції, звичаї, проблеми інтеграції в український соціум // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. К., 2003.
276. *Пирожков С. И.* Пограничный режим и миграционная подвижность населения Украины // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов / Под общ. ред. С. И. Пирожкова. К., 2002.
277. *Писаренко С. М.* Целевое планирование и территориальные комплексы. К.: Наукова думка, 1983.
278. *Підкова І., Джеджора О.* Світова історія. ХІХ–ХХ століття. Словник. Львів, 2000.
279. *Піскунов С.* Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні в 1959–1989 роках // Демографічні дослідження. К., 1997. Вип. 19.
280. *Пістун М. Д.* Основи теорії суспільної географії. К.: Вища школа, 1996.
281. *Пістун М. Д., Мезенцев К. В., Тьорло В. О.* Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект. К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004.
282. *Пістун М. Д., Олійник Я. Б., Балабанов Г. В.* Конструктивна регіональна політика: суспільно-географічний аспект // Укр. геогр. журн., 2000. № 1.
283. *Покшишевский В. В.* Население и география. Теоретические очерки. М.: Мысль, 1978.
284. Політологічний енциклопедичний словник. К.: Генеза, 1997.
285. *Полтава П.* Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Зб. підп. писань. Мюнхен, 1959.
286. *Пономарьов А.* Нація // Енциклопедія українознавства. Т. 11.
287. *Пономарьов А.* Українська етнографія: Курс лекцій. К.: Либідь, 1994.
288. *Попова І.* Мова як фактор політичного та культурного самовизначення (на матеріалах соціологічних досліджень в одеській області) // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К.: ИНТЕЛ, 1994.
289. *Поплер К.* Відкрите суспільство та його вороги. К.: Основи, 1994. Т. 1.
290. *Прибиткова І.* У пошуках нових ідентичностей: Україна у етнорегіональному вимірі. // Соціологія, 2001. № 3.
291. Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. К.: Світогляд, 2004.
292. Проблемы этнической географии и картографии. М.: Наука, 1978.
293. *Проценко О., Лісовий В.* Націоналізм, нація та національна держава // Націоналізм. Антологія. К.: Смолоскип, 2000.
294. Рамкова конвенція про захист національних меншин // Міністерство України у справах національностей, міграцій та культур. Інформаційний бюлетень. К., 1995. №4.
295. *Рафальський О.* Національні меншини в Україні у ХХ ст.; Історіограф. нарис. К., 2000.
296. *Ребет Л.* Теорія нації. Репринт. вид. Львів, 1997.
297. Регіональний портрет України // За заг. Ред. Ю. Тимошенко. К., 2003.
298. *Резнік О.* Етнічність та її прояви у громадянському просторі України // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. К., 2003.
299. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2004 року // Людина і світ, 2004. № 1.

300. *Римаренко С. Ю.* Самовизначення особи, нації, держави. К., 1999.
301. *Римаренко С.* Самовизначення: автономія чи сепаратизм? // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. К., 1999.
302. *Римаренко Ю. І.* Національний розвій України. К.: Юрінком, 1995.
303. *Ровенчак І., Симутіна А.* Перші етнічні карти українських земель ХІХ століття // Пам'ятки України, 1992. № 1.
304. *Родоман Б. Б.* Введение в социальную географию. М., 1993.
305. Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К.: Державний комітет статистики України, 2004.
306. *Романюк М. Д.* Міграції населення України за умов перехідної економіки. Львів: Світ, 1999.
307. *Руденко В. П.* Географія природно-ресурсного потенціалу України. Львів: Світ, 1993.
308. *Руденко Л. Г., Старостенко Г. Г., Хомра О. У.* Відтворення населення прикордонних регіонів України: територіальний аспект // Укр. геогр. журн., 1995. № 4.
309. *Рудницька Т.* Соціальний статус етнічних спільнот України. Порівняльний аналіз // Соц. захист в націон. громадах України. К., 1998.
310. *Рудницький С.* До основ українського націоналізму. Відень-Прага, 1923.
311. *Рудницький С.* Нинішня географія. Львів, 1905.
312. *Рудницький С.* Огляд національної території України. Берлін: Українське слово, 1923.
313. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України // Упорядк., передм. О. Шаблія. Львів, 1994.
314. *Рудницький С.* Політична географія України // Упорядк. і авт. передм. П. Штойко. Львів, 1998.
315. *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. К.: Основи, 1998.
316. *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001.
317. *Сабол С.* Голгота греко-католицької церкви в Чехословаччині. Торонто; Рим, 1978.
318. *Савицкий П. Н.* Россия. Особый географический мир. Прага: Евразийское изд-во, 1927.
319. *Садовський В.* Північно-західна Україна в світлі статистики. – Львів: Накл. ЛНВ, 1924.
320. *Свідзинський А.* Це складне національне питання. К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1994.
321. *Сворак С.* Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964). К.: “Правда Ярославичів”, 1998.
322. *Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.* Історія політичної думки. К.: Основи, 1997.
323. *Сергійчук В.* Етнічні межі та державний кордон України. К.: Укр. вид. спілка, 2000.
324. *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. Львів: Свічадо, 2002.
325. *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. Тернопіль: “Тернопіль”, 1997.

326. *Сіра С. В.* Україна партійна. Політико-географічний вимір. К.: Світ успіху, 2004.
327. *Сірка Й.* Розвиток національної свідомості лемків Пряшівщини у світлі української художньої літератури Чехословаччини. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1980.
328. *Січинський В.* Чужинці про Україну. Авгсбург, 1946.
329. *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції. К.: Т-во "Знання" України, 1993.
330. *Сміт Е.* Національна ідентичність. К.: Основи, 1998.
331. *Сосса Р. І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. К.: Наукова думка, 2000.
332. Соціально-економічна географія України / За ред. О. І. Шаблія. Львів: Світ, 2000.
333. Соціально-економічна географія зарубіжних країн // За ред. С. П. Кузика. Тернопіль: Підручники і посібники, 1998.
334. *Старосольський В.* Теорія нації. Відень, 1922.
335. Статистичний щорічник України за 2001 рік. К.: Техніка, 2002.
336. *Стерчо П.* Карпато-Українська Держава. Репринт. вид. Львів, 1994.
337. *Стецюк П.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999.
338. *Стеченко Д. М.* Управління регіональним розвитком. К.: Вища школа, 2000.
339. *Сухий О.* Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – поч. XX ст. Львів, 1997.
340. *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства: (Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003.
341. *Терлюк І. Я.* Росіяни західних областей України (1944 – 1996). Етносоціальне дослідження. Львів: Центр Європи, 1997.
342. *Тиводар М.* Етнологія. Ужгород: Ужгородський державний університет, 1998.
343. *Тойнбі А.* Дослідження історії. У 2-х т. К.: Основи, 1995.
344. *Томашівський С.* Причинки до пізнання національної території Угорської Русі // ЗНТШ. Т. 77, 1905.
345. *Томенко М.* Законодавча, виконавча та судова влади України до і після виборів 2002 року // Універсум, 2002. №9-10.
346. *Топчиев А. Г.* Пространственная организация географических комплексов и систем. Киев; Одесса: Вища школа, 1988.
347. *Топчієв О. Г.* Основи суспільної географії. Одеса: Астропринт, 2001.
348. *Топчієв О. Г.* Географічна наука і стратегія соціально-економічного розвитку України // Укр. геогр. журн., 1995. № 4.
349. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / За ред. Г. В. Балабанова, В. П. Нагірної, О. М. Нижник. К.: Міленіум, 2003.
350. *Трохимчук С. В.* Політична географія світу з основами геополітики. Львів: Ред.-вид. відділ Львівського університету, 1997.
351. Україна у цифрах у 2002 році: Корот. стат. довідник. К., 2003.
352. Українська Головна Визвольна Рада (документи, інформації, словник імен) // Уклад. О. Панченко. Гадяч, 2001.
353. Українське народознавство // За ред. С. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. Львів: Фенікс, 1994.

354. Українці. Східна діаспора. Атлас. К.: Мапа ЛТД, 1992.
355. *Фащевский Н. И., Палий Т. М., Немченко М. П., Старостенко А. Г.* Территориальная организация жизнедеятельности населения. К.: Наукова думка, 1992.
356. *Фіхте Й.-Г.* Що таке народ у вищому розумінні цього слова, а що таке любов до Батьківщини. / Націоналізм. Антологія. Упорядк. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2000.
357. *Франко І.* Поза межами можливого // ЛНВ, 1900. Кн. 10.
358. *Хангтингтон С.* Столкновение цивилизаций // Полис, 1994. №1.
359. *Хартшорн Р.* Политическая география / Американская география. М.: Изд-во иностранной литературы, 1957.
360. *Хмелько В.* Електорати парламентських виборів 2002 року у демографічних вимірах // <http://www.dif.org.ua/publics/doc.php.action=7\17>
361. *Хмелько В.* Референдум: хто був “за” і хто “проти” // Політологічні читання. – 1992. № 1.
362. *Хомра А. У.* Миграционные установки населения украинско-белорусского приграничья // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов / Под общ. ред. С. И. Пирожкова. К., 2002.
363. *Хомра О.* Міграція на Україні: етнодемографічний аспект // Вісн. АН України, 1992. №2.
364. *Хомра О., Пирожков С., Малиновська О.* Структура і напрямки міграційних потоків населення України. К., 1998.
365. *Хомра О. У.* Міграції росіян в Україні в 1989–1994 роках: динаміка, територіальні відмінності // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття: Тези п'ятої Міжн. наук.-практ. конф. Київ; Чернівці, 1997.
366. *Хомра О. У.* Українсько-російське прикордоння у міграційному вимірі // Проблеми міграції, 2001. №3.
367. Хто є хто в державному управлінні. К.: Український Видавничий Центр, 2003.
368. Хто є хто. Партії та політики. К.: Новий світ, 2003.
369. *Чирко Б. В.* Національні меншини в Україні (20–30 рр. ХХ ст.). К., 1995.
370. *Чілачава Р., Пилипенко Т.* Деякі аспекти реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин України // Вісн. Держкомнаціміграції, 2003. № 1.
371. *Чорний С.* Національний склад населення України в ХХ ст. Довідник. К.: ДНВП “Картографія”, 2001.
372. *Шабашова Л. Ю.* Просторово-часові особливості природного відтворення етнічних груп населення Закарпатської області // Укр. геогр. журн., 2003. № 3.
373. *Шаблій О. І.* Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. Львів; Мюнхен: Ред.-видавн. відділ Львів. держ. ун-ту, 1993.
374. *Шаблій О.* Етнічний склад населення України // Соціально-економічна географія України. Львів, 1994.
375. *Шаблій О. І.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж; Львів: Фенікс, 1996.
376. *Шаблій О. І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001.

377. *Шаповал М.* Міжнародне становище українського народу. Прага: Укр. соціолог. ін-тут, 1935.
378. *Шевчук Л. Т.* Сакральна географія. Львів: Світ, 1999.
379. *Шимонович Й.* Економічна україніка. Наукові праці. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001.
380. *Шпорлюк Р.* Етнос і соціум. Вступ / Мала енциклопедія етнодержавознавства. К.: Генеза: Довіра, 1996.
381. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К.: Основи, 1998.
382. *Шпорлюк Р.* Роздуми й рефлексії історика про сучасну Україну // Quo vadis, Україно? Одеса, 1992.
383. *Штойко П. І.* Степан Рудницький. Життєво-бібліографічний нарис. Визначні діячі НТШ. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1997.
384. *Шувалов Е. Л.* География населения. М.: Просвещение, 1985.
385. *Шуканов П.* Міжетнічна напруженість як чинник формування нових державних утворень // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. Київ; Луцьк, 2000.
386. *Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парахонська О., Шульга Т.* Правляча еліта сучасної України // Вісн. НАНУ, 1998. № 7–8.
387. *Шульга Н. А.* Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. К.: Институт социологии НАН Украины, 2002.
388. *Эккель Б. М.* Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей // Советская этнография, № 2, 1976.
389. Этнографическая карта европейской России / Сост. А. Риттих. СПб., 1875.
390. Этнографическая карта западного славянства и Западной Руси / Сост. по новейшим данным проф. Т. Д. Флоринским. К., 1911.
391. Этнографическая карта сельского населения Бессарабии / Сост. Л. Г. Берг. Одесса, 1920.
392. Этнические группы в городах Европейской части СССР (формирование, расселение, динамика, культура). М., 1987.
393. *Юраш А.* Конфесійний фактор на парламентських виборах 1998 року: соціологічно-футуристичні студії // Ставропігон, 1997.
394. *Юрківський В. М.* Соціально-культурний потенціал столиці і обласних центрів України // Вісн. Київ. ун-ту. Геогр. Вип. 41. 1995.
395. *Ярошевич А.* Малоросы по переписи 1897 г. Оттиск журнала “Киевская старина”. К., 1905.
396. *Anderson B.* Imagined Communities. London, New York: Verso, 1991.
397. *Gellner E.* Nationalism. London: Phoenix, 1998.
398. *Czoernig K.* Etnographische Karte der Oesterreichen Monarchie. Wien, 1855.
399. Developments in political geography // Ed. by M. A. Busested. London, 1983.
400. *Eberhardt P.* Przemiany narodowosciowe na Ukraine XX wieku. Warszawa, 1994.
401. *Hroch M.* Social Preconditions of National Revival in Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
402. *Huntington Samuel P.* Zderzenie cywilizacji. Przel. H. Jankowska. Warszawa, 2000.
403. *Kosinski Leszek.* Obraz demograficzny Europy. Warszawa, 1966.
404. *Kosmala G.* Zmiany granic politycznych w Europie Srodkowy w okresie ostatnich stulat. Wroclaw, 1993.

395. *Kubiyowysch W.* Historischer atlas der Ukraine. Ein deutsches Dokument aus dem Jahr 1941. Munich–Paris, 1993.
396. *Sukhwal B. L.* Modern political geography of India. New Delhi, 1985.
397. *Otok S.* Geografja polityczna. PWN: Warszawa, 1996.
398. *Spykman N.* The Geography of the Peace. Harcourt Brace. N. Y., 1944.
399. Skorowidz gmin Rzeczypolitej Polskiej. Ludnosc i budynki na podstawie tymczasowich wynikow drugiego spisu ludnosc z dn. 9. XXII 1931 r. Warszawa, 1933.
340. *Taylor, Pater T.* Political geography: world – economy, nation-state and lokality. London, 1985.
401. *Turnock, David.* Eastern Europe : an economic and political geography. London, 1989.
402. Vorlaufige Ergebnisse der Volkszahlung vom 31. December 1900. Wien, 1901.

ДОДАТКИ

Додаток А

Етнонаціональний склад населення в межах української етнічної території в розрізі адміністративних одиниць, великих та середніх міст¹ на початку ХХ ст.

Адміністративні одиниці вищого рівня великі і середні міста	Частка українців, %	Частка найбільших етнічних меншин, %							
		росіян	поляків	євреїв	німців	молдаван і румунів	угорців	тагар	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1. Українські землі в складі Російської імперії									
Волинська губернія	70,1	3,5	6,16	13,21	5,73	-	-	0,13	
<i>У тому числі:</i>									
Володимир-Волинський	13,83	17,56	7,85	59,06	1,01	-	-	0,1	
Дубно	17,35	20,78	6,4	49,77	0,67	-	-	2,81	
Житомир	13,89	25,71	11,83	46,4	1,01	-	-	0,4	
Ковель	11,82	27,28	9,33	48,03	1,11	-	-	0,55	
Кременець	47,01	10,52	3,9	36,58	0,23	-	-	0,1	
Луцьк	9,35	17,91	7,8	59,45	1,28	-	-	2,56	
Новоград-Волинський	15,75	17,39	7,64	55,39	2,04	-	-	0,23	
Рівне	16,57	17,41	6,77	55,77	1,03	-	-	1,16	
Старокостянтинів	29,83	8,56	4,72	55,96	0,09	-	-	0,18	
Подільська губернія	80,93	3,28	2,29	12,24	0,13	0,89	-	0,03	
<i>У тому числі:</i>									
Кам'янець-Подільський	27,15	20,65	6,01	44,84	0,29	0,02	-	0,43	
Балта	17,65	23,05	1,28	56,35	0,08	0,04	-	1,0	
Вінниця	35,54	17,03	7,11	37,48	0,39	0,04	-	0,56	
Могилів	29,18	11,96	3,07	54,62	0,3	0,04	-	0,1	
Проскурів	19,38	15,24	12,36	49,74	0,3	0,19	-	2,3	

¹ Примітки: 1) Використано матеріали довідника: Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. К., 2001.
2) Частка німців, євреїв та угорців визначена на основі оціночних зіставлень статистики рідної мови та віросповідання

Продовження дод. А

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Київська губернія	79,21	5,88	1,93	12,1	0,41	-	-	0,05
<i>У тому числі:</i> Київ	22,23	54,2	6,69	12,08	1,76	-	-	0,46
Бердичів	8,24	8,64	5,14	77,08	0,29	-	-	0,07
Звенигородка	49,26	8,94	2,06	37,63	0,14	-	-	0,64
Сквира	42,77	5,32	1,66	49,59	0,12	-	-	0,37
Умань	30,66	8,72	2,96	57,1	0,26	-	-	-
Черкаси	43,58	16,59	0,42	36,88	0,17	-	-	0,21
Чернігівська губернія (без Стародубщини)	91,74	3,06	0,17	4,51	0,3	-	-	-
<i>У тому числі</i> Чернігів	36,39	28,81	1,35	31,68	0,4	-	-	-
Глухів	58,14	14,95	0,51	25,88	0,22	-	-	-
Конотоп	54,82	18,99	0,74	23,52	0,27	-	-	-
Ніжин	67,68	7,37	0,74	23,6	0,22	-	-	-
Полтавська губернія	92,98	2,63	0,14	3,97	0,16	-	-	-
<i>У тому числі</i> Полтава	56,02	20,55	2,0	19,91	0,56	-	-	-
Кременчук	30,12	19,25	1,74	46,9	0,7	-	-	-
Переяслав	57,12	3,2	0,19	39,26	0,05	-	-	-
Прилуки	63,94	4,43	0,25	30,86	0,21	-	-	-
Ромни	61,55	8,59	0,97	28,17	0,34	-	-	-
Харківська губернія	80,62	17,69	0,24	0,51	0,36	-	-	0,05
<i>У тому числі</i> Харків	25,92	63,17	2,28	5,66	1,35	-	-	0,44
Охтирка	87,14	11,13	0,37	0,72	0,09	-	-	0,32
Ізюм	78,33	20,6	0,2	0,66	0,17	-	-	0,0

Продовження дод. А

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Слов'янськ	73,94	23,23	0,37	1,51	0,27	-	-	0,05
Лебедин	95,83	2,84	0,24	0,78	0,06	-	-	-
Суми	70,53	24,1	0,68	2,64	1,02	-	-	0,33
Білопілья	91,69	7,3	0,4	0,67	0,15	-	-	0,03
Катеринославська губернія	68,9	17,27	2,22	4,69	3,83	0,5	-	0,82
<i>У тому числі</i>								
Катеринослав	15,76	41,78	3,03	35,43	1,27	0,0	-	0,64
Олександрівськ	42,98	24,76	27,84	0,81	1,96	0,0	-	0,23
Бахмут	61,75	18,94	0,43	16,69	0,6	0,0	-	0,05
Маріуполь	10,04	63,22	-	15,14	0,8	-	-	0,73
Павлоград	33,43	34,36	1,98	27,59	0,45	0,04	-	1,17
Луганськ	19,12	68,16	0,5	7,1	0,5	0,0	-	0,03
Херсонська губернія	53,48	21,05	1,13	11,8	4,52	5,4	-	0,12
Херсон	19,62	47,21	1,72	29,04	0,72	0,14	-	0,57
Миколаїв	8,46	66,33	2,84	19,51	0,88	0,09	-	0,65
Олександрія	54,67	16,88	1,24	26,32	0,51	0,09	-	0,06
Анан'їв	43,2	8,6	1,45	21,07	0,21	25,0	-	0,0
Слєсавєтград	23,62	34,64	1,92	37,82	0,69	0,03	-	0,47
Бобринець	66,73	5,86	0,3	24,26	0,34	2,42	-	-
Вознесенськ	35,84	16,4	0,9	37,33	0,79	7,89	-	0,15
Одеса	9,39	49,09	4,31	30,83	2,54	0,12	-	0,36
Тирасполь	11,73	44,32	3,17	27,1	0,79	11,42	-	0,43
Таврійська губернія	42,21	27,94	0,7	3,83	5,41	0,16	-	13,6
<i>У тому числі</i>								
Бердянськ	15,53	66,05	0,4	10,4	2,77	0,02	-	1,09
Мелітополь	8,82	42,8	0,74	40,12	1,19	0,06	-	3,32

Закінчення дод. А

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Сімферополь	6,93	45,69	3,0	15,91	1,44	0,06	-	19,7
Бахчисарай	0,56	7,31	0,1	1,57	0,1	-	-	86,02
Карасу базар	1,67	16,36	0,11	9,27	0,76	0,02	-	63,99
Євпаторія	6,42	26,32	0,44	8,44	1,19	0,05	-	49,38
Феодосія	7,66	46,84	2,48	11,35	1,29	0,11	-	18,78
Ялта	4,27	66,17	1,97	6,67	1,44	0,02	-	3,31
Керч	7,99	57,8	2,57	12,86	0,81	0,1	-	6,7
Севастополь	13,66	63,46	5,14	6,86	1,69	0,06	-	3,39
Кримський півострів загалом	11,84	33,11	1,27	3,83	5,78	0,05	-	33,55
2. Українські землі в складі Австро-Угорської імперії								
Українська частина коронного краю Галичини й Володимирії	65,0	0,0	20,7	13,1	1,1	-	-	-
<i>У тому числі: м. Львів</i>	19,9	0,0	49,4	26,5	5,1	-	-	-
Українська частина коронного краю Буковини	56,5	0,7	4,3	15,2	5,4	17,8	-	-
<i>У тому числі: м. Чернівці</i>	19,8	0,0	13,5	32,5	19,9	14,3	-	-
Комітати Закарпаття (у межах сучасної Закарпатської області)	63,0	0,0	0,0	15,6	1,9	1,9	-	-

Додаток Б

Питома вага етнічних українців та етнопонаціональних меншин
в адміністративних одиницях вищого та середнього рівня¹ за переписом 2001 року²

Автономія, область, міста державного, республіканського і обласного підпорядкування, адміністративні райони	Частка етнічних українців, %		Частка найбільших етнопонаціональних меншин, %									
	2	3	4	5	6	7	8	9	10			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10			
АР Крим	24,3	58,3	1,4	0,2	12,0	0,1	-	-	0,2			
Сімферополь	21,3	66,7	1,1	0,1	7,0	0,1	-	-	0,2			
Алушта	23,0	67,1	1,4	0,2	5,9	-	-	-	0,2			
Армянськ	36,2	55,7	1,1	0,3	3,5	-	-	-	-			
Джанкой	25,9	59,8	1,5	0,3	8,1	-	-	-	0,3			
Євпаторія	23,3	64,9	1,5	0,2	6,9	-	-	-	0,2			
Керч	15,4	78,7	1,1	0,2	1,0	0,1	-	-	0,1			
Красноперекопськ	40,9	51,0	1,2	-	3,0	-	-	-	-			
Саки	24,3	65,1	1,8	0,2	5,8	-	-	-	0,2			
Судак	17,6	59,2	1,3	-	17,4	-	-	-	-			
Феодосія	18,8	72,2	1,8	0,2	4,6	-	-	-	0,1			
Ялта	27,6	65,5	1,6	0,2	1,3	0,1	-	-	0,2			
Райони: Бахчисарайський	19,6	54,3	1,2	0,2	21,3	-	-	-	-			
Білогірський	16,2	49,2	0,9	0,1	29,2	-	-	-	0,3			
Джанкойський	33,8	38,9	1,7	-	21,6	-	-	-	0,6			

¹ Таблиця складена за матеріалами регіональних управлінь статистики.

² Не зазначено частки етнічних поляків у адміністративних одиницях Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Харківської та Черкаської областей

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Кіровський	17,6	50,5	1,7	-	25,5	-	-	-	-
Красногвардійський	27,3	48,7	2,2	-	16,7	-	-	-	0,2
Красноперекіпський	43,4	33,2	1,2	0,6	17,2	-	-	-	-
Ленінський	22,9	54,8	1,3	0,3	15,5	-	-	-	-
Нижньогірський	28,8	50,4	1,8	-	16,0	-	-	-	0,2
Первомайський	37,9	35,1	1,7	0,3	21,5	-	-	-	0,3
Роздольненський	40,1	41,1	1,4	0,2	13,3	-	-	-	0,4
Сакський	31,5	45,2	2,2	0,2	17,5	-	-	-	0,2
Сімферопольський	23,5	49,4	1,4	0,2	22,2	0,1	-	-	0,2
Советський	22,1	48,5	1,3	-	22,2	-	-	-	-
Чорноморський	29,3	52,8	1,5	-	12,7	-	-	-	-
Вінницька обл.	94,9	3,8	0,2	0,2	-	-	-	-	0,2
у т. ч. Вінниця	87,2	10,2	0,4	0,1	-	-	-	-	0,4
Жмеринка	91,2	7,0	0,3	0,1	-	-	-	-	0,2
Козятин	93,4	4,3	0,3	0,1	-	-	-	-	1,0
Могилів-Подільський	92,3	5,3	0,2	0,6	-	-	-	-	0,1
Ладизин	89,5	9,1	0,4	0,1	-	-	-	-	0,1
Хмільник	95,3	2,9	0,2	0,1	-	-	-	-	1,0
<i>Райони:</i> Барський	96,6	2,6	0,1	0,1	-	-	-	-	0,3
Бершадський	96,6	2,6	0,1	0,2	-	-	-	-	-
Вінницький	97,1	2,0	0,1	0,1	-	-	-	-	0,1
Гайсинський	95,8	3,3	0,2	0,1	-	-	-	-	0,1
Жмеринський	97,4	2,0	0,1	0,2	-	-	-	-	0,1
Ілленецький	97,6	2,0	0,1	0,2	-	-	-	-	0,1
Калинівський	97,1	2,0	0,1	0,1	-	-	-	-	0,1
Козятинський	96,5	1,4	0,1	0,1	-	-	-	-	1,0

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Крижопільський	98,4	0,9	0,1	0,3	-	-	-	-	-
Линовецький	98,3	1,3	0,1	-	-	-	-	-	-
Літинський	97,9	1,5	0,1	0,1	-	-	-	-	0,1
Могилів-Подільський	97,8	1,6	0,1	0,3	-	-	-	-	-
Мурованокуриловецький	98,5	1,1	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Немирівський	97,0	2,2	0,1	0,3	-	-	-	-	0,1
Оратівський	98,8	0,8	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Піщанський	97,1	1,5	0,1	0,8	-	-	-	-	0,1
Погребищенський	98,4	1,1	0,1	0,1	-	-	-	-	0,1
Теплицький	98,4	0,9	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Тиврівський	95,4	3,3	0,2	0,3	-	-	-	-	0,3
Томашпільський	96,2	2,6	0,1	0,4	-	-	-	-	-
Тростянецький	98,0	1,4	0,1	0,2	-	-	-	-	-
Тульчинський	96,3	2,7	0,1	0,2	-	-	-	-	-
Хмельницький	98,6	0,7	0,1	-	-	-	-	-	0,4
Чернівецький	99,0	0,7	-	0,1	-	-	-	-	-
Чечельницький	98,1	1,2	0,1	0,3	-	-	-	-	-
Шаргородський	98,6	0,8	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Ямпільський	97,2	1,6	0,1	0,7	-	-	-	-	-
Волинська обл.	96,9	2,4	0,3	-	-	-	-	-	-
у т. ч. Луцьк	92,5	6,2	0,5	-	-	-	-	-	0,2
Володимир-Волинський	93,9	5,0	0,5	-	-	-	-	-	0,2
Ковель	95,4	3,7	0,5	-	-	-	-	-	0,1
Нововолинськ	93,8	5,0	0,7	-	-	-	-	-	0,1
<i>Райони:</i> Володимир-Волинський	98,4	1,1	0,2	-	-	-	-	-	-
Горохівський	98,9	0,7	0,1	-	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Іваничівський	98,7	0,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Камінь-Каширський	99,5	0,4	0,1	-	-	-	-	-	-
Ківерцівський	98,3	1,3	0,1	-	-	-	-	-	-
Ковельський	98,7	0,9	0,2	-	-	-	-	-	-
Локачинський	99,1	0,6	0,1	-	-	-	-	-	-
Луцький	98,5	1,1	0,2	-	-	-	-	-	-
Любешівський	99,3	0,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Любомльський	98,9	0,8	0,1	-	-	-	-	-	-
Маневіцький	99,2	0,6	0,1	-	-	-	-	-	-
Рагнівський	99,0	0,5	0,4	-	-	-	-	-	-
Рожищенський	98,6	0,9	0,2	-	-	-	-	-	0,1
Старовижівський	99,3	0,4	0,2	-	-	-	-	-	-
Турійський	98,8	0,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Шацький	98,3	1,0	0,6	-	-	-	-	-	-
Дніпропетровська обл.	79,3	17,6	0,8	0,1	-	0,1	-	-	0,1
у т. ч. Дніпропетровськ	72,6	23,5	0,9	-	-	-	-	-	-
Вільногірськ	85,8	12,7	0,9	-	-	-	-	-	-
Дніпродзержинськ	82,1	15,7	0,7	-	-	-	-	-	-
Жовті Води	80,1	16,7	0,6	-	-	-	-	-	-
Кривий Ріг	79,1	17,7	0,9	-	-	-	-	-	-
Марганець	77,5	19,9	0,8	-	-	-	-	-	-
Нікополь	71,3	26,6	0,7	-	-	-	-	-	-
Новомосковськ	84,5	13,3	0,5	-	-	-	-	-	-
Орджонікідзе	75,3	22,0	0,8	-	-	-	-	-	-
Павлоград	72,3	24,9	0,7	-	-	-	-	-	-
Першотравенськ	60,3	34,0	1,2	-	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Синельникове	84,5	12,5	0,7	-	-	-	-	-	-
Тернівка	43,4	52,9	0,9	-	-	-	-	-	-
<i>Rayoni: Апостолівський</i>	86,1	10,7	1,4	-	-	-	-	-	-
Васильківський	93,7	4,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Верхньодніпровський	90,0	7,6	0,7	-	-	-	-	-	-
Дніпропетровський	85,5	11,8	0,9	-	-	-	-	-	-
Криворізький	89,6	8,2	0,8	-	-	-	-	-	-
Криничанський	93,0	4,7	0,8	-	-	-	-	-	-
Магдалинівський	93,2	4,6	0,4	-	-	-	-	-	-
Межівський	94,0	4,0	0,4	-	-	-	-	-	-
Нікопольський	89,0	9,0	0,9	-	-	-	-	-	-
Новомосковський	88,1	9,8	0,6	-	-	-	-	-	-
Павлоградський	78,6	19,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Петриківський	95,2	3,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Петропавлівський	90,8	7,9	0,3	-	-	-	-	-	-
Покровський	94,2	4,3	0,5	-	-	-	-	-	-
П'ятихатський	91,3	6,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Синельниківський	88,9	8,4	0,7	-	-	-	-	-	-
Солонянський	92,0	5,9	0,6	-	-	-	-	-	-
Софіївський	93,3	4,4	0,9	-	-	-	-	-	-
Томаківський	91,4	6,6	0,9	-	-	-	-	-	-
Царичанський	94,9	3,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Широківський	90,3	7,0	1,3	-	-	-	-	-	-
Юр'ївський	91,8	5,7	0,5	-	-	-	-	-	-
Донецька обл.	56,9	38,2	0,9	0,1	-	0,1	-	-	0,1
у т. ч. Донецьк	46,7	48,2	1,1	-	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Авдіївка	63,5	33,7	0,9	-	-	-	-	-	-
Вугледар	63,1	33,1	1,0	-	-	-	-	-	-
Горлівка	51,4	44,8	1,3	0,2	-	-	-	-	-
Дебальцеве	64,4	32,6	0,7	-	-	-	-	-	-
Дзержинськ	61,4	36,1	1,0	-	-	-	-	-	-
Димитров	64,2	31,3	0,6	-	-	-	-	-	-
Добропілля	71,3	25,9	1,1	-	-	-	-	-	-
Докучаївськ	66,6	28,2	0,5	1,0	-	-	-	-	-
Дружківка	64,4	32,2	0,7	-	-	-	-	-	-
Єнакієве	51,4	45,3	1,1	-	-	-	-	-	-
Жданівка	48,3	47,4	1,4	-	-	-	-	-	-
Кіровське	54,2	41,6	1,4	-	-	-	-	-	-
Костянтинівка	59,3	37,7	0,5	-	-	-	-	-	-
Краматорськ	70,2	26,9	0,7	-	-	-	-	-	-
Красний Лиман	84,3	13,8	0,6	-	-	-	-	-	-
Красноармійськ	75,0	22,1	0,7	-	-	-	-	-	-
Макіївка	45,0	50,8	1,1	-	-	-	-	-	-
Маріуполь	48,7	44,4	0,7	-	-	0,2	-	-	-
Новоградівка	61,8	33,8	1,6	-	-	-	-	-	-
Селидове	59,3	36,7	1,1	-	-	-	-	-	-
Слов'янськ	73,1	23,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Сніжне	51,3	45,1	1,0	-	-	-	-	-	-
Торез	50,8	45,1	1,3	-	-	-	-	-	-
Харцизьк	52,4	44,1	0,9	-	-	-	-	-	-
Шахтарськ	57,7	37,7	1,5	0,3	-	-	-	-	-
Ясинувата	68,9	28,7	0,6	-	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Райони: Амвросіївський	71,0	26,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Артемівський	78,7	18,4	0,7	-	-	-	-	-	-
Великоновосітківський	64,6	13,3	0,5	-	-	-	-	-	-
Волноваский	78,2	16,4	0,5	0,3	-	-	-	-	-
Волдарський	52,9	24,2	0,7	-	-	-	-	-	-
Добропільський	89,4	8,9	-	-	-	-	-	-	-
Костянтинівський	77,3	19,9	0,9	-	-	-	-	-	-
Красноармійський	86,8	11,3	0,7	-	-	-	-	-	-
Краснолиманський	83,2	14,9	-	-	-	-	-	-	-
Мар'їнський	78,5	18,4	0,5	-	-	0,3	-	-	-
Новозовський	67,1	29,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Олександрівський	91,9	6,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Першотравневий	50,3	26,9	0,7	-	-	-	-	-	-
Слов'янський	87,1	10,5	0,4	-	-	-	-	-	-
Старобешівський	52,1	31,7	0,7	-	-	-	-	-	-
Тельманівський	57,8	20,8	0,5	-	-	-	-	-	-
Шахтарський	74,4	23,3	1,0	-	-	-	-	-	-
Ясинуватський	69,3	27,3	1,0	-	-	-	-	-	-
Житомирська область	90,3	5,0	0,4	0,1	-	-	-	-	3,5
у т. ч. Житомир	82,9	10,3	0,5	-	-	-	-	-	4,9
Бердичів	84,8	8,7	0,4	-	-	-	-	-	4,7
Коростень	89,0	7,5	0,6	-	-	-	-	-	1,5
Новоград-Волинський	85,3	8,5	0,6	-	-	-	-	-	4,3
райони: Андрушівський	96,2	2,2	0,2	-	-	-	-	-	0,9
Баранівський	86,9	1,8	0,2	-	-	-	-	-	10,7
Бердичівський	93,9	2,1	-	-	-	-	-	-	3,5

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Брусилівський	95,8	2,3	0,3	0,3	-	-	-	-	1,0
Волдар-Волинський	89,6	3,6	0,4	-	-	-	-	-	5,9
Держинський	86,1	2,4	0,3	-	-	-	-	-	10,6
Смілчинський	91,0	1,8	-	-	-	-	-	-	6,8
Житомирський	88,7	5,3	0,4	-	-	-	-	-	4,9
Коростенський	95,2	1,7	0,3	-	-	-	-	-	2,0
Коростишівський	93,3	4,6	0,2	0,2	-	-	-	-	1,3
Лугинський	96,9	1,4	0,2	-	-	-	-	-	1,2
Любарський	97,8	1,1	-	-	-	-	-	-	0,9
Малинський	94,2	3,3	0,3	-	-	-	-	-	1,0
Народичський	96,3	1,8	0,3	0,9	-	-	-	-	0,3
Новоград-Волинський	94,3	1,6	-	-	-	-	-	-	3,7
Овруцький	95,6	2,9	0,8	0,2	-	-	-	-	0,1
Олевський	97,1	1,4	0,4	-	-	-	-	-	0,6
Попільнянський	96,5	2,2	0,2	0,2	-	-	-	-	0,3
Радомишльський	95,2	2,7	0,2	-	-	-	-	-	1,4
Ружинський	97,6	1,2	0,2	-	-	-	-	-	0,8
Червоноармійський	88,6	2,0	-	-	-	-	-	-	8,9
Черняхівський	97,3	1,4	0,2	-	-	-	-	-	0,6
Чуднівський	94,9	2,3	-	-	-	-	-	-	2,2
Закарпатська обл.	80,5	2,5	-	-	-	-	12,1	2,6	-
у т. ч. Ужгород	77,8	9,6	-	-	-	-	6,9	-	-
Берегово	38,9	5,4	-	-	-	-	48,1	-	-
Мукачєво	77,1	9,0	-	-	-	-	8,5	-	-
Хуст	89,3	3,7	-	-	-	-	5,4	-	-
<i>Райони: Берєгівський</i>	18,8	0,7	-	-	-	-	76,1	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Великобerezнянський	96,3	0,7	-	-	-	-	-	-	-
Виноградівський	71,4	1,2	-	-	-	-	26,2	-	-
Воловецький	98,8	0,6	-	-	-	-	-	-	-
Іршавський	98,6	0,6	-	-	-	-	0,1	-	-
Міжгірський	99,1	0,5	-	-	-	-	-	-	-
Мукачівський	84,0	0,7	-	-	-	-	12,7	-	-
Перечинський	96,3	1,3	-	-	-	-	-	-	-
Рахівський	83,8	0,8	-	-	-	-	-	11,6	3,2
Свалявський	94,5	1,5	-	-	-	-	0,7	-	-
Тячівський	83,2	1,0	-	-	-	-	2,9	12,4	-
Ужгородський	58,4	2,0	-	-	-	-	33,4	-	-
Хустський	950	0,9	-	-	-	-	3,9	-	-
Запорізька обл.	70,8	24,7	0,7	0,1	-	1,4	-	-	0,1
у т. ч. Запоріжжя	70,7	25,5	0,7	0,1	-	0,4	-	-	0,1
Бердянськ	56,8	37,4	0,8	0,1	-	3,3	-	-	0,1
Енергодар	57,1	39,8	0,8	0,2	-	0,3	-	-	0,2
Мелітополь	55,2	38,9	0,8	0,1	0,2	1,8	-	-	0,1
Токмак	81,4	16,6	0,5	-	-	0,3	-	-	-
<i>Райони:</i> Бердянський	75,9	14,7	0,4	0,2	-	7,3	-	-	-
Василівський	77,4	20,2	0,5	0,1	-	0,3	-	-	-
Великобілозерський	92,6	5,9	0,2	0,4	-	-	-	-	-
Веселівський	76,7	19,9	0,4	0,3	-	0,3	-	-	-
Вільнянський	84,7	12,9	0,6	0,2	-	0,2	-	-	0,3
Гуляйпільський	93,1	5,4	0,4	-	-	0,1	-	-	-
Запорізький	83,8	13,9	0,7	0,1	-	0,2	-	-	-
Кам'янсько-Дніпровський	57,3	40,1	0,5	0,2	-	0,2	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Куйбишевський	88,1	10,0	0,5	0,2	-	0,1	-	-	-
Мелітопольський	62,8	31,2	0,7	0,2	0,2	0,6	-	-	-
Михайлівський	74,0	22,9	1,1	0,1	-	0,1	-	-	-
Новомиколаївський	92,8	6,0	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Оріхівський	90,4	8,1	0,4	0,1	-	0,2	-	-	-
Пологівський	92,8	5,8	0,3	0,1	-	0,2	-	-	-
Приазовський	55,9	26,6	1,2	0,2	-	12,5	-	-	-
Приморський	52,5	22,2	0,5	0,2	-	23,4	-	-	-
Розівський	82,2	12,8	0,5	0,2	-	-	-	0,3	-
Токмацький	83,4	14,0	0,9	0,1	-	0,4	-	-	-
Чернігівський	92,0	6,0	0,3	0,2	-	0,8	-	-	-
Якимівський	61,6	31,6	0,7	0,2	0,1	1,6	-	-	0,1
Івано-Франківська обл.	97,5	1,8	0,1	-	-	-	-	-	0,1
у т. ч. Івано-Франківськ	92,3	6,0	0,3	-	-	-	-	-	0,3
Болехів	98,5	0,9	0,1	-	-	-	-	-	0,4
Калуш	94,7	3,5	0,2	-	-	-	-	-	0,1
Коломия	92,4	5,0	0,3	-	-	-	-	-	0,5
Яремча	98,9	0,8	0,1	-	-	-	-	-	0,1
<i>Райони:</i> Богородчанський	99,5	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Верховинський	99,6	0,3	-	-	-	-	-	-	-
Галицький	98,7	1,0	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Городенківський	99,4	0,4	-	-	-	-	-	-	0,1
Долинський	98,3	1,1	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Калуський	99,6	0,3	-	-	-	-	-	-	-
Коломийський	99,4	0,4	-	-	-	-	-	-	0,1
Косівський	99,3	0,5	-	-	-	-	-	-	0,1

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Надвірнянський	98,6	0,6	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Рогатинський	99,5	0,3	-	-	-	-	-	-	-
Рожнятівський	99,5	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Снятинський	99,3	0,4	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Тисменицький	99,3	0,4	-	-	-	-	-	-	0,1
Тлумачький	99,5	0,3	-	-	-	-	-	-	0,2
Київська обл.	92,5	6,0	0,5	0,1	-	-	-	-	0,2
у т. ч. Біла Церква	87,4	10,3	0,6	-	-	-	-	-	0,1
Березань	93,2	5,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Бориспіль	89,1	9,3	0,6	-	-	-	-	-	0,1
Бровари	87,4	10,7	0,6	-	-	-	-	-	0,2
Васильків	88,6	9,6	0,6	-	-	-	-	-	-
Ірпінь	87,7	9,9	0,6	-	-	-	-	-	0,4
Переяслав-Хмельницький	95,0	3,9	0,4	-	-	-	-	-	-
Ржищів	94,3	4,5	-	-	-	-	-	-	-
Славутич	63,3	30,0	4,1	-	-	-	-	-	-
Фастів	90,7	7,8	0,4	-	-	-	-	-	0,2
Райони: Барішівський	95,7	3,1	0,4	-	-	-	-	-	0,1
Білоцерківський	95,5	3,7	0,3	-	-	-	-	-	-
Богуславський	97,0	2,4	0,2	-	-	-	-	-	-
Бориспільський	95,1	4,0	0,3	-	-	-	-	-	0,1
Бородянський	93,1	4,7	0,6	-	-	-	-	-	0,6
Броварський	96,4	2,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Васильківський	95,0	3,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Вишгородський	91,9	6,7	0,6	-	-	-	-	-	0,1
Володарський	97,4	2,0	-	-	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Згурівський	96,3	2,3	-	-	-	-	-	-	-
Іванківський	96,0	2,9	0,3	-	-	-	-	-	0,2
Кагарлицький	96,6	2,6	0,2	-	-	-	-	-	-
Києво-Святошинський	92,0	6,5	0,5	-	-	-	-	-	0,2
Макарівський	95,1	3,6	0,3	-	-	-	-	-	0,3
Миронівський	96,0	2,9	0,3	-	-	-	-	-	-
Обухівський	88,9	9,4	0,6	-	-	-	-	-	0,2
Переяслав-Хмельницький	96,7	2,5	0,3	-	-	-	-	-	-
Поліський	95,8	2,7	-	-	-	-	-	-	-
Рокитнянський	97,6	1,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Сквирський	96,7	2,2	0,2	-	-	-	-	-	-
Ставищенський	97,9	1,5	-	-	-	-	-	-	-
Таращанський	97,6	1,7	0,2	-	-	-	-	-	-
Тетіївський	97,8	1,7	-	-	-	-	-	-	-
Фастівський	95,7	3,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Яготинський	95,4	3,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Кіровоградська обл.	90,1	7,5	0,5	0,7	-	0,2	-	-	-
у т. ч. Кіровоград	85,9	11,9	0,5	0,3	-	0,1	-	-	0,1
Знам'янка	83,5	14,2	0,5	0,3	-	-	-	-	0,1
Олександрія	87,7	10,6	0,5	0,2	-	0,1	-	-	-
Світловодськ	83,8	14,5	0,6	0,1	-	-	-	-	0,1
<i>Райони:</i> Бобринецький	94,6	2,4	0,4	1,6	-	-	-	-	-
Вільшанський	83,9	2,9	0,3	1,9	-	9,7	-	-	-
Гайворонський	95,8	2,9	0,2	0,5	-	-	-	-	-
Голованівський	95,2	3,6	0,2	0,5	-	0,1	-	-	-
Добровеличківський	93,7	3,2	0,7	1,6	-	0,1	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Долинський	92,9	4,9	0,9	0,4	-	-	-	-	0,1
Знам'янський	92,6	4,7	0,7	0,8	-	-	-	-	0,1
Кіровоградський	87,2	9,4	0,5	1,9	-	0,1	-	-	0,1
Компаніївський	94,1	2,6	0,4	1,5	-	0,1	-	-	-
Маловісківський	91,5	6,5	0,5	0,9	-	-	-	-	0,1
Новоградівський	95,8	2,3	0,7	0,6	-	0,1	-	-	-
Новоархангельський	96,4	1,8	0,2	0,8	-	-	-	-	-
Новомиргородський	93,6	2,7	0,5	2,6	-	-	-	-	-
Новоукраїнський	94,0	2,8	0,5	1,9	-	-	-	-	-
Олександрівський	96,5	2,3	0,3	0,3	-	-	-	-	-
Олександрійський	93,6	3,9	0,5	0,7	-	-	-	-	0,1
Онуфріївський	85,3	12,9	0,4	0,4	-	-	-	-	0,1
Петрівський	92,3	5,3	0,5	0,7	-	-	-	-	0,1
Світловодський	85,5	12,5	0,4	0,3	-	-	-	-	-
Ульяновський	96,4	1,7	0,1	0,8	-	0,2	-	-	-
Устинівський	93,7	2,7	1,0	1,4	-	-	-	-	-
Луганська обл.	58,0	39,0	0,8	0,1	-	0,1	-	-	0,1
у т. ч. Алчевськ	51,6	44,7	1,1	-	-	-	-	-	-
Антрацит	49,7	46,7	1,0	0,2	-	0,2	-	-	-
Брянка	54,9	42,7	0,8	-	-	-	-	-	-
Кіровськ	56,9	40,7	1,0	-	-	-	-	-	-
Краснодон	33,2	63,3	1,3	0,2	-	-	-	-	-
Красний Луч	49,2	46,1	1,1	0,3	-	-	-	-	-
Первомайськ	65,9	27,3	1,1	0,1	-	-	-	-	-
Ровеньки	63,6	33,7	1,0	0,2	-	0,3	-	-	-
Рубіжне	66,3	31,3	0,7	-	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Свердловськ	46,0	48,6	1,2	0,4	-	0,3	-	-	-
Северодонецьк	59,0	38,7	0,6	-	-	-	-	-	-
Стаханов	46,1	50,1	1,0	-	-	-	-	-	-
Лисичанськ	66,7	30,5	1,0	-	-	-	-	-	-
Луганськ	50,0	47,0	0,7	-	-	-	-	-	-
<i>Райони: Антрацитівський</i>	62,8	35,7	0,4	-	-	-	-	-	-
Біловодський	87,8	11,2	0,3	-	-	-	-	-	-
Білокуракинський	90,7	8,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Краснодонський	45,9	51,7	0,9	-	-	-	-	-	-
Кремінський	85,1	13,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Лутугинський	71,0	26,7	0,7	-	-	-	-	-	-
Марківський	93,0	5,7	0,4	-	-	-	-	-	-
Міловський	77,7	19,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Новоайдаїський	56,1	42,7	0,4	-	-	-	-	-	-
Новопсковський	92,2	6,9	0,3	-	-	-	-	-	-
Перевальський	56,7	40,6	1,1	0,2	-	-	-	-	-
Попаснянський	81,1	17,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Сватівський	91,4	7,3	0,3	-	-	-	-	-	-
Свердловський	69,9	25,9	0,6	0,3	-	-	-	-	-
Слов'янський	65,0	32,8	0,7	-	-	-	-	-	-
Станично-Луганський	36,5	61,1	0,6	-	-	-	-	-	-
Старобільський	87,8	11,0	0,3	-	-	-	-	-	-
Троїцький	68,0	31,1	28,3	-	-	-	-	-	-
Львівська обл.	94,8	3,6	0,2	-	-	-	-	-	0,7
у т. ч. Львів	88,1	8,9	0,4	-	-	-	-	-	0,9
Борислав	95,8	2,6	-	-	-	-	-	-	0,8

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Дрогобич	93,0	4,4	0,3	-	-	-	-	-	0,5
Самбір	93,6	2,5	-	-	-	-	-	-	3,3
Стрий	92,1	5,2	0,3	-	-	-	-	-	0,5
Трускавець	93,3	4,9	0,4	-	-	-	-	-	0,4
Червоноград	92,3	6,4	0,6	-	-	-	-	-	0,1
<i>Rayoni:</i> Бродівський	97,7	1,6	-	-	-	-	-	-	0,3
Буський	99,0	0,6	-	-	-	-	-	-	0,2
Городоцький	98,5	0,9	-	-	-	-	-	-	0,4
Дрогобицький	99,2	0,3	-	-	-	-	-	-	0,4
Жидачівський	98,9	0,6	-	-	-	-	-	-	0,2
Жовківський	98,8	0,7	-	-	-	-	-	-	0,2
Золочівський	98,3	0,8	-	-	-	-	-	-	0,7
Кам'янка-Бузький	98,5	1,0	-	-	-	-	-	-	0,2
Миколаївський	98,1	1,5	-	-	-	-	-	-	0,1
Мостиський	91,8	0,5	-	-	-	-	-	-	7,6
Перемишлянський	99,4	0,2	-	-	-	-	-	-	0,2
Пустомитівський	98,4	0,8	-	-	-	-	-	-	0,5
Радехівський	99,4	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Самбірський	97,5	0,5	-	-	-	-	-	-	1,7
Сколівський	99,2	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Сокальський	98,5	1,0	-	-	-	-	-	-	0,1
Старосамбірський	98,3	0,5	-	-	-	-	-	-	1,2
Стрийський	99,0	0,7	-	-	-	-	-	-	-
Турківський	99,6	0,2	-	-	-	-	-	-	0,2
Яворівський	98,6	1,1	-	-	-	-	-	-	0,1

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Миколаївська обл.	81,9	14,1	0,7	1,0	-	0,4	-	-	0,1
у т. ч. Миколаїв	72,7	23,1	0,8	0,3	-	0,8	-	-	-
Вознесенськ	87,1	9,7	0,5	0,7	-	0,2	-	-	-
Очаків	78,2	18,4	0,9	0,6	-	0,2	-	-	0,2
Первомайськ	85,9	10,9	0,5	0,3	-	0,4	-	-	-
Південноукраїнськ	73,9	21,7	0,7	0,7	-	0,3	-	-	-
<i>Райони: Арбузинський</i>	88,6	7,2	0,3	3,0	-	-	-	-	-
Баштанський	90,5	4,4	1,0	1,2	-	0,2	-	-	-
Березанський	88,1	6,0	0,5	2,3	-	0,5	-	-	-
Березнегуватівський	90,6	6,1	1,1	1,4	-	-	-	-	-
Братський	84,8	8,5	0,3	4,9	-	-	-	-	-
Веселинівський	91,0	5,2	0,3	1,8	-	0,2	-	-	-
Вознесенський	89,2	6,3	0,4	2,6	-	-	-	-	-
Врадівський	94,1	1,8	-	2,5	-	-	-	-	-
Доманівський	93,5	2,6	0,2	2,8	-	-	-	-	-
Сланецький	91,0	3,3	0,4	3,7	-	-	-	-	-
Жовтневий	85,1	10,9	1,3	0,8	-	0,2	-	-	-
Казанківський	83,1	13,4	0,8	1,7	-	-	-	-	-
Кривоозерський	95,9	1,9	0,2	1,3	-	-	-	-	-
Миколаївський	87,0	9,7	0,6	0,8	-	0,2	-	-	-
Новобузький	92,5	4,5	0,6	1,6	-	-	-	-	-
Новоодеський	91,5	5,1	0,5	1,4	-	-	-	-	-
Очаківський	85,2	10,2	0,7	1,4	-	0,3	-	-	0,2
Первомайський	91,8	4,5	0,3	1,9	-	0,3	-	-	-
Снігурівський	91,3	5,6	0,7	0,8	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Одеська обл.	62,8	20,7	0,5	5,0	—	6,1	—	—	0,1
у т. ч. Одеса	61,6	28,9	0,6	0,8	—	1,3	—	—	0,2
Білгород-Дністровський	62,7	27,7	0,6	2,8	—	3,7	—	—	—
Ізмаїл	38,2	43,7	0,6	4,3	—	10,1	—	—	0,1
Іллічівськ	67,6	27,4	1,1	0,9	—	1,0	—	—	0,2
Котовськ	82,2	10,3	0,5	5,1	—	0,2	—	—	—
Теплодар	68,5	25,7	1,0	1,7	—	1,2	—	—	—
Южне	65,9	29,0	1,1	0,8	—	1,3	—	—	0,1
Райони: Ананьївський	77,0	3,9	0,2	18,1	—	0,2	—	—	—
Арцизький	27,4	22,2	0,4	6,3	—	39,0	—	—	—
Балтський	89,8	6,7	0,2	2,0	—	0,2	—	—	—
Білгород-Дністровський	81,9	8,8	0,4	6,3	—	1,2	—	—	0,1
Біляївський	82,3	11,7	0,6	2,5	—	0,7	—	—	—
Березівський	87,0	7,3	0,6	1,6	—	0,4	—	—	—
Болградський	7,6	8,0	0,3	1,6	—	60,8	—	—	—
Великомихайлівський	79,4	14,5	0,2	3,8	—	1,1	—	—	—
Іванівський	74,6	8,4	0,3	3,3	—	11,2	—	—	0,1
Ізмаїльський	28,9	16,2	0,2	27,6	—	25,7	—	0,1	—
Кілійський	44,6	30,0	0,3	15,8	—	4,3	—	0,1	—
Кодимський	94,8	2,9	0,2	1,6	—	0,1	—	—	0,1
Комінтернівський	81,1	13,0	0,7	1,6	—	1,4	—	—	—
Котовський	67,8	5,2	0,1	25,9	—	0,2	—	—	—
Красноокнянський	81,7	6,2	0,2	11,0	—	0,3	—	—	—
Любашівський	90,6	2,5	0,3	5,9	—	0,1	—	—	—
Миколаївський	91,8	2,4	0,3	3,7	—	0,3	—	—	0,1
Овідіопольський	78,6	15,0	0,8	1,8	—	1,1	—	—	0,2

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Роздільнянський	77,6	13,7	0,7	5,2	-	0,9	-	-	0,1
Ренійський	17,7	15,1	0,4	49,0	-	8,5	-	0,1	-
Савранський	95,0	2,4	0,1	1,5	-	0,2	-	-	-
Саратський	43,9	15,9	0,1	18,9	-	20,0	-	-	-
Тарутинський	24,5	13,9	0,2	16,5	-	37,5	-	-	-
Татарбунарський	71,3	6,4	0,2	9,4	-	11,5	-	-	-
Фрунзівський	89,8	3,0	0,2	5,7	-	0,3	-	-	-
Ширяївський	89,9	3,1	0,2	5,2	-	0,4	-	-	-
Полтавська обл.	91,4	7,2	0,4	0,2	-	-	-	-	-
у т. ч. Полтава	87,7	10,6	0,4	0,1	-	-	-	-	-
Кременчук	83,1	14,8	0,6	0,1	-	-	-	-	-
Комсомольськ	78,4	19,6	0,8	0,1	-	-	-	-	-
Лубни	90,8	8,2	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Миргород	90,0	9,0	0,5	0,1	-	-	-	-	-
<i>Райони: Великобагачанський</i>	<i>96,3</i>	<i>2,8</i>	<i>0,2</i>	<i>0,3</i>	-	-	-	-	-
Гадяцький	96,3	2,9	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Глобинський	95,0	3,6	0,4	0,3	-	-	-	-	-
Гребінківський	95,4	3,5	0,3	0,2	-	-	-	-	-
Диканський	94,6	3,8	0,2	0,2	-	-	-	-	-
Зіньківський	96,6	2,2	0,2	0,3	-	-	-	-	-
Карлівський	94,4	3,9	0,6	0,3	-	-	-	-	-
Кобеляцький	95,1	3,6	0,3	0,2	-	-	-	-	-
Козельщинський	95,4	3,9	0,3	0,3	-	-	-	-	-
Котелевський	96,9	2,3	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Кременчуцький	93,3	5,3	0,4	0,2	-	-	-	-	-
Лохвицький	96,2	2,9	0,3	0,1	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Лубенський	96,9	2,2	0,4	0,1	-	-	-	-	-
Машівський	94,5	3,9	0,4	0,3	-	-	-	-	-
Миргородський	97,2	2,3	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Новосанжарський	95,3	3,5	0,2	0,3	-	-	-	-	-
Оржицький	96,9	2,3	0,2	0,2	-	-	-	-	-
Пирятинський	94,6	4,3	0,4	0,2	-	-	-	-	-
Полтавський	93,2	5,6	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Решетилівський	95,7	2,7	0,3	0,7	-	-	-	-	-
Семенівський	96,6	2,3	0,3	0,2	-	-	-	-	-
Хорольський	96,7	2,5	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Чорнухинський	97,7	1,8	0,1	0,2	-	-	-	-	-
Чутівський	94,3	4,3	0,4	0,4	-	-	-	-	-
Шпачівський	96,0	2,7	0,2	0,2	-	-	-	-	-
Рівненська обл.	95,9	2,6	1,0	-	-	-	-	-	0,2
у т. ч. Рівне	91,6	6,8	0,6	-	-	-	-	-	0,3
Дубно	95,1	3,6	0,3	-	-	-	-	-	0,2
Кузнецовськ	90,9	7,6	0,8	-	-	-	-	-	0,2
Острог	95,1	2,8	-	-	-	-	-	-	0,2
<i>Райони: Березнівський</i>	99,3	0,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Володимирецький	99,2	0,5	0,1	-	-	-	-	-	-
Гошанський	98,7	0,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Демидівський	98,8	0,6	-	-	-	-	-	-	-
Дубненський	99,0	0,8	-	-	-	-	-	-	-
Дубровицький	98,6	0,6	0,6	-	-	-	-	-	-
Зарічненський	99,0	0,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Здолбунівський	96,5	2,7	0,3	-	-	-	-	-	0,2

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Корецький	98,7	0,8	-	-	-	-	-	-	0,3
Костопільський	97,9	1,5	0,2	-	-	-	-	-	0,1
Млинівський	98,8	0,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Острозький	99,1	0,6	-	-	-	-	-	-	-
Радивилівський	98,8	1,0	-	-	-	-	-	-	-
Рівненський	97,8	1,6	0,3	-	-	-	-	-	0,1
Рокитнівський	83,6	0,4	15,6	-	-	-	-	-	0,4
Сарненський	97,9	1,4	0,4	-	-	-	-	-	0,1
Сумська обл.	88,8	9,4	0,3	-	-	-	-	-	-
у т. ч. Суми	84,6	12,4	0,4	-	-	-	-	-	0,1
Глухів	90,8	8,4	0,2	-	-	-	-	-	-
Конотоп	90,1	8,3	0,4	-	-	-	-	-	-
Лебедин	92,9	6,3	0,3	-	-	-	-	-	-
Охтирка	87,9	8,2	0,5	-	-	-	-	-	-
Ромни	93,7	5,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Шостка	86,7	9,2	0,3	-	-	-	-	-	-
<i>Райони: Білопільський</i>	<i>93,1</i>	<i>5,6</i>	<i>0,3</i>	-	-	-	-	-	-
Буринський	96,3	2,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Великописарівський	72,4	26,7	0,3	-	-	-	-	-	-
Глухівський	86,4	13,2	0,1	-	-	-	-	-	-
Недригайлівський	97,7	1,7	0,2	-	-	-	-	-	-
Охтирський	95,6	3,4	0,5	-	-	-	-	-	-
Путівльський	47,4	51,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Роменський	97,2	2,1	0,2	-	-	-	-	-	-
Середино-Будський	89,3	9,9	0,3	-	-	-	-	-	-
Конолопський	97,0	2,1	0,3	-	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Краснопільський	91,2	7,8	0,5	-	-	-	-	-	-
Кролевецький	95,6	3,6	0,1	-	-	-	-	-	-
Лебединський	95,6	3,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Липоводлинський	97,4	1,8	0,1	-	-	-	-	-	-
Сумський	93,1	5,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Тростянецький	84,8	13,9	0,4	-	-	-	-	-	-
Шосткинський	94,8	4,0	0,4	-	-	-	-	-	-
Ямпільський	92,4	6,6	0,4	-	-	-	-	-	-
Тернопільська обл.	97,8	1,3	0,1	-	-	-	-	-	0,3
у т. ч. Тернопіль	94,1	3,4	0,2	-	-	-	-	-	0,3
<i>Rayoni:</i> Бережнський	99,1	0,7	-	-	-	-	-	-	0,1
Борщівський	98,8	0,7	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Бучацький	99,4	0,4	-	-	-	-	-	-	0,1
Гусятинський	99,0	0,5	-	-	-	-	-	-	0,3
Заліщицький	99,3	0,5	-	-	-	-	-	-	0,1
Збарзький	98,3	1,3	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Зборівський	99,5	0,3	-	-	-	-	-	-	0,1
Козівський	99,5	0,4	-	-	-	-	-	-	0,1
Кременецький	98,2	1,3	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Лановецький	98,9	0,7	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Монастирський	99,5	0,3	-	-	-	-	-	-	0,1
Підволочиський	95,6	0,5	0,1	-	-	-	-	-	3,6
Підгаєцький	99,7	0,2	-	-	-	-	-	-	-
Теребовлянський	99,0	0,6	0,1	-	-	-	-	-	0,3
Тернопільський	99,2	0,5	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Чортківський	97,7	1,6	0,1	-	-	-	-	-	0,4

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Шумський	99,1	0,6	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Харківська обл.	70,8	25,6	0,5	0,1	-	-	-	-	0,1
у т. ч. Харків	61,0	34,2	0,5	-	-	-	-	-	-
Ізюм	83,6	13,4	0,4	-	-	-	-	-	-
Куп'янськ	82,4	14,2	0,3	-	-	-	-	-	-
Лозова	77,8	15,3	0,4	-	-	-	-	-	-
Люботки	89,4	8,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Первомайськ	55,9	38,3	0,5	-	-	-	-	-	-
Чугуїв	54,6	42,8	0,7	-	-	-	-	-	-
<i>Райони:</i> Балаклійський	77,6	20,4	0,4	-	-	-	-	-	-
Барвінківський	91,1	7,1	0,4	0,2	-	-	-	-	-
Близноківський	90,2	7,8	0,6	-	-	-	-	-	-
Богодухівський	92,8	5,6	0,7	-	-	-	-	-	-
Борівський	90,5	8,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Валківський	93,6	5,0	0,5	0,1	-	-	-	-	-
Великобурлуцький	73,1	24,9	0,7	0,1	-	-	-	-	-
Вовчанський	85,4	12,4	0,5	-	-	-	-	-	-
Дворічанський	83,7	14,4	0,6	0,4	-	-	-	-	-
Дерагачівський	80,3	18,2	0,4	-	-	-	-	-	-
Зачепилівський	84,6	13,4	0,4	-	-	-	-	-	-
Зміївський	82,3	15,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Золочівський	84,0	14,0	0,6	-	-	-	-	-	-
Ізюмський	91,0	7,1	0,6	-	-	-	-	-	-
Кегичівський	89,6	6,5	1,5	0,2	-	-	-	-	-
Коломацький	93,2	4,7	1,4	-	-	-	-	-	-
Красноградський	78,4	19,4	0,7	0,2	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Краснокутський	93,9	4,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Куп'янський	88,9	9,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Лозівський	88,9	9,7	0,5	-	-	-	-	-	-
Новодолазький	78,9	19,5	0,4	-	-	-	-	-	-
Первомайський	65,4	32,6	0,7	0,2	-	-	-	-	-
Печенізький	92,7	6,5	0,3	-	-	-	-	-	-
Сахновщинський	92,4	5,8	0,5	-	-	-	-	-	-
Харківський	75,5	22,2	0,5	-	-	-	-	-	-
Чугуївський	57,4	40,5	0,4	-	-	-	-	-	-
Шевченківський	90,3	7,8	0,5	0,2	-	-	-	-	-
Херсонська обл.	82,0	14,1	0,7	0,4	0,2	-	-	-	-
У т. ч. Херсон	75,6	19,9	0,8	0,2	-	-	-	-	-
Каховка	82,1	15,1	0,7	0,2	-	-	-	-	-
Нова Каховка	73,8	23,4	0,9	0,2	-	0,2	-	-	0,2
Райони: Бериславський	88,5	8,7	0,6	0,6	-	-	-	-	-
Білозерський	89,1	7,8	0,7	0,5	-	-	-	-	-
Великопелетинський	89,5	7,5	0,7	0,3	-	-	-	-	0,4
Великоолександрівський	92,5	4,7	0,7	1,1	-	-	-	-	-
Верхньорогачицький	92,0	6,0	0,4	0,3	-	-	-	-	-
Високопільський	91,8	5,0	0,7	1,0	-	-	-	-	-
Генічеський	65,0	23,4	0,6	0,2	2,8	-	-	-	-
Голоприсанський	87,5	9,2	0,6	0,4	-	-	-	-	-
Горностаївський	92,7	4,7	0,6	0,4	-	-	-	-	-
Іванівський	89,3	6,3	0,4	0,6	0,3	-	-	-	-
Каланчацький	87,8	8,5	0,7	0,5	-	-	-	-	0,2
Каховський	89,0	8,3	0,7	0,4	-	-	-	-	0,2

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Нижньосірогородський	82,2	13,7	0,4	0,7	-	-	-	-	0,3
Нововоронцовський	94,3	4,0	0,5	0,3	-	-	-	-	-
Новотроїцький	86,6	9,7	0,6	0,4	-	-	-	-	-
Скадовський	83,2	12,5	1,1	0,6	-	-	-	-	0,2
Цюрупинський	85,6	11,7	0,5	0,2	-	-	-	-	-
Чаплинський	84,1	6,9	0,5	0,6	-	-	-	-	0,2
Хмельницька обл.	93,9	3,6	0,2	-	-	-	-	-	1,6
у т. ч. Хмельницький	88,3	7,9	0,4	-	-	-	-	-	2,0
Кам'янець-Подільський	91,2	5,9	0,3	-	-	-	-	-	0,6
Нетішин	87,5	9,8	0,4	-	-	-	-	-	0,8
Славути	90,0	6,6	0,4	-	-	-	-	-	2,0
Шепетівка	90,7	5,8	0,3	-	-	-	-	-	2,0
Старокостянтинів	91,1	6,7	0,4	-	-	-	-	-	1,0
Райони: Білогірський	98,3	0,9	0,1	-	-	-	-	-	0,5
Вінковецький	96,5	3,1	0,1	-	-	-	-	-	-
Волочиський	95,7	1,5	0,1	-	-	-	-	-	2,4
Городоцький	91,4	1,1	0,1	-	-	-	-	-	7,2
Дережнянський	97,4	1,5	0,2	-	-	-	-	-	0,1
Дунаєвський	98,2	1,3	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Ізяславський	95,7	2,5	0,2	-	-	-	-	-	1,2
Кам'янець-Подільський	98,1	1,2	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Красилівський	96,2	1,6	0,1	-	-	-	-	-	1,7
Летичівський	96,0	1,7	0,1	-	-	-	-	-	1,6
Новоушинський	96,1	3,4	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Полонський	90,9	1,8	0,1	-	-	-	-	-	6,6
Славуцький	97,8	1,1	0,1	-	-	-	-	-	0,9

Продовження дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Старокостянтинівський	98,0	1,2	0,1	-	-	-	-	-	0,3
Старосинявський	98,5	0,9	0,1	-	-	-	-	-	0,4
Теофіпольський	98,4	0,8	0,1	-	-	-	-	-	0,3
Хмельницький	93,5	1,8	0,1	-	-	-	-	-	3,9
Чемеровецький	99,0	0,8	-	-	-	-	-	-	-
Шепетівський	96,3	1,6	0,1	-	-	-	-	-	1,4
Ярмолинецький	97,8	1,3	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Черкаська обл.	93,1	5,4	0,3	-	-	-	-	-	-
у т. ч. Черкаси	83,4	13,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Ватутіне	91,9	7,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Канів	89,2	9,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Золотоноша	91,9	6,3	0,3	-	-	-	-	-	-
Сміла	89,6	8,7	0,4	-	-	-	-	-	-
Умань	92,8	6,2	0,4	-	-	-	-	-	-
<i>Райони:</i> Городищенський	97,2	2,2	0,2	-	-	-	-	-	-
Драбівський	97,7	1,7	-	-	-	-	-	-	-
Жашківський	97,7	1,6	0,2	-	-	-	-	-	-
Звенигородський	97,0	2,2	0,2	-	-	-	-	-	-
Золотоніський	96,2	3,1	0,2	-	-	-	-	-	-
Кам'янський	96,2	3,2	0,2	-	-	-	-	-	-
Канівський	96,6	2,9	0,1	-	-	-	-	-	-
Катеринопільський	97,6	1,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Корсунь-Шевченківський	96,1	2,7	0,2	-	-	-	-	-	-
Лисянський	98,0	1,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Манківський	97,7	1,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Монастирищенський	98,3	1,4	0,1	-	-	-	-	-	-

Продовження дод. Б

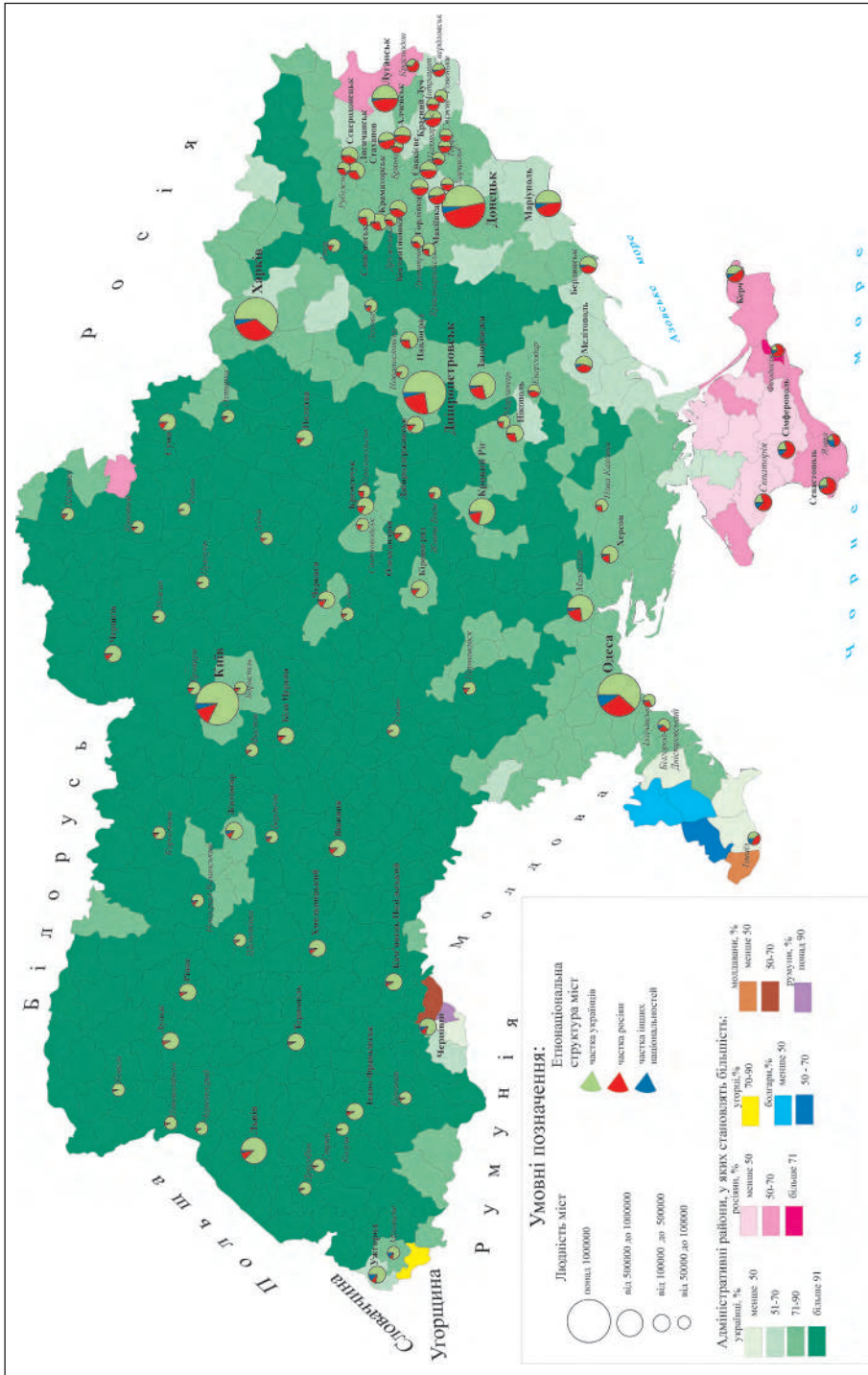
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Смілянський	96,6	2,9	0,2	-	-	-	-	-	-
Тальнівський	97,2	2,0	0,2	-	-	-	-	-	-
Уманський	97,1	2,1	0,1	-	-	-	-	-	-
Христинівський	96,6	2,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Черкаський	83,4	13,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Чорнобаївський	96,9	2,4	0,2	-	-	-	-	-	-
Чигиринський	95,1	3,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Шполянський	97,2	2,0	0,3	-	-	-	-	-	-
Чернівецька обл.	75,0	4,1	0,2	7,3	-	-	-	12,5	0,4
у т. ч. Чернівці	79,9	11,3	0,4	1,6	-	-	-	4,5	0,6
Новодністровськ	87,1	10,2	0,5	0,9	-	-	-	0,3	0,2
<i>Райони: Вижицький</i>	98,2	1,1	-	-	-	-	-	0,3	-
Герцаївський	5,0	0,9	-	2,3	-	-	-	91,5	-
Глибоцький	46,8	1,2	-	6,1	-	-	-	45,3	0,3
Заставнівський	99,1	0,6	-	-	-	-	-	-	-
Кельменецький	97,5	1,3	-	1,0	-	-	-	-	-
Кіцманський	98,5	0,9	-	-	-	-	-	0,2	-
Новоселицький	34,0	1,4	-	57,5	-	-	-	6,8	-
Путильський	99,3	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Сокирянський	89,9	6,2	-	3,4	-	-	-	-	-
Сторожинецький	59,6	1,4	-	-	-	-	-	36,8	1,5
Хотинський	91,2	1,3	-	7,0	-	-	-	-	-
Чернігівська обл.	93,5	5,0	0,6	-	-	-	-	-	-
у т. ч. Чернігів	86,3	10,6	1,2	-	-	-	-	-	-
Ніжин	90,2	7,1	0,4	-	-	-	-	-	-
Прилуки	92,3	6,5	0,3	-	-	-	-	-	-

Закінчення дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Райони: Бахмацький	96,7	2,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Бобровицький	97,6	1,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Борзнянський	98,0	1,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Варвинський	96,5	2,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Городнянський	95,7	2,9	0,9	-	-	-	-	-	-
Ічнянський	97,3	2,2	0,2	-	-	-	-	-	-
Козелецький	96,2	3,0	0,2	-	-	-	-	-	-
Коропський	97,6	1,9	0,2	-	-	-	-	-	-
Корюківський	97,0	2,3	0,3	-	-	-	-	-	-
Куликівський	97,8	1,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Менський	97,3	2,0	0,3	-	-	-	-	-	-
Ніжинський	98,3	1,3	0,1	-	-	-	-	-	-
Новгород-Сіверський	96,0	3,4	0,2	-	-	-	-	-	-
Носівський	97,6	1,7	0,2	-	-	-	-	-	-
Прилуцький	96,6	2,7	0,3	-	-	-	-	-	-
Ріпкенський	90,8	7,5	1,9	-	-	-	-	-	-
Семенівський	95,0	4,5	0,3	-	-	-	-	-	-
Сосницький	98,1	1,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Срібнянський	98,0	1,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Талалаївський	97,9	1,6	0,2	-	-	-	-	-	-
Чернігівський	95,8	3,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Щорський	95,0	3,9	0,7	-	-	-	-	-	-
м. Київ	82,2	13,1	0,6	0,1	-	-	-	-	0,3
м. Севастополь	22,4	71,7	1,6	0,2	0,5	-	-	-	-

Додаток В

Етногеографічна структура України

Зміст

ВСТУП	5
--------------------	----------

Розділ 1. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ СФЕР СУСПІЛЬСТВА: ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ І КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1.1. Структура та географічні виміри етнонаціональної сфери	9
1.1.1. Феномени етносу і нації, етнічного і національного: проблеми адекватного понятійно-термінологічного відображення	9
1.1.2. Етнонаціональна єдність і різноманітність: історично-географічні реалії та суб'єктивні конструкції	16
1.1.3. Демо-територіальні засади етнічності	23
1.1.4. Структурно-територіальна організація етнонаціональних спільнот та її роль у процесах життєдіяльності	32
1.2. Геополітичні функції етногеографічного чинника	40
1.2.1. Етнонаціональна ідентичність і територіально-політичні процеси: еволюція, механізми та історично-географічні рамки взаємовпливів	40
1.2.2. Місце і роль етнонаціонального чинника в територіально- політичній системі держави	47
1.2.3. Типологія держав світу за етнонаціональним складом населення та структурою територіальних етнополітичних систем	56
1.2.4. Етнополітичні конфлікти як наслідок структурно-функціональної незрівноваженості геоетнополітичних взаємин	64
1.2.5. Суспільно-географічні передумови і принципи збалансованого функціонування територіальних етнополітичних систем і гармонійного розвитку геоетнополітичних процесів	68

Розділ 2. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА ГЕОЕТНОПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Відображення геоетнополітичної проблематики в науковій літературі ..	76
2.1.1. Загальні контури наукової геоетнополітичної проблематики. Поняття і зміст геоетнополітичного аналізу	76

2.1.2. Еволюція етнополітичних ідей упродовж XVIII – першої половини XX століть та її відображення в основних школах політичної географії	80
2.1.3. Огляд української геоетнополітичної думки XIX – першої половини XX ст.	91
2.1.4. Особливості висвітлення геоетнополітичної проблематики в сучасній зарубіжній науковій літературі	102
2.1.5. Стан та проблеми сучасних геоетнополітичних досліджень в Україні.	112
2.2. Методологічні і методичні основи геоетнополітичного дослідження держави	121
2.2.1. Методологічний потенціал сучасної політичної географії. Обґрунтування моделі цілісного геоетнополітичного дослідження держави	121
2.2.2. Джерела, методика і загальнонаукові методи геоетнополітичних досліджень.	127
2.2.3. Картографічний метод у геоетнополітичних дослідженнях.	133

Розділ 3. ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ВПРОДОВЖ XX СТ.

3.1. Роль етногеографічного чинника у формуванні політичного простору України	140
3.1.1. Етнополітична географія українських земель на початку XX ст.	140
3.1.2. Етногеографічні засади формування державності, державної території та кордонів України у часи української революції 1917–1920 рр. та у міжвоєнний період (1920–1939 рр.)	150
3.1.3. Формування державної території і кордонів України впродовж Другої світової війни та у післявоєнний період. Етногеографічні засади новітнього етапу українського державотворення	162
3.1.4. Етногеографічний чинник у територіальній організації органів державної влади і місцевого самоврядування впродовж першої половини XX ст.	169
3.2. Вплив геополітичного чинника на етнодемогеографічні і соціогеографічні процеси в Україні впродовж XX ст.	175
3.2.1. Основні тенденції динаміки демографічних співвідношень у територіальній етнонаціональній структурі населення України впродовж XX ст.	175

3.2.2. Мовно-географічні процеси в Україні впродовж 1959–1989 років як відображення політико-географічних тенденцій	188
3.2.3. Релігійно-конфесійний чинник динаміки геоетнополітичних та етнодемографічних процесів в Україні упродовж ХХ ст.	197
3.2.4. Загальні закономірності й наслідки перебігу геоетнополітичних процесів в Україні впродовж ХХ ст. та їхній інерційний вплив на сучасні взаємини	202

Розділ 4. ЕТНОГЕОГРАФІЧНА СТРУКТУРА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ГЕОПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

4.1. Основні етнодемогеографічні параметри населення України. Ідентифікація суб'єктів етногеографічних взаємин	208
4.2. Географія української етнічної нації в Україні	224
4.3. Геополітичні проблеми етнокультурної єдності і консолідації етнічних українців	236
4.4. Географія етнопонаціональних груп та невеликих корінних народів в Україні	254
4.5. Етногеографічне районування України	269

Розділ 5. ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ: КОНФІГУРАЦІЯ, СПІВВІДНОШЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ

5.1. Геоетнополітичні виміри державної території та державно-територіального устрою України	283
5.1.1. Конституційні основи України в контексті геоетнополітичних взаємин	283
5.1.2. Державна територія і державний кордон України: етногеографічні параметри, розміщення геополітичні виклики. . .	290
5.1.3. Геоетнополітичні аспекти функціонування столиці, вищих та центральних органів державної влади	303
5.1.4. Етнопонаціональний чинник у функціонуванні регіональних органів державної влади і місцевого самоврядування	318
5.2. Географія етнополітичної активності населення України.	327
5.2.1. Соціально-географічні передумови політичної активності етнопонаціональних спільнот і груп	327
5.2.2. Географія і геополітичні орієнтації товариств етнопонаціональних меншин	334
5.2.3. Геоетнополітичні аспекти поширення і діяльності релігійних організацій	340

5.2.4. Геоетнополітичні аспекти діяльності політичних партій	352
5.2.5. Регіональні і внутрішньорегіональні відмінності етнополітичної активності населення України	363

**Розділ 6. ДЕРЖАВНА ГЕОЕТНОПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ
ЇЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ ТА ГАРМОНІЗАЦІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ
ВЗАЄМИН**

6.1. Предмет, мета і завдання державної геоетнополітики України	373
6.2. Інтегральне оцінення регіональних проблем і суперечностей етнополітичного розвитку та небезпек етнополітичної стабільності як передумова державної геоетнополітики	380
6.3. Політико-географічні аспекти формування в Україні національної ідеї та політичної нації.	391
6.4. Поглиблення культурної ідентичності України як предмет державної геоетнополітики	403
ВИСНОВКИ	411
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	429
ДОДАТКИ	447

CONTENT

PREFACE	5
----------------------	----------

PART 1. HUMAN GEOGRAPHICAL FUNDAMENTALS OF INTERACTION AND FUNCTIONING OF ETHNIC NATIONAL AND POLITICAL SPHERES OF SOCIETY: APPARATUS OF CONCEPTS AND TERMS, CONCEPTUAL PRINCIPLES

1.1. Structure and Geographical Dimensions of Ethnic National Sphere	9
1.1.1. Phenomena of Ethnic Group and Nation, Ethnicity and Nationality: Problems of Adequate Reflection in Terms and Concepts	9
1.1.2. Ethnic National Unity and Diversity: Historical Geographical Objectivity and Subjective Construction	16
1.1.3. Demographic Territorial Fundamentals of Ethnicity	23
1.1.4. Structural Territorial Organisation of Ethnic National Communities and Theirs Role in Processes of Life Activity	32
1.2. Geopolitical Functions of Ethnic Geographical Factors	40
1.2.1. Ethnic National Identity and Territorial Political Processes: Evolution, Mechanisms and Historical Geographical Frameworks of Interaction	40
1.2.2. Position and Role of Ethnic National Factor in Territorial Political System of State	47
1.2.3. Typology of World States by Ethnic National Composition of Population and Structure of Territorial Ethnic Political Systems	56
1.2.4. Ethnic Political Conflicts as Result of Structural Functioning Disbalance of Ethnic Geopolitical Relation	64
1.2.5. Human Geographical Precondition and Principles of Balanced Functioning of Territorial Ethnic Political Systems and Harmonised Development of Ethnic Geopolitical Processes	68

PART 2. HISTORICAL REVIEW, METHODOLOGY AND METHODS OF ETHNIC GEOPOLITICAL RESEARCHES

2.1. Reflection Ethnic Geopolitical Problems in Scientific Publication.	76
2.1.1. General Patterns of Scientific Ethnic Geopolitical Problematic. Conception and Content of Ethnic Geopolitical Analysis	76
2.1.2. Evolution of Ethnic Political Ideas in the 18th and the first part of the 20th century, and its representation in leading Schools of Political Geography	80

2.1.3. Review of Ukrainian Ethnic Political Thought in the 19th and the First Half of the 20th Centuries	91
2.1.4. Peculiarities of Reflection of Ethnic Geopolitical Problems in Modern Foreign Scientific Literature	102
2.1.5. Estate and Problems of Modern Ethnic Geopolitical Researches in Ukraine	112
2.2. Methodological and Methodical Fundamentals of Ethnic Geopolitical Researches of State	121
2.2.1. Methodological Potential of Modern Political Geography. Substantiation of Model of Complex Ethnic Geopolitical Researches of the State	121
2.2.2. Sources, Methodology and General Scientific Methods of Geopolitical Researches	127
2.2.3. Cartographic Method of Ethnic Geopolitical Researches	133

PART 3. MUTUAL DETERMINATION OF ETHNIC GEOGRAPHICAL AND TERRITORIAL POLITICAL PROCESSES IN UKRAINE IN THE 20TH CENTURY

3.1. Role of Ethnic Geographical Factor in Forming Political Space of Ukraine	140
3.1.1. Ethnic Political Geography of Ukrainian Lands in the Beginnings of the 20th Century	140
3.1.2. Ethnic Geographical Fundamentals of Forming Sovereignty, State Territory and Borders of Ukraine During Ukrainian Revolution in 1917–1920 and in Inter-war Period (1920–1939)	150
3.1.3. Forming State Territory and Borders of Ukraine During the Second World War and in After War Period. Ethnic Geographical Fundamentals of Modern Stage of Ukrainian State Formation	162
3.1.4. Ethnic Geographical Factor in Territorial Organisation and Functioning of State Power Bodies and Local Self-government in the First Half of the 20th Century	169
3.2. Geopolitical Factor Influence on Ethnic Geodemographic and Social Geographical Processes in Ukraine in the 20th Century	175
3.2.1. Main Tendencies in Changes of Demographic Correlation in Territorial Ethnic National Structure of Population in Ukraine in the 20th Century	175
3.2.2. Linguistic Geographical Processes in Ukraine in 1959–1989 as Reflection of Political Geographical Tendencies	188
3.2.3. Factor of Religions and Confessions in Dynamics of Ethnic Geographical and Ethnic Demographic Processes in Ukraine in the 20th Century	197

3.2.4. General Regularities and Consequences on Course of Ethnic Geographical Processes in Ukraine in the 20th Century and Theirs Intentional Influence on Modern Relation	202
--	-----

PART 4. ETHNIC GEOGRAPHICAL STRUCTURE OF MODERN UKRAINE AND ITS GEOPOLITICAL IMPORTANCE

4.1. Main Ethnic Geodemographic Parameters of Ukrainian Population. Identification of Subjects of Ethnic Geographical Relations	208
4.2. Geography of Ukrainian Ethnic Nation in Ukraine	224
4.3. Geopolitical Problems of Ethnic Cultural Unity and Consolidation of Ethnical Ukrainians	236
4.4. Geography of Ethnic National Groups and Small Local Ethnic Groups in Ukraine	254
4.5. Ethnic Geographical Regionalisation of Ukraine	269

PART 5. ETHNIC POLITICAL SPACE OF UKRAINE: CONFIGURATION, CORRESPONDENCE, PROBLEMS OF HARMONISATION

5.1. Ethnic Geopolitical Dimensions of State Territory and State Territorial Order of Ukraine	283
5.1.1. Constitutional Basis of Ukraine in Context of Geographical Interrelation	283
5.1.2. State Territory and State Border of Ukraine: Ethnic Geographical Parameters, Localisation and Geopolitical Challenges	290
5.1.3. Ethnic Geopolitical Aspects of Functioning Capital, Higher and Central Bodies of State Power	303
5.1.4. Ethnic National Factor in Functioning Regional Bodies of State Power and Local Self-government.	318
5.2. Geography of Ethnic Political Activity of Ukrainian Population	327
5.2.1. Social Geographical Preconditions of Political Activity of Ethnic National Communities and Groups	327
5.2.2. Geography and Geopolitical Orientations of Associations of Ethnic National Minorities	334
5.2.3. Ethnic Geopolitical Aspects of Spreading and Activity of Religious Organisation	340
5.2.4. Ethnic Geopolitical Aspects of Activity of Political Parties	352
5.2.5. Regional and Internal Regional Differences in Electoral Activity of Ethnic National Communities and Groups in Ukraine	363

**PART 6. STATE ETHNIC GEOPOLITICS OF UKRAINE AS MEANS
OF REALISATION OF ITS NATIONAL INTERESTS
AND HARMONISATION OF ETHNIC POLITICAL RELATIONS**

6.1. Subject, Aim, and Task of State Ethnic Geopolitics of Ukraine	373
6.2. Integral Value of Regional Problems and Contradictions in Ethnic Political Development, and Dangers of Ethnic Political Stability as Precondition of State Ethnic Geopolitics	380
6.3. Political Geographical Aspects of Forming Ukrainian National Idea and Political Nation	391
6.4. Increasing Deepness of Cultural Identity of Ukraine as Object of State Ethnic Geopolitics	403
CONCLUSIONS	411
REFERENCES	429
APPENDICES	447

Наукове видання

Дністрянський Мирослав Степанович

ЕТНОПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ, МЕТОДОЛОГІЇ, ПРАКТИКИ

Монографія

Редактор *Л. Макітринська*

Технічний редактор *С. Сенік*

Коректор *В. Станкевич-Іванова*

Комп'ютерне макетування *Н. Хомуляк*

Обкладинка *М. Чури*

Підп. до друку 06.11.2006. Формат 70x100/16.

Папір друк. Гарнітура SchoolBook. Умовн. друк. арк. 39,3. Обл.-вид. арк. 40,8.

Тираж 500 прим. Зам.

Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка.
79000 Львів, вул. Дорошенка, 41

Дністрянський М. С.
Д 54 Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики.
Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.

ISBN 966-613-482-9

У монографії обґрунтовано теоретичні основи, методологію та методику геоетнополітичних досліджень, розкрито взаємозумовленість розвитку етногеографічних та територіально-політичних процесів в Україні впродовж ХХ ст. Охарактеризовано параметри етногеографічної структури сучасної України та їхнє геополітичне значення. Проаналізовано функції етногеографічного чинника в організації державно-територіального устрою та географічні особливості політичної активності етнопонаціональних спільнот і груп. Обґрунтовано концепцію державної геоетнополітики та практичні рекомендації щодо зрівноваження регіональних етнополітичних процесів в Україні.

Для наукових працівників, вчителів, усіх, хто цікавиться науковим українознавством.
Іл. 38. Бібл. 402. Табл. 23.

УДК 911.3:32(477)
ББК У04(4 Укр)